tarih

M. ABDÜLHALİK RENDA

Hatırat

Yayına Hazırlayanlar: Aytaç Demirci – Sabri Sayarı

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI

M. A. RENDA • HATIRAT

YKY

HATIRAT

Aytaç Demirci 1983 yılında doğdu. İzmir Atatürk Lisesi'nin ardından devam ettiği İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler okudu, Karşılaştırmalı Edebiyat yüksek lisansı yaptı. 2005 yılından beri editörlük yapıyor, 2013'ten beri kurum tarihi çalışmalarına eğilen *adedict*'i yönetiyor. Boğaziçi Üniversitesi eski rektörleri Semih S. Tezcan ve Üstün Ergüder'in otobiyografilerini yayına hazırlamıştır. Yusuf Rıza Düvenci'yle birlikte kaleme aldığı *Bir Mücadele Gazetası! Demokrat İzmir* (2018) Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkmıştır.

Sabri Sayarı İstanbul'da Robert Kolej'i bitirdikten sonra devam ettiği ABD'de Columbia Üniversitesi'nde Ekonomi alanında lisans ve Siyaset Bilimi alanında doktora derecelerini aldı. ABD'de Rutgers Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaparken, Şerif Mardin'in çağrısına uyarak 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak katıldı. ABD'de California, Columbia ve George Washington Üniversitelerinde, Danimarka'da Aarhus Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak dersler vermiş, uzun yıllar ABD'de Georgetown Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış ve aynı üniversitede kurulan Türkiye Çalışmaları Enstitüsü'nün direktörlüğünü üstlenmiştir. 2005 yılında kadrosuna katıldığı Sabancı Üniversitesi'nin Emeritus öğretim üyesidir. *Party Politics in Turkey* (Routledge, 2018), *The Routledge Handbook of Modern Turkey* (Routledge, 2012), *Turkish Studies in the United States* (Indiana University, 2003), *Politics, Elections, and Parties in Turkey* (Lynne Rienner, 2002), *Political Leaders and Democracy in Turkey* (Lexington Books, 2002) ve *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy* (Washington Institute for Near East Policy, 2000) ortak editörlüğünü üstlendiği eserler arasındadır.

MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA

Hatırat

Yayına Hazırlayanlar
Aytaç Demirci - Sabri Sayarı

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5126
Tarih - 124

Hatırat / Mustafa Abdülhalik Renda
Yayına hazırlayanlar: **Aytaç Demirci - Sabri Sayarı**

Kitap editörü: **Yücel Demirel**
Düzelti: **Korkut Tankuter**

Kapak ve sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **Hasan Fırat**

Baskı: **Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.**
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Beylikdüzü / İstanbul
Tel: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com
Sertifika No: 11957

1. baskı: İstanbul, Haziran 2018
ISBN 978-975-08-4251-1

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2018
Sertifika No: 12334

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 9
Kronoloji • 29

BİRİNCİ BÖLÜM • 33
İlk Yıllar • 33
Rüştiye Dereceleri • 35
Yanya'da Çocuk Olmak • 36
İstanbul'a İlk Bakış • 37
Mülkiye Mektebi'ne Kayıt • 38
Sıtma Yüzünden Kaptırılan Birincilik • 39
Yüksek Mektebe Doğru • 40
Mektepte Bir Haksızlık • 41
Yüksek Mektepten Önce Bir Kararsızlık • 42
Sınıfta Âşâra Dair Bir Tartışma • 43
Yenipazar'da Bir Linç Vak'ası • 44
Cenap Şahabettin Bey İntibaları • 45
Rodos'ta Sporcu Bir Muallim • 47
Talebenin Değerlendirilmesi • 48
Rodos'ta Maiyyet Memurluğu ve Nüfus Sayımı • 49
Nüfus Sayımı Sırasında Bir Soruşturma • 50
Reji ve Köylüler Arasında Tütün Mücadelesi • 52
Sayım İsteyen Köylüler • 53
Vilayet Soruşturması ve Rodos'a veda • 53
Rodos'ta Siyasî Manzara • 54
Yanya'da Maiyyet Memurluğu ve Vilayet Mektubî Kalemi • 56
Müşir Tatar Osman Paşa'nın Sırrı • 57
İdare Meclisinde Bir Soruşturma • 58
İdare Mahkemesinde Kazanılan Saygı • 59
Tepedelen Kaymakamlığına Tayin ve Evlilik Kararı • 60
Kaymakamlığın İlk Günleri • 61
Yetim ve Dulların Bir Türlü Ödenemeyen Maaşları • 63
Tehlikeli Bir Baskın • 64
Kaymakamın Kahramanlık Hikâyeleri • 66
Bitli Vesika • 67
Evlenme Telaşı ve Ödemelerde Merkeziyet • 68
Redif Taburlarının Teşkili ve Hapishanede İsyan • 69
Ecinni Meselesi • 70
İdarede Suiistimal ve Rüşvet • 71
Evlenir Evlenmez Maçova'ya Tayin • 72
Maçova'da Meyhane Baskını • 73
Mahalli Seçimler • 74
İttihat ve Terakki ile İlk Temas • 76
"Meşrutiyet Var!" • 78
İdare Memurunun Mükâfatı • 79
Pogon Kaymakamlığına Tayin • 80
Jandarma Tensikatı Sırasında Bir Hadise • 82
Maliye Nazırı Cavid Bey'e Mektup • 84
Pogon'da Çete Takibi • 85
Delvine'de Ağnam Sayımı • 86
Berat Dönüşü Çekilen Çile • 87
Delvine'de Köşe Bucak Takip ve Sayım • 89
Dağlarda Eşkıya Takibinde • 90
Halil Menteşe'nin Suali • 92
Delvine'de Üç Vak'a • 93
Arnavutlarda Bağımsızlık Fikri • 96
Berat Mutasarrıflığında Arnavut İsyanı • 99

Kavala'ya Gidemeden Çamlık'a Tayin • 103
1912 Çamlık Seçimleri • 105
Genç Bir Kaymakamın Başına Gelenler • 109
Balkan Harbi ve Yanya Savunması • 112
İşgal Altındaki Yanya'da • 114

İKİNCİ BÖLÜM • 119
Vatan Havasını Solumak • 119
Gazetedeki Tayin Haberi • 119
Siirt Yolunda • 121
Dolandırıcı Karakol Kumandanı • 123
Bedirhani Kamil Bey'in Mazbatası • 124
Siirt'in İmarı ve Su Sorunu • 126
Siirt'te İlk Takibat • 127
Ağalar ve Kölelik • 129
"Sakallı Bir Zat" • 130
Cudi Dağında "Sıcak" Takip • 131
Şırnak'ta Hükümetin Nüfuzu • 132
Siirt'te İdarenin Tesisi • 133
Meşhur Siirt Battaniyesi • 135
Siirt'te Asayişin Temini ve Valinin Raporu • 136
Şirvan'da Çete Takibi • 137
Seyyid Ali ile İlk Karşılaşma • 138
Vali Mazhar Bey'in Tutumu • 140
Eşkıya Karşısında Jandarmanın İlk Başarısı • 141
Dört Yıl Erken Gelen Valilik Tayini • 142
1914 Bitlis İsyanı • 144
Çatışmada Ölmek Fikri ve Talât Bey'e Telgraf • 147
Yüzbaşı Kâzım Bey'in Kahramanlığı • 148
Rus Konsolosunun Açığa Çıkardığı Gerçek • 149
İsyan Bastırılıyor • 150
Asiler Rus Konsolosluğuna Sığınıyor • 150
Mahkemeler Kurulduğunda • 151
Hayat Normale Dönerken • 152
Seferberlikte Ordunun İaşesi • 153
Valisi Ambarcı Olan Vilayetin Kadısı Kantarcı Olur • 155
Köprüköy'e Giden Peksimet • 156
Üretimin Kontrolü ve Amele Taburları ile Sevkıyat • 158
Van'da Ermeni İsyanı • 159
"Tarih Bir Alemdar Vak'ası Daha Görmüş Olur" • 160
Son Tedbirler ve İlk Çatışmalar • 160
Van Düşerken • 162
Bitlis Boşaltılıyor • 163
Bitlis'ten Ayrılırken • 165
Talât Paşa'nın Israrıyla Halep Valiliğine Tayin • 166
Cemal Paşa ile İlk Karşılaşma • 168
Halep'in İdarî Sorunları • 169
Yeni Bir Mektebin Tesisi • 170
Türkçe Yaygınlaşıyor • 172
Arap Milliyetçiliği ve Cemal Paşa ile Anlaşmazlık • 173
Ordunun İaşe Meselesi • 175
Aşârın Toplanması ve Köylüye Yapılan Ödemeler • 176
Vilayet ve Ordu Arasında Yetki Çekişmesi • 178
Suriye'nin Yegâne Müracaat Makamı • 181
Kudüs-i Şerif'te Bir Arkadaşın Tahkikatı • 182
Köylü Buğdayın Üstüne Para Veriyordu • 183
Halep'in İmarı ve Asayiş • 184
Talât Paşa'nın Sadaretinde Müsteşarlık Teklifi • 185
Askerin Gerçekçi Olmayan Talepleri • 186
Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı • 186
Halep Özelinde Taşra Teşkilatlarının Düzeni • 187
Ahmet Rıza'nın Karşısında İzahat • 188
Mülkiye Mektebi'ni Yeniden Açmak İçin Uğraşırken • 190

Halep Vilayeti Teşkilat Kanunu • 193
Polis Müdüriyeti'ni Vilayete Bağlama Çabası • 194
Merkez ve Taşra Arasıdaki Gerilim • 195
Talât Paşa'nın Zaafı • 196
Enver ve Talât Paşalar Arasında Ordu-İdare Çekişmesi • 198

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM • 203
Tutukluluk • 203
Arabyan Hanı'nda • 204
Malta'ya Sürgün • 206
Malta'da Esaret Hayatı • 207
Mustafa ve Cevdet Beylerin Firarı • 208
Ankara'dan Havadisler ve Kurtuluş Ümidi • 209
Mübadeleyi Beklerken Kampta Hayat • 212
Anadolu'dan Gelen Kötü Haberler ve Sakarya Savunması • 215
Yeni Bir Kaçış Planı • 216
Nihayet Kurtuluş • 220
Esirler Malta'dan Tahliye Ediliyor • 220
Vatan Toprağında • 221
Esaretin Bir Muhasebesi • 222
Nihayet Anadolu'da • 223
İnebolu'dan Ankara'ya Yolculuk • 226
Mustafa Kemal'in Ankarası'nda • 227
Konya Valiliğine Tayin • 229
İaşe Konusunda Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların Görüşleri • 230
İaşe Sorununun Çözümü • 231
Valinin Değirmenciliği Sayesinde Menzil Kaldırılıyor • 234
İsmet Paşa ile İaşe Münakaşası • 236
Cephenin Bitmeyen Şikâyetleri • 237
"Buraya Vali Nasıl Gelir?" • 239
Cephe Gerisinde Fesatçılık • 240
"Padişahım Çok Yaşa!" • 241
Gazi'nin Townshend ile Görüşmesi • 242
Büyük Taarruz'a Doğru • 243
Büyük Taarruz • 244
Acele Bir Telgraf • 245
İzmir'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa'nın Emri • 245
Alevler İçindeki İzmir'de Valilik • 247
Emval-i Metruke Suiistimalleri • 248
Sıkıntılar Sürüyor • 249
Halife Kâtipliği Teklifi • 251
Gazi Paşa'nın Nikâhı • 251
İngilizlerle Sıkıntılar • 252
İzmir İktisat Kongresi Hazırlıkları • 253
Barışın İlânına Doğru İzmir • 253
Barış ve Seçim Hazırlıkları • 255

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM • 261
Sulh ve Cumhuriyet • 261
Komisyon Entrikaları • 264
Nerede Bu Mülazımlar? • 265
Gazi'nin Israrıyla Maliye Vekilliğine Tayin • 266
İsmet Paşa ile A'şârın Kaldırılması Hakkında Bir Görüşme • 267
Osmanlı Bankası'nın Teklifi • 269
Cumhuriyet'in İlk Bütçesi • 269
İtalya'yla Gerilim ve Maliye'nin İhtiyat Parası • 273
Muntazam Devlet Fikri • 274
Çankırı Gezisi • 275
Maliye'deki Düzenlemeler • 276
A'şârın Kaldırılması, Demiryollarının Finansmanı ve Tekel İdaresi • 277
Musul Meselesi ve Fırka'da Münakaşa • 279
Fethi Bey Kabinesinde Hadiseler • 281
Şarkta İsyan: "Din Perdesi Altında Millî Bir Hareket" • 283
Fethi Bey Kabinesinin İstifası ve Parlamento Oyunları • 285
İzmir'den Gelen Haber • 286
İsmet Paşa'nın Şark'ta İnceleme Ricası • 287
Doğu İllerinde İnceleme Gezisi • 288

Merkezden Doğu'ya Gönderilen İdareciler • 290
Rumeli ve Dersim'de Alevilik • 292
Mazgirt'ten Hozat'a Türkçe Konuşan Köylüler • 293
Çemişgezek'te Türkmen ve Bektaşiler • 294
Diyarbakır ve Mardin Yolları • 295
Malatya, Maraş, Adana ve Ankara'ya Muvasalat • 296
Gazi Paşa'nın Adem-i Merkeziyet Suali • 298
Doğu Raporunun Teslimi • 298
Çankırı Seyahati ve Şapkalı Mebuslar • 299
Yeni Ev ve Encümenler • 300
Banka Çalışmaları ve Meclis'te İnhisar Tartışması • 301
Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne Tayin • 303
Ziraat Bankası İdare Meclisinde İlk Dakika • 304
Bütçeyi Denkleştirmek • 305
Tekel İdareleri, Encümenler ve Banka İşleri • 306
Osmanlı Bankası'nın Muamelesi • 307
Yeniden Maliye Vekilliği Teklif Ediliyor • 308
Maliye'nin Düzelmesi ve Düzeni • 309
Hastalığın İlk Emaresi • 310
Tekel İdareleri ve Yatırımlar • 311
Merkez Bankası'nın Kuruluşu ve Avrupa'da Tetkikler • 313
Londra Temasları • 313
Paris ve Lozan'da İstirahat • 314
İsveç Temasları • 314
Berlin Temasları • 316
Prag, Viyana Gezileri ve Memlekete Dönüş • 316
İş Bankası ve Ziraat Bankası Arasındaki Çekişme • 317
Ödemeler Dengesi Tekrar Bozuldu • 318
Millî Müdafaa Vekilliği Teklifi • 319
Dördüncü İnönü Hükümeti ve Millî Savunma'da Yeni Düzen • 319
Beşinci İnönü Hükümeti ve Muhalefet • 325
"C'est la Turquie Excellence!" • 327
"Fırka Hükümeti" Tartışması • 330
Viyana'da Tedavi Arayışı • 334
Ciddi Bir Göz Ameliyatı • 335
Memlekette İkinci Bir Ameliyat • 337
Hararetli Bir Bütçe Toplantısı • 338
Sağ Göz Tamamen Kapanıyor • 340

Kaynakça • 343
Dizin • 350
Albüm • 361

Önsöz

Mustafa Abdülhalik Renda'nın vefatı üzerine kaleme aldığı veda yazısında İsmet İnönü, yakın mesai arkadaşını "devlet hizmetinde yetişenlerimize pek kıymetli bir örnek" olarak niteler.[1] İnönü, Meşrutiyet'in ilânından itibaren "uzaktan tanıdığı" ve "iktidar ve ehliyetinden takdir ile bahsedilen" Abdülhalik Renda'yı Millî Mücadele'nin son safhalarında yakından tanımıştır. Ordunun iaşesinden sorumlu Konya valisi (Mart-Eylül 1922) Abdülhalik Bey'in iaşe konusunu görüşmek üzere Garp Cephesi kumandanı İsmet Paşa'nın Akşehir'deki karargâhına gitmesiyle yakın mesaileri başlamıştır. Terazinin "isteyen tarafında" bulunan Garp Cephesi kumandanı ile "tedarik eden" konumundaki Konya valisinin hâliyle çatışmalı başlayan ilişkileri uzun yıllar sürecek bir arkadaşlığa dönüşecektir.

Kurtuluş Savaşı'nın ardından Fethi Okyar ve İsmet İnönü kabinelerinde Maliye bakanlığını üstlenen Abdülhalik Renda (1924-1927 ve 1930-1935), yine İnönü'nün ifadesiyle "her türlü intizamını kaybetmiş" vaziyetteki Hazine'yi altı ay içinde nizama kavuşturmuş, İmparatorluk devrinden kalan iç borçlar da dâhil olmak üzere ödemeleri düzene sokarak Hazine'ye itibar kazandırmıştır. Renda'nın Maliye bakanlığı devrinde devlet bütçesinin dörtte birine denk gelen a'şâr kaldırılmış, Cumhuriyet'in ilk bütçesi yapılmış, denk bütçe usulü yerleştirilmiştir. Savaştan sonra "çok dermansız ve intizamsız bir hâle düşmüş" olan Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğüne getirilen Renda (Mart-Temmuz 1926), çok kısa bir sürede bankayı "kudretli ve ilk büyük banka" konumuna getirmiştir. İlk sivil Millî Savunma bakanı olarak görev yaptığı dönemde (1927-1930), kısıtlı bir bütçeyle ordunun modernizasyonunu sağlamıştır.[2]

1935'ten 1946'ya kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başkanlığını üstlenen Abdülhalik Renda hakkında bugüne kadar kapsamlı bir akademik çalışma yapılmamıştır.[3] Dr. Cengiz Atlı'nın bir makalesi ile Gönül Türkan Demir'in yüksek lisans tezi haricinde Renda'nın idarî ve siyasî tarihimizdeki rolüne eğilen bir araştırma yapılmadığından, hakkındaki çeşitli iddia ve farklı çalışmalarda karşılaşılan bilgi kırıntılarıyla sağlıklı ve bütünlüklü bir

1 İsmet İnönü, "Abdülhalik Renda'ya saygı hatıraları", *Ulus*, 4 Ekim 1957.

2 A.g.y.

3 İstisnalar için bkz. Cengiz Atlı, "Türk Siyasî Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda", *History Studies* 6 (5), Eylül 2014, s. 31-50; Gönül Türkan Demir, *Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015).

Abdülhalik Renda portresi çizmek imkânsızdır. Bu yüzden, yakın dönem Osmanlı tarihini çalışan araştırmacılar, bugüne kadar hakkında pek bir şey bilmedikleri Abdülhalik Renda'dan bahsederken "Talât Paşa'nın kayınbiraderi" iddiasını yineleyip durmak vaziyetinde kalmışlardır. "Yıllar süren araştırmalara dayanan büyük eserlerden" günlük gazetelere yazılan makalelere kadar yerli yabancı birçok çalışmada dile getirilen bu iddia, herhâlde iddianın kontrolünün güçlüğünden, ağızdan ağıza dolaşan hurafeler gibi tarih yazınına yerleşip kalmıştır.

Talât Paşa'nın eşi Hayriye (Baraflı) Hanım, Yanya eşrafından Ahmet Hulusi Bey ile Hatice Hanım'ın kızıdır ve 1895'te Yanya'da doğmuştur.[4] Abdülhalik Renda'nın eşi Saadet Hanım Rodoslu Abdullah Bey ile Yanyalı Nesime Hanım'ın kızıdır. Abdülhalik Bey'in kız kardeşleri Sıdıka Semker ve Neyyire Tarı Hanımların Edirneli Talât Paşa'yla herhangi bir münasebetleri olmadığı gibi, erkek kardeşleri Abdülkerim, Abdüllatif ve Abdülferit Rendaların da Talât Paşa veya kız kardeşleriyle herhangi bir yakınlıkları bulunmamaktadır. 1982'de kendisiyle mülakat yapan Murat Bardakçı'ya verdiği bilgilere göre varlıklı bir aileden gelen Hayriye Talât Baraflı Hanım, çocuk yaşta anne ve babasını kaybedince 1906'da anne tarafından akrabalarının İstanbul Moda'daki konaklarına yerleşmiştir.[5] Mülkiye idadîsine kaydolmak üzere 1894'te ilk kez İstanbul'a gelen Abdülhalik Bey'in yanlarına yerleştiği anne tarafından akrabaları ise Laleli'de oturmaktadır.

Abdülhalik Renda'nın erken yaşta kaybettiği, Hayriye adında, 1883 doğumlu bir kız kardeşi daha olduğundan, kimi araştırmacıların bu isim benzerliğinden ötürü Abdülhalik Bey ve Talât Paşa'nın kayınbirader olduğu sanısına kapıldığı düşünülebilir. Ancak, 1898'de Gevgili kadısı Şevket Efendi ile evlenmiş olup 1909 yılında vefat eden Rendazade Hayriye Hanım'dan bu araştırmacıların haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır. "Kayınbirader" tabirinde herhâlde tılsımlı çağrışımlar bulan yazarlar, bugüne kadar kaynak gösterme ihtiyacı duymadıklarından bu iddianın nereye dayandığını tespit etmek mümkün değildir. Her hâlükârda, Abdülhalik Renda'nın eşi Saadet Hanım, Talât Paşa'nın kız kardeşi değildir ve iki aile arasında herhangi bir kan bağı bulunmamaktadır.

SEYFİYEDEN KALEMİYEYE RENDAZADELER

Yanya eşrafından Rendazade Mahmut Arslan Efendi ile Nafia Hanım'ın ilk çocukları Mustafa Abdülhalik Renda, hatıratının ilk cümlesinde kaydettiği gibi "Yanya'nın Şemseddin mahallesinde Saray Cami-i Şerifi yanındaki peder

4 Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (Everest Yayınları, 2008), s. 186

5 Murat Bardakçı, "Hayriye Talât: Kocam Talât Paşa", *Milliyet*, 17 Kasım 1982.

evinde 1297 Teşrinisanisinin 29'uncu günü" [11 Aralık 1881'de] doğdu. Saray Camii, 1670 senesinde Yanya'da bulunan Evliya Çelebi'nin "Şabşadan mahallesinde İlyas Efendi Camii" adıyla tespit ettiği camidir.[6] Bu "süslü mabetgâh" Evliya'ya bakılırsa, "helâl-i zülâl mal ile yapıldığından ruhaniyet" sahibidir.[7]

Yanya ve Yanyalıların tarihiyle ilgilenen araştırmacı Volkan Vural'ın aktardığına göre kökleri 13. yüzyılda Rumeli içlerine ilerleyen akıncı beylerine dayanan Rendazadeler başlangıçta Nasliç (Neapoli) havalisine yerleşmiş, 16. yüzyılda bir kısmına Yanya'da timar verilmiştir. Abdülhalik Renda'nın anne tarafından akrabası ve çocukluktan itibaren yakın arkadaşı İzzettin Çalışlar'ın (1882-1951) soyağacına bakıldığında ise ailenin bu kolunun 15. yüzyılda Yanya'nın teslim alınmasından sonra Çorum'dan bu bölgeye yerleştirilen Müslümanlara dayandığı görülür.[8] Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıldaki Yanya'sı, "Rumeli Vilayeti'nin seçkin yeridir" ve Müslümanları çok düzgün konuşmakla birlikte dilleri Rum lehçesine yakındır, "çok iyi Rumca bilip okuyup yazarlar."[9]

Abdülhalik Renda'nın Mülkiye Mektebi'nden tarih hocası, Osmanlı'nın son vak'anüvislerinden Abdurrahman Şeref Efendi'nin kendisine aktardığı şekliyle Rendazadeler, Rumeli'ye yerleşen diğer akıncılar gibi başlangıçta seyfiye sınıfına mensup sipahilerdir. Yanya'ya yerleştikten sonra zamanla ilmiye sınıfını teşkil etmişlerdir.[10]

Abdülhalik Renda hatıratında anne ve babasıyla ilgili fazla bilgi vermez, ancak Malta esaretinde tuttuğu günlüklerde babasıyla Fransızca yazıştığını belirttiğine göre Arslan Efendi de iyi eğitim görmüş olmalıdır. Bununla

---

6 İlyas Efendi Camii, bugünkü Christovasili sokağında bulunuyordu. Saray veya Şemseddin isimleriyle de anılmaktadır. Bkz. George Smyris, "Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομια της οθωμανικής πόλης" [Yanya'nın Müslüman Camileri ve Bir Osmanlı Şehrinin Planı], Ηπειρωτικά χρονικά 34 (2000), s. 38-39, 71-72. Kaynaklara erişimimizi sağlayarak bu camiyi tespit etmemize yardımcı olan ve "The Architectural Transformation of the Ottoman Provinces under Tepedelenli Ali Pasha (1788-1822)" adlı doktora teziyle Tepedelenli Ali Paşa devrinde Osmanlı kentlerinin mimarî dönüşümünü inceleyen akademisyen Emily Neumeier'e teşekkür ederiz.

7 Seyit Ali Kahraman, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, 2. Cilt (Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 628-629.

8 İzzeddin Çalışlar, ed., *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. ix-x.

9 Rum ve Arnavut Hıristiyanların teşkil ettiği köylüleri ise Evliya şöyle tasvir eder: "Bütün reayası Rum ve Arnavut kefereleri olup başlarında bir sivri siyah takke giyerler. Onun sivri ucuna bir karış yüksek Arnavut kalabağı giyerler, ama başlarına asla faydaları olmayıp hemen giymemiş gibi durur. O kalabağı bir pirinçli sanatlı zincirlerle başlarına boğazlarından bağlarlar. Başları Adana kabağı kadar büyük olup üzerlerinde kalabakları küçük olup tepelerinde durduğu için sanki eşek aletine kelebek kuşu konmuş gibi durur. Kısacası bir tuhaf ve acayip görünüşlü keferelerdir." Seyit Ali Kahraman, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, 2. Cilt (Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 633.

10 Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, Cilt 1 (İstanbul, 1975), s. 132-133; Volkan Vural, "Metin Yılmaz'a Mektup", www.cankiripostasi.com, 12 Ekim 2012.

birlikte dinî değerlerine bağlı olduğu ve çocuklarını da aynı şekilde yetiştirmek istediği, en büyük oğlunu Mülkiye Mektebi'nde okumak üzere İstanbul'a gönderirken verdiği nasihatten anlaşılmaktadır: "İstanbul'da çalışıp muvaffak olacaksın. Mektebe girecek ve iyi okuyacaksın. Bundan hiç şüphem yok. Her şeyinden eminim, çok iyi hareket edeceksin. Bu hususlarda sana tavsiye edecek hiçbir şeyim yok. Yalnız dinine dikkat et ve onu muhafaza et."

Yakın tarihimiz açısından bizi ilgilendiren Mustafa Abdülhalik Renda'nın hayat hikâyesi Mülkiye Mektebi'nde aldığı eğitimle başlar.

BİR KUŞAĞIN TEMSİLCİSİ

Mücellidoğlu Ali Çankaya'nın, Abdullah Hilmi Okyay'ın koleksiyonundan aldığı ve *Mülkiye Tarihi* kitabında kullandığı, sararmış bir fotoğraf, TBMM ikinci ve üçüncü dönemlerinde milletvekilliğinde bulunmuş 27 Mülkiyeliyi bir arada tespit eder. Ürünü oldukları "rasyonel devlet" anlayışına uygun olarak sıralanmışlardır. Ön sırada, Abdülhalik Renda'nın da aralarında bulunduğu, 1888 ilâ 1903 mezunları oturmaktadır. Hemen arkalarında 1903 ile 1910 arasında mezun olanlar, üçüncü sırada ise 1912 ilâ 1915 mezunları yerlerini almışlardır.[11]

İmparatorluğun uzun on dokuzuncu yüzyılında, kimi tarihçilerin 1808 Sened-i İttifak'ına kadar uzattıkları "kapsamlı ve acımasız" merkezileşme sürecinin[12] taşıyıcıları, bu dönemde açılan yeni kurumlarda yetişen memurlar olmuştu. *Tanzimat* adı verilen reformlar döneminin artan ihtiyaçlarıyla, 18. yüzyıl sonlarında yaklaşık 2.000 kâtibi bulunan İmparatorluk, Abdülhamit devrinde 35.000 ilâ 70.000 sivil memuru barındıran bir bürokrasi yaratmayı başarmıştı.[13] Bu "yeni sınıfı" yetiştiren Mekteb-i Mülkiye'nin 1880-1884 yılları mezunları ile 1908-1912 yılları mezunlarına ilişkin sosyo-ekonomik verileri karşılaştıran Carter V. Findley, idarî kadroların eğitiminde toplumsal piramidin aşağısına doğru bir genişleme olduğunu kaydeder. Bir başka ifadeyle İmparatorluğun idarî teşkilatında büyük bir sosyal dönüşüm yaşanmıştır.[14]

Bu kuşağın bir mensubu olan Mustafa Abdülhalik Renda'nın idarî kariyeri, Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğu 1903 yılında, Ziraat Bankası'ndaki

---

11 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt III (Ankara, 1968), s. 311.

12 M. Şükrü Hanioğlu, "Modern Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne Türkiye – Tarih, Politika, Toplum ve Kültür*, ed. Metin Heper, Sabri Sayarı, çev. Kıvanç Tanrıyar (İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), s. 17-18.

13 Carter V. Findley, "Tanzimat", *The Cambridge History of Turkey – Volume IV: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge University Press, 2008), s. 21.

14 Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (Tarih Vakfı, 1996), s. 125.

memurluğuyla başlar (Temmuz 1903). Aynı sene Rodos idadîsine muallim olarak atanmış (Ekim 1903 – Ekim 1905), burada Umur-u Ecnebiye Müdüriyeti'nde (Ağustos 1904) başladığı maiyyet memurluğunu, yani stajını, Maarif, Orman ve Nüfus dairelerinin ardından, 1905 Ekim'inde sevk edildiği memleketi Yanya'da tamamlamıştır. İdarî kariyerinin Rumeli safhası boyunca Tepedelen kazası (Şubat-Kasım 1907), Maçova kazası (Kasım 1907 – Aralık 1908), Pogon kazası (Aralık 1908 – Ocak 1910) ve Delvine kazası (Ocak 1910 – Şubat 1912) kaymakamlıklarında bulunmuş, Berat (Nisan-Haziran 1910 ve Haziran-Ekim 1911), Çamlık (Mart-Haziran 1912) ve Ergiri (Haziran-Eylül 1912) mutasarrıflıklarına vekâlet etmiştir.

Yaşamının son yıllarında kaleme aldığı ve bugün yayına hazırladığımız hatıratının en detaylı bölümleri Rumeli yıllarına ilişkindir. Bu anılar, dağılmakta olan İmparatorluğun "kalbi" sayılan bölgelerindeki gündelik hayata ışık tutmaktadır. Malî yapının ve bürokrasinin modern bir yapıya kavuşturulduğu 19. yüzyılda halkın devletle karşılaştığı alanların başında gelen ağnam ve a'şâr vergilerinin nasıl toplandığı, köylülerin memurlara bakışı, mülkî idarenin yerel halkla ve merkezle ilişkileri, ilginç anekdotlar eşliğinde bu bölümlerde resmedilmektedir.

1908 başlarında, Maçova kaymakamlığı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan Abdülhalik Renda'nın bu döneme ilişkin faaliyetleri Cemiyet'in taban örgütlenmesine ilişkin az ama önemli ipuçları vermektedir. Renda'nın aktardıklarından temkinli oldukları, ancak büyük bir gizlilik içinde çalışmadıkları anlaşılıyor. Özellikle Meşrutiyet'in ilânına yaklaşıldığı günlerde bir "yeraltı örgütünden" çok, tabanını genişletmeye çalışan bir siyasî parti gibi davrandıkları görülmektedir.

Hatıratta, nihayet ilân edilen Meşrutiyet'in Rumeli'de nasıl karşılandığı ve gündelik yaşama etkileri de tasvir edilmektedir. Abdülhalik Renda'nın Çamlık mutasarrıflığına ilişkin anıları ise 1912 "sopalı seçimine" mahalli düzeyde yakından bakma imkânı sunmaktadır. Hıristiyan Rumlar ve Müslüman Çam Arnavutlarının nüfuz mücadelesiyle olduğu kadar, Çam ağa ve beyleri ile merkezî otorite arasındaki gerilimle de yakın dönem Osmanlı tarihçilerinin ilgisini çeken Çamlık sancağı Margaliç, Aydonat ve Filat kazalarını kapsamaktadır.[15] Renda Çamlık mutasarrıflığına ilişkin sayfalarda, İttihat ve Terakki'nin buradaki seçim çalışmalarını, köylülerin ve eşrafın partiyle ilişkilerini, Müslüman ve Hıristiyan köylerin seçim mücadelesini ve giderek yükselen Arnavut milliyetçiliğine İttihatçıların nasıl yaklaştığını ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.

15 Evangelia Balta ve diğ., "Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia", *Towards A Regional History*, ed. Björn Forsen (Helsinki, 2009), s. 245-273.

Abdülhalik Renda'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde sivrilmesi de Çamlık seçimlerinden sonradır. Halkla ve taşra örgütleriyle yakın teması sayesinde, Cemiyet'in Çamlık adayı Şahin Bey'in tabanda uyandırdığı rahatsızlığı fark etmiş, kanaatini merkeze bildirip adayın değiştirilmesini istemiştir. Neticede, merkez-i umuminin ısrarıyla aday gösterilen Şahin Bey Çamlık mebusu olarak Meclis'e girecektir. Ancak Meclis'te İttihat ve Terakki'yi ilk terk edenlerden olacak, Arnavut isyanının Meclis-i Mebusan'daki en ateşli savunucuları arasında yer alacaktır.[16]

Çamlık tecrübesinden sonra Abdülhalik Renda'nın Cemiyet içinde "uyarıları dikkate alınması gereken" bir adam olarak tanındığı, Balkan Savaşı'ndan sonra Dâhiliye nazırı Hacı Âdil Arda'yla yaptığı görüşmeden anlaşılmaktadır.

İAŞE MESELESİ

Napolyon sonrası Avrupa'da büyük bir özenle kurulan diplomatik dengelerin 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla dağıldığı düşünülür. Türklerin ortak hafızasına *'93 Harbi* olarak yerleşen bu savaş ve sonrasında yaşananlar, Balkan Savaşlarının tohumlarını atmış ve Birinci Dünya Savaşı'na uzanan yolun taşlarını döşemiştir.[17] '93 Harbi'nin neden olduğu travmanın izlerini, İttihat ve Terakki Cemiyeti önderlerinin, Dünya Savaşı'na Rusların İstanbul ve Boğazlara yönelik emellerinin yol açtığına yönelik ortak kanaatlerinde gözlemek mümkündür.[18] Balkan savaşının ağır sonuçları, İttihatçı liderlerin iktidarda oldukları sürece aldıkları kararlarda belirleyici olmuştur. Balkan harbi mağlubiyetini Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin 100.000 tecrübeli askeri terhis etmesine bağlayan Talât Paşa, sevkıyat ve iaşe hatlarının yetersizliği yüzünden bir daha seferber edilemeyen bir orduyla, savaşın başlamadan kaybedilmiş olduğunu belirtir.[19]

Ergiri mutasarrıfı olduğu sırada, seferberliğin ilân edildiği günlerde açığa alınan Abdülhalik Renda, Yanya'ya geçmiş, burada Yanya mevki-i müstahkem idare heyetine hükümet temsilcisi olarak atanmıştır. Hatıratında, "Askerî iaşe ile ilk uğraşmaya başladığım bu işte köylere zahire ve iaşe maddelerine ait hususları bana tevdi ettiler [bıraktılar]" der. Bu tarihten itibaren Renda'nın kariyerini belirleyen esas unsur, ordunun iaşesine yönelik çalışmaları olacaktır.

---

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1 (İletişim, 2011), s. 565-567.

17 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail* (Praeger, 2003), s. 10; Erik J. Zürcher, "Turning Points and Missed Opportunities in the Modern History of Turkey: Where Could Things Have Gone Differently?" *The Young Turk Legacy and Nation Building* (I.B. Tauris, 2010), s. 287-288.

18 Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı (İş Bankası, 2006), s. 84-85; Alpay Kabacalı, ed., *Talât Paşa'nın Anıları* (İletişim, 1994), s. 26-27; Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik?* (Emre Yayınları, 1994), s. 70.

19 *Talât Paşa'nın Anıları*, s. 24; Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 82.

Balkan Savaşlarıyla Rumeli'nin kaybedilmesinden sonra Siirt mutasarrıflığına (Haziran 1913 – Mart 1914) tayin edilmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında önce Bitlis valiliğine (Mart 1914 – Eylül 1915), ardından Halep valiliğine (Ekim 1915 – Nisan 1917 ve Ekim-Kasım 1918) atanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı süresince askerî ya da sivil, yönetimin her kademesinde en çok iaşe sorunu üzerinde durulmuş, Meclis-i A'yân ve Meclis-i Mebusan'da en sert tartışmalar iaşe meselesi etrafında cereyan etmiştir. A'yân kürsüsünde hükümete yüklenen Ahmet Rıza Bey'in vurguladığı gibi "Bugün bütün milleti, kuvve-i teşrîiyyeyi, Mebusan'ı, A'yân'ı meşgul kılan bir iaşe meselesi" vardır.[20] Öyle ki savaşın daha ilk günlerinde eşi görülmemiş bir kıtlık ve yoksulluğun pençesine düşen İstanbul'un iaşe sorununu çözmeye yönelik çabalar, Dünya Savaşı'ndan önce izine rastlanmayan "millî iktisat" düşüncesinin doğmasına neden olmuştur.[21] Bu şartlar altında, Bitlis valiliği sırasında 3. Ordu'nun ve Halep valiliği sırasında 4. Ordu'nun iaşesi Abdülhalik Renda'nın sorumluluğuna verilmiştir.

DEVLETİN AKSÂ-YI ŞARKINDA

Abdülhalik Renda Balkan Savaşı'nda Yanya düştükten sonra ailesini geride bırakarak İstanbul'a geçer. 11 Haziran 1913'te Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e giderken suikasta uğrayan Mahmut Şevket Paşa'nın cenaze töreninde bir arkadaşının uzattığı *Takvim-i Vekayi*'den Siirt kaymakamlığına atandığını öğrenir. Adriyatik kıyısındaki devletin aksâ-yı garbından İran sınırındaki aksâ-yı şarkına gidecektir.

Merkez-i umumide Hacı Âdil Arda'dan, gideceği yerde "bir arkadaş" bulunup bulunmadığını öğrenmek ister. Eşkıyayla uğraşacağı bu bölgede "emin bir jandarma kumandanı" var mıdır? Hacı Âdil Bey'in yanıtından bölgede Cemiyet'in pek varlık göstermediği anlaşılmaktadır. Güvendikleri sadece genç bir savcı vardır.

Dilini ve âdetini hiç bilmediği bir yere gidiyor oluşunu yolculuğu boyunca hissedecektir. İstanbul'dan Lloyd Triestino kumpanyasının vapuruyla Batum'a, trenle Tiflis'e ve Açmazin'e, arabayla Iğdır'a ve Van'a, motorla Bitlis'e ve nihayet at sırtında Siirt'e varana kadar ancak bir avuç insanla iletişim kurabilmiştir. Rumeli'den ve daha önce görev yaptığı yerlerden tanıdıkları hariç yalnız Tebriz'de öğretmenlik yapan Ermeni çift ile Tiflis'ten Açmazin'e giderken trende sohbet edebilmiştir.

Hatıratın Siirt mutasarrıflığına ilişkin bölümleri, Rumeli'de olduğu gibi eşkıya takibiyle geçen günlerin ve merkezî otoritenin tesisine yönelik yoğun

20 *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 2 (TBMM Basımevi, 1991), s. 204.
21 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918* (Doğan Kitap, 2012), s. 469-475, 502.

çabanın ayrıntılarıyla doludur. Ancak bu arada, ünlü Siirt battaniyesinin, Dominiken rahiplerin Cizre-Zaho tiftiğinden yaptıkları tabii renkli halılardan ilham alan Abdülhalik Renda'nın girişimiyle üretilmeye başladığını öğreniriz.

Bitlis valiliğinin en önemli olaylarından biri ise valiliğe atandığı günlerde patlak veren Bitlis isyanıdır. Gayda Tekkesi şeyhi Seyyid Ali, kardeşi Şeyh Şahabettin ve Molla Selim'in önderlik ettiği bu isyana ilişkin literatür "çelişkilerle dolu olduğundan,"[22] Renda'nın hatıratında not ettiği ayrıntılar belli başlı noksanları giderecek niteliktedir.

Diline ve âdetlerine yabancı bir Osmanlı valisi olarak bulunduğu Bitlis'e 1925 yılında genç Cumhuriyet'in ilk bakanlarından biri olarak tekrar geldiğinde, Abdülhalik Renda'nın gündelik sohbetler yapacak kadar Kürtçe konuşabildiğini görürüz. Şeyh Sait isyanının ardından Atatürk ve İnönü'nün isteğiyle iki aylık bir inceleme gezisine çıkmış, isyan mahallerini, Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Genç, Elazığ, Dersim, Ergani, Mardin, Malatya ve Maraş vilayetlerini dolaşmıştır. Hatıratında bu seyahatte karşılaştığı Türkçe konuşulan köyleri öne çıkarmasına rağmen, dönüşünde kaleme aldığı "üç hilalli hizmete özel raporunda," sonraki yıllarda Necmeddin Sahir Sılan'ın hazırlayacağı Doğu Raporlarından çok daha gerçekçi bir tutum takınmış, Fırat'ın doğusu ile Bingöl dağlarının güneyi arasındaki vilayetlerde yaşayan 1.360.000 dolayındaki nüfusun 993.000'inin Kürtlerden oluştuğunu, bu nüfus içerisinde Türkçe konuşanların 251.000, Arapça konuşanların 117.600 olduğunu tespit etmiştir.[23] Hatıratın bu geziye ilişkin bölümlerinde ziyaret ettiği köylerin Kürtçe ve Ermenice isimlerini birlikte kullanması da dikkat çekicidir. Şeyh Sait isyanının rejim karşıtı, dinî bir ayaklanma olduğu kanaatindeki Atatürk ve İnönü'nün aksine milliyetçi bir hareket olduğunu düşünen ve ona göre yaklaşılması gerektiğini savunan Renda, görüşlerini hükümete kabul ettiremediği için yaşadığı hayal kırıklığını da hatıratında vurgulamıştır.

DÂHİLİYE NEZARETİ MÜFETTİŞLİĞİ

Osmanlı ordusunun dört cephede birden tüm kuvvetiyle çarpışmak zorunda kaldığı 1915 yılında,[24] İngiliz birlikleri 14 Nisan'da Mezopotamya cephesinde ilerlemeye başlarken İngiliz ve Fransız donanmaları 25 Nisan'da Çanakkale

22 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State – The Social and Political Structures of Kurdistan* (Zed Books, 1992), s. 337.

23 Zafer Toprak, "Toplumsal Mühendislik ve Necmeddin Sahir Silân", *Doğu Sorunu – Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953)*, ed. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. xii-xiii.

24 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, 2001), s. 75.

çıkarmasına girişiyordu. Rus ordusu ise 6 Mayıs'ta, biri Tartum ve Erzurum'a doğru, diğeri Van'a doğru ilerleyen iki büyük kuvvetle Kafkas cephesinde taarruza geçti.[25] Eşgüdümle hareket ettiği anlaşılan İtilaf kuvvetlerinin şiddetli taarruzu 1915 sonlarına kadar devam etti. Yalnızca Çanakkale cephesinde etkili bir savunma gerçekleştirebilen Osmanlı ordusu Kafkas ve Mezopotamya cephelerinde ağır yenilgiler alarak çekilmek zorunda kaldı.

1916'da bu cephelerde karşı taarruza geçerek kaybettiği inisiyatifi geri almak isteyen Osmanlı erkân-ı harbiyesi, 3. Ordu'nun iaşesinde başarı gösteren Abdülhalik Renda'yı 4. Ordu'nun iaşesiyle ilgilenmesi için Halep valiliğine atamıştır (Ekim 1915). Hatıratın bu bölümünde ordunun iaşesine yönelik çalışmaların yanı sıra İttihat ve Terakki'nin sivil ve askerî kanatları arasında su yüzüne çıkan çekişmeler de birçok ayrıntıyla birlikte anlatılır.

Abdülhalik Renda, Dâhiliye nazırı Talât Paşa'nın isteğiyle Nisan 1917'de Dâhiliye Nezareti müsteşarlığına tayin edildi. Bu dönemde, Brest-Litovsk antlaşması uyarınca plebisit yapılacak olan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında gerekli inceleme ve hazırlıkları yürütmek üzere gönderilen heyetin başkanlığına getirildi (Mayıs-Eylül 1918). Hatıratında bu konuya değinmemiştir.[26] Müsteşarlık dönemine ilişkin anılarında üzerinde durduğu iki konu vardır. İlki 1915'te kapatılmış olan Mülkiye Mektebi'nin yeniden açılması, ikincisi ise Halep vilayetinin hudut ve teşkilatının yeniden düzenlenmesine ilişkin layihalardır.

Ahmet Şükrü Bey'in Maarif nazırlığında, 1915 senesi bütçesi hazırlanırken Mülkiye Mektebi'ne tahsisat ayrılmamış, okul Darülfünun'un Hukuk Fakültesi bünyesinde oluşturulan idarî, malî ve siyasî şubelere aktarılmıştır.[27] Dâhiliye Nezareti'nin fikri alınmadan yapılan bu uygulama Mülkiyelileri yaraladığı gibi aynı yıl Darülfünun'da kapsamlı bir reform yapılarak 20 Alman ve 1 Macar öğretim üyesinin getirilmesi de Avrupa'nın diğer ülkelerinde eğitim görmüş kimi Darülfünun'cuları rahatsız etmiştir.[28] Ahmet Şükrü Bey'in Maarif nazırlığından ayrılıp yerine Mülkiyeli Nafıa nazırı Ali Münif Yeğenağa'nın vekâlet ettiği 1917'de küskün Darülfünun'cuların da desteğini alan Mülkiyeliler mekteplerinin yeniden açılması için harekete geçti. Dâhiliye Nezareti müsteşarı Abdülhalik Renda, tüm

25 Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 101.

26 Mülkiye müfettişi olarak heyette yer alan Hilmi Uran anılarında bu süreci ayrıntılı bir şekilde işlemiştir, bkz. *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)* (İstanbul, 2008), s. 77-102. Ayrıca, heyet çalışmaları ve plebisite ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan resmî yazışmaların dökümü Gönül Türkan Demir'in yüksek lisans tezinde verilmiştir, *Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)* (Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara, 2015), s. 46-63.

27 Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968-1969), s. 393.

28 İlhan Tekeli, *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 113-118.

eğitim kurumlarını Maarif çatısı altında toplamak isteyen Ziya Gökalp'i ikna edip[29] Mülkiye Mektebi'nin Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak yeniden açılmasına ilişkin kanun tasarısını kaleme almış ve Meclislerde savunmasını yapmıştır.[30]

Abdülhalik Renda'nın müsteşarlık döneminde üzerinde durduğu bir diğer konu Halep vilayeti idarî teşkilatına ilişkin düzenlemelerdir. Halep vilayetine bağlı Halep, Antep, Kilis ve Antakya sancaklarının idarî sınırları değiştirilerek bu sancaklara bağlı yeni kaza ve nahiyelerin teşkil edilmesini öngören "değişiklik paketi," aslında Renda'nın Halep valiliği döneminde hazırlayarak vilayet meclisine onaylattığı ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tasarıdır. Dâhiliye müsteşarlığına getirildiğinde "hasıraltı" edilmiş olduğunu anladığı tasarıyı bir kanun teklifine dönüştürerek Meclis gündemine getirir. 31 Aralık 1917'de Meclis-i Mebusan'da görüşülmeye başlanan tasarı, 23 Şubat 1918'de Meclis-i A'yân'da onaylanmıştır.[31]

Aslında Halep teşkilatında yapılan değişiklikler, hükümetin eğilimlerinden bağımsız girişimler değildir. O günlerde, bilhassa Ekim Devrimi'nden sonra Rusların işgal ettikleri topraklardan çekilmesiyle, hükümetin birbiri ardına Meclis'e gönderdiği layihalar imparatorluğun idarî haritasını büyük ölçüde değiştirmekteydi. Bu denli köklü değişiklikleri layıkıyla yerine getirecek yeterli memur bulunmadığı noktasından bu yaklaşıma itiraz eden Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'nin de 8 Ocak 1918'de Meclis kürsüsünde vurguladığı gibi "teşkilat makinesi bu aralık hummalı bir faaliyet içindedir."[32] Halep vilayetinde yapılmak istenen değişiklilerin yanı sıra Fırat ve Dicle nehirleri arasında, Sincâr Dağı'ndan Bağdat'a uzanan el-Cezire arazisinde üç bağımsız mutasarrıflık kurulmak isteniyordu. Yaklaşık 150 saatlik bir alanı kapsayan ve hiçbir hükümet teşkilatının bulunmadığı bölgede Habur, Sincâr ve Cizre livalarının teşkil edilmesine ilişkin layihayı da Abdülhalik Renda Meclislerde savunmuştur.[33]

---

29 Ziya Gökalp'in tevhid-i tedrisata ilişkin düşünce ve çabaları için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4 (İstanbul, 1977), s. 1339-1351. Gökalp'in bu yöndeki faaliyetlerine, mektepleri elinden alınan Evkaf nazırı ve Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin gösterdiği tepki için bkz. Ali Suat Ürgüplü, ed., *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 384-385, 392-394.

30 Mebusan'daki tartışmalar için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 3 (TBMM Basımevi, 1992), s. 54-56, 222-232. Layiha metni ve Abdülhalik Bey'in A'yân'daki savunması için bkz. *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 2 (TBMM Basımevi, 1991), s. 335-340.

31 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1992), s. 449-451, 589-593; *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990), s. 412-416, 428-437.

32 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1992), s. 518.

33 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1992), s. 517-530.

Her iki kanun da 1918 bütçesine yetiştirilemediği için 1919 senesinde tatbik edilmek üzere kabul edilmiştir. Renda, Halep vilayeti teşkilatının düzenlenmesine ilişkin anılarının sonunda bu gecikmeye hayıflanır. Kanun 1918'e yetişse "düşman Suriye ve Halep'i işgal ederken belki de daha o zaman Antakya ve Kilis livaları büyük ekseriyetle Türk olduğundan kurtulmuş olacaktı" der. Renda'nın bu tespiti, Mezopotamya havzasının dışında Kütahya, İzmit ve Bolu sancakları dâhil birçok vilayet teşkilatında yapılan benzer düzenlemelerle birlikte ele alındığında, 1917-1918 arasında hükümetin, Amerika Birleşik Devletleri'nde seçim bölgelerini belirlemede başvurulan "gerrymandering" uygulamasına benzer bir çaba içinde olduğunu düşündürmektedir.

MALTA ESARETİ

Abdülhalik Renda, ikinci Halep valiliği (Ekim-Kasım 1918) sırasında İngilizlerin Halep'i işgali ve bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu için savaşı bitiren Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Hüdavendigâr valiliğine atanmış (12 Kasım 1918), fakat görev yerine ulaşamadan Ahmed Tevfik Paşa hükümeti tarafından azledilmiştir. Bu tarihten, İngilizler tarafından tutuklandığı 13 Mayıs 1920'ye kadarki döneme hatıratında yer vermemiştir. Bununla birlikte geriye dönük kimi ifadelerden ve günlüklerindeki notlardan bir süre Bekirağa Bölüğü'nde tutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu tutukluluğu "İngilizlerin elinde esir tutulduğu" süreye dâhil etmez.

4 Haziran 1920'de bir İngiliz destroyeriyle Malta'ya sürülen Abdülhalik Renda esaret günlerine hatıratında geniş yer ayırmıştır. Türk esirlerin adadaki günlük yaşamları, kendilerini oyalamak için giriştikleri faaliyetler, kamp yönetimiyle mücadeleleri, ada halkıyla temasları, Anadolu'dan ve ailelerinden haber alma çabaları, firar teşebbüsleri ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Günlük harcamalarını kalem kalem not eden "Maliyeci" Abdülhalik Renda'nın kampın ekonomisine ilişkin verdiği bilgiler, bu konudaki literatüre katkıda bulunacak detaylar içermektedir.

MİLLÎ MÜCADELE'DEN MALİYE'YE

1 Kasım 1921'de Malta'daki son esir kafilesiyle birlikte serbest bırakılan Abdülhalik Renda, İnebolu'da ailesiyle buluştuktan sonra Ankara'ya geçti. Ordunun iaşesine yönelik çabalarıyla Meclis-i Mebusan'da ve ordu kademelerinde tanınmıştı. Ankara'ya geçtikten kısa bir süre sonra Kuva-yı Milliye'nin iaşesinden sorumlu olarak Konya valiliğine atandı (Mart-Eylül 1922). Millî Mücadele döneminde malî mekanizmanın nasıl işlediğini araştıran pek az

çalışma bulunduğundan, üstelik bunlar çoğunlukla cemiyet ve kongre raporları ile Meclis'ten çıkan kanun ve kararlara dayandığından,[34] Renda'nın bu döneme ilişkin detaylı tasvirleri, belgelerdeki cetvel ve tahayyüllerin sahaya nasıl yansıdığını göstererek, eksik kalmış bir anlatının tamamlanmasına katkıda bulunacak niteliktedir.

İsmet İnönü'nün ifadesiyle Millî Mücadele'nin son safhasında "Garp Cephesi'nin bir istinat noktası" olan ve "İzmir'e girinceye kadar Konya vilayetinin saat gibi işlemesini" sağlayan Abdülhalik Renda,[35] Cumhuriyet devrindeki birinci Maliye bakanlığı döneminde (1924-1925 ve 1926-1927) Cumhuriyet'in ilk bütçesini hazırlamıştır. Renda'nın bu döneme dair en büyük övünç kaynağı ise kuşkusuz a'şârın kaldırılmasıdır.

Abdülhalik Renda hatıratında üç yerde a'şâr meselesine temas eder. İlki, Mülkiye Mektebi ikinci sınıfta usul-i maliye müderrisi Nail Bey'le bu konuda aralarında geçen bir diyalogdur. Pogon kaymakamlığı (1908-1910) günlerini anlatırken bu konuya tekrar döner. O sırada Maliye nazırlığına gelen Mehmed Cavid Bey'e bir mektup yazmış, örnekler ve rakamlarla a'şârın fenalıklarını göstererek bir an önce kaldırılmasını öğütlemiştir. Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde bir kaza kaymakamının doğrudan Maliye nazırına bu tür bir mektup yazabilme hürriyetini hissetmesi ayrıca önemlidir. Tabii Maliye nazırının haddini bildirmek yerine bu kaymakamın daha büyük bir kazaya atanmasını önerdiğini de unutmayalım. Üçüncü defa bu konuya döndüğünde, Maliye bakanlığı döneminde, Halk Partisi'nin bir vaadi olarak a'şârın azaltılması düşünülürken müdahale ettiğini, tamamen kaldırılması için çabaladığını ve nihayet, bütçenin dörtte birini teşkil eden bir vergiyi tek kalemde kaldırmaya muvaffak olduğunu anlatır.

Mülkiye'den hocası Nail Bey'in de Mehmed Said Paşa kabinesinde Maliye nazırlığına getirildiği düşünülecek olursa, Renda'nın a'şârı kaldırma başarısından duyduğu ve hatıratı boyunca gizlemediği kıvanç daha iyi anlaşılacaktır. Üstelik ülkenin en önemli vergisinin kaldırıldığı 1925 senesinde, devlet maliyesinde ilk kez bütçe dengesi sağlanmıştır.[36] Cumhuriyet'in Maliye bakanı, Meşrutiyet'in en ünlü Maliye nazırlarının yapamadığını yapmıştır. Bu kıyaslama, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının taşıdıkları "devamlılık hissini" göstermesi bakımından da dikkate değer. İkinci Maliye bakanlığı döneminde (1930-1935), İş Bankası'nın bir merkez bankası gibi kullanılmasını yeterli

---

34 Mevcut en kapsamlı çalışma ve genel bir değerlendirme için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları* (Ankara, 1990); Toktamış Ateş, "Millî Mücadele'nin Malî Kaynakları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İletişim Yayınları, 1985), s. 1196-1199.

35 İsmet İnönü, "Abdülhalik Renda'ya saygı hatıraları", *Ulus*, 4 Ekim 1957.

36 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları* (Bilge Kültür Sanat, 2009), s. 47.

görenlere karşı sağlam temellere dayanan müstakil bir Merkez Bankası kurulması fikrinin öncülüğünü yapan ve fikirlerini kabul ettiren Renda,[37] Merkez Bankası'nın kurulmasına yönelik hazırlıkları, yurtdışı temaslarını ve Celâl Bayar'ın başında bulunduğu İş Bankası ile çekişmelerini hatıratında detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

İsmet İnönü'nün "eli çok bereketli bir devlet adamı" olarak tanımladığı Abdülhalik Renda, Türkiye'nin ilk sivil Millî Savunma bakanı olarak görev aldığı dönemde (1927-1930), 150-200 milyonluk bir devlet bütçesi içinde bakanlığına düşen tahsisatla "Balkan orduları içinde iyi teçhiz edilmiş ordulardan birini vücuda getirmeyi" de başarmıştır.[38] Hatıratında Millî Savunma Bakanlığı'nın bu dönemde yeniden yapılandırılmasını ve ordunun modernizasyonu için yapılan çalışmaları Avrupa'daki temaslarıyla birlikte anlatmaktadır.

BİR KUŞAĞIN DÖNÜŞÜMÜ

29 Ocak 1923'te Uşakizadelerin Göztepe'deki köşkünde kıyılan Atatürk'ün sürpriz nikâhında, Latife Hanım'ın şahitliğini İzmir valisi Abdülhalik Renda yapmıştır.[39] Renda, Atatürk'le ilk karşılaşmalarına dair bilgi vermemekle birlikte, Halep valiliği sırasında yakın çalıştıkları hatıratında gözlenmektedir. Akrabası ve dostu İzzettin Çalışlar'ın Atatürk'le yakınlığının getirdiği bir hukukları da olmalıdır. Yine hatıratına kaydettiği birçok diyaloğundan, Halep valiliği sırasında ordunun iaşesinde gösterdiği başarıyla Yıldırım Orduları kumandanının takdirini kazandığı anlaşılmaktadır.

Atatürk, idareciliğine güvendiği Abdülhalik Renda'yı, kurtuluş ordusunun iaşesinden sorumlu kılmış, Millî Mücadele'nin manevi bakımdan en önemli askerî hedefi olan İzmir'e, daha Türk ordusu şehre girmeden vali olarak atamıştır. Millî Mücadele'yi konu alan anlatılarda sıklıkla göz ardı edilen bir gerçek de İzmir'in geri alınışından sonra İngiltere ve Türkiye arasındaki savaşın hâlâ devam etmekte olduğudur. Türk ordusu İzmir'den Çanakkale'ye ve İzmit'ten İstanbul'a doğru ilerlemekte, tarafsız bölgeye doğru bu ilerleyiş üzerine İngiliz kabinesinden "Mustafa Kemal'den kaçılmayacağını" ilân eden, savaş yanlısı açıklamalar yapılmaktadır.[40] Atatürk'ün, Abdülhalik Renda'yı İzmir'in kurtarılmasından evvel İzmir valiliğine getirmesi, Marmara bölgesine ilerleyen orduların iaşesinin İzmir'den yönetilmesinin planlandığını düşündürmektedir.

---

37 İsmet İnönü, *Hatıralar* (Bilgi Yayınevi, 1987), s. 278-279.

38 İsmet İnönü, "Abdülhalik Renda'ya saygı hatıraları", *Ulus*, 4 Ekim 1957.

39 Şerafettin Turan ise Atatürk'ün şahitlerinin Fevzi Çakmak ve Kâzım Karabekir, Latife Hanım'ın şahitlerinin Abdülhalik Renda ve Salih Bozok olduğunu yazar, bkz. *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik* (Bilgi Yayınevi, 2008), s. 685.

40 Andrew Mango, *Atatürk, The Biography of the Founder of Modern Turkey* (New York, 2000), s. 350-351.

Atatürk, yeni kurulan Cumhuriyet'in tam bir karmaşa içinde bulunan maliyesinin tepeden tırnağa inşa edilmesi gerektiğinde Maliye bakanlığına Abdülhalik Renda'yı getirmiş, ordunun modernleştirilmek istendiği ve harcamalarının en yüksek olduğu bir dönemde[41] Millî Savunma Bakanlığı'na tayin etmiştir. Türkiye'nin biricik malî kurumu olduğu günlerde Ziraat Bankası'nın yeniden yapılandırılması da Renda'ya emanet edilmiştir.[42]

Atatürk'ün, padişaha bağlı oldukları ölçüde "sivil bürokrasiye güvensizlik duyduğu" Ankara hükümetinin Anadolu'da otoritesini tesis etmek için "Osmanlı dönemine bağlı memurları görevden aldığı" ve böylece Anadolu eşrafının sadakatini ve malî desteğini artırdığı bilinmektedir. 1908-1918 arasında, Jön Türk liderleri de "gerici ve faydasız addettikleri birçok memuru" görevden almışlardır.[43] 19. yüzyılda "kendilerini artık padişahın değil, devletin hizmetkârları olarak" görmeye başlayan bürokratik seçkinlerin[44] bir ürünü ve devamı olan Abdülhalik Renda gibi Mülkiyeliler, sivil bürokrasinin tasfiyeye tabi tutulduğu bir dönemde, "milliyetçi gayeyi" benimsedikleri ölçüde yeni rejime dâhil olmuşlardır.

Bu dönüşüm içerisinde önemli bir yer işgal eden Abdülhalik Renda, Cumhuriyet'e ve Kemalist devrimlere bağlı, idealist bir Mülkiyelidir. Anılarında veya günlüklerinde resmî tarih söyleminin dışına çıkan ifadelere rastlanmaz. Ancak, Cumhuriyet'in "başını yediği çocuklarından" sayılabilecek isimlerden bahsederken fikirlerini daha serbest ifade eder. Henüz Kurtuluş Savaşı sırasında gözden düşmüş bulunan Ali İhsan Sabis'in ilk günden itibaren "canını sıktığını" söylemekten çekinmez. Halep valiliği sırasında tanıştığı Cemâl Paşa'nın davranışlarını ve yönetim biçimini uzun uzun eleştirmekle birlikte, üslubunda saygılıdır. Meclis-i A'yân'da "tek kişilik bir muhalefet partisi" gibi hareket ederek İttihat ve Terakki iktidarına kök söktüren Ahmet Rıza'ya gelince, Renda'nın üslubu son derece tipiktir.

Cumhuriyet'i ve Kemalist devrimleri coşkuyla karşılayan Ahmet Rıza'nın "Yeni Türkiye'nin" propagandasını yapmak üzere gönüllü olarak Avrupa'ya gitmesi Ankara'da memnuniyetle karşılansa da mütareke döneminde kendilerini yargılamak isteyen[45] Ahmet Rıza'ya karşı İttihatçılar en azından mesafeli bir tavır almışlardır. Ahmet Rıza'yla Meclis-i A'yân'daki sürtüşmelerini unutmayan "İttihatçı" Abdülhalik Renda'nın, aradan geçen yıllara rağmen güçlükle dizginlediği öfkesi de hatıratın satırlarından taşmaktadır.

---

41 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 540-541.

42 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Renda'nın ölümü münasebetiyle", *Ulus*, 8 Ekim 1957.

43 Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği* (Doğubatı, 2015), s. 98-102.

44 Metin Heper, *a.g.e.*, s. 87

45 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İletişim, 2015), s. 660.

Bununla birlikte Abdülhalik Renda parlamento yaşamında sakin ve çekingen kişiliğiyle tanınmaktadır. Öyle ki Renda'nın Meclis'te öfkelendiğini gösteren tek kayıt, Atatürk'ün *Nutuk*'ta Rıza Nur'u eleştirirken aktardığı bir tartışmadan ibarettir. 1924 sonbaharında, muhaliflerin Meclis'te hükümete şiddetli eleştirilerde bulunduğu günlerde Rıza Nur, Arnavut olduğunu öne sürdüğü Maliye vekili Abdülhalik Renda'nın, İzmir valiliğinden başlayarak Arnavutlara iltimas geçtiğini, kanunsuz biçimde İzmir ve İstanbul'da iskânlarına göz yumduğunu iddia etmiştir. "Yanyalıların Türklüğünü töhmet altında bırakan" Rıza Nur'a, Renda sert cevaplar vermiştir. Meclis'te sakinliğiyle tanınan Maliye vekilinin bu şiddetli tepkisi Atatürk'ün de dikkatini çekmiş, *Nutuk*'ta Rıza Nur'u eleştirirken bu tartışmayı aktarmıştır.[46]

Oysa "Arnavut" ithamı Abdülhalik Renda'yı ne kadar rahatsız etmişse, Arnavutlar da bir o kadar onu kendilerinden kabul etmemişlerdir. Rumeli'deki son idarecilik görevi Ergiri mutasarrıflığı olan Abdülhalik Renda, Gazi Ahmet Muhtar kabinesi sırasında 30 Eylül 1912 tarihinde "irade-i seniyye ile açığa çıkarılmıştır." Renda bu keyfiyeti yeni kabinenin İttihatçı idarecileri tasfiyesi şeklinde yorumlar, ancak "açığa çıkarılmak" tabirine bir açıklama getiremez. Nihayetinde memurlar, ya işten el çektirilir ya da azledilirdi. Bu soruya Yanya'nın düşüşünden sonra İstanbul'a geçtiğinde de bir cevap bulamayacaktır. Halbuki Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Büyük Kabinesi 1912 Arnavut isyanını yatıştırmak için Arnavut milliyetçilerin 14 maddelik isteklerinden 12'sini kabul etmiş bulunuyordu, ki 4. madde memurların "lisan ve âdat-ı mahalliye vakıf olanlarından" seçilmesini talep ediyordu.[47] Bu maddenin uygulamadaki karşılığı ise "Arnavutluk'taki bütün kaymakamlık ve valiliklere Arnavut ırkından olanların tayin edilmesiydi."[48] Velhasıl, Arnavut taleplerinin kabul edildiği Ağustos 1912'yi izleyen günlerde Arnavutluk'ta görev yapan, ama Arnavut olmayan birçok memurun görev yeri değiştirilmiştir.

BİR DEVLET ADAMI

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, vefatı üzerine kaleme aldığı bir yazıda Abdülhalik Renda'yı "sessiz ve mütevazı" bir insan olarak resmeder. Öyle ki, "Meşrutiyet devrinin en muktedir idare adamı şöhretiyle uzaktan tanıdıkları" Renda'nın hararetli tartışmalara girmekten sakınarak Meclis'in arka sıralarında oturduğunu görenler başlangıçta şaşırmışlardır. "İnkılapçısı çok,

46 Rıza Nur anılarında bu bahsin *Nutuk*'ta yer almasıyla ilgili olarak "Mustafa Kemal bana kabahat diye aramış, taramış, bunu bulabilmiş" demektedir. Bkz. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* Cilt III (İstanbul, 1967), s. 1098.

47 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1 (İletişim, 2011), s. 572.

48 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968), s. 296.

ama devlet ve idare adamları parmakla gösterilecek kadar az olan" Meclis'te Renda'ya bu yüzden bir müddet "silik bir mebus nazarıyla" bakılmıştır. Fakat ikinci İnönü kabinesinde Maliye vekili olarak karşılarına çıktığı günden itibaren "birinci sınıf bir devlet adamı" olduğunu kanıtlamış, o günden itibaren itibarı giderek artmıştır.[49]

Elbette bu itibar, fırtınalı bir devrin fırtınalı şahsiyetlerine alışmış olanların Abdülhalik Renda ile aralarındaki mesafeyi azaltmamıştır. Aynı Yakup Kadri, Atatürk'ün son günlerinde cumhurbaşkanlığı için Mareşal Fevzi Çakmak ve Abdülhalik Renda'nın adlarının geçtiğini öğrendiğinde duyduğu dehşeti gizlemez: "Bu işte neden İsmet Paşa hiç hatıra gelmiyordu da politikadan pek hoşlanmadığını ve genelkurmay başkanı vazifesine son derece bağlı olduğunu bildiğim som bir askerle Bâbıâli'den yetişme bir bürokrat olarak tanıdığım Abdülhalik Renda üstünde duruluyordu?"[50]

Cumhuriyet'in on beşinci yıldönümü yaklaşırken, Atatürk'ten sonra içinde İnönü'nün yer almadığı bir formül arayanlar yoğun bir faaliyet içindeydi. Abdülhalik Renda'nın hatıratı o günlerde yaşananları kapsamamaktadır. Ancak günlüğünün sayfalarına bazı notlar almıştır.[51] 20 Ekim 1938'de başbakan Celâl Bayar'ın daveti icabı İstanbul'a giden Meclis başkanı Abdülhalik Renda garda cumhurbaşkanlarına özel törenle karşılanmış, yerleştiği Pera Palas'ta iki gün boyunca Celâl Bayar, Şükrü Kaya ve Şükrü Saraçoğlu ile uzun görüşmeler yapmıştır. Kimi kaynaklarda İnönü karşıtı kampı teşkil eden ve Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras'ın başını çektiği bir grubun, Fethi Okyar ve Fevzi Çakmak'ta aradıklarını bulamayıp Abdülhalik Renda'ya döndükleri iddia edilir, ki Abdülhalik Bey o günlerde kendisine yapılan cumhurbaşkanlığı ve cumhurbaşkanlığı vekâleti tekliflerini kesin bir şekilde reddetmiştir.[52] Renda'nın günlüğüne düştüğü notlara bakılırsa Celâl Bayar da Anayasa'da belirlenen usullere göre cumhurbaşkanının seçilmesinden yana tavır almıştır.

İKTİDARDAN ÇEKİLMEK

İsmet İnönü'nün, Recep Peker, Şükrü Saraçoğlu ve Abdülhalik Renda gibi kendisine bağlı bir grupla 1950'ye kadar Türkiye'yi yönetmiş olduğunu vurgulayan Halil İnalcık, Cumhuriyet tarihçilerinin bu hakikate yeteri kadar önem vermediğinden yakınır.[53] Günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla, bilhassa İkinci

49 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Renda'nın ölümü münasebetiyle", *Ulus*, 8 Ekim 1957.

50 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (İletişim Yayınları, 1984), s. 154.

51 Abdülhalik Renda'nın günlükleri, hatıratın ardından yayımlanmak üzere yayına hazırlanmaktadır.

52 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1 (İletişim Yayınları, 1996), s. 129; Turhan Aytul, "Türkiye'yi titreten yıllar", *Milliyet*, 31 Mart 1979.

53 Emine Çaykara, ed., *Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), s. 42.

Dünya Savaşı süresince hemen her gün "Çankaya'ya çıkan" Renda, cumhurbaşkanlığı döneminde İsmet İnönü'nün en yakın çalışma arkadaşı olmuştur. 1957'deki vefatına kadar ailece yakın oldukları da yine bu notlardan anlaşılmaktadır. Öyle ki Millî Şef, iktidarı Demokrat Parti'ye teslim edeceği 14 Mayıs 1950 günü oy kullandıktan sonra eşi, çocukları ve tabii yaverlerinin yanı sıra bir grup milletvekiliyle Renda'nın Gazi Mustafa Kemal Bulvarı üzerinde, Fazilet Apartmanı'ndaki dairesine çekilmiş, ilk sonuçları buradan takip etmiştir.

Her şeye rağmen Abdülhalik Renda, devrin iktidar sahipleri içinde, elinde tuttuğu iktidarla halimane bir ilişki kurmayı başaranlardan olmuştur. 1935'te Meclis başkanlığına seçildiğinde cumhurbaşkanı Atatürk ve başbakan İnönü'den sonra devletin üç numaralı ismi hâline gelmişti. Millî Şef devrinde ise, İnönü'nün kendisi gibi kuvvetli başbakanlara müsaade etmeyen politikası düşünüldüğünde, 1946'ya kadar devletin iki numarasıydı. Buna rağmen, çok partili rejime geçilir geçilmez tereddüt etmeden Meclis başkanlığından ayrılmış, hatta yeni başkan Kâzım Karabekir'i ilk tebrik eden kişi olmuştur.

19 Eylül 1946'da çıkarılan bir kanunla ilk kez Devlet bakanlığı müessesesi teşkil edildiğinde, Abdülhalik Renda ilk Devlet bakanı olarak onurlandırılmıştı. Bu makamın fuzuli olduğunu savunan Demokratlar 1948 yılı bütçe müzakereleri sırasında gürültü çıkardıklarında hiç mukabelede bulunmamış, iki ay kadar sonra da sağlık sorunlarını öne sürerek bu görevden istifa etmiştir.[54] 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti parlamentoda ezici bir çoğunluk elde ederek iktidara geldiğinde, yine aynı sükunetle, bu defa politika sahnesinden tamamen çekilmiş ve sıradan bir emekli gibi Erenköy'deki evine yerleşmiştir.

Mustafa Abdülhalik Renda'nın, Yanya'nın Şemseddin mahallesinde 11 Aralık 1881 günü başlayan hayatı, Erenköy'deki köşkünde 1 Ekim 1957 Salı günü saat 20'de sona ermiştir.

VEDA

4 Ekim 1957 Cuma günü Mustafa Abdülhalik Renda'nın naaşı İstanbul treniyle başkente getirildi ve Augustus mabedinin üzerinde yükselen Hacı Bayram Camii'ndeki musalla taşına bırakıldı.[55] Öğle ve cenaze namazının ardından cami önünde bekleyen top arabasına yerleştirildi. Başında alay sancağı, Hükümet Caddesi boyunca sıralanmış bir tabur asker top arabasının önünde hazır bekliyordu. Atatürk'ün naaşının geçici kabrinden alınarak Anıtkabir'e nakledildiği 1953 Kasım'ından beri Ankara'nın gördüğü bu en büyük cenaze töreninde Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Meclis başkanı Refik

54 "Abdülhalik Renda Devlet bakanlığından istifa etti", *Demokrat İzmir*, 17 Şubat 1948.
55 "Renda'nın cenazesi törenle kaldırıldı", *Ulus*, 5 Ekim 1957.

Koraltan, Başbakan Adnan Menderes ve kabine üyeleri ile bütün bir idarî erkân hazır bulunuyordu.

İki tarafında polis ve jandarma görevlilerinin dizildiği kortej saat tam 13'te Anafartalar Caddesi'ne doğru yürüyüşe geçti. Taburu takip eden bandonun çaldığı matem havası eşliğinde yürüyen merasim alayı, Anafartalar Caddesi boyunca yolun iki yanına sıralanmış Ankaralıların sessiz bakışları altında Zafer Abidesi'ne doğru ilerliyordu. Top arabasının arkasında ilerleyen aile efradı Kripell'in tasarladığı Atatürk heykelinin altına geldiğinde Abdülhalik Bey'in naaşı, kuzey-güney ekseninde Çankırı Caddesi ile Bankalar Caddesi'nin oluşturduğu aksın üzerinden geçiyordu. Sağ yanında Maliye Vekâleti binası, Sümerbank binası üzerinden Çankırı Caddesi'ne yaslanıyordu. Burada, birinci Maliye bakanlığı döneminde Cumhuriyet'in ilk bütçesini hazırlamışlardı. Sol yanında ise Bankalar Caddesi uzanıyordu: Önde, yine birinci Maliye bakanlığı döneminde, mimar Mongeri'nin tasarladığı ve genel müdürü olarak temeline bizzat harç döktüğü Ziraat Bankası binası; biraz ilerisinde ikinci Maliye bakanlığı döneminde kurulan ve binası mimar Holzmeister tarafından tasarlanan Merkez Bankası.

Kortej ağır adımlarla Ulus meydanından İstasyon Caddesi'ne doğru ilerlerken merasim taburu Meclis binası önünde sıralanıyordu. Ailenin ardından kortej boyunca uzanan devlet erkânının parlamento binası önünde yerlerini almasıyla, Cumhuriyet'in en uzun süre görev yapan Meclis başkanının hatırasına hürmeten bir dakika saygı duruşunda bulunuldu. Bu son vedanın ardından İstiklal Caddesi'ne devam eden kortej, Millî Müdafaa Vekâleti binasının yanından geçerek Evkaf Apartmanı önüne geldiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sivil Millî Savunma bakanının naaşı top arabasından alınarak cenaze arabasına yerleştirildi. 10 Kasım 1938 sabahından İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçildiği 11 Kasım'a kadar cumhurbaşkanlığına vekâlet eden Mustafa Abdülhalik Renda, Cebeci asrî mezarlığının girişinde ihtiram duruşunda bulunan Riyaseticumhur muhafız kıtası tarafından karşılandı ve ebedî istirahatgâhına bırakıldı.

METNE DAİR

Mustafa Abdülhalik Renda'nın hatıratı, Latin harfleriyle daktiloda yazılıp teksir kâğıdıyla çoğaltılmış iki kopya hâlinde elimize ulaşmıştır. Abdülhalik Bey'in kızı Nezihe Hanım'ın oğlu Sabri Sayarı'nın arşivinde bulunan bu kopya orijinal metin değildir. Orijinal metin Abdülhalik Renda tarafından dikte ettirilmiş, eski yazıyla kâğıda geçirilmiştir. Renda'nın vefatından sonra Nezihe Hanım'ın eşi Sırrı Sayarı Bey bu el yazısı metinleri Latin harfleriyle daktiloya geçirmiştir. Daktilo edilmiş yapraklar 2008-2011 yılları arasında

Sabancı Üniversitesi öğrencileri Ece Özçelik ve Sibel Karadağ tarafından bilgisayara aktarılmıştır. Yine bu dönemde, Abdülhalik Renda'nın eski yazıyla kaleme aldığı günlükleri yeni yazıya çevrilmeye başlamıştır.

Abdülhalik Renda'nın düzenli tuttuğu ve hatıratının ardından yayımlanması planlanan günlükleriyle karşılaştırıldığında hatıratın günlüklerde alınan notların üzerine, kronolojik olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hatıratın 1927 sonrasını kapsayan bölümlerinde detaylar ve derinlik giderek azalmakta, günlük formatına yaklaşmaktadır. Abdülhalik Bey'in muhtemelen sağlık sorunları nedeniyle devam edemediği hatıratı 1935 Ocak'ında kesilmektedir. Tam tarihi tespit edilemese de, 1950'de aktif siyasetten çekildikten sonra anılarını yazdırmaya başladığı düşünülebilir.

Abdülhalik Renda kaleme aldığı metinde tarih, zaman ve kişilere ilişkin açıklamalarını parantez () içinde vermiştir. Metin yayına hazırlanırken bunları muhafaza ettik. Ayrıca, belirli bir uzmanlığa sahip olmayanların artık aşina olmadığı sözcüklerin güncel karşılıklarını köşeli parantez [] içinde verdik. Kelimeler her bölümde ilk kez kullanıldıkları yerde açıklandı. Yine köşeli parantez [] içinde, zaman akışı takibini kolaylaştırmak için gerekli yerlerde tarih bilgisi ekledik.

Benzer örneklerinden farklı olarak Abdülhalik Renda'nın hatıratı yayına hazırlanırken, anlatının tarihsel bütünlük içinde kavranabilmesi için kapsamlı bir araştırmanın sonucu olan tarihsel notlarımızı, referanslarıyla birlikte ekledik. Hatıratta adı geçen kişilerin kısa biyografilerini de eklemeyi ihmal etmedik.

Abdülhalik Renda'nın günlüklerinin ve hatıratının yayımlanmasıyla, Türk siyasî tarihinin çok tanınan ama hakkında pek az şey bilinen bir figürünün daha gün ışığına kavuşacağını, bu aydınlığın daha kapsamlı çalışmalara yol göstereceğini umuyoruz.

Aytaç Demirci - Sabri Sayarı
Mayıs, 2018

Kronoloji

1881	11 Aralık'ta Yanya'da doğdu. Eski takvimle 29 Teşrinisani 1297.
1894-1899	İstanbul Mülkiye idadîsinde okudu.
1900-1903	Mülkiye Mektebi yüksek kısmından okudu.
1903-1905	Rodos idadîsinde öğretmenlik yaptı.
1905-1907	Yanya'da maiyyet memurluğunu tamamladı.
1907	Saadet Hanım'la evlendi.
1908	Kızı Nerime (Anaydın) doğdu.
1910	Kızı Nezihe (Sayarı) doğdu.
1907-1912	Tepedelen, Maçova, Pogon, Delvine kaymakamlıklarında bulundu.
1913-1917	Siirt mutasarrıflığında, Bitlis ve Halep valiliklerinde bulundu.
1917-1918	Dahiliye Nezareti müsteşarlığında bulundu.
1920-1921	İngilizler tarafından Malta'da esir edildi.
1922	Mart ayında Kuva-yı Milliye'nin iaşesinden sorumlu olarak Konya valiliğine getirildi. İzmir'in düşman işgalinden kurtarılmasından önce, 7 Eylül'de İzmir valiliğine atandı.
1923	Temmuz ayında Çankırı'dan milletvekili seçildi.
1924-1927	Maliye bakanlığında bulundu.
1926	Ziraat Bankası genel müdürlüğünü üstlendi.
1927-1930	Millî Müdafaa bakanlığında bulundu.
1930-1934	Yeniden Maliye bakanlığını devraldı. 1931 yılında Merkez Bankası'nın kuruluşu tamamlandı.
1935-1946	Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığında bulundu.
1938	Atatürk'ün vefat ettiği 10 Kasım'da, Meclis başkanı olarak Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet etti.
1946-1948	Devlet bakanlığında bulundu.
1957	1 Ekim'de İstanbul'da vefat etti.

Hram
Brvenik
Sirebırnıça
Belgrad
Güğercinlik
Semendire
İzvornik
Zaplana
Resava
Rudnik
Vidin
Olofça
Bosna
Ujice
Saraybosna
Višegrad
Bolvan
Bana
İvraça
Alacabisar
Koniç
Gorajda
İsfirlik
Çiprofça
Hercek
Foça
Pirepolye
Niş
Berkofça
Mostar
Bazar-i Blağay
Yenipazar
Şehirköy
Ürgüb
Leskofça
Vulçitrin
İpek
Piriştina
Birezvik
Sofya
Novabırda
İvrânye
Radomir
İhtiman
Nova
Podgoriçe
Pirzerin
Dubnica
Samakov
Kostendil
Tatar-Pazarcık
Ilıca
Kratova
Üsküp
İskenderiye (İskodra)
Kalkandelen
Köprülü
İştip
Akçahisar
Kıraçova
Menlik
Usturumca
Nevrokop
Pirlepe
Temür-hisar
Dıraç
Ohri
Manastır
Zihne
Elbasan
Siroz
Avrat-hisar
Filârina
Vodina
SELÂNİK
Yardar Yenicesi
Belgrad
Görice
Bihlişte
Sidrekapsı
AVLONYA
Kesriye
Karaferye
Kanına
İskrapar
Hurpişta
Serfiçe
Tepedelen
Premedi
Ergiro-kasrı
Koniçe
Delvine
Alasonya
Yenişehir
Yanya
Tırhala
Aydonat
Fener
Çatalca
Rinase
Narda
Ağrafa
Dömeke
İzdin
Aya-Mavra
Vonîça
Badracık
Karli ili
Mudoniç
Engeli-kasrı
Salona
Livadiya
Eğriboz
İnëbahtı
İstifa
Balya-badra
Atina
Kalavrîta
Korintos
Hatumiç
Arhos
M o r a
Karitena
Kalamata
Mezistre
Anavarin
Moton
Koron
Vatika
Silistre
Rusçuk
Şumnu
Varna
Pravadi
Aydos
Misivri
Ahyolu
Karınova
Yenice-i Zağra
Rus-kasrı
Kizil-ağaç
Kırk-kilise
Çirmene
EDİRNE
Vize
Terkoz
Danişmend-Eski
Birgoz
İnceğiz
Dimetoka
Corlu
Silivri
Hayrabolu
İSTANBUL
Ergene
Ereğli
Mığalkara
Rodosçuk (Çirmen'e)
Ferecik
İpsala
Enoz
Gelibolu
Molova
Midilli

Osmanlı Rumelisi, Balkanlar ve Yunanistan.
Kaynak: D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. B. Tırnakcı (YKY, 2013).

Birinci Bölüm

İLK YILLAR

Yanya'nın Şemseddin mahallesinde Saray Cami-i Şerifi yanındaki peder evinde 1297 Teşrinisanisinin 29'uncu günü (1881 Kanunuevvelinin [Aralık ayının] on birinci günü) doğdum.[1]

Pederim, Rendazade Şeyh Ömer Efendi'nin oğlu ve Mustafa Renda'nın torunu Rendazade Mahmut Arslan Efendi'dir. Annem Müftüzade Feyzullah Efendi'nin oğlu Alibey Gulu'nun kızı Nafia Hanım'dır.[2]

Ailenin ilk çocuğuyum. Dedemin ismi benden evvel doğan ortanca amcam Binbaşı Mehmet Efendi Renda'nın oğlu Ömer Abdülkadir'e verildiği için bana büyük dedemin ismi verilmiştir. Pederimin evindeki çocukluk günlerimi hatırlayamıyorum.

Annemin babası Alibey Gulu diğer çocukları ile beraber İstanbul'a gittiği için annem onun evine taşınmış. Çocukluğuma dair hatırladıklarım işte bu evde başlar. Annemin amcası Müftüzade Abdullah Efendi'nin bir çatı altındaki bitişik evinde, daha doğrusu ikiye bölünmüş bir evin parçasında otururduk.

Benim yaşımda olan ve beraber koşup oynadığımız, annemin amcazadesi İzzettin[3] ile aynı mektebe giderdik. Luça mahallesinde Mustafa Efendi

---

1 Yanya: Bugünkü Yunanistan'ın kuzeybatısında, Epir dağlık bölgesinin siyasal, ekonomik ve kültürel merkezidir. Güneyinde Narda körfezi, batısında Otranto boğazı ve Adriyatik denizi bulunmaktadır. İlk yerleşimlerin antik döneme kadar uzandığı Yanya'ya M.S. 600 civarında Slav grupları, 10. yüzyılda kuzeyden gelen Ulahlar, 14. yüzyılda ise Arnavutlar göç etmiştir. 12. yüzyılda bölgeden geçen seyyahların çok müreffeh bir şehir olarak tarif ettiği Yanya, 15. yüzyılda Türk hâkimiyetine girmiş, bu tarihten itibaren Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin karışık yaşadığı bir şehir olarak gelişmesini sürdürmüştür. Tanzimat döneminden itibaren kent, Yanya, Ergiri, Berat ve Preveze sancaklarını içine alan Yanya vilayetinin merkezidir. 17. ve 18. yüzyıllarda Arslan Paşa ailesi tarafından idare edilen Yanya sancağının kontrolü 1787'de Tepedelenli Ali Paşa'ya geçmiş, bu ünlü vali 1821'e kadar hâkimiyet alanını bütün Epir bölgesine yayacak kadar güçlenmiştir. Yanya kenti, Mart 1913'te, Esat Paşa'nın efsanevi müdafaasına rağmen Yunan ordusunca ele geçirilmiş ve Yunan Krallığı'na katılmıştır. Bkz. Machiel Kiel, "Yanya", İslam Ansiklopedisi, Cilt 43 (Ankara, 2013), s. 317-321; Rahmi Tekin, Yaşar Baş, haz., *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları* (İstanbul, 2003), s. 33.

2 Erkek kardeşleri Abdüllatif, Abdülferit ve Abdülkerim Beyler, kız kardeşleri Neyyire, Sıdıka ve Hayriye Hanımlardır.

3 İzzettin Çalışlar (1882-1951): Yanya'da doğdu. İstanbul'da askerî okulda tamamladığı orta öğreniminin ardından Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'dan mezun oldu (1903), ardından devam ettiği Harp Akademisi'ni 1906 yılında kurmay yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Balkan Savaşlarına katıldı, 1. Dünya Savaşı sırasında Mustafa Kemal ile Çanakkale cephesinde yer aldı. 1 Temmuz 1920'de Mudanya'da Millî Mücadele'ye dâhil oldu ve Ankara hükümeti tarafından 23. Tümen komutanlığına atandı. Kütahya-Eskişehir, Birinci ve İkinci İnönü ve Sakarya Meydan Savaşları'nda tümen ve grup komutanı olarak bulundu,

Palata'nın[4] mektebine. Elifbaya orada başladık ve Kuran-ı Kerim'i orada hatmettik. Mektebe ne zaman başladığımı hatırlayamıyorum. Kendimi mahalle mektebine müdavim olarak hatırlıyorum. 1305 (1887/1888) senesinde hatim duası merasimle yapıldı. Ondan sonra Yanya'nın biricik iptidai mektebine kayıt oldum.[5] Devama da başladım. O sene iptidaiye gelen çocukların miktarı fazla olduğundan yeni bir iptidai mektebi daha açıldı. Ben mahalle mektebinde iken annemin babası İstanbul'da ölmüştü. Onun ölümünden sonra Yanya'ya gelen büyükannem ve çocukları sebebiyle bizler yine baba evine nakl-i mekân ettik [taşındık]. İptidai mektebine girdiğim zaman baba evindeydim.

Bizim mahalleyi yeni açılan mektebe tertip ettiler [bağladılar]. Ben de yeni açılan Feyziye Mektebi'ne devam ettim. Bu suretle mahalle mektebini beraber bitirdiğimiz İzzettin'den iptidai mektebinde ayrıldım.

İptidai mektebimizde ben küçük sınıfların muallimi olan merhum mühtedi[6] Hoca Ahmet Efendi Kokino'nun[7] rahle-i tedrisine[8] düştüm. Yeni geldiğim için sınıfın sonunda ikinciydim. Derslerime iyi çalışıyordum. Yaşça benden büyük müzakereciler vardı.[9] Onlar dersimi dinler ve neticesini hocaya söylerlerdi. Benim dersimi dinleyen çocuk komşumuzdu, benden beş altı yaş

1921'de albaylığa, 1922'de mirlivalığa ve 1926'da korgeneralliğe yükseltildi. TBMM'de Aydın milletvekili iken askerliği tercih ederek 1 Kasım 1924'te milletvekilliğinden istifa etti. 1930'da orgeneral rütbesine yükseltildi ve 2. Ordu komutanlığına atandı. 20 Aralık 1939'da ordudan emekliye ayrıldıktan sonra VI. ve VII. Dönem Muğla, VIII. Dönem Balıkesir milletvekili olarak Meclis'te yer aldı. İzzettin Çalışlar ve Abdülhalik Renda'nın dostlukları hayatları boyunca devam etmiştir.

4 Platamona (Platimana): Tırhala sancağına bağlı bir nahiye.

5 iptidai mektep: İlkokul. Osmanlı İmparatorluğu'nda en eski eğitim kurumlarından biri de mahalle mektepleri biçiminde olup cemaatler tarafından idare olunan "sıbyan" mektepleriydi. Müslümanlar kadar gayrimüslimlerin de sıbyan okulları bulunur, bu okullarda dinî eğitim verilirdi. On dokuzuncu yüzyılda başlayan eğitim reformuyla birlikte önce sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu getirilmek istenmiş (1824), Maarif-i Umumiye Nizamnamesi [Genel Eğitim Tüzüğü] ile eğitim sisteminin merkezileştirilmesi sürecinde diğer eğitim kurumlarıyla birlikte bu mektepler de yeniden yapılandırılmıştır (1869). Mahalle mekteplerinin imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayılmasını sağlamak ve eğitim sistemini modern bir yapıya kavuşturmak için 1872'de yapılan düzenlemelerin ardından bu mekteplere "sıbyan" yerine "iptidai" denilmeye başlamıştır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 5.

6 mühtedi: Başka bir dinden İslamiyete geçmiş olan.

7 Kokino: Alasonya'nın bir karyesi "Kokinoplos" ya da "kokkinos" (kızıl saçlı) anlamına gelen bir lakap. Bilhassa Yanya Yahudilerinin bir geleneği olan, aile içinde benzer isimli çocukların ayırt edici bir lakapla anılmaları Türk ve Yunan tebaa tarafından da benimsenmiştir. Benzer şekilde tüm topluluklarda bir şahsın doğum yeri, hatta ziyaret ettiği bir kentin adı soyadı gibi kullanılabiliyordu. Bkz. Marcia Haddad Ikonomopoulos, "Romaniote Jews of Ioannina Greece", bildiri, *International Jewish Genealogical Conference*, 15 Ağustos 2006 (http://www.kkjsm.org).

8 rahle-i tedris: Bir üstadın, hocanın gözetiminde alınan eğitim, terbiye.

9 II. Abdülhamit döneminde denenen eğitim metotlarından "usûl-i mütekabile" (karşılıklı yöntem) gereği ilk mekteplerde her şubeye üst sınıflardan bir müzakereci tayin ediliyor, bunlar öğrencilerin derslerini hazırlamalarına yardımcı oluyordu. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)* (İstanbul, 1997), s. 176.

büyüktü. Hocaya dersimi bilmediğimi söylemiş, hoca da bana iki tokat attı. Müzakerecinin yalan söylemesine çok canım sıkıldı. Küçüklüğüme rağmen ağlamadım. Hocaya dersimi pek iyi bildiğimi ve kendisinin bizzat dinlemesini istediğimi söyledim. Hoca kabul etti ve dinledi. Dersimi mükemmel bildim, hocanın aferinini aldım.

İlk hususi imtihanda beşinci ve umumi imtihanda ikinci oldum. İkinci sınıfa ikinci olarak geçtim. Hocamız değişti. Hoca Sadık Efendi Kondu Ömer'in derslerine girdik. İkinci ve birinci sınıfları bu çok nazik ve daha iyi okutmasını bilen hocadan okuyarak bitirdim. Mektepten ikinci çıktım. Birincimiz, hocamızın baldızının ve Feyzi Paşa'nın oğlu olan Fazıl'dı.

RÜŞTİYE DERECELERİ

İptidaiyi bitirince rüştiyeye gittik.[10] Orada öteki iptidaiden gelen sınıfla birleştik. Tekrar İzzettin ile bir sınıfta buluştuk. Birincimiz İbrahim olmuştu. Rüştiye ilga edildi [kaldırıldı]. Yedi senelik idadînin ilk sınıflarını rüştiye teşkil etti.[11] İptidainin birinci sınıfını, rüştiyenin birinci ve ikinci sınıflarını birleştirerek teşkil ettiler.

İdadîye geçince ben yine eskiden çalıştığım tarzda çalışmalara başladım. Hususi imtihanda pek iyi notlar aldım. Umumi imtihanda sınıfın birincisi oldum. Rüştiyenin son sınıfında bulunan amcamın oğlu Ömer Abdülkadir Renda idadînin ikinci sınıfında bulunuyordu. Ailesi Maçova'da[12] tabur ile beraber bulunduğu için bizim evde kalıyor ve beraber oturup beraber çalı-

---

10 rüştiye: Ortaokul. 1838 yılında sıbyan mektebini bitiren öğrencilerin devam etmesi için Meclis-i Umur-u Nafia [Eğitim reformuna ilişkin çalışmalar yapmak üzere kurulan Yararlı İşler Kurulu] tarafından önerilen mekteplerdir. Özellikle devlet dairesinde çalışmak isteyenlerin devam etmesinin zorunlu tutulduğu bu okullara, "çocukların eğitimlerinin rüştlerini kanıtlayıncaya kadar süreceği" dikkate alınarak rüştiye denilmiştir. Bu sistemin öncüsü kabul edilen ilk iki mektep 1838 yılında açılmasına rağmen rüştiyelerin tüm imparatorlukta yaygınlaşmaya başlaması 1847 yılından sonra olmuştur. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 5; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Türk Tarih Kurumu, 1993), s. 62-63.

11 idadî: Tanzimat dönemi idarecilerinin toplumda "Osmanlılık" duygusunun yaygınlaştırılması arzusuyla yapılandırdıkları idadîler, rüştiyelerin aksine Müslüman ve gayrimüslim çocukların bir arada eğitim alacakları kurumlardı. 1873 yılından itibaren kurulmaya başlayan idadîlerin öğrenim süresi 1887 yılında dört yıla çıkarılmış, 1892 yılında ise taşradaki rüştiyelerin bir kısmı idadîlerle birleştirilerek bunların yatılı olanları yedi yıla çıkarılmıştır. Yedi yıllık eğitim veren taşra idadîlerinin ilk üç yılında rüştiye eğitimi verilmiştir. "Hazırlama yeri", "hazırlayıcı" anlamına gelen "idadî" adı verilen bu okullarda öğrenciler daha yüksek düzeydeki okullara hazırlanıyorlardı. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 6-9; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Ç. Güven (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 162.

12 Maçova (Miçova): 1846'dan itibaren Yanya sancağı kazası.

şıyorduk. Benim derslerimin daha iyi yapılmasında onun çok dahli [katkısı] bulunuyordu. Vali Hıfzı[13] Paşa'nın huzurunda yapılan bir tevzii mükâfatta [ödül töreninde] birinciliğime bir saat ve derslerden kitaplar verildi. Babamın sevincine payan [sevincinin sınırı] yok.

İkinci sınıfta da aynı hâl oldu, yine sınıfın birincisi oldum. Üçüncü sınıftayken İstanbul'da bulunan annemin annesi ile teyzelerim ve teyzezadelerim geldi. Teyzezadem Abdullah Naci bizim sınıfa devam etti. İstanbul'daki mektepleri, bilhassa Mülkiye Mektebi'ni methetti.[14] İmtihanlardan evvel onların hepsi İstanbul'a hareket ediyorlar, ben de yalvarıyorum. Nihayet ebeveynim müsaade ediyor; ben de İstanbul'a gideceğim.

YANYA'DA ÇOCUK OLMAK

Yanya'daki mekteplerde hayatım pek sakindi. Mektep içinde çok usluydum. Hiç kimseyle kavga etmezdim. Hiç kimseye ağır bir lakırdı da söylemezdim. Vaktimin çoğunu okumak ile geçirirdim. Bahçede bile okumaktan geri durmazdım. Mahallede de haşarı değildim. Kimseye zarar vermeyen oyunlar oynardım. Yalnız taş muharebesine iştirakten kendimi alamazdım. İster mahalleler arasında olsun, ister Rumlar ile olsun hemen mahallemin bulunduğu tarafa iltihak ederdim [katılırdım]. Rumlar ile yaptığımız bir taş muharebesinde yanağımdan kuvvetli bir taş ile mecruh bile oldum [yaralandım].

En çok sevdiğim şey yazı köyde çiftlikte geçirmekti. Bazen bütün aile beraber gidiyorduk. Bazen de babam ve Ömer'le giderdik. Köy hayatı çok hoşuma giderdi. Koyun ağıllarına gidip koyunların sağılmalarında bulunmak, tavukların yumurtalarını toplamak, güvercin ve tavuklara yem vermek, hâsılatı tartmak, a'şârı[15] aldığımız zaman ta'şîr etmek başkası aldığı zaman

---

13 Ahmed Hıfzı Paşa (1832-1900): 1889'dan 1897'ye kadar Yanya valiliğinde bulunmuştur.

14 Mülkiye Mektebi: Islahat Fermanı'nı (1856) izleyen idarî reformlara uygun olarak, bilhassa yerel idare memurları yetiştirmek üzere 12 Şubat 1859'da açılan okul. Başlangıçta iki yıllık eğitim veren okul 1869-70 yıllarında kademeli olarak dört yıllık eğitime geçmiş, 1877 yılında yüksekokul hüviyetine kavuşturulmuştur. Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla TBMM hükümetine bağlanan Mülkiye Mektebi'ne 1934'te Atatürk tarafından Siyasal Bilgiler Okulu adı verilmiş, iki yıl sonra 1936'da Cebeci'de inşa edilen yeni binasına nakledilmiştir. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968), s. 30, 51, 98, 461, 491 ve 517; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Ç. Güven (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 167.

15 a'şâr (veya öşûr) vergisi: "Öşür" kelimesi sözcük anlamı itibariyle "onda bir" demektir. Doğrudan üretimden alınan bir vergi olan öşürde, başlangıçta, çiftçinin ürettiği ürünün onda birine el konulurdu. Ancak zaman içinde, devletin ziraat veya bayındırlık hizmetlerine ya da savaş harcamalarına aktarılmak üzere çiftçiye yüklenen ek vergilerin öşür vergisi içine yedirilmesiyle bu oran %12,63'e kadar çıkmıştır. Bitkisel üretimden aynî olarak alınan bu vergi bağ ve bahçe ürünlerinden maktû suretiyle meblağen alınırdı. Abdülhamit döneminde iltizam kaldırılarak (1880), merkezî idarenin gönderdiği memurlar tarafından doğrudan vergi toplama uygulamasına geçilmiş olsa da 1886'da iltizam yöntemine geri dönülmüş, yani vergi gelirinin açık artırmayla ihale edilerek aracı mültezimler tarafından toplanması yoluna gidilmiştir. 10

ta'şîr edilmek[16] fakat hepsinin fevkinde [hepsinden çok] azılı köpeklerle uğraşmak. Kimin azılı köpeği olduğunu haber alsak behemehal [mutlaka] Ömer ile bir vesile bulur ve oraya uğrardık. Köpeklerin hücumlarını ellerimizdeki kamalarla mukabil hücum yaparak def eder ve biz hücuma kalkardık. Yekdiğerimizden [birbirimizden] uzaklaşmaz, daima birbirimizi himaye ederek köpeklerin üzerine koşardık. Köylüler ve bizim hizmetkârlar bu merakımızdan bizi kurtarmak için bir sırtlan hikâyesi bile uydurdular. "Sırtlan var" diyerek bizi serbestçe şuraya buraya gitmekten alıkoymak, kendi evimizde, bahçelerimizde ve bağlarımızda kalmamızı istediler.

İSTANBUL'A İLK BAKIŞ

İstanbul'a giderken ebeveynim ile vedalaştım. Babam öptü ve bana şunları söyledi: "İstanbul'da çalışıp muvaffak olacaksın. Mektebe girecek ve iyi okuyacaksın. Bundan hiç şüphem yok. Her şeyinden eminim, çok iyi hareket edeceksin. Bu hususlarda sana tavsiye edecek hiçbir şeyim yok. Yalnız dinine dikkat et ve onu muhafaza et."

Ben sevinç ile oradan ayrıldım. Methini işittiğim İstanbul mektepleri ve bilhassa Mülkiye Mektebi'nde okumaya gidiyordum. Sevincimden uçuyordum.

Denizi de, vapuru da ilk defa görüyordum. Preveze'den vapur ile Pire'ye gidiyorduk. Patras limanına girerken vapurumuz limandan çıkan bir vapurla müsademe etti [çarpıştı]. Vapurda çok telaş oldu. Güverteye çıktım. Soğukkanlılık ile etrafı gözetledim, kaptanın ve bilhassa makinistin verdiği teminata inandım. Bu hadisede gösterdiğim soğukkanlılık hayatımda rast geldiğim fevkalâde ve tehlikeli anlarda soğukkanlılığımı muhafaza etmek hususunda tabiatımdaki iradenin bir suretidir.

Pire'den Loit Ustayako kumpanyasının üç direkli vapuruna bindik. Ertesi akşam Çanakkale'ye, öbür sabah da İstanbul'a vardık. Vapurdan İstanbul'u mebhut bir surette [hayretler içinde] seyrettim. Doğruca ikinci teyzemin evine gidecektim. Babamın tembihi öyleydi. Laleli'de Yeşil Tulumba'da ahşap bir evde

---

Temmuz 1887 tarihli öşür kanunu, kimi ürünler dışında bu verginin ödemesinin sikkeyle değil aynî olarak yapılmasını şart koşuyordu. A'şâr vergisi, üretim masrafları çıkarılmadan, yani gayrisafi hesaplandığından çiftçinin net gelirinin yarısından fazlasına denk geldiği de oluyordu. Bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Özok Gündoğan ve A. Zana Gündoğan (İstanbul, 2008), s. 48-55; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi* (İstanbul, 1938), s. 224-228.

16 "Ona taksim etmek" anlamına gelen ta'şîr sözcüğü, a'şârın mültezimler tarafından toplanmasını ifade ediyor ve buna "ta'şîr yapmak (etmek)" veya "ta'şîre çıkmak" deniyordu. O dönemde her bölgenin vergileri iltizam usulüyle toplanıyordu. Buradaki ifadeden Abdülhalik Bey'in ailesinin de dönem dönem bu ihaleye katılarak a'şâr vergisi topladıklarını, böyle zamanlarda "ta'şîr ettikleri" anlaşılıyor. İhaleyi bir başkası aldığı zaman ise vergilerini bu mültezime ödüyor, yani ta'şîr ediliyorlardı. Bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi* (İstanbul, 1938), s. 225-226.

oturuyorlardı. İstanbul'a erken gelmiştim, mekteplerde kabul imtihanları iki ay sonra başlayacaktı. Bu müddet zarfında işsizlikten sıkıldım. Derslerimi hazırlıyordum. Fakat fazla vaktim pek çoktu. Bir yere gidemiyor, dolaşamıyordum. Ara sıra dayıma ve büyük teyzeme gitmekle iktifa ediyordum [yetiniyordum].

MÜLKİYE MEKTEBİ'NE KAYIT

Ağustos nihayetlerinde [sonlarında] Vefa idadîsinde[17] kabul imtihanları açıldı. Babama yazdım. Nehârî [gündüzlü öğrenci] okuyamayacağımı bildirdim. Mülkiye idadîsine[18] paralı leylî [yatılı öğrenci] oldum. O zaman senelik ücret 25 altındı.[19] Bir hafta kadar Vefa idadîsinde kaldıktan sonra Mülkiye idadîsine leylî olarak naklettim.

Mülkiye idadîsinin lisesindeydim. Birinci sınıfta birçok mekteplerden ve taşralardan gelmiş talebe vardı. Birçoğu büyüktü ve ben yaş itibariyle küçüklerin üçüncüsü geliyordum. Benden küçük ancak iki kişi vardı.

Dersler başladı. Derslere çalışıyor, uslu duruyordum. Derse kaldıran muallimler cevaplarımdan memnun kalıyor ve mükâfat veriyorlardı. Fransızcam zararsız, Fransızca hocamız fazla memnun. Hesap hususi imtihanında verilen meseleyi en iyi ve en çabuk hallederek, hesaptan birinci çıktım. Diğer derslerin bir kısmından da birinci ve ikinci oldum. Hususi imtihanlarda yalnız

---

17 Vefa idadîsi: Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile 1869'da açılması kararlaştırılan, ancak 1874 yılında açılabilen ilk idadî, Vefa'dır. Açıldığında tek olması sebebiyle İdadî Mektebi olarak anılan okula, 1884'ten itibaren vilayetlerde başka idadîlerin açılmasıyla, Dersaadet İdadîsi denilmiştir. Vefa Caddesi'ndeki Mütercim Rüştü Paşa Konağı'nın Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından satın alınmasından sonra bu binaya taşınan mektebin ismi 1900-1901 senesinde Vefa Mekteb-i İdadî-i Mülkiye-i Şahanesi olarak değiştirilmiş, kısaca Vefa idadîsi olarak anılmaya başlamıştır. Bkz. Fatih Demirel, "Kuruluşundan Günümüze Vefa Lisesi", *Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, ed. Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı (Ankara, 2011), s. 607-618.

18 Mülkiye idadîsi: Orta öğretimde ıslahat çalışmaları sürerken Mülkiye mektebinin yükseköğretim kurumuna dönüştürülmesine yönelik adımlar atılıyordu. Bu doğrultuda 1873/74 yılından itibaren idadîler açılmaya başlamış, 1876 yılında Mülkiye idadîsi kurulmuştur. Böylece Mülkiye geliştirilerek, Mekteb-i Sultanî'nin (Galatasaray Lisesi'nin) üstünde eğitim verecek bir yükseköğretim kurumuna dönüştürülmesi gözetiliyordu. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968), s. 103-110.

19 Altın sikkeler beş yüzlük, iki yüz ellilik, yüzlük, ellilik ve yirmi beşlik hâlinde basılır, bunlara sırasıyla beşibiryerde, ikibuçukluk, lira, yarım lira ve çeyrek lira denirdi. Bir altın lira, altının ve gümüşün o zamanki piyasa kıymetine göre yaklaşık 100 gümüş kuruş ederdi. Örneğin 1873'te Osmanlı altını 101,5 gümüş kuruş iken, 1879 sonlarında 108 kuruşa yükselmiştir [bkz. Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para* (Ankara, 1958), s. 141, 147]. Karşılaştırmak için, Mülkiye Mektebi Müdürü Abdurrahman Şeref Efendi 1882 yılında 2.500 kuruş, İlm-i Servet ve Ahval-i İdare hocası Ohannes Efendi ile Usul-i Maliye hocası Mikail Portakal Efendi 3.000 kuruş aylık alıyorlardı [bkz. Hüseyin Al, Şevket Kamil Akar, yay. haz., *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme - İkinci Cilt: Osmanlı Para Reformu* (TC Merkez Bankası, 2014), s. 106-107]. Abdülhalik Bey zamanında paralı yatılı öğrenci senelik ücreti okul müdürünün bir aylık maaşına yakın bir meblağa denk geliyor demektir. Altın lira ancak 1916'da hükümetin aldığı kararla 100 kuruşa sabitlenebilmiştir [bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İstanbul, 1970), s. 226-227].

yeni derslerden bir numaram kırıldı. Bütün derslerde tam numara aldım ve sınıf birincisi oldum.

Bende ebeveynimi görmek için büyük bir iştiyak [istek] başladı. Arkadaş bulamadığım için Yanya'ya yalnız hareket ettim. Hareketim Girit isyanı zamanlarına rast geliyordu.[20] Yolda da korkmadım desem yalan olur. Pire'de Epir Oteli'nde Romanya'dan gelen ve Yanya'ya gidecek olan Birakmani[21] köyünden birtakım köylülere rast geldim. Babamı iyi tanıyorlarmış, onlara katılarak Preveze'ye ve oradan Yanya'ya geldim. Yazı Yanya'da geçirdim. Beni sıtma yakaladı. Teyzezadem Naim Bey de Yanya'ya gelmişti. Teşrinievvel'de [Ekim ayında] İstanbul'a döndük. Dersler başlayalı bir ay olmuştu.

SITMA YÜZÜNDEN KAPTIRILAN BİRİNCİLİK

Naim Bey'in evinde kalıyor ve mektebe nehârî olarak devam ediyordum. Teyzemin evinde çalışabilme imkânı buluyordum. Abdullah Naci de Vefa idadîsinde nehârî kaldı. Naim Bey müsabakayı kazanarak Mülkiye'nin yüksek sınıflarına geçti.

Dersleri yetiştirmekle meşgul oluyordum, fakat sinnime [yaşıma] göre aşırı geliyordu. Mektepte ve sınıfta titremeye başlıyor, eve gidiyordum. Tekrar ertesi sabah mektebe geliyordum. Mektebin doktoru Derviş Bey sıtmayı kesemedi. Nihayet büyük dayım beni Bahçekapı'daki İngiliz eczanesine devam eden Aristidi Paşa'ya götürdü.[22] Alasonya[23] Harbi'nde bulunmuş, oranın sıtmalarını görmüş bir doktordu. Sıtmalarımı kesti ve hamdolsun ondan sonra böyle müzic [usandıran] bir sıtma görmedim.

---

20 Girit isyanı: Girit'te aralıklarla devam eden isyanlar neticesinde Halepa'da Ekim 1878'de imzalanan anlaşmaya rağmen Yunan çetecilerin adadaki faaliyetleri kesilmedi. Türk-Yunan savaşına neden olacak adadaki son isyan 1895'te başladı ve hızla yayıldı. Şubat 1897'de 10.000 kişilik bir Yunan birliğinin adayı işgal etmesi üzerine gelişen olaylar sonrasında Rumeli'deki Osmanlı birlikleri Yunanistan'a taarruza geçti. 10 Nisan'da Yanya yakınlarında Yunan ordusunu mağlup eden Osmanlı ordusu Tesalya'yı alarak Tırhala, Yenişehir ve Tırnova üzerinden Atina'ya dayandı. Avrupa devletlerinin müdahalesi sonucu varılan anlaşmayla Aralık 1897'de Girit'te yeni bir özerk yönetim kurulmasına karar verildi. Ada Osmanlı egemenliğinde kalmasına rağmen vali ve komiseri Yunanistan tarafından atanacaktı. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine 1912'de Yunanistan Girit'i ilhak etti. Bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, Cilt II (İstanbul, 1983), s. 257-258; L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (Londra, 2000), s. 470-471.

21 Barkmadı (veya yeni adıyla Katsikas): Yanya merkezin güneyinde bir köy.

22 Aristidi Paşa (1835-1900): Edirne'de doğdu. 1858'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den binbaşı rütbesiyle mezun oldu. Cemil Topuzlu'nun da hocası olan Aristidi Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de serîriyyât-ı hâriciyye [dış hastalıklar] muallimidir. Topuzlu anılarında İstanbul'da hekimlik yapan bütün doktorların ayrıca muayenehaneleri olmadığını Aristidi Paşa'nın da hastalarına Eminönü'ndeki tanınmış eczanelerin birinde baktığını yazar. Bkz. Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul, 1982), s. 36-37. [İttihat ve Terakki'nin Aydın mebusu, A'yân'dan Aristidi Paşa ile karıştırılmamalıdır.]

23 Alasonya (Elasson): Manastır vilayetinde Serfiçe sancağına bağlı kaza.

Hususi imtihanlardan sonra umumi imtihanlar başladı. O sene Yunan Harbi de çıkmıştı.[24] Ben umumi imtihanda ikinci çıktım. Birinci Rauf oldu. O birinci sınıfta ikinci çıkmıştı. Sıtmadan dolayı da olsa sıkıldım. Numaralarım vakıa [aslında] pek iyi ama hepsi değil.

O sene (1897) Yanya'ya gitmedim. Yine nehârîdeyim. Naim Bey'de oturuyorum. Sene ortasında muallimler derslerimden memnun. Umumi imtihanlarda yine sınıf birincisi oldum. Ve bütün sene hiçbir gün devamsızlığım olmadığı ve ceza almadığım için hüsn-i hâl [olgunluk], hareket ve devamdan mükâfat aldım.

Ertesi sene İstanbul mekteplerinde bulunan hemşeriler ile beraber Yanya'ya gittik. Yaz tatilini orada geçirdim. Ben Yanya'da yokken hemşirem [kız kardeşim] Hayriye'yi Gevgili[25] kadısı Şevket Efendi ile nişanlamışlar. Hemşirem henüz on beş yaşında, zevci [kocası] de kırktan yukarı. Yine o zamanlarda büyük amcamın büyük kızı Abide'yi teyzemin oğlu Abdurrahim Naim Bey'le nişanlamışlar. Bunların da arasında dört beş yaş farkı vardı. Yine o sene ortanca amcamın büyük kızı Belkıs'ı, yani Ömer'in hemşiresini, Turnaoğulları'ndan tabur kâtibi İbrahim Efendi ile nişanlamışlar. Bunlar arasında da yirmi yaş fark vardı.

Belkıs'ı evlendirmek için yengem Dişkat'tan[26] Yanya'ya gelmişti. O yaz evlendi. Hemşirem ertesi yılın baharında, Abide de iki sene sonra İstanbul'da evlendiler.

YÜKSEK MEKTEBE DOĞRU

Babam bana hem cep harçlığı hem de mektep ücreti verecek hâlde değildi. Naim Beylerde oturuyorum. Onlara memleketten yağ ve peynir götürüyorum. Derslerime çalışmaktan başka yaptığım bir şey yok. Bazen misafirler dolayısıyla derslerimi istediğim gibi hazırlayamazsam, muzdarip oluyordum. Bir sene sonra liseyi ikmâl edeceğim [bitireceğim]. Yüksek tahsilimi böyle nehârî bitirebileceğimi bir türlü aklım kesmiyor. Ne yapıp edip leylî olarak bir mektebe girmek istiyorum. Askerî Tıbbiye ve Harbiye ilk aklıma gelenler.

24 Girit isyanını müteakip 1897'de Osmanlı ordularının Yunanistan içlerine kadar ilerlemeleri ve Avrupa devletlerinin müdahalesiyle savaş tazminatı karşılığında ele geçirdikleri yerleri geri bırakmak zorunda kaldıkları savaş. Yunan Harbi, bilhassa Genç Türkler arasında büyük heyecan yaratmıştı. Kimi tarihçiler Yunanistan'ın "savaşta kaybettiğini, masada kazanmasını" Avrupa devletlerinin müdahalesine bağlarlar [Bkz. L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (Londra, 2000), s. 471]. Fakat Kâzım Karabekir anılarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yunan Harbi'ndeki muvaffakiyeti arkasına alarak Abdülhamit'e karşı bir hareket tasarladığını, bunu haber alan Abdülhamit'in de ateşkes imzalanır imzalanmaz içeride muhaliflerine karşı geniş bir temizlik faaliyetine giriştiğini yazar [Bkz. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909* (Emre Yayınları, 2000), s. 44-47].

25 Gevgili: Selanik'in bir kazası.

26 Dişkat (Duşkat): Alasonya'nın bir nahiyesi.

Yazı Yanya'da geçirdikten sonra ve mektebin açılışından az sonra İstanbul'a döndüm. Mektebe gittim, mektep müdürünün beni aradığını söylediler. O zaman mektep müdürümüz bâlâ ricalinden Recai Bey'di.[27] Ziyaretine gittim. Bana üç senelik sayıma ve devam eden hüsn-i hâlime binaen [çalışkanlığım ve düzenli hayatımdan ötürü] Maarif Nezareti tarafından meccani leylî [parasız yatılı] olarak mektebe kayıt edildiğimi tebşir etti [söyledi]. İstediğim gibi muntazam çalışacağım diye çok sevindim. Mamafih Harbiye fikrinden tamamen vazgeçemiyordum. Amcamın oğlu Ömer Abdülkadir o sene Manastır'dan Harbiye'ye nakil etmişti. Bu fikrimi ona açtım. Muhalefet etti. Bulunduğum mektepte tahsilimi ikmâl etmemin [tamamlamamın] daha iyi olacağını, cümlemizin [hepimizin] bir meslekte toplanmamamızı, her birimiz ayrı ayrı mesleklere girersek aile için daha iyi olacağını söyledi. Nihayet beni ikna etti ve bu fikrimden caydım.

İmtihanlar iyi gitti. Hususi ve umumi imtihanlar bitti. Numaralar dağıldı. Bütün derslerden pek iyi numaralar aldım, yalnız makineden yedi. Fakat diğer riyâzi [sayısal] dersleri tamam olduğu için (genel) riyâziye [matematik] derecesine tesiri olmadı.

MEKTEPTE BİR HAKSIZLIK

Lise şahadetnamesini [diplomasını] almadan evvel sınıfta cereyan eden bir hadiseyi hiçbir vakit unutamayacağım. Bizim son ders imtihanımızdan bir gün evvel üçüncü sınıf numaralarını almıştı. Arkadaşlar da bir sınıf aşağıda bulunan arkadaşlarının vaziyetinden haberdar olmak istediler. Sınıfımız bahçe tarafında ve yol üzerindeydi. Geçenler seviniyor, geçemeyenler mahzun oluyorlardı. Arkadaşların bir kısmı pencere yakınında bulunuyordu. Birçok kişi de ayaktaydı. O aralık mektebin sermubassırı[28] Ali Bey sınıfa geldi ve ayakta gördüğü üç dört talebeye –ki ben de onlardan biriydim– iki izinsiz bila af cezası [affedilmemek kaydıyla iki hafta izinsizlik] verdi. Dört sene mektepte gerek dersten gerekse tavır ve hareketten hiçbir ceza almadığım için şahadetname alacağımdan bir gün evvel böyle bir ceza almak çok gücüme gitti.

Sermubassır muavinine, ders nazırına, hatta müdüre kadar çıktım. Yapılan muamelenin tamamen haksız olduğunu nihayet cezanın cürüm [suç] ile münasip olması lazım geldiğini söyledim. Hepsi sermubassır Ali Bey affetmedikçe

---

27 Recai Efendi (Hacı) (d. 1840): İstanbul'da doğdu. 1861'de Mahrec-i Aklâm-ı Şahane'yi birincilikle bitirdi. Galatasaray sultanîsi ile Fatih ve Eyüp rüştiyelerinde Türkçe, riyâziye ve coğrafya muallimliklerinde bulundu. 1877'de Mülkiye Mektebi idadî kısmı muallimliğine, 1881'de Mülkiye Mektebi müdür muavinliğine getirildi. Şubat 1895'te, Abdurrahman Şeref Efendi'nin yerine Mülkiye Mektebi müdürlüğüne atandı. Vezirden sonraki en yüksek rütbe olan bâlâ rütbesine 1893'te terfi etmiştir. "Sarayın adamı" olarak bilinen Recai Efendi Meşrutiyet'in ilânından sonra, Ağustos 1908'de emekliye sevk edilmiştir. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968), s. 252, 323, 829-830.

28 sermubassır: Baş idare memuru; mekteplerde düzeni sağlamakla görevli yönetici.

bir şey yapılamayacağını söylediler. Sermubassırın talebe ile alakası gayet azdı. O talebe arasında görünmezdi. Talebenin ahlâkı ile bihakkın [hakkıyla] meşgul olan sermuavini Matyos Efendi'ydi. Sermubassır inat ediyor ve bunların söylemesine [diğerlerinin telkinlerine] rağmen affetmiyordu. Böylece beklenmeyen bir şeyden iki numara kırılmasının sınıf yekununa tesirden hali kalamazdı [toplam not ortalamasına mutlaka etkisi olurdu].

Ertesi gün numaralar dağıldı. Tavır ve hareketten sermubassırın bir gün evvel verdiği izinsizlerden dolayı numaram kırıktı, nihayet bunu biliyordum. Fakat bilmediğim makineden olan kırık beni çok üzdü. Bütün numara pusulalarına bakıldı; kırıklara rağmen benim yekûn [toplam] hepsinden üstün. Bu suretle tekrar sınıfın birincisi oldum. Şuradan buradan başka liselerden bizim son sınıfa gelenlerin evvelce bulundukları liselerdeki numaraları ile benim üç seneki numaralarım arasında benim lehime fark olduğundan Mülkiye idadîsinin de birincisi oldum.

YÜKSEK MEKTEPTEN ÖNCE BİR KARARSIZLIK

İdadîdeki başarımı ebeveynime bildirdim, memnun oldular. Müsabaka imtihanına hazırlanmaya başladım. Mektebin tatil olmasına rağmen iyi çalışabilmek için mektepte yatıp kalkmaya karar verdim ve öyle yaptım.

Nihayet müsabaka yapıldı ve netice anlaşıldı. Müsabakada riyâziyeden yalnız bir meseleyi halletmediğim için beşinci çıktım ve Mülkiye'nin yüksek sınıflarına kabul olundum. İmtihanlarda yorulmuştum. İstirahata muhtaç idim. Hemşirem [Hayriye Hanım] evlenmiş ve Gevgili'ye gitmişti. Oraya gitmeye karar verdim ve gittim. Oradayken bir aralık müsabakayı beraber kazandığımız Selanik idadîsinden gelip bir sene bizim sınıfta staj yapan Köprülülü Rifat Bey'i Köprülü'ye kadar giderek ziyaret ettim.

Gevgili'de oturuyorum. Eniştem çok temiz, dürüst, namuslu ve müstakim [doğru] bir adamdı. Herkes bu evsafından [niteliklerinden] dolayı ona hürmet ederdi. Diğer memurların ahvalini [durumunu] görüyordum, bir kısmınınkini de o anlatıyordu. Selanik'in üç saat mesafesindeki bir kazada böyle ahval cereyan ederse uzaklarda neler olmaz! Memurların suiistimalleri beni iğrendirdi. Memur olmak için Mülkiye'ye girdiğim hâlde şimdi de memur olmamak için serbest bir mesleğe intisabı [girmeyi] düşünüyordum. Doktorluğu tercih ediyordum. Fakat İstanbul'da iyi okuyamayacağıma emindim. Onun için Montpellier [Fransa] tıbbiyesine gitmeyi düşünüyordum. Bunun için senede 80 altın lira kadar masraf yapmak lazımdı. Babamın bunu vermesine imkân yoktu. Bu parayı tedarike çalışıyordum. O sene mektebe gitmedim. Gevgili'den bir de ebeveynimin mütalaasını [düşüncesini] almak için Yanya'ya gittim. Kışı da Yanya'da geçirdim. Babam benim fikrimi Mülkiye Mektebi'ni

bitirmek şartıyla muvafık [uygun] görüyordu. Tekrar Gevgili'ye döndüm ve eniştemin memuriyeti bitince beraberce Manastır tarikiyle [yoluyla] Yanya'ya döndüm. Bu vesileyle Manastır'ı da görmüş oldum. Görice[29] ve Kolonya[30] da yol üzerindeydi. Manastır'dan Yanya'ya kadar arabalarla seyahat ettik.

Yazı Yanya'da geçirdim. O aralık hemşirem Neyyire dünyaya geldi. Amcamın Naim Bey'le nikâhlı olan kızını İstanbul'a evlenmeye götürmek lazım oldu. Büyük amcam, Abide, annem ve Neyyire ile beraber ben Yanya'dan Pire tariki ile İstanbul'a gittik.

Benim İstanbul'da bulunmadığım müddet zarfında büyük teyzem veremden fena hastalanmış. Sultanahmet'ten Üsküdar'da Harem iskelesinde bir eve nakledilmiş. Biz İstanbul'a gittiğimiz zaman ağır hastaydı ve birkaç gün sonra vefat etti. Naim Bey Sultanahmet'teki evine nakletti ve Zübeyde ile evlendi. Mektebe uğradım. Bir sene gitmediğim için az kalsın kaydımı terkin ediyorlardı [siliyorlardı]. Mektebin idadî kısmı yüksek sınıflardan ayrılmış ve Mercan'a nakledilmişti.[31] Biz üç sınıf leylî orada kaldık.

Annem bir süre kaldıktan sonra Yanya'ya döndü. Bana da kendi gelirinden sarraf Surla vasıtasıyla ayda muntazaman 1 lira[32] tayin etti. Bu para bana fazla bile geliyor ve bazı Fransızca kitapları almak için bu paradan artırıyordum. Derslerden başka jimnastik ile çok meşgul oluyordum. Jimnastik vücudumun inkişafına ve çevikliğine çok yardım etti. Birinciden ikinciye geçerken sınıfta dördüncü çıktım. Yazın bir yere gitmedim, İstanbul'da kaldım. Bu sene-i tedrisiye esnasında [eğitim yılı sırasında] şahsım için fevkalâde bir arıza [noksanlık] olmadı.

SINIFTA A'ŞÂRA DAİR BİR TARTIŞMA

İkinci sene yine derslerime çalıştım. Daha çok Fransızca kitaplar okuyor, malî, iktisadî ve ticarî derslerden çok hoşlanıyordum. Bu sene maliyeden bilavasıta tekalifi [doğrudan vergileri] okuduk. Bu meyanda a'şâr da vardı. Muallimimiz Nail[33] Bey a'şârın memlekete olan mazarratından [zararların-

29 Görice: Manastır vilayetine bağlı sancak. Bkz. n. 109.

30 Kolonya (Ersek): Görice sancağına bağlı kaza.

31 1900/1901 senesinde mektebin idadî kısmı Mercan semtine taşınmış ve Mercan idadîsi adını almıştır.

32 Bkz. n. 19.

33 Mustafa Nail (1861-1921): İstanbul'da doğdu. Galatasaray sultanîsinde lise öğreniminin ardından devam ettiği Mülkiye'nin yüksek kısmından 1884'te mezun oldu. Galatasaray sultanîsinde Türkçe muallimliğinin yanı sıra Ticaret ve Ziraat, Hariciye ve Maliye Nezaretlerinde tercüman, kâtip ve müfettiş olarak çalıştı. Darülmuallimînde coğrafya ve Fransızca muallimliklerinde bulundu. Bu görevlerine ek olarak 1894'te Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane'de usul-i maliye dersi müderrisliğine getirildi. Meşrutiyet'in ilânından sonra Ahmed Tevfik Paşa ve ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerinde Maarif nazırlığında bulundu. 1910 seçimlerinde Saruhan sancağından mebusluğa seçildi. 1911'de Meclis-i A'yân'a atandı. Aynı sene, Mehmed Said Paşa kabinesinde Maliye nazırlığına getirildi. Mayıs 1912'de bu görevinden istifa etmiştir.

dan] uzun uzadıya şifahî [sözlü] bahisler yaptı. Bittabi yazılı olan kısımda çok tenkitte bulunmadı. Şifahen a'şârı kaldırmak, yerine arazi vergisi ikame etmek [getirmek] icap edeceğini, bunu da yapmanın bütçede a'şâr varidatı [gelirleri] 4.100.000 altın olduğudan kolay olmadığını söyledi. Arkadaşlarımın içinde ta'şîr edilmiş ve ta'şîr etmiş belki yalnız bendim.[34] Ben a'şârın verdiği takyidatı [kısıtlamayı] bizzat görmüştüm.

Dayanamadım, hocama sordum, "Buyurduğunuz vaziyete nazaran mademki arazi vergisinin tespiti uzun senelere mütevakkıftır [bağlıdır], o hâlde a'şâr nasıl kaldırılacaktır?"

Merhum bana cevaben "Bu öyle bir meseledir ki tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıkıyor. Hakikaten güç bir mesele, fakat bütçenin rub'unu [dörtte birini] teşkil eden bir varidatı yekten [bir defada] kaldıracak bir maliye nazırı tasavvur edemem. Fakat bu vergiyi de kaldırmak lazım. Onun için tedricen [yavaş yavaş] mi, birdenbire mi cesaret edip bir gün kaldırılmalıdır?" dedi.[35]

YENİPAZAR'DA BİR LİNÇ VAK'ASI

Bu ders senesi [1901-1902] esnasında jimnastiği çok ilerlettim. Vücudum istifade etti. İmtihanlar oldu, bu sene de sınıfta üçüncü oldum. Yazın Usturumca'ya hemşiremin yanına gittim.[36] Beraberimde trapez, gülle ve saire vardı. Orada da bir barfiks ve bir paralel yaptırdım. Jimnastik yapıyor ve Metropolit'in kâtibinden Bulgarca ders alıyordum.

Usturumca'dayken amcazadem [Ömer] Abdülkadir ile muhabereden [mektuplaştıktan] sonra kendisinin ve amcam Binbaşı Mehmet Efendi'nin bulunduğu Yenipazar'a gitmeye karar verdim.[37] Ağustos'un dördünde Usturumca'dan hareketle ertesi günü Mitroviçe'ye,[38] bir gece Üsküp'te yattıktan sonra vardım. Orada beni bekleyene rastlayamadım. Yenipazar'a telgraf verdim. Amcam hayvan ve asker gönderdi. Fakat amcam hudutta bulunduğu için keşmekeş oldu ve hayvan zamanında gelemedi. Ben de akşamüzeri Mitroviçe'den Yenipazar'a muvasalat ettim [vardım].

Yenipazar'dayken gördüğüm bir vakayı o zaman hükümetin ne vaziyette olduğunu anlatmak için burada yazmaktan kendimi alamıyorum. Bir cu-

---

34 Bkz. n. 15 ve 16.

35 Abdülhalik Renda ileride, İkinci TBMM dönemi Maliye bakanlığı sırasında a'şârın azaltılmasına ilişkin tartışmalarda verginin tek seferde kaldırılması fikrini savunacak, bu yöndeki çabalarıyla 1925 yılında a'şârın kaldırılmasında etkili olacaktır.

36 Usturumca: Selanik vilayeti merkezine bağlı kaza.

37 Yenipazar: Kosova vilayetine bağlı Priştine sancağında bir kaza merkezi.

38 Mitroviçe: Kosova vilayetine bağlı Priştine sancağında bir kaza merkezi.

martesi günü, eski tarihle 17 Ağustos,[39] on bir yaşında bir çocuğu katleden ve hükümetçe derdest edilen [yakalanan] Seniçeli bir köylü, ahalinin hükümet konağına vuku bulan hücumu neticesinde hükümetten cebren [zorla] alınarak çarşı ortasındaki bir çınar ağacına ahali tarafından, mahkemesiz asılarak idam edildi.

Bir müddet Yenipazar'da kaldıktan sonra tekrar Usturumca'ya geldim. Teşrinievvel'e kadar Usturumca'da kaldıktan ve köylerinde biraz dolaştıktan sonra İstanbul'a muvasalat ile 1902 Teşrinievvel'in 19'uncu günü mektebe mübaşeret ettim [başladım].

Mektebin son sınıfında yemeğimiz dışarıdan geliyor ve biz mektepten çıkıncaya kadar iaşe ediyorlardı [yedirip içiriyorlardı]. Teşrinievvel'in sonlarında Galata kulesi dibindeki Alman kulübüne girdim ve orada jimnastik yapmaya başladım. Derslerime ve Beyoğlu'nda Rum, Alman ve Yahudi jimnastik kulüplerine muntazaman devam ettim. İmtihanım çok iyi geçti. Bütün mektepteki numaralarım pek iyi tuttu. Mülkiye mektebini üçüncülükle ve iyi derece ile 1903 Haziran'ın 30'uncu günü bitirmeye muvaffak oldum.

CENAP ŞAHABETTİN BEY İNTİBALARI

İmtihanlarımıza mümeyyiz[40] olarak gelen Ziraat Bankası muhasebe umumiye müdürü ile muhasebe başkanı ve banka müfettişi beş arkadaş seçtiler ve bizi 250 kuruş maaşla 1903 Temmuz'unun 14'üncü günü Ziraat Bankası'na tayin ettiler. İşte bu suretle İstanbul'da Ziraat Bankası'nda devlet memuriyetine girdim. Fakat İstanbul'da Ziraat Bankası'nda çalışmakla kendimi tatmin edemeyeceğimi anladım. Yaşım da maiyyet memurluğu için tamam değildi.[41] Nihayet Maarif Nezareti'ne müracaat ederek Rodos idadîsi[42] hesap, nazarî hendese [teorik geometri], cebir [matematik] ve müsellesat [trigonometri] dersleri ile küçük sınıflara Fransızca ve

---

39 "Eski tarihle" dediğine göre bu Rumî takvimde 17 Ağustos 1318 Cumartesi günü olmalıdır. Miladî takvimde 30 Ağustos 1902'dir.

40 mümeyyiz: İmtihanlarda bulunup öğrencinin bilgisini yoklayan kimse.

41 maiyyet memurluğu: Vali ve mutasarrıfların emrinde kaymakamlık stajı anlamına gelen maiyyet memurluğu ilk kez Şubat 1886'da uygulanmaya başlamıştır. Mülkiye Mektebi'nin 1885 mezunları bütçe yetersizliği ve yeterli pozisyon bulunmayışından ötürü bir yıl açıkta kaldılar. Bir heyet hâlinde sıkıntılarını padişaha ulaştıran Mülkiyelilerin bir kısmı çeşitli pozisyonlara atandılar. Bu sıkıntının kalıcı bir şekilde çözümü için idare âmiri olmak isteyen Mülkiye mezunlarının bir yıl süresince vali ve mutasarrıfların yanında maaşlı stajyer olarak çalışmaları hükmünü getiren bir düzenleme yapıldı. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1 (Ankara, 1968), s. 173-181.

42 O yıllarda Rodos'ta merkezî idarece yönetilen yalnız bir idadî bulunuyordu. Adada iki adet de Rum idadîsi vardı. Bkz. *Salnâme 1326 Sene-i Mâliyesi, 65. Sene*, içinde Mehmet Ö. Alkan, haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 136 [Tablo 4.1 "Vilayet ve livalardaki resmî ve özel okul sayıları, 1905-1908"].

malumat-ı nafıa derslerinin muallimliğine 700 kuruş ile tayin oldum.[43] Ziraat Bankası'ndan çekilerek 1 Teşrinievvel 1319 [14 Ekim 1903] tarihinde Rodos'ta derslerime başladım. Bu suretle de muallimlik hayatına girmiş oldum.

Rodos'a vardığım zaman Maarif müdür vekili Süleyman Paşazade Sami[44] Bey İstanbul'da mezunen [izinli] bulunduğu için yerinde karantina doktoru, edip ve şair Cenap Şahabettin[45] Bey bulunuyordu. Kendisine gittim, görüştük. Ay başında işe başlamamın münasip olup olmadığını sordu, ben de hemen kabul ettim. Üç gün serbest olarak Rodos'u tetkike başladım.[46]

Rodos'ta bulunduğum müddetçe üç dört arkadaş ile beraber Cenap Bey'den çok istifade ettik. Merhum hür fikirli, dürüst ve iyi bir aile reisi, çok müşfik ve terbiyeliydi. Ben İngilizceyi orada okumaya başlamıştım. Benden evvel Rodos'a emrim gitmiş ve ondan dolayı kendisi ve arkadaşları beni başka bir şekilde bekliyorlarmış. Beni görünce mütehayyir oldular [şaşırdılar]. Cenap Bey hayretini saklayamadı ve söyledi. Balkan Harbi'nden sonra İstanbul'a

---

43 Rodos idadîsi kale dışında, Andivasileos Damaskinou sokağındadır. Üç yıllık eğitim veren Rodos idadîsi 1884 yılında açılmıştır. Bkz. Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara, 2008), s. 166.

44 Süleyman Paşazade Mehmet Sami (1866-1917): Süleyman Nesib mahlasıyla yazdığı şiirleriyle Servet-i Fünun akımı içinde yer almış edebiyatçı ve eğitimci. İstanbul, Bursa ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif müdürlükleri ile Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğinde bulundu.

45 Cenap Şahabettin (1871-1934): Manastır'da doğdu. Eyüp ve Gülhane Askerî Rüştiyelerinin ardından devam ettiği Askerî Tıbbiye'den 1889'da mezun oldu. Paris'te meslek eğitimi gördükten sonra 1893'te yurda döndü. Mersin (1899-1902) ve Rodos'ta (1902-1905) karantina doktorluğu yaptı. Umur-ı Sıhhiye ve Meclis-i Sıhhiye dairelerinde görev yaptı. *Tanin*, *Hürriyet*, *Servet-i Fünun* ve *Kalem*'de yazıları yayımlandı. 1914'te doktorluktan emekli olduktan sonra Darülfünun'da Fransızca, Batı Edebiyatı ve Osmanlı Tarihi dersleri verdi. Rodos'ta karantina doktoru olarak bulunduğu sırada idadîde Fransızca dersleri de okutuyordu. Bkz. Cenap Şahabettin, *Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* (Ötüken, 2015); Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara, 2008), s. 166.

46 Rodos: Tarihi boyunca Akdeniz ticaretinin önemli kontrol noktalarından biri olan Rodos, ticarî ve askerî üs olarak en canlı dönemini Saint Jean şövalyelerinin adaya hâkim olduğu 1309 yılından itibaren yaşadı. Şövalyeler, 81 hektar alanı kaplayan surlarıyla Ortaçağ Avrupası'nın en sağlam kalesini burada inşa ettiler. 1523'te Osmanlı hâkimiyetine giren Rodos, 17. yüzyıla kadar ticarî önemini korudu. 17. ve 18. yüzyıllarda Rodos, gözden düşen devlet adamları ile önemli kişilerin sürgün yerlerinden biriydi. İşgalinden bir süre sonra Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı müstakil bir sancağa dönüştürüldü. 1846'da adalar yeniden teşkilatlandırıldığında eyalet merkezi oldu. 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrası Midilli, Sakız, Rodos, Kıbrıs ve İstanköy sancaklarının teşkil ettiği vilayetin merkezi bir süre Rodos ve Sakız arasında değişmiş, 1876'dan itibaren Rodos vilayet merkezi olarak kalmıştır. 19. yüzyılda köklü gemi yapımcılığı endüstrisi sayesinde Rodos'un yeniden refaha kavuştuğu söylenebilir. Ticarî canlılığa bağlı olarak nüfusunda dalgalanmalar görülen Rodos'ta, Vital Cuinet'nin 1891 tespitlerine göre, 6.825 Türk, 20.250 Rum, 1.513 Yahudi ve 566 Romalı Katolikle birlikte az sayıda Ermeni yaşıyordu. Maarif Nezareti'nce Eylül 1907'de basılan *Mükemmel ve Mufassal Atlas*'a göre adanın toplam nüfusu 11.000'dir. Rodos Mayıs 1912'de Oniki Ada'yla birlikte İtalyanlar tarafından işgal edildi. Bkz. Machiel Kiel, "Rodos", *İslam Ansiklopedisi* (2008), Cilt: 35, s. 155-158; Cevdet Küçük, ed., *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (Ankara, 2001), s. 18-24; Rahmi Tekin, Yaşar Baş, haz., *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları* (İstanbul, 2003), s. 110.

gelip kendisini tekrar gördüğüm zaman vatan için hakkında beslediğim ümitlerin tamamen boşa çıktığını görerek müteessir oldum. Maalesef iyi bir aile reisliğini ve müşfik baba sıfatını kaybetmişti.

RODOS'TA SPORCU BİR MUALLİM

Rodos'a gittiğim zaman kuvvetli ve iyi bir sporcuydum. İdadînin küçük sınıflarına Fransızca dersi veriyordum. Mektepte iri yarı ve yaşlı bir talebe vardı. Tesadüfen numara ile bu efendiyi tahta başına çağırdım. Meğerse o numaralı efendi o sınıfın değil mektebin en yaşlısı ve en kuvvetlisi bir kabadayıymış. Yazdıkları yanlış yazıyı arkadaşlarına tashih ettirdim [düzelttim]. Yine mütebakisini [kalanını] yanlış yazdı.

"Dersinize niye çalışmadınız?" dedim.

Gayet kaba bir tavır ile "Çalıştım" dedi ve tahtayı sildi. Sert sert yüzüme bakmaya başladı.

Bu sert bakışlar üzerine "Çıkınız dışarı" dedim. Bu sefer daha sert bakış ve kabadayı bir tavır ile kapıya doğru yürüdü, fakat mütemadiyen bana bakıyordu. Artık karar zamanı gelip sporculuğumuzdan istifade etmek farz oldu.

O zamana kadarki yumuşak tavrımı değiştirdim ve sert bir eda ile "Buraya geliniz!" dedim. Kabadayı, kuvvetine güvenerek azametli bir tavır ile bana doğru yürümeye başladı. Elimle ensesini tutabileceğim mesafeye gelir gelmez bir elense ile kabadayıyı yere çömelttim. "Sana ne yapayım? İşte kaba kuvvetin bu kadarmış. Kabadayılığını bundan sonra başkalarına gösterirsin" dedim ve ders nihayetine kadar sınıf kapısında ayakta durmasını söyledim. Bittabi hemen yaptı, diğer talebeler yekdiğerine "Amma da kuvvetliymiş" diye hafifçe söylediler. Bu vaka benim iki seneye yakın süren muallimliğim esnasında talebenin spor cihetinde beni çok kuvvetli görmelerine mucip oldu [sebep oldu].

Mektepte jimnastik dersi yoktu. Meccanen [ücretsiz] vermeyi müdüriyete teklif ettim, kabul edildi. Rum idadîsine giderek aynı teklifi onlara da yaptım. Memnuniyetle kabul ettiler. Bu cihetle Rodos'ta jimnastik muallimliğini de fahri olarak Rum mektebinde ifa ettim [yaptım].

Rodos'ta muallimliğim iyi geçti. Kendimi talebeye sevdirmeye muvaffak oldum, ben de çok çalıştım. Bilhassa matematik, cebir, müsellesat, hendese ve nazarî hesap derslerini iyice hazırlıyor, çok mesele yaptırıyor [problem çözdürüyor] ve talebenin anlamadıkları yerleri, halledemedikleri meseleleri [problemleri], müşkillerini [zorlandıkları yerleri] çekinmeden sormalarını tavsiye ediyordum. Bu kadar söyledikten sonra benim için de onların soracakları müşkilleri halletmek için çok çalışmak farz olmuştu.

İlk Rodos'a gider gitmez Kum Burnu'nda bir otele inmiştim.[47] Bir pansiyon veya ev bulmak istedim. Bekârlar için mümkün olmadığını söylediler. Kendi mahallemizde Marya namında çok mutaassıb Katolik bir zencinin bir odasını tuttum. Zenci kadın aynı zamanda yemeğimi de yapıyordu. Masrafım o kadar çok oldu ki oteldekini çok geçti. Tekrar otele döndüm ve oraya yerleştim. Kışın zaten otelin müşterisi azdı. En çok müşteri yazın gelirdi. Bilhassa Mısır'dan çok müşteri geliyordu. Yazın mektep tatil olduğu için kalabalık benim çalışmama tesir etmiyordu.

TALEBENİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Birkaç ay geçtikten sonra maiyyet memurluğu için vilayete müracaat ettim. Aza mülazımlığına tahsisat [stajyer tahsisatı] bulununcaya kadar tayinimi rica ettim. Vilayet tercihan Nezaret'e yazdı. Nezaret bunu terviç etti [olumlu buldu].

Ders senesi nihayetinde mektep müdürü ben de dâhil bütün muallimleri yanına çağırdı ve mekteplerin tarz-ı mesaisi [nasıl çalıştığı] Nezaret'çe talebenin alacağı numara ve sınıf geçme ile ölçüldüğünden numaranın bol verilmesini ve sınıfta kimsenin bırakılmamasını teklif etti. Etrafa bakındım, kimse sesini çıkarmıyor, herkes önüne bakıyordu. En kıdemsiz muallim bendim. Söz istedim ve müdüre şunları söyledim:

"Çalışmamış, hiçbir şey öğrenememiş talebeye nasıl iyi not verilmesi lazım geldiğine bir türlü akıl erdiremiyorum. Bizim vazifemiz okutmaktır. İyi okuttuğumuzu da ispat edecek iyi öğrenmiş talebemiz vardır. Binaenaleyh [dolaysıyla] çalışmamış ve bir şey öğrenmemiş olan talebeye haksız olarak numara vermek elimden gelmez. Bunu yapamayacağım. Mümeyyizlere, ne kadar isterseniz davet edelim, ne okuttuğumu söyleyeceğim, onlar da okuttuklarımdan sorarlar, alacakları cevaplara göre hareket edeceklerinden şüphem yoktur."

Müdürün teklifini iyi karşılamayan arkadaşlarım hemen bana iltihak ettiler [katıldılar]. Müdür müteessir oldu fakat bir şey söyleyemedi.

Sene nihayetinde imtihanlar başladı. Cebir, hesap ve hendeseden parlak imtihan veren talebeler mümeyyizler tarafından çok takdir edildi. Ve bittabi hiçbir şey bilmeyenler de mümeyyizlerden numara alamadı. İkinci sene

47 Rodos'un merkezi, vilayet konağının da bulunduğu Rodos kasabasıdır ve adanın kuzeydoğusundaki Kum Burnu'ndadır. Adanın tek iskelesinin bulunduğu Rodos kasabasına, çevresini kuşatan surlardan ötürü kale (yani Kastro) denirdi. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)* (İstanbul, 2007), s. 159.

benim derslerimden bir kısmını üzerimden aldılar ve darülmualliminden[48] yeni çıkan bir efendiye verdiler. İkinci senede ben riyâziye gösterdim.

RODOS'TA MAİYYET MEMURLUĞU VE NÜFUS SAYIMI

Maarif idaresinden Temmuz'da Meis adasındaki mekteplerin teftişine gönderildim. Maiyyet memurluğunu evvela Umuru Ecnebiye Müdüriyeti'nde [Yabancı İşler Müdürlüğü] sonra da Maarif, Orman, Nüfus dairelerinde staj suretiyle yaptım. Yazın Umuru Ecnebiye müdürü, vali paşa ile beraber Midilli'de bulunduğu için işlere ben bakıyordum. Vilayet kadısı da vilayet işlerine bakıyordu. 1904 Ağustos'unda 14 bin tonluk Montegü adında birinci sınıf bir İngiliz zırhlısı Rodos'u ziyaret etti. Kadı ziyareti kabul etti. Ben de ertesi günü vali namına iade-i ziyarette bulundum. Ziyaret esnasında gemiyi de gezdirdiler. İlk defa olarak birinci sınıf böyle büyük bir zırhlıyı görmüştüm.

1905 Mayıs'ında ders kesiminden sonra ebeveynimi görmek üzere vilayetten izin aldım ve Yanya'ya gittim. Ben Yanya'dayken vali Abidin[49] Paşa, İstanbul'da komisyona memur edilmiş, vekâleten Şükrü Bey'in Rodos'a tayin edilmiş olduğunu haber aldım. Annem rahatsızdı. Yanında bulunmamı musirren [ısrarla] arzu etti. Ben de Yanya'dayken maiyyet memurluğumun Yanya'ya tahvili [aktarılması] için Dâhiliye Nezareti'ne bir istida [dilekçe] gönderdim. Derhâl Yanya'dan Rodos'a avdet ettim [döndüm].

İskeleye çıktığım zaman talebeme rast geldim. İmtihanlara yetişmiş oldum. Ertesi günü imtihanlara yeni vali geldi. Tesadüfen imtihanlar da hendese ve hesaptı. Talebe iyi imtihan verdi. Vali bey çok memnun oldu. Ben talebeye bir şey sormuyordum, hep mümeyyizler soruyordu. Vali bey mektep

---

48 darülmuallimin: Erkek öğretmen okulu. İstanbul'da ilk darülmuallimin, rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere 1848'de kurulmuştur. İzleyen otuz yıl içinde bu ilk girişimden arzu edilen verim alınamamış, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çerçevesinde bu okullar yeniden yapılandırılmak istenmiş, rüştiye, idadî ve sultaniler için öğretmen yetiştirecek bir yüksek öğretmen okulu açılmasına çalışılmıştır. Ne var ki gerçek anlamda bir yüksek öğretmen okulu (darülmuallimin-i âliye) ancak 1891-1892'de faaliyete geçebilmiştir. Bu tarihten itibaren birçok vilayet merkezinde darülmualliminler kurulsa da bunlar hem yetersiz, çoğu zaman kâğıt üstünde var olan teşkilatlardı ve hemen hepsi sadece iptidai muallimleri yetiştirebilecek düzeydeydi. Bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul, 2010), s. 168-175.

49 Abidin Paşa (1843-1906): Preveze'de doğdu. Arnavutluk Çamlık hanedanından Dino ailesine mensuptur. Abdülhamid'in emriyle iki dereceli mebus seçimleriyle ilgili nizamname taslağını hazırlamış, 1880'de üç ay Hariciye nazırlığında bulunmuştur. Sivas, Selânik, Adana, Ankara ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliklerinde bulundu. Bilhassa Adana valiliği sırasında Seyhan nehrinin ıslahı ve Adana vadisinin sulama kanalları için kendi imkânlarıyla yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. Son olarak İstanbul'da Yemen ıslahatı için kurulan komisyona atanmıştı. Bkz. İskender Pala, "Abidin Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1 (İstanbul, 1988), s. 310; Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu", *Türkler*, Cilt 13 (Ankara, 2002), s. 847-886.

muallimlerinden olan bir mümeyyize muallim zannı ile teşekkür etmeye başladı. Arkadaşım muallimin ben olduğumu söyleyince dün geldiğim hâlde imtihanlardan dolayı kendilerini ziyaret edemediğimden vali beyden özür diledim. Beni talebenin iyi imtihan vermesinden dolayı hararetle tebrik etti. Bittabi ertesi günü makamlarında kendilerini ziyaret ettim.

Birkaç gün geçtikten sonra yanına çağırdılar. "Arkadaşınız Hamit tahrir-i nüfus riyasetindedir [nüfus sayımı başkanlığındadır], sizi behemehal azalığa istiyor" dedi.[50] Ben rahatsızlığımdan bahisle itizar ettim [özür diledim]. Vali bey tekrar "Arkadaşınız ancak o gelirse vazifemde muvaffak olabilirim diyor ve başka suretle muvaffak olamayacağında musir [ısrarlı]" dedi.

"Mademki arkadaşımın muvaffakiyeti benim gitmeme mütevakkıftır, ben de giderim" dedim.

Vali "Ben de sizden böyle bir cevap beklerdim" dedi. Bu iltifat ve tevecc ühüne teşekkür ederek ayrıldım. Kapıdan tekrar çağırdı. "Sizden bir ricam var, arkadaşınızı kendiniz gibi mutedil [yumuşak huylu] yapmaya çalışınız" dedi. Bu cümleler valinin beni mektepte gördükten sonra gıyaben yaptığı tahkikatta hakkımda hâsıl ettiği [elde ettiği] iyi intibaları gösteriyordu.

NÜFUS SAYIMI SIRASINDA BİR SORUŞTURMA

Hamit de maiyyet memuru ve Rodoslu idi. Benden bir sene evvel Rodos'a gelmişti. Çok sevindi, beraber köylerde çalışmaya başladık. Alayarma köyünü bitirdikten sonra Landus'a ve sonra da Lindoz'a geldik.[51] Landus büyükçe bir köy ve nahiye merkeziydi. Yedi gün çalıştık ve oradan Maluna'ya geldik.

Maluna'da garip bir vaka oldu. Maluna Landus nahiyesine merbuttur [bağlıdır]. Landus nahiye müdürü ile Reji memuru bizim çalıştığımız mahale bir yük getirip teslim ettiler. Meğerse bu yük tütün ve dinamitmiş. Halk, bilhassa kadınlar, bizim bulunduğumuz yeri kuşattılar. Biz kapıları

---

50 İmparatorluğun tümünü kapsamayan, tamamlanamayan veya kayıtları günümüze ulaşmayan 1831, 1844 ve 1859/60 sayımları hariç tutulursa, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda ilk genel nüfus sayımı 1881/82 senesinde başlamış, sayıma ilişkin verilerin derlenmesi 1893'e kadar devam etmiştir. Kadınların da dâhil edildiği 1881-1893 genel nüfus sayımında, 1859 tarihli "Tahrir-i nüfus ve emlâka dair nizamnamede" öngörüldüğü gibi, kayda alınan herkese bir nüfus tezkeresi (nüfus cüzdanı) verilmiş, ticarî ve hukukî her türlü resmî işlemde bu belgenin ibrazı zorunlu kılınmıştır. 1881-1893 sayımından sonra, tutulan tahrir defterleri düzenli olarak güncellenerek kapsamlı nüfus kütükleri oluşturulmuştur. 1881/82 genel nüfus sayımı esasları takip edilerek gerçekleştirilen son sayım 1905/06 içinde tamamlanmıştır. Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İş Bankası Kültür Yayınları, 1970), s. 49-51; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914* (The University of Wisconsin Press, 1985), s. 30-35; Alan Duben, Cem Behar, *İstanbul Households – Marriage, family and fertility 1880-1940* (Cambridge University Press, 2002), s. 20-25.

51 Landus (Lendoz): Rodos merkeze bağlı nahiye. Lindoz (Lindus): Rodos merkeze bağlı, antik şehrin bulunduğu köy.

kapadık. Yanımızdaki bir jandarmayı ve bir arkadaşı içeri bıraktık. Ben Hamit'le kapının önüne çıktım. Hamit asabi bağırıyor, ben de kadınlarla konuşup gülüyordum. Heyet-i ihtiyariye bizi çalışmak için evlerine davet etti. Heyet toplandı. Maluna'dan Arhancelos'a gitmeye ve Maluna tahririni bırakmaya karar verdik. Heyet-i ihtiyariyeden hayvanlar istenildi. Yüklerimizi hazırladık.

O zamanki ceza kanununda dinamit için şiddetli cezalar vardı. Nahiye müdürü dinamiti devlet memuru sıfatıyla bize teslim etti. Almamazlık edemezdik. Dinamiti yüklerimizin (defterlerin) altına koyarak Arhancelos'a doğru yola çıktık. Nahiye müdürü de bizim hareketimizden sonra tütün yükünü, ki yükten dinamitin çıkarıldığı belli olmuyordu, bir merkebe yükleterek yola çıkmış. Köyden biraz çıkınca birkaç kadın yanaşarak hayvanın gözlerine kül serpmişler ve başka kadınlar da yükü alarak kaçmışlar. Müdürler Arhancelos'a yalnız geldi ve hemen o gece merkez vilayete hareket etti.

Sabahleyin vilayetten bir emir geldi. Maluna hadisesinin tahkikine Lindoz müdürü ile beraber memur edildiğim yazıyordu. Maiyyetimize on jandarma ve bir komiser verilmişti. Derhâl Maluna'ya hareket ettik. Komiser ada üzerinde ruhsatsız zer edilen [ekilen] tütünlerin zabtına hükümet tarafından vekil tayin edildiğimi söyledi.

Öğle üzeri Maluna'ya geldik. Derhâl tahkikata başladık. Vak'a gözlerimin önünde cereyan ettiği için hemen hemen faillerin hepsini biliyordum. Kadınlarla vak'a günü konuşurken bir kadın bana bu işin müşevvikinin [kışkırtanın] kim olduğunu söylemişti. O zamana göre mücrimlerin [suçluların] inkâr veya sair suretlerle mahkûm olmadan kurtulmaları daima kuvvetle ihtimal dâhilindeydi. Buna manî olmak için bir çare buldum ve onu tatbike başladım.

Sualleri Türkçe ve Rumca soruyor, cevaplarını da yine kendi elleriyle Rumca yazmalarını istiyordum. Maznun [zanlı] sorduğum suali Rumca yazıyor ve cevabın karşısına kendi eliyle Rumca yazıyordu. Ben de hemen Türkçesini yazıyordum. Her sayfa bittikçe maznuna imzalattırarak elinden alıyordum. İfadeler tenakuzlarla [çelişkilerle] dolu, bu tenakuzların sebeplerini sorunca yeni tenakuzlara sebep oluyorlardı. Bir müddet mütemadiyen ifade aldım. Müşevvik olan zat, cevap veremeyerek düştü bayıldı. Hemen köy doktorunu celp ettim. Muayene etti, kendisine tazyik [baskı] yapılmadığına dair rapor verdi. İfadeleri köy ihtiyar heyeti muvacehesinde [yanında] alıyordum.

Köydeki tahkikatı bitirdim. Birkaç kişi Rodos'taydı. Rodos'a gelerek onların da aynı suretle ifadelerini aldım. Vali beyi gördüm, netice-i tahkikatımı ve tarz-ı isticvabımı [sorgulamanın şeklini ve sonuçlarını] arz ettim. Memnun oldu ve iltifat etti. Fezlekemi yazdım ve takdim ettim. Maznunlar da kendi

elleriyle yazdıkları cevaplarda tamamen itirafta bulundukları için reayanın dinamit işinden kurtulmaları pek mümkün değildi. Zaten maksadım da oydu.

REJİ VE KÖYLÜLER ARASINDA TÜTÜN MÜCADELESİ

Tütün işleri için yine köylere çıkmak mecburiyetindeydim. Bu aralık Lindoz'da âsâr-ı atîka hafriyatında [eski eserler kazısında] bulunan Mr. King çıkardığı eserlerin alçı kalıplarını aldırmış ve onları Danimarka'ya göndermek istemişti. Vilayet de bunların muayenesine beni memur etti. Tütün için köye gittim. Oradaki işim azdı. Onu bitirdikten sonra Uluba tarikiyle Lindoz'a gittim. Maluna'da heyet-i ihtiyariye beni istikbal ettiler [karşıladılar]. Gece Maluna'da kaldım. Alessabah [sabah erkenden] Maluna'dan hareketle Lindoz'a muvasalat ettim. Kasaların muhteviyatını natık [içindekileri gösteren] bir defter vardı. Lalettayin [gelişi güzel] beş kasa açıldı. Muhteviyatı defterle kontrol edildi. Tamamiyle mutabık olduğunu gördüm. Gümrüğe çıkması için mahzur olmadığını söyledim. Vazifem orada bitince gece Maluna'ya geldim. Ertesi günü Platanya'ya geldim. Platanya'yı bitirdik ve Apoluna'ya geçtik. Apoluna'da Reji vekilinin köylülere gösterdiği müşkilat [zorluk] üzerine merkez Plata'ya kadar gitmeye mecbur oldum. Gece Rodos'a döndüm. Yol kıyafetimle vali beyi ziyaret ettim. Meseleyi arz ettim.

Ertesi gün Reji müdürü İtalya tebasından İtalyan konsolosu Bilyoti ile vali beye gittik. Vali beyin yanında yapılacak iş için mutabık olarak ayrıldık. Ben de hareket ettim ve gece geç vakit Apoluna'ya geldim.

Sabık Vali Abidin Paşa zamanında adada tütün ziraatine müsaade verilmiyordu. Her sene hükümet ile Reji heyetler göndererek kat edilirdi [kesilip biçilirdi]. Vilayette tebeddül [değişiklik] olunca köylüler tütün için yine ruhsat istediler ve müsaade beklemeden tütün ektiler. Hakikati öğrenen vali tütünün kat'ına razı olamadı ve tahririni [sayımını] istedi. Reji de muvafakat etti. Beni de onun üzerine memur etti. Reji memurları her sene yaptıklarını yaptırmak için ellerinden geldiği kadar müşkilat gösteriyorlardı. Mamafih neticede Reji müdürünün muvafakatı ile mesele köylülerin lehine halloldu. Tütün de tahrir ettirilerek kat edilmedi.[52]

52 Osmanlı dış borçlarının ödenmesi için Düyûn-ı Umumiye ile yapılan anlaşma uyarınca 1883 yılında tütün gelirleri 30 yıllığına Reji İdaresi'ne devredildi. Böylece tütün ekimi, üretimi, işlenmesi ve satışı Reji denetimine tabi oldu. Tütün üretimine getirdiği kısıtlamalar ve uyguladığı fiyat politikası nedeniyle sık sık halkla karşı karşıya gelen Reji İdaresi, tütün ekim ruhsatı verme yetkisine de sahipti. Her yıl yenilenmesi gereken bu ruhsatı alamayan üreticilerin ekinleri bir nevi Reji'ye bağlı özel muhafız ordusu olan kolcularla hasat zamanı teftişe çıkan heyetler tarafından kesilirdi. Bkz. Filiz Dığıroğlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *The Journal of Ottoman Studies*, XLIII (2014), s. 227-272; François Georgeon, "Tütün Rejisi'nden Tekel'e, Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Sorunu", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, çev. Ali Berktay (YKY, 2013), s. 179-186.

SAYIM İSTEYEN KÖYLÜLER

Daha birkaç gün köydeki tahmin ve tahrir işlerimizi gördükten sonra vilayet merkezine geldim. Vali beyi ve Reji müdürünü gördüm. Tekrar köylere gitmek mecburiyetinde kaldım. Maluna tahrir edilmemişti. Köylüler bütün köyler yazıldığı hâlde Maluna'nın yazılmamasını kendileri için fena telakki ediyorlardı. Komisyonun tekrar köylerine gidip tahrirde bulunmasını vilayetten mükerreren istirham ettiler [tekrar tekrar rica ettiler].

Hamit "Bu âsî köye ben gitmem" diye inat ediyordu. Nihayet yalnız yanıma bir kâtip verildiği hâlde benim gidip tahrirde bulunmamı vilayet münasip gördü. Ben de komisyon namına Maluna'ya gittim. Köylü beni çok iyi karşıladı. Üzerlerindeki bu lekeyi silmeye muvafakat edip [razı olup] köye geldiğim için çok çok teşekkür ettiler ve tahrire de yardım ettiler.

O vakada zimethal olanlar [suça karışanlar] ile görüştüm. Henüz tevkif edilmemişlerdi. Kendilerine açıkça anlattım. Rüşvet ve saireye başvurmamalarını, çünkü kendi el yazıları ile yazılmış olmakla ifadelerini tagyir edebilecek [değiştirebilecek] kuvvet tasavvur edemediğimi söyledim. Nafile yere şuna buna para kaptırmamalarını söyledim. Dinler gibi oldular. Fakat sonra haber aldığıma göre her çareye başvurmuşlar, avukatlara para yedirmişler, tabii hapishaneden kurtulamamışlar.

Maluna'daki işi çok çalışmama rağmen ancak dokuz günde bitirebildim. Hemen komisyonun bulunduğu Keşkinoz köyüne gittim. Bu köy en sona bırakılmıştı. Orayı da bitirdikten sonra komisyon Rodos'a, yani şehre davet edildi. Keşkinoz'dayken İstanbul'dan aldığım bir mektupta Yanya'ya tahvil-i memuriyetimin [atanmamın] Nezaret'çe tasvip edildiğini anladım. Vali beyi gördüğüm zaman azimetimden [gidişimden] ve Yanya'ya tahvil-i memuriyetten dolayı teessürlerini söylediler.

"Sizi buradayken ben kaymakam yapamaz mıydım?" buyurdular.

İltifatlarına tekrar tekrar teşekkür ettim ve tahvilimin bilhassa annemin rahatsızlığından mütevellit bir mecburiyet-i katiyenin [doğan zorunluluk] neticesinde istenildiğini, yoksa maddeten mutazarrır olduğumu [zarar gördüğümü], kendi teveccühlerinden de mehcûr kalacağım cihetle meyus olduğumu [gösterdikleri yakınlıktan uzak kalacağıma üzüldüğümü] fakat başka çare bulamadığımı arz ettim ve mazûr görmelerini rica ettim.

VİLAYET SORUŞTURMASI VE RODOS'A VEDA

Reji'ye ait raporumu hazırladım ve takdim ettim. Artık seyahat için hazırlıklara başladım. Temmuz'un sonlarında keyfimin biraz bozulduğunu hissettim. Şiddetli bir titreme ile fièvre [Fr. ateş] geldi. İlaç aldım, açıldım. Ertesi günü

çıktım, vali beyi ziyaret ettim. Akşam yine üşümeye ve titremeye başladım. Çok ıztırabım vardı. Gümrük müdürü Sait Bey'le kardeşi Doktor Hamdi Bey tesadüfen oradaydı. Gece geldi gördü ve kay edecek [kusturacak] bir ilaç verdi. Eczaneler kale dâhilinde olduğu için bulmak epeyce güç oldu. Kaleye girmek imkânı yoktu. Nihayet kale hâricinde oturan bir eczacının bulunduğunu haber aldık. Ona adam yollandı. Tesadüfen o ilaç eczacının evinde varmış. İlaç geldi, aldım ve çok kay ettim [kustum]. Kendimi kaybetmiş gibi oldum. Sabahleyin biraz açıldım. Doktorlar geldi "fièvre gastriq" (mide humması) teşhisini koydular. Sıkı bir perhiz ve ilaç.

Ancak bir hafta sonra çıkıp otele kadar gidebildim. Akşama doğru komiser Hamdi Efendi geldi. Vali beyin beni görmek istediğini söyledi. Kalktım gittim. Edhem Efendi hakkında tahkikat-ı adilenin icrası [adli soruşturma yapılması] için köylere gitmemi emrettiler. Ertesi günü vali beyden mülakat istedim, kabul buyurdular. İki seneye yakın süren memuriyetim esnasında vilayette gördüklerimi ve mütalaalarımı arz ettim. Ertesi günü de köye hareket ettim. Galanis, Afantou, Keşkinoz köylerine gittim ve tahkikatımı yaptım, geldim. Vali beyi gördüm. Tahkikatın neticesini, fikir ve mütalaalarımı arz ettim. Memnun oldular. Raporumu yazarak takdim ettim. Ertesi gün iskeleye giderken Edhem Efendi'ye rastladım. Teşekkür etti. Vazifemden başka bir şey ifa etmediğimi, binaenaleyh teşekküre müstahak olmadığımı söyledim.

Yavaş yavaş midem iyileşmeye başladı. Ben de perhizi tedricen [azar azar] bırakıyorum. Mektepler açıldı ve tekrar dersler başladı. Eylül'ün iptidalarına [başlarına] kadar devam etti. Eylül'ün 19'unda [1905] Rodos'tan ayrıldım. Ayrılmadan evvel bütün maarifteki ve hükümetteki arkadaşlarıma veda ettim. Vali beyi gördüm. Maiyyetleri bulunduğum müddet zarfında göstedikleri itimat ve teveccühten dolayı kendilerine teşekkürlerimi ifade ile arz-ı veda ettim.

RODOS'TA SİYASÎ MANZARA

Bu suretle Rodos'ta 23 ay 10 gün muallim ve maiyyet memuru kaldıktan sonra iyi bir hatıra bırakarak ayrıldım [14 Ekim 1903 – 19 Eylül 1905]. Genç ve bekâr olduğum hâlde bütün zamanımı haysiyet ve vakar [ağırbaşlılık] ile münasip bir surette geçirdim. Mektepteki tavır ve hareketimi dışarıda da muhafaza ettim. Bu hâl talebe velileri arasında çok iyi tesir etti. Veliler memnun olduğu gibi talebe de hürmet ve merbutiyetini [bağlılığını] artırdı. Daima muntazam çalışırdım.

Avrupa'dan Fransız postasıyla istediğimiz kitap ve gazeteleri getirtiyorduk. Cenap Bey'le beraber diğer muallim arkadaşlar bunları okur ve vatanın

istikbali hakkında teati-i fikir [fikir alışverişi] ederdik. İstibdada[53] ve mutlakıyete hepimiz düşmandık. Menfîler [sürgünler] kale dâhilinde otururlardı.[54] Biz kale hâricinde varoşta otururduk. Menfîler ile temasımız yoktu. Orada bulunduğum müddetçe kimsenin kalbini kırmamaya çalıştım. Bilhassa mektepte hiçbir talebeye ağır gelecek bir lakırdı söylemedim. Talebe beni başka cihetlerle sert buluyor, fakat ağzımı daima temiz tuttuğum ve onlara hiçbir zaman ağır lakırdı etmediğim için beni çok seviyordu.

Maiyyet arkadaşım Hamit ile beraber Umuru Ecnebiye Müdüriyeti'nde ve Hamit kaymakam vekili iken her ikimiz de hükümette suiistimale mani olmaya elimizden geldiği kadar çalışıyorduk. Umuru Ecnebiye Müdüriyeti vekâletini yaparken buna çok itina ediyorduk. O dairede bilhassa Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti[55] halkından olanların, bilhassa Rumların, birer vesile ile Yunan tabiyetini iktisap etmelerine [almalarına] kanunen mani oluyorduk. Bazen İstanbul muvafakat ettiği hâlde esbab-ı kanuniye [yasaya uygun bir sebep] bularak reddederdik.

Vali Abidin Paşa maiyyet memurlarına hüsn-i muamele ediyor [iyi davranıyor] ve meclis-i idareye daima davet ediyordu. Maiyyet memurlarının kabiliyetini orada sorduğu sualler ile ölçüyordu. Bir gün meclis-i idarede mühim bir iş için cereyan eden bir müzakerede benim de reyimi [görüşümü] sordu. "Şek ile yakîn zail olmaz" dedim.[56] Çok memnun oldu ve başkâtibe "Kararları *législateur*'ün mütalaası veçhile yazınız" dedi. Ondan sonra daima

---

53 istibdad: Keyfî idare sistemi, mutlakıyet. 1876 Ağustos'unda tahta çıkan II. Abdülhamit'in 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıyla başlayıp 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle sona eren 30 yıllık mutlakıyet rejimine verilen isim. Özellikle eğitim sistemi ve ekonomideki atılımlara rağmen mutlakıyet rejiminin toplumsal yaşam üzerinde kurduğu baskının bir hülasası için bkz. Yavuz Selim Karakışla, "Sultan II. Abdülhamid'in 'istibdad' dönemi" ve "Sultan II. Abdülhamid'in istibdad döneminde hafiyelik ve jurnalcilik", *Eski Zamanlar Eski İnsanlar* (Doğan Kitap, 2015), s. 19-59.

54 Kale için bkz. n. 47. Muhalif faaliyetlerinden ötürü sürülenlere "menfî" [sürgün] denirdi.

55 Cezayir-i Bahr-i Sefid: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege ve Akdeniz'deki hâkimiyetinin genişlemesiyle, önceleri en yakın anakara eyaletlerine bağlı bulunan adalar ile daha sonra Osmanlı hâkimiyetine giren adalar, 1534 senesinde oluşturulan Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlanmıştır. Eyalet ismindeki "Bahr-i Sefid" Akdeniz, "Cezayir" ise adalar anlamına gelir. "Akdeniz Adaları" eyaletinin ilk beylerbeyi Barbaros Hayrettin Paşa'dır. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayet hâline dönüştürülen Cezayir-i Bahr-i Sefid'in vilayet merkezi Rodos ve Sakız adaları arasında birkaç kez değişmiş, 1876'dan itibaren merkez Rodos'ta kalmıştır. Bkz. Cevdet Küçük, ed., *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (Ankara, 2001), s. 1-2, 18-24.

56 Şek ile yakîn zail olmaz: "Şüphe [şek] yüzünden kesin doğru olan bir şey [yakîn] terk edilmez" anlamına gelen Mecelle kanunu. Ahmet Cevdet Paşa öncülüğünde, 1868'den itibaren hazırlanmaya başlayan ve 1876'da tamamlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk medenî kanunudur. İslam hukukunun Hanefî mezhebine dayalı hükümleri, güncel ihtiyaçlara cevap verecek şekilde derlenip 16 kitapta toplanmıştır. Yapı bakımından Fransız medenî kanunundan esinlendiği de iddia edilir. İmparatorluğun dağılmasından sonra birçok ülkede uygulanmaya devam etmiş, son olarak İsrail'de 1980'lere kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (Palgrave Macmillan, 2011), s. 30-32.

bana "Gel bakalım *législateur*, bu meseleye ne dersin?" diye hitap etmeye başladı.[57]

Vali Şükrü Paşa da maiyyet memurlarına hüsn-i muamele edip yetiştirmek istiyordu. Vilayetin diğer büyük memurları da meclis-i idarede ve dairedeki mütalaa ve mesaimden dolayı beni takdir ediyorlarmış ve gıyabımda Şükrü Paşa'ya anlatmışlar. Şükrü Paşa da beni görür görmez bu hüsn-i şahadeti izharından [açıklamaktan] kendini alamamıştı. O yaşta ve o vazifelerde benim için tamamen yabancı olduğum bir yerde vazifemde muvaffak olmamın başlıca sırrı vazifemi her şeyden üstün tutmam ve vazifem karşısında her ne olursa olsun hiçbir şeyi nazar-ı itibara [dikkate] almamamdır.

YANYA'DA MAİYYET MEMURLUĞU VE VİLAYET MEKTUBÎ KALEMİ

Rodos'tan Selanik'e bir bilet aldım. Sakız ve İzmir tarikiyle hemşiremin [Hayriye Hanım] bulunduğu Usturumca'ya gittim. Ona kapıdan çıkarken rastladım. Geleceğime dair haber vermemiştim. Birkaç gün kaldıktan sonra Selanik'e avdet ettim. Bir gün de Lefke'ye gittim ve kaymakam Rıfat Bey'i ziyaret ettim. O gece Selanik'e döndüm ve Golos[58] tarikiyle Pire'ye hareket ettim. Golos'tan sonra fırtınaya tutulduk. Eğriboz'a çıktım. Eşyamı vapurda bırakarak trenle Atina'ya gittim. Pire'den Preveze'ye ve nihayet Eylül'ün 29'unda Yanya'ya geldim. Evde yalnız annemi buldum. Geçen sefer geldiğimde kardeşlerime dadılarıyla sokakta rastlamıştım. Beş sene hiç gelmediğim ve epeyce fark ettiğim için beni tanımamışlardı. Zaten haberleri de yoktu. Eve girdiğimde kimseyi bulamamıştım. Amcazadem anneme haber göndermiş, o da misafirlikten gelmişti. Mezuniyetim [iznim] esnasında annemin ve kardeşlerimin evinde oturan müstecire [kiracıya] son olarak evin tahliyesini söylemiştim. Geldiğimde hâlâ tahliye etmemişti. Nihayet on beş gün sonra tahliye etti. Biz de babamın evinden oraya naklettik. Annem bu suretle daha çok istirahat edeceği kanaatindeydi.

Ayın birinci günü [Ekim 1905] vali Tatar Osman[59] Paşa'ya gittim. Esasen Yanya'ya tahvil-i memuriyet için mezuniyetim esnasında kendilerinden müsaade almıştım. Mektubî kalemine verdiler ve orada çalışmaya başladım.[60]

---

57 Fr. législateur: kanun yapan, vâzı'-ı kanun.

58 Golos (Volos): 1856'da Tırhala ile birlikte Selanik eyaletinin bir kazası. Selanik şehrinin güneyinde küçük bir liman kasabası.

59 Müşir Tatar Osman Paşa (ö. 1924): 1894-1896 arasında İşkodra valiliğinde, 1897-1906 arasında Yanya valiliğinde bulundu. Birinci ferik Şemsi Paşa'nın öldürülmesi üzerine "Manastır ve havalisi fevkalâde komiseri" sıfatıyla İttihat ve Terakki ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi. Meşrutiyet'in ilânından sonra Eylül 1908'de Beşinci Ordu komutanlığına atandı. Kasım 1914'te Meclis-i Âyân'a seçildi.

60 mektubî kalemi: Merkezde sadaretin iç ve dış yazışmalarını yürüten, sadrazama gelen ve giden belgelerin kayıtlarının tutulduğu, bir nevi sadrazam sekretaryası hizmeti gören devlet dairesiydi. Aynı şekilde

Mektubî kaleminde çalışırken mektubcu, bir maiyyet memuru arkadaşa "Bu zat Rodos'ta hangi dairelerde çalıştı? Kendisine yazık ettiler" dedi.

Arkadaşım da bana bunu söyledi. Sebebini sordum. "Kopyacılık etmiyorsun ondan" dedi ve ilave etti, "Burada yazılar hangi daireden gelirse gelsin, o dairenin derkenarı[61] aynen yazılır ve sonuna ..... dairesi ifadesiyle mektup tamam olunur ve gönderilir."

Ben de ertesi günü bütün müsveddeleri gelen kâğıtları rica ile aldım. Bu tarzda hepsini yazarak tashih ve imza için mektubcuya gönderdim. O bir takımını okumaya vakit bulmadan diğer takımı kendisinin önüne gidiyordu. Öğlene kadar mektubî kaleminin bütün yazılarını yazmıştım. Müsveddeyi de kendim götürdüm.

"Bugün hep sizin yazılarınızı görüyorum. İyice istifade ettiniz" dedi.

"Evet sayenizde" dedim. Bunu hatıra olarak yazıyorum. Ben resen [doğrudan] emir alınca bu ifadeyle tabirleri ve kopyayı tamamen kaldırdım.

MÜŞİR TATAR OSMAN PAŞA'NIN SIRRI

Mektubî kalemine muntazaman devam ediyordum. Vali paşa hazretlerini cuma günlerinden ziyade hafta arasında akşamları konağında ziyaret ederdim. Yanlarında misafir ve maiyyet memurları olmadığı zaman maziden, hâlden ve istikbalden bahsederdik. Devletin işlerini düzeltmek lazım geldiğini ve bunu behemehal yapacağını söylerdi. Başka bir memur gelince latifelere başlar ve hiçbir ciddi mübahesede [konuşmada] bulunmazdı. Onun bu mübahesalerinden istifade edilecek kısımlarını daima hatırımızda tutardık.

Bir müddet geçtikten sonra on sene gibi uzun bir müddet Yanya'da valilikte kalmış olan Osman Paşa Kosova'ya kumandan ve Kosova'daki Ferik Seyfullah[62] Paşa da Yanya'ya vali tayin olundular. Seyfullah Paşa geldi. Osman Paşa'nın adamlarına yüz vermedi. Başka zevatı tuttu. Bilhassa mektubî en yakını oldu. Bunun zamanında da aynı vazifedeydim. Yalnız gece vali konağında şifre kâtipliği de yapıyordum. Bu suretle paşa ile temasım daha fazla oluyordu.

---

vilayetlerde de yazışmalardan sorumlu olan daireye mektubî denir, başında "mektubcu" bulunurdu. 1871 Vilayet Nizamnamesi'ne göre mektubcu emrindeki memurlarla vilayetin tüm yazışmalarını yapmakla ve bunların kaydını tutmakla yükümlüydü. Vilayet matbaasından sorumlu olan mektubcu, vilayet gazetelerine hükûmetten gönderilen yazıları da tetkik ederdi. Bkz. Muzaffer Doğan, "Divan-ı Hümayun'dan Bâbıâli'ye Geçiş", *Osmanlı Ansiklopedisi - Teşkilat* Cilt 6, ed. Güler Eren (Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 204-205; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu* (İstanbul, 2010), s. 75-76.

61 derkenar: Dairelerde hazırlanan belgelerin kenarlarına belgeyi hazırlayan memurlar tarafından düşülen notlar.

62 Seyfullah Paşa (Dağıstanlı) (1852-1909): Şubat 1906'da Yanya valiliğine tayin edildi. Aralık 1907'de İşkodra valiliğine atandı.

Memleketimde benim ne zaman doğduğumu bilenler hükümette şu veya bu vazifede bulunuyorlar fakat çok az kısmı bir maiyyet memuru kadar maaş alıyorlardı. Daha dünkü çocuğun kendileri kadar maaş alması ve yarın iki misli alacak olması hemen hepsinin gücüne gidiyordu. Bunu karşı karşıya gelindiği zaman tavırları ile izhardan [göstermekten] geri kalmıyorlardı. Bir meseledeki hareketim onları mahçup ettikten sonra her biri beni methetmeye başladılar. Meseleyi burada yazacağım. Bu vaka sonra kendi memleketimde nam almama ve takdir görmeme sebep olmuştur.

İDARE MECLİSİNDE BİR SORUŞTURMA

Osman Paşa'nın sevdiği bir sıhhiye müfettişi vardı. Aynı zamanda Gureba Hastanesi müdürlüğünü de ifa ediyordu. "Ûlâ evveli ferik"[63] büyük rütbesini almıştı. Gayet müteazim [kendini büyük gören] ve mağrurdu. Madunun [emrinde çalışanların] vermiş olduğu selamlara parmağını kaldırmakla mukabele ederdi. Yeni valiye bunun için kim bilir ne dediler ki, hakkında tahkikat yapılmaya başlandı. O zaman ben hem şifre kâtibiydim, hem de mülkiye müddei-i umumisi [savcısı]. Memurların muhakemesi idare meclislerinde yapılır, mülkiye müstantikleri [sorgu yargıçları] ve kaymakamlar hazır bulunurdu.

Jandarma kumandanı tahkikat evrakını vilayet vasıtası ile bana verdi. Tahkikat evrakını tetkik ettim. Mühim hiçbir şey görmedim. Adamın vazifesinde bir ihmal görülmüyordu. Bunun için tahkikat evrakını müstantiğe vermeye lüzum görmeden mahkemeye tevdi ettim. Bunu haber alan jandarma kumandanı beni yanına çağırdı. Evrak-ı tahkikiyeyi neden doğrudan doğruya mahkemeye verdiğimi ve sıhhiye müfettişinin tevkifine neden kanunen lüzum görmediğimi sordu. Ben de kanunen lüzum görmediğimi ve kanunî hakkımı istimal ettiğimi [kullandığımı] söyledim.

"O birçok suiistimaller yaptı. Bunlar cinayettir, nazar-ı itibara [dikkate] bunlar da alınmadı mı?" dedi.

"Evrakın tetkikinde böyle bir şey görmedim" dedim.

"Vali paşa sizi görmek istiyor" dedi.

"Pekâlâ" dedim.

Bu ifade beni çok sıktı. Hemen valiye gidip ne istediğini anlamaya ve vicdanım hilafına bir şey söylerse derhâl başka bir memuriyete tahvil etmeye karar verdim. Vali rahatsızdı, konağından çıkmıyordu. Derhâl vali konağına gittim. Paşa hazretlerinin beni istediklerini söyledim. Damadı çıktı. Jandarma

63 ûlâ evveli: Tanzimat döneminde devlet teşkilatıyla birlikte yeniden yapılandırılan mülki hiyerarşi içinde, vezirlikten sonraki en yüksek rütbe olan bâlânın altında bulunan üçüncü en büyük rütbe olup vezirliğe terfideki ilk basamaktır.

kumandanının vali paşanın beni görmek istediğini söylediğini ve onun için geldiğimi söyledim. Damadı içeri girdi ve epey zaman sonra çıktı. Acele bir işleri olmadığını, nasıl olsa gece şifre için konakta bulunacağımdan o zaman görüşeceğini söyledi. Ayrıldım ve hükümete geldim. Fakat kararımda musırrım [ısrarlıyım], kimseye bir şey söylemeyeceğim, bir şey isterse tahvil-i memuriyet isteyeceğim. O gece ve daha ertesi gece, velhasıl beş on gece vali paşaya şifre müsvedde ve tahlillerini takdim ettim. Ama kendileri bana bir şey söylemedikleri gibi bu bahsi de hiç açmadılar.

İDARE MAHKEMESİNDE KAZANILAN SAYGI

Nihayet mahkeme günü geldi. Osman Paşa taraftarı olan büyük kalabalık salon kapılarında ve koridorda toplanmıştı. Herkes valinin şifre kâtibi olmam dolayısıyla benim müfettişin büyük suçlarla tecziyesini [cezalandırılmasını] isteyeceğimi behemehal tesir tahtında [altında] hareket edeceğimi zannediyormuş.

Hazine dava vekili ittihamı mucip ahvali [suçlamanın sebeplerini] bir bir söyledi ve lüzum-ı muhakeme [mahkemeye sevkini] istedi. Müddei-i umuminin vekili bütün bütün şaşırdı. Bu davanın rüyeti [görülmesi] idare mahkemesinin salahiyeti haricinde [yetkisi dışında] olduğunu, binaenaleyh davanın adliye mahkemesine nakline karar verilmesini istedi. Onun üzerine mütalaamı sordular. Evvela salahiyet meselesini uzun uzadıya teşrih ederek [inceleyerek] mevcut kanun, kaza [hüküm] ve teamüllere göre bu davanın ancak idare mahkemesi tarafından görülmesi lazım geldiğini isbat ile müddei-i umuminin talebinin reddini istedim.

Sonra asıl davanın teşrihine [incelemesine] başladım. Müddei-i umuminin iddialarını bir bir kanunî sebeplere ve kanun maddelerine uygun olarak izah ve neticede bunların vaki olmadığını ve böyle bir suiistimalin mevcut olmadığını, yalnız bir cihetçe ihmali görüldüğü için ihmale ait kanun maddesine tevfikan [uygun olarak] müddea aleyhin [davalının] tayini cezasını istedim. Tarafeynin [iki tarafın] başka diyecekleri kalmayınca mahkeme reisi mahkemenin bittiğini söyledi. Dışarı çıktım. Koridorda büyük bir kalabalık etrafımı aldı. Beni tebrik ediyor, elimi sıkıyor, "Bravo!" diyor, "Tam adam!" diyorlar. Ben şaşırdım. Bunlara layık olmadığımı, kanunî vazifemden başka bir şey yapmadığımı söyledim.

Uzun bir müzakereden sonra mahkeme kararını tefhim [beyan etmek] için tekrar mahkeme salonu açıldı. Ben ve tarafeyn davet edildik. Yine kalabalık var. Mahkeme gerek müddei-i umumi ve gerek müddea aleyh vekillerinin iddialarını kanuni sebeplerle red ve benim mütalaamı kabul ile o dairede verdiği hükmü tefhim etti [buna uygun kararını açıkladı]. Bu sefer salondan çıkınca daha büyük bir takdir, el sıkmalar ve tebrikler. Bu hadise benim vazifede vicdanımdan başka hiçbir tesir tahtında kalacak adam olmadığımı

ispat etti. O zaman davamı işiten hemşerilerim nihayet çocukluktan çıktığımı itiraf ile bundan sonra her yerde beni methetmeye başladılar.

TEPEDELEN KAYMAKAMLIĞINA TAYİN VE EVLİLİK KARARI

Bu vakadan sonra pürüzlü arazi meselelerini mahallinde tetkike ve başka tahkikata da ben ve arkadaşlarım (maiyyet memurları) gönderilmeye ve maiyyet memurlarına gerek vilayetçe ve gerek halkça itimat gösterilmeye başlandı.

Yanya'da maiyyet memurluğum 14 Teşrinievvel 1905'te başladı ve vekâleten bulunduğum Tepedelen[64] kaymakamlığına asaletimin tasdikine ait irademin tarihi olan 10 Mart 1907 gününe kadar devam etti.

1907 Kanunisanisi'nde [Ocak] mühim bir işin tetkiki için maiyyet arkadaşlarımdan merhum Vasfi[65] ile Larissa'ya gönderildik. İşimizi bitirip avdet ettik. Hava bozuk ve karlı idi. Mektubcuyu ziyaret ettiğimde Tepedelen kadısının vefatını söylediler. Tepedelen'e inham [tayinim] için görüşüldü. Vali paşa da o gün geldi ve asalet rütbesi ile Tepedelen kaymakamlığıma inha etti [tayin etti]. Vali ayrıca 7 Şubat 1907 tarihinde rütbe-i salise[66] ile beni taltif ederek [ödüllendirerek] İstanbul'a yazdı. [Ocak] ayının 29'unda Tepedelen'e gitmek için vilayetten ayrıldım. Yola çıkmadan bir gün evvel vilayet, kaymakamlığımı teyit etti. Ergiri'ye gittim.[67] Tepedelen Ergiri mutasarrıflığı dâhilindeydi. Mutasarrıfı gördüm, çok iltifat ettiler.[68] 14 Şubat 1907'de Tepedelen'e vardım. Doğru hükümete giderek işe başladım.

---

64 Tepedelen: Ergiri sancağına bağlı kaza merkezi. Güney Arnavutluk ticaret yollarına hâkim konumuyla stratejik öneme sahip bir yerleşim yeridir. Bölgeyi çevreleyen sarp dağlarda Tepedelenli Ali Paşa'nın Yanya valiliği sırasında çok sayıda Bektaşî tekkesi kurulmuştur.

65 Mustafa Vasfi (1882-1918): Yanya'da doğdu. Yanya idadîsinin ardından devam ettiği Mülkiye'nin yüksek kısmından 1905'te mezun oldu. Maiyyet memurluğunu Yanya vilayetinde tamamladı. Tepedelen (1908), Pogon (1909), Hımârâ (1912), Akçadağ (1914), Harput (1915), Arapkir (1916), Mucur (1917) ve Karacabey (1917) kazaları kaymakamlıklarında bulundu.

66 rütbe-i salise: 1833'te düzenlenen mülkiye rütbelerinden biri. Alttan beşinci rütbe olan "salise" askerlikte binbaşılığa tekabül ediyordu.

67 Ergiri (Ergirikasrı): Yanya vilayetine bağlı Ergiri sancağı, Ergiri merkez, Delvine, Premedi, Pogon, Tepedelen ve Korvaleş kazalarını içine alır. 1888/89 Yanya vilayet salnamesine göre sancak merkezi Ergiri şehrinde 1.415 ev, 336 dükkân, bir rüştiye, çok sayıda sıbyan mektebi ve 9 han bulunuyordu. 2. Dünya Savaşı sonrası bütün şehri "millî müze" ilân eden Enver Hoca sayesinde Ergiri, bugün bütün Balkanlar'da tarihî görünümünü en çok muhafaza eden şehirdir. Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (İstanbul: IRCICA, 1990), s. 138-149.

68 mutasarrıf: Osmanlı taşra teşkilatında sancak veya livanın mülkî âmiri. 1871 Vilayet Nizamnamesi ile taşra yönetimi vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy birimlerine ayrıldığında sancak yöneticisi olarak mutasarrıfın sorumlulukları da belirlenmiştir. Buna göre mutasarrıf, sancağın idare ve asayişinden valiyle birlikte birinci derecede sorumlu tutulmuştur. Doğrudan valiye bağlı olan mutasarrıf yetkisi dâhilindeki memurların kanuna aykırı hareketlerini valiye bildirmekle de yükümlüydü. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu* (İstanbul, 2010), s. 7, 80; Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31 (İstanbul, 2016), s. 377-378.

Yanya'dan ayrılmadan evvel evlenme meselesini ebeveynim mevzubahis ettiler. Kaymakam olmadan evlenmeyeceğimi söyledim. Hakikaten gördüğüm ahval beni çok sıkıyordu. Şifre kâtibi olduğum için en mahrem şeyleri görüyordum. Yazılan şeylerin onda biri bile devlet için, vatan için hayırlı şeyler değildi. İdareyi görüyordum, suiistimal lafı eksik değildi. Yanya en temiz idare yerlerinden biri olduğu hâlde mülhakatta [merkeze bağlı olan yerlerde] küçük memurların yaptıkları işleri işitiyor ve onların maaşlarının çok fevkinde [üstünde] masraflar yaptıklarını görüyordum.

Kader beni kaymakam vekâletine gönderdi ve kaymakam oldum. Kazada devlet ve hükümet mümessiliğini hakkıyla yapmak için bilhassa küçük yerlerde kaymakamın kendisini çok temiz tutması iktiza eder [gerekir]. Böyle hareket ederse muaffakiyetin büyük kısmından emin olmuş olur.

Yanya'ya yazdım. Merhume hemşirem [Hayriye Hanım] Yanya'daydı. Birkaç kişinin ismini verdim ve yirmi yaşından ufak olmamasını şart koştum. Yanya'da kızlar 15-16 yaşında evlendirilir, erkekler de ekseriya otuzundan yukarı yaşta olurdu. Kazada hükümeti temsil eden zatın karısının çocuk olmasını katiyen doğru bulmuyordum. Merhume hemşirem yazdığım kızların içinde benim tabiatıma en uygun Saadet'in olduğunu ve onu alırsam mesut olacağım gibi hükümet riyaseti haysiyetini arzu ettiğim gibi, hatta fazlasıyla muhafaza edeceğimi yazdı. Ben de uzun bir mektup yazdım. Saadet'in annesine ve kendisine okumasını rica ettim. Ati [gelecekteki] hayatımız için de bazı şeyler yazmıştım. Saadet büyük bir vilayette doğmuş, büyümüş ve hiç dışarı çıkmamıştı. Benim için bazen bir köyden bile ufak olan kazalarda bulunacaktı. Öyle yerlerde yaşamak, kalmak, sıkılmamak lazımdı. Bunlara tahammül edebilecek miydi? Bazen adamsız kalmak ihtimali vardı ve daha birtakım şeyler. Hepsini kabul ettiler, telgrafla ebeveynime benim namıma resmen gidip istemelerini rica ettim. Ben sözümü verdikten sonra ebeveynimin malumatı haricinde vaktiyle istediğim bir kızın validesi evimize gidip fotoğrafımı istemiş. Kızın daha beşikteyken nişanlandığı akrabası ile nişanın bozulduğunu kardeşim vasıtasıyla bana bildirdiler. Ben "Saadet'ten başka düşünecek kız kalmadı. Sözümü verdim, sözümü ölüm bozar" dedim ve bu surette bu meseleyi bitirdim.

KAYMAKAMLIĞIN İLK GÜNLERİ

Tepedelen'de çalışmaya başladım. Gayet garip, maiyyet memuruyken hükümet dairelerinde çalıştığım, birçok tahkikatta müstantik [sorgu hâkimi] ve müddei-i umumilikte [savcılıkta] bulunduğum hâlde resmen tayin olunca üç dört gün bocalamaktan kendimi alamadım. O zamanlarda genç mülkiye kaymakamlarının her hareketi tashih edilir [düzeltilir] ve tenkidi mucip [eleştirilecek] bir hâl görülürse mübalağa ile tenkit ve ilân edilirdi. Çünkü

mutat kaymakamlıktan başka âlî tahsil [yüksek eğitim] görmüş kimse bulunmazdı. İptidai tahsil görenler kendilerini çok büyük görürlerdi. Bu kazaya benden iki üç evvel gelen kaymakamlar tamamen ümmiydiler [hiçbir eğitim görmemişlerdi]. Fakat bocaladığımı kimseye sezdirmeden kendim hallettim.[69]

Benden evvel gelen kaymakamlardan biri Mekteb-i Mülkiye mezunu Mehmet Ali Bey'di. Halk methediyor, fiiliyatından ve dürüstlüğünden, işleri çabuk hallettiğinden, halka gayet iyi muamele ettiğinden, kazayı düşündüğünden bahsediyordu. Kendi ismimi de onunkinin yanına ilave etmeye karar verdim. Bütün hareketlerimi ona göre tanzim ettim.

Şubat'ta kazaya gitmiştim. Mart iptidasında hayvanların sayımı başlıyordu. Kazada sayımdan kaçanlar, bu suretle devlet hakkını ketmedenler [gizleyenler] vardı. Sayımı teftiş etmeye karar verdim. Mart'ın 18'inde ağnam muamelatını takip ve teftişe çıktım. İki üç gün dolaştım. İki gün kaldım, tekrar çıktım. Bu sefer baskın yaptığımız yerlerde kaçak bulundu. Zimlani Kamil namında birinin kaçak koyunlarını tuttuk. Adam geldi, yüksekten konuşmaya başladı. Kardeşi Sadrazam Ferit Paşa'nın kâhyasıymış, koyunlar da kardeşininmiş. Onun koyunlarına dokunmamalıymışım. Adamı dinledikten sonra tahayyür ettim [hayret ettim].

Ertesi gün gittik, adam parayı tedarik etti. İlmühaberleri [resmî belgeleri] verildi ve bırakıldı. Bu teftişte Tepedelenli Şefik Şeyh de beraberdi. O benim gece baskınlarına mütehayyir kalmakla [şaşırmakla] beraber baskınların kendi delâleti ile [aracılığıyla] yapıldığına ihtimal verilecek diye düşünmeye ve korkmaya başladı. Bu köyleri bitirince merkez kazaya döndük. Yalnız Şefik Şeyh harita alarak köylerde, bilhassa meralarda çok kaçak bulunduğunu söyledi. Merkez kazada birkaç saat kaldık. Gece olunca hemen kayıkla Labuva'nın kenarında birtakım kayalıklara geldik. Çok soğuk bir rüzgâr esiyordu. Titredik, fakat ateş yakamıyorduk. Güneş ile beraber köyleri sardık.

---

69 Osmanlı idarî sisteminde "kalem erbabı" olarak bilinen ve geleneksel kurumlardan yetişmiş memurların yerini modern eğitim veren okullardan mezun olan sivil bürokratların almaya başlaması, "kalemiyeden mülkiyeye" doğru bir dönüşüm olarak tanımlanır. Bu dönüşüm sayesinde 18. yüzyılın sonlarında birkaç bini bulan idarî memur sayısı II. Abdülhamit zamanında 50 bin ile 100 bin arasında bir rakama yükseldi ve yeni tanzim edilen taşra teşkilatlarında sivil memurlar giderek artan önemde görevler üstlenmeye başladılar. Fakat reformlar için gerçek anlamda ihtiyaç duyulan özelliklere sahip memurları aynı hızda yetiştirmek mümkün olmuyordu. Sayıca az olan, ancak giderek daha çok önemli pozisyonlar alan bu yeni sınıf bürokratlar ile eski sınıf arasında sürekli bir gerilim yaşanıyordu. Orduda da askerî okullardan mezun olan "mektepli" subaylar ile orduda yetişmiş veya doğrudan sultan tarafından yükseltilmiş "alaylı" askerler arasında yaşanan çatışma 31 Mart Vak'ası'nın arkasında yatan sebeplerden biri olarak görülmektedir. İttihat ve Terakki yönetimi iktidara geldikten sonra orduda ve sivil yönetimde "alaylıları" emekliye sevk ederek geniş çaplı bir tensikata girişmiştir. Bkz. Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007* (Yale University Press, 2010), s. 90-91, 196; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton University Press, 2012), s. 65-66; Erik Jan Zurcher, *Turkey* (I.B.Tauris, 2004), s. 98-99.

Bütün hayvanları saydık. Kontrol ettik. Hepsini tamam bulduk, hiç kaçak yok. Köylülerin bu doğruluklarına memnun oldum. Ergiri tariki ile gece Tepedelen'e avdet ettim. Ondan sonraki takibatta yerlilerden yanıma kimseyi almadım, ki bu işlerin tarafımdan yapıldığında kimsenin şüphesi kalmasın.

Bu arada bir maaş verildi. Mal müdürü maaşımı getirdi. "Bütün memurların maaşı verildi mi?" dedim.

"Hayır" dedi.

"Bütün memurlar maaş almadan ben almam" dedim. Bu usule bütün idare âmirliklerimde riayet ettim, daima memur arkadaşlarımın hüsn-i nazarını [iyi bakışını] kazandım.

YETİM VE DULLARIN BİR TÜRLÜ ÖDENEMEYEN MAAŞLARI

Memurlar maaş aldığı hâlde eytam ve eramilin [yetim ve dulların] maaşları verilmiyordu. Tetkik ettim, elli ilâ yüz yirmi aylık almayan eytam ve eramil bulunduğunu anladım. Çok müteessir oldum. Kaza esasen fakir, bu eytam ve eramilin büyük kısmı asker eytam ve eramilidir. Kocaları, babaları veya evlatları Yemen'de, Cebel-i Dürüz'de[70] ve Rumeli isyanlarında şehit olmuş askerin anneleri, zevceleri ve çocukları. Hükümet salonunda mal müdürlüğü önünde aylık için çoluk çocuğun, bilhassa kadın ve yetişmiş kızların beklemesi bana çok dokundu. Esasen bunlar kasabalı değil, köylü. Ayda bir geliyor, iki üç gün bekliyor, para alamayınca bir ya da iki ay sonra geliyor, yine alamıyor, üstelik kasabada masraf bile yapıyorlardı.

Bu hâli doğrudan doğruya vilayete yazdım, o zamana göre çok acı bir mektup. Vali paşaya hitaben "Zat-ı devletleri de memursunuz, karınız kızınız vardır. Vefattan sonra bunların yetimlerinin hükümet salonlarında sürünmelerini bittabi arzu buyurmazsınız. Memurlar kendilerinden evvel geçen arkadaşlarının şehitlerinin karı ve kızlarının dilendiğini, hafazanallah [Allah muhafaza] namuslarının da tehlikede olduğunu görünce onları ne suretle ailelerinin atisinden [geleceğinden] emin olarak sıdk u hulus [açık kalplilik ve samimiyet] ve doğruluk ile çalıştırabilirsiniz. Kazada çok bakaya [asker kaçağı] vardır. Bilhassa ağnamdan müsaade buyurunuz. Bu bakayayı tahsile çok çalışalım ve bu fakirlerin istihkakını [haklarını] vererek vatana ve padişaha duaya celp edelim" dedim.

İlk mektubumu böylece yazıp gönderdim. O zamanın usulüne göre mühür basmadım. Merkez vilayette, bilhassa dava meselesinden sonra memurlar beni çok liyakatli biliyorlardı. Bu mektuba neden mühür basmadığıma taaccüp [hayret] ederek mektubu devair [daireler] ve bilhassa muhasebede mükerre-

70 Cebel-i Dürüz: Suriye vilayeti, Havran sancağına bağlı bir kaza.

ren [tekrar tekrar] okudular. Onlar da ziyadesi ile müteessir oldular. Fakat o zamana kadar bir hakikatin bu kadar açık ifade edildiğini görmediklerinden memur olmak itibariyle çok memnun oldular. Bana da takdir ve tebriki natık [tebriklerini bildiren] mektuplar gönderdiler.

Köylerde dolaştıkça eytam ve eramilin hâlleri daha çok nazar-ı dikkatimi celp etti. Zaten kazada işe başladıktan ve ahvali beraber gezerek gördükten sonra eytam, eramil ve mütekaidin matlubatının tesviyesine [yetim, dul ve emeklilerin alacaklarının ödenmesine] ihtimam göstermekteydim.

Bütün idare hayatımda memur arkadaşlarıma kendilerinden evvel bu memuriyetleri ifa etmiş oldukları, onların aile ve çocuklarını hakir gördüler mi, bir gün kendilerinin de çoluk çocuklarının aynı vaziyete geleceğini düşünmelerini ve ellerinden geldiği kadar bunlara muavenet [yardım] etmelerini musirren [ısrarla] tembih ederdim.

TEHLİKELİ BİR BASKIN

Kazada takip ve teftişten geri durmuyordum. Geceleri merkez kazadan çıkıyor, günlerce köylerde yekdiğerine muhalif [birbirlerinden uzak] istikametlerde mesafeler kat ederek baskınlar yapıyor, ağnam kontrol ediyor ve kaçakları meydana çıkarıyordum. Bir aralık fazla yağan yağmurlardan nehir feyezan etti [taştı]. Günlerce merkez kazaya gitmem mümkün olmadı. Ben de bu meyanda o kazada bulunan köyleri taharriye [aramaya] başladım. İki defa kasabanın karşısına geldiğim hâlde kasabaya gidemedim. Köprüsüzlüğün köylüye ne kadar zahmet verdiğini başıma gelenlerle daha iyi anladım. Köprü inşaası için teşebbüslerimi ona göre tesri ettim [hızlandırdım].

Bu köy baskınları içinde en mühimi Mecitkuran baskını oldu. Mecitkuran köyü fena bir yerde kurulmuştu. Halkının gezmiş ve okumuşları da vardı. Kazada buna Kara Salih ismi verilirdi. Mecitkuran'da hükümetin nüfuzu geçemez kanaati vardı.

Sabahleyin Mecitkuran'a hemen hemen on beş saat uzakta bulunan bir köyden kalktık. Gece Tepedelen karşısında kayık mahalli yanında ve açıkta kaldık. Zaten Tepedelen'e geçilemiyordu. Mecitkuran oradan üç saat tutuyordu. Gece yarısında kalktık şafakla beraber Mecitkuran'ı sağdan ve ovadan sardık. Mecitkuranlılar benim bu baskınlarımı işitmişler, fakat kendi köylerine böyle gece yürüyerek şafak ile gelineceğine ihtimal vermemişlerdi. Onun için bizleri görünce şaşırdılar. Ova kısmında bizzat kendim bulunuyordum. O suretle uzaktan dağ kısmını kontrol edebiliyordum. Çobanlar beni görünce köye karşı "Kurt var!" diye bağırdılar ve silah sıktılar. Bu hâl bana cesaret verdi. Bu köyde çok kaçak bulunduğuna hükmettim. Ovadaki sürüleri kontrol ettikten sonra köye geldim. Diğer kollarım etraftan taraya

taraya geliyordu. Sağa giden kol büyük bir sürü yakaladı. Onu önüne katarak köye doğru sürdüğü uzaktan görülüyordu.

Köylülere davarları yok mu diye sordum. "Âdet veçhile her evin beş on davarı olması lazım gelir, defterde bir şey görmedim" dedim.

"Yok" dediler.

"Doğru söylemiyorsunuz. Beni taharriyata mecbur edeceksiniz" dedim.

"Yoktur" diye ısrar ettiler.

"O hâlde buyurunuz, işe başlayalım" dedim.

Köyün ortasında kalabalık toplandı. İçlerinden biri fırladı, köylüye hitaben, "Ey köylü bizim mahrem olan evlerimize bu çocukların girmesine nasıl müsaade edersiniz, size ayıp değil mi?" dedi.

Çocuk da değil, çocukcağız! Bu tabiri yaşadığım müddetçe unutamıyorum. Yirmi beş yaşını bitirmiş yirmi altıdan üç ay almıştım. Bir an kararını verdim; ya idarî hayatta muvaffak olmak ya da ölmek. Bu köyden muvaffak olmadan dönmek, idareten ölmek ve kazada hiçbir şey yapmamak demektir. Bu mütalaaları bir saniye içinde zihnimde geçirdim. Ve yüksek bir sesle "Benim ufak bir memurum pekâlâ gelir ve evlerde taharriyat yapabildiği hâlde ben neden yapamayacağım?" dedim. Elimde ufak bir revolver [tabanca] vardı. Muhtar ve halka yine yüksek ve çok sert bir sesle, "Muhtar, düş önüme!" dedim. Muhtar ve heyet-i ihtiyariye derhâl itaat ettiler, önüme düştüler.

Yanımda cenup [güney] Malisiyas'ından[71] bir onbaşı ve iki nefer jandarma vardı. O adam ortaya çıkıp da ahaliye hitap edince onbaşı neferlerine emir vermiş, hemen neferler kalabalığın dışına çıkıp mevzi alarak tüfeklerini doldurmuş. Onbaşı da benim biraz arkamda tüfeğini doldurarak ateşe müheyya [hazır] bir vaziyet almış. Onbaşının vaziyetini görünce ona gayet sert ve âmirane bir tavırla: "Süleyman Onbaşı rahat dur, ben öldükten sonra intikamımı alırsınız" dedim.

Bu ifadem kararımın çok kat'i olduğunu gösterdiği için köylü üzerinde hemen tesir gösterdi ve yalvarmaya başladılar. "Hayır" dedim, "vazifemizi göreceğiz." O aralık bir istikamet tutarak yürüyorduk.

Muhtar yanaştı, "O dul bir kadındır, çocuğu askerdedir, birkaç davarı var" dedi.

"Sayalım" dedim. Evin kapısı açıldı. Otuz koyun dışarı çıkarıldı. Ben hakikaten nereye gideceğimi bilmiyordum. Muvaffakiyet başladı demektir.

Bu evden sonra muhtar, "Nereye gideceğiz?" diye sordu.

"Senin evine" dedim. Bilmecburiye muvafakat etti [mecburen razı oldu]. Gittik, evin bodrum katının kapılarını açtırdım. Elektrik feneri ile içeriye bakılınca onun da koyunları geldi.

---

71 Malisiyas (Leş Malisiyas): İşkodra vilayetine bağlı bir nahiye.

Heyet-i ihtiyariye hep birden yalvarmaya başladılar, "Bütün evlerde vardır, müsaade edin biz yazalım" dediler. Ben de kabul ettim.

Oturduğumuz eve geldik. Ev, Hazine dava vekilinin kardeşinindi. Meğerse dağda kaçak olarak tutulan ve köye getirilen büyük bir koyun sürüsü bunlara ait değil miymiş! Ben sinirlendiğimi göstermemeye çalışıyordum. Derhâl tahkikat yapılmasını, tezkerelerin verilmesini söyledim. O gün ve gece orada kaldık. Ertesi sabah oradan ayrıldık.

İşte idare hayatımda geçirdiğim gayet kritik bir vak'a da ani olarak verdiğim karar ile ilk muvaffakiyetimi Cenab-ı Hakk'ın inayetiyle [lütfuyla] kazandım. Yalnız şurasını da zikretmekten kendimi alamıyorum. Jandarmalarım hakikaten çok vazifeşinastılar [görevini dikkatle yapan kişilerdi]. Bana bir hâl vuku bulmuş olsaydı, onlar için bu çok namertlik sayıldığı ve behemehal kan ile temizlemek icap edeceğinden yalnız kendi köylüleri değil akrabaları bile kan davasına iştirak mecburiyetini göreceklerdi. Bir memur şahsi menfaatini düşünmeden yalnız vazife-i hak ve hakikati düşünerek iş görürse Cenab-ı Hakk'ın kendisini zaten muvaffak kılacağına bu vaka büyük bir delildir.

KAYMAKAMIN KAHRAMANLIK HİKÂYELERİ

Hadisenin tarz-ı ceryanı kaza köylerinde, merkez kazada mübalağa ile şayi olmakla [duyulmakla] kalmadı, livaya merbut komşu kazalarda, hatta vilayet merkezinde dahi işitildi. Artık kazada hükümetin nüfuz ve şerefi ile oynamak cesaretini bundan sonra kimse gösteremezdi. Mecitkuran'dan merkez kazası önüne geldik. Yine feyezandan kayık işlemiyor. Orada gördüğüm bir sürüyü kontrol etmek istedim. Ben seyahatlerimi hep yaya yapıyordum. Mecitkuran'dan gelirken kaza merkezine gireceğiz diye bir hayvan tutmuştum. Hayvan üzerindeydim. Çobana sokularak sordum. Beni kaymakam değil ağnam memuru zannederek cevap verdi.

"Bunları sayacağız ve kontrol edeceğiz" dedim.

"Benim koyunlarım sayıldı. Ben koyunlarımı böyle ikide birde tadad ettirmem [saydırtmam]" diyerek elini belindeki revolverine attı.

Attan atlamakla birlikte adamın elini kuvvetle sıkarak elinden revolverini düşürtmem bir oldu. Adam hayret içinde kaldı. Burada da sporculuğun büyük faydasını gördüm. Benim jandarma ve korucularım, onun arkadaşları koştular, adamın biraz kaçık olduğunu söylediler. Orada silah vermek çok ayıp sayılırdı. Arkadaşları böyle söyleyince ben de "O hâlde alınız revolveri, icabında haklı bir işte kullanırsınız" dedim. Bu hareket oralarda çok merdane [erkekçe] sayıldığı için yalnız onlar üzerinde değil bütün kazada gayet müsait akisler uyandırdı. Artık her köyde benim bu menkıbelerim [kahra-

manlık hikâyeleri] söylendi. Bittabi ağızdan ağıza gidince daha mübalağalı söyleniyordu.

Kaza merkezine dönmek zaruretindeydim. İki gün sonra kura zamanı oldu. Yine merkezin karşısına geldim. Nehir feyezan hâlinde ve geçmek imkânı yoktu. Nehir üzerinde Premedi[72] kazası dâhilindeki Klisura[73] köyüne yakın bir yerlerde Klisura köprüsü vardı. Oraya gitmek için uzun bir yol kat ederek Ergiri ırmağından geçmekten başka çare yoktu. Öyle yaptım. Yalnız Klisura'ya giderken Mecitkuran'ın altından geçtim. Köye uğramadım. Gece Tepedelen'e gelebildim. O gün rütbe-i salise ile taltifim tebliğ edildi. Havalar yağmurlu, merkez kazasının karşısındaki kısımda bulunan köprü ile gelip gitmeye on beş gün devam ettim.

Bu aralık Ergiri ırmağı da taştı, kayığı aldı götürdü. O taraf köyleri ile irtibat tamamen munkati [kesilmiş]. Ahz-ı asker [askere alma] işlerini görmek imkânı yok. Köyden kimsenin gelmesi mümkün değil. Fena sıkıldım. Bizzat vilayete gidip, ahvali arz etmek için müsaade istedim. Müsaade edildi. Mutasarrıflık merkezine uğradım. Mutasarrıfı gördüm ve oradan Yanya'ya geçtim. Vali paşayı birkaç kere gördüm. Kaza ahvalini uzun uzadıya arz ettim. Ağnam matlubatı [alacakları] ile eytam ve eramil tediyatı [ödemeleri] hususundaki arîzalarım [üst makamlara yazılarım] methedildi. Çok sevindim.

28 Nisan 1907 tarihinde namzetliğim [damat adaylığım] ilân edildi. Memleketin örfü veçhile ben akrabalarımla Saadet'in evine gittim. Onların akrabaları ertesi gün geldiler. Bu suretle memlekette ilân yapılmış oldu. Yanya'da on gün kadar kaldım. Kazama avdet ettim. Kaza merkezine ancak üç günde gidiliyordu. Ergiri'de mutasarrıf beyi gördüm. Eytam ve eramil hakkındaki arîzamın terviç edildiğini tebşir ettim [değerli bulunduğunu müjdeledim]. Muvaffakiyet temenni etti.

BİTLİ VESİKA

Tepedelen'e avdet edince hemen belediyeden ve meclis-i idareden yerlilerden aldığım ikişer aza ile riyasetimde bir komisyon teşkil ettim. Köylere haber gönderdim. "Mütekaidin, eytam ve eramilden alacaklı olanlar gelsinler, alacaklarını ve borçları varsa borçlarını tesbit edeceğiz" dedim.

Defterleri açtık ve muameleye başladık. Mal müdürü hâlinden memnun değil, isteyerek çalışmıyor. Fakat iş yürüyor. Mahsup ve tediye [alacak ve borçların karşılaştırılarak kapatılması] devam ediyor. Yüzbaşı köylerde tahsilatı takip ediyor. İleri gelenlerden bakaya mütemadiyen tahsil edilip muhtarlarla

72 Premedi (Permet): Yanya Vilayeti'ne bağlı Ergiri sancağının bir kazası. Yanya'yı kuzeye bağlayan yol ile Leskovik ve Korça üzerinden Makedonya'dan denize uzanan yolların kesişme noktasında bulunur.
73 Klisura (veya Kalisura): 1867'den itibaren Premedi'ye bağlı Deşniçe nahiye merkezi. Bugün Kêlcyrê.

merkeze gönderiliyor. Askerlik etmiş olanların sevkleri görülüyor. Bunlardan birini hiç unutmam. İki sene askerlik etmiş, sonra tesadüf eseri olarak kurtulmuş ve on senede yalnız yirmi aylık almış, mütebakisi [geri kalanı] için eline bir sergi [vesika] vermişler, sergiyi koynunda muhafaza ediyor.

Memlekette çok bit var. Ayıp da değil, çünkü herkeste var. Sergiler, yani kâğıtlar çok kirli, öyle ki üzerinde bazen bit de bulunuyor. Sergileri bana veriyorlar, bakıyorum. Muhteviyatını komisyon kâtibine yazdırıyorum.

Belediye reisi dayanamadı, "A beyim, bu pis kâğıtları nasıl elinize çekinmeden alıyorsunuz?" dedi.

Gayet tabii bir sesle cevap verdim. "Vazifemi ifa ediyorum, vazifemiz bu fakirlerin hizmetini görmektir. Bu vazifeleri bizler görmezsek bunların işlerini kim görecek?"

Komisyon hayret içinde. Yalnız masamda süblime[74] ile ıslatılmış bir mendil bulunduruyordum.

Bu muameleyi idare için tahsilata çok çalışıyordum. Ağnam bakayasının kısmı küllisi [çoğunluğu] zengin ve ileri gelenlerdeydi. Bunların hepsinden bakayayı tahsil ediyor, eytam ve eramilin maaşları işini hallediyorduk. Bu muamele halk üzerinde çok iyi tesir bıraktı. "Sert ve takipçi kaymakam, aynı zamanda fakir fukara babasıdır. Hiç hatıra bakmıyor, devlet işini görüyor" denmeye başlandı.

EVLENME TELAŞI VE ÖDEMELERDE MERKEZİYET

Evlenmek için hazırlık yapıyorum. Kendi elbiselerimi daha maiyyet memuruyken yerli kumaşlardan yaptırıyordum. Biz yerli kumaş giymezsek ve bu sanayii teşvik etmezsek kurtulmuş olamayız. Kumaşları Karamürsel fabrikasından getirttim. Düğün için lazım birçok şeyleri de Paris'e ısmarladım. Bir madalya yüzük için de Rodos'ta kardeşine ders verdiğim ve orada tanıdığım Rafael Modai namında birisine para göndererek delâletini [yardımını] rica ettim. Eşyalar zamanında geldi. Avlonya'da karantina doktoru Luka vardı. Ona para gönderildi. Gümrük resmini vererek çıkarttı ve bana gönderdi. Hepsi matluba muvafık [istenilene uygun], Yanya'da sürpriz yapacak. Bedeli nispeten az, fakat zarafeti çok.

Benim kazada en büyük işim bakaya tahsilatına itina ile mütekaidin veya eytam ve eramilin matlubatını tasfiye etmek [alacaklarını temizlemek]. Bu aralık tediyatta merkeziyet usulü konuldu. Vilayet makine [telgraf] başında para istiyor. Çok sıkılmaya başladım. Memur olduğuma çok pişman oldum. Sandıkta para yok. "İlle para gönderin, ne kadar taahhüt edeceksin?" diyorlar. Mutasarrıf makine başında cevap bekliyor.

---

74 süblime (sülümen): Civa ile klorun birleşmesinden oluşan zehirli bir toz.

Taahhüt imkânı olmadığını, tahsilatta ne tahsil edersem göndereceğimi söyledim. "Kasabadaki zenginlerden bilahare vermek üzere karzan [borç olarak] alın gönderin" dedi.

Kaymakam sıfatı ile bunu yapamayacağımı, böyle bir muamele yapıldıktan sonra hükümetin nüfuzunun haleldar olacağını [bozulacağını] söyledim ve dediğini yapmadım. Tahsilattan gelen parayı göndermeye başladım. Şifahen [yüz yüze] görüşmek üzere merkeze gitmeye izin istedim. Mutasarrıf gitmemi tensip etti [uygun buldu], kalktım gittim. Mutasarrıf ve muhasebeciyle uzun uzadıya konuştuk. Eytam ve eramil matlubatının merkeziyete tabi olmadığını anladık. Buna çok sevindim. Diğer hususlarda da mutabık kaldık. Bilhassa irsâlât [gönderiler] için kasada para olmadıkça yapamayacağımı, fakat tahsilata ikdam [gayret] ile toplanacak parayı gönderebileceğimi söyledim.

REDİF TABURLARININ TEŞKİLİ VE HAPİSHANEDE İSYAN

Bulgar isyanı[75] için Makedonya'ya sevk edilecek redif taburları[76] için de bir çare düşündüm. Kazamda iki redif bölüğü vardı. Bakaya tahsilatında sergilerin tediyatı için ayrılan miktardan başka, yola gelecek her askere yirmi aylık, yani yirmi mecidiye vereceğimi ilân ettim. Evvelce de yazdığım gibi bu gibilerin en aşağı altmış maaş alacağı vardı. Bir hafta içinde ben iki bölüğü topladım ve sevk ettim. Diğer bölüklerin toplanması çok gecikti. Tabur merkezinde Tepedelen bölükleri epey müddet bekledi.

Bu arada iki vak'a oldu. Bölük kumandanı köylerde bulunduğu bir zamanda kumandanlık vekâletini yapmakta olan birinci mülazım[77] Zübeyir Ağa

---

75 1878 Berlin Antlaşması'yla kurulan Bulgaristan Prensliği muhtariyet statüsündeydi. Prensiklik 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilân etti.

76 redif: Tanzimat devrinde Osmanlı askerî teşkilatı yeniden yapılandırılırken düzenli orduya Asakir-i Nizamiyye-i Şahane, ihtiyat kuvvetlerine ise Asakir-i Redif-i Şahane adı verilmiştir. 1846 Kura Nizamnamesi'nden itibaren askerliğe müsait erkekler 26 yaşına kadar her yıl kendi bölgelerinde kura ile nizamiye veya redif olarak ayrılmaya başlamıştır. 1869 nizamnamesine göre nizamiye askerleri 4 yıllık zorunlu hizmetin ardından 2 yıl daha ihtiyat olarak silah altında tutulur, terhis edildikten sonra da 6 yıl redife ayrılırlardı. Kura ile nizamiyeye ayrılmayan redif askerlerinin hizmet süresi de 12 yıldı ve askerî eğitime tabi tutulurlardı. Her iki grup da normal hizmet sürelerinden itibaren sekiz yıl boyunca müstahfız (korucu) sınıfından sayılır, silah altına alınabilirlerdi. Rediflerin eğitim ve ihtiyaç hâlinde sevki valinin sorumluluğundaydı. Bkz. Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans* (ABC-CLIO, 2009), s. 159, 179; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devrinde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, *Teşkilat* Cilt 6, ed. Güler Eren (Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 86.

77 Birinci mülazım (mülazım-ı evvel): Yüzbaşının altında, bugünkü üsteğmene tekabül eden rütbe. 1841'de yapılan düzenlemenin ardından orduda teğmen rütbesinde olan subaylara mülazım denilmiştir. Teğmenlere mülazım-ı sânî, üsteğmenlere mülazım-ı evvel denirdi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul, 2011), s. 499; Gustav Bayerl, *Pashas, Begs, And Effendis – An Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (Isis, 1997), s. 115.

yanıma gelerek mevkuf [tutuklu] ve mahpusların isyan ederek koğuşlarına girmediklerini söyledi.

"Cebren sokunuz!" dedim.

Bir müddet sonra tekrar geldi, "Girmiyorlar" dedi.

Artık şahsen müdahaleye mecbur oldum. Zübeyir Ağa'ya "Gel bakalım Ağa, girerler mi girmezler mi görürsün" dedim.

Hapisanenin bulunduğu yere gittim. Nöbetçilere süngü taktırdım. Silahlarını doldurttum ve "Ateş emrini verince hemen ateş edeceksiniz" dedim.

Yüksek sesle verdiğim emirleri işiten mahpuslar ben avluya girmeden koğuşlara girdiler. Bu sefer koğuş koğuş gezmeye başladım. Girmeyenlerden bir ikisi de cebren koğuşlarına sokuldu. Hepsi kendilerini Yemen'den firar eden bir asker firarisinin teşvik ettiğini söylediler. Onun bulunduğu koğuşa gittik. Adam tıknaz ve çok çevik. O kadar ki dört kişi zor zapt etti.

Ondan sonra Zübeyir Ağa'ya dönerek, "Nasıl Ağa, mahpuslar cebren koğuşlarına girerler mi, girmezler mi?" dedim. Bittabi yüzbaşı kaza merkezinde olsaydı mahpuslar böyle bir harekete katiyen kalkışmazlardı.

ECİNNİ MESELESİ

İkinci vak'a da merkez kazaya bir buçuk saat mesafede dağ içindeki Luzat namındaki büyük bir Müslüman köyünde uydurulan bir cin vak'asıdır. O kadar güzel uydurulmuş ki halkta inanmayan kalmamıştı.

Bizzat bu yere gitmeye karar verdim. Doktoru, müddei-i umumi muavinini ve jandarma kumandanını alarak vak'anın cereyan ettiği eve gittik. Gece orada kaldık. Ev sahibi biraz okur yazar, altmış yaşlarında kurnaz bir adam. Onu dinledik. İfadelerinden biraz şüphelendik. Doktor ile bu işin içinde kadın parmağı olduğunu hissettik.

Ecinni meselesini ilk hisseden bir çingene kızıymış. Alesseher [gün doğmadan] çingene kızının evine gittik. Sual ve cevap neticesi çingene kızın ihtiyar dervişten hamile olduğu anlaşıldı. Vak'a ile bu hamileliği ecinnilere affetmek istiyorlardı. Meselenin iç yüzü anlaşılınca kazaya geldim. Derviş Şuayib'i çağırttım. Vak'ayı nasıl anladığımızı kendisine söyledim.

Düşündü taşındı, anlattıklarımızın doğru olduğunu, fakat kabahatlileri affetmenin büyüklerin şanından olduğunu söyleyerek "Size iltica ediyorum [sığınıyorum]. Beni bütün bütün âleme karşı rezil ettirmeyiniz" dedi.

Mültecilere karşı insaniyetkarane davranmak insaniyet icabından olduğu için ecinni meselesini bu kadarla bıraktım.

İDAREDE SUİİSTİMAL VE RÜŞVET

A'şârların ihalesi bittikten sonra evlenmek için müsaade istedim. Eylül iptidalarında kullanılmak üzere izin verildi. Ben de o zamana kadar henüz görmediğim Zagorye dağ mıntıkasını gezdim ve tahsilata yardım ettim. Zagorye yüksek dağlarda Hıristiyan Arnavut köylerinden mürekkep bir mıntıkadır. Zagorye'den evvel tahsilat için Mecitkuran'a uğradım. Üç dört gün kaldım. Mecitkuranlılar hayvan sayımı vak'asından sonra akıllarını başlarına toplamışlar. Bakayalarını tediye etmişler [kalan borçlarını ödemişler]. Bu suretle onlar da öbür köylülerin sırasına girmişler.

Zagorye'de on üç gün dolaştıktan sonra kaza merkezine döndüm. Hormu'dan geçerken Rufai dergâhı[78] postnişini ile görüşmeye başladım. Eski alacaklarının (onun da alacağı vardı) tediyesinden kendisinin ve kendisi gibi diğer alacaklıların memnun olup olmadığını sordum.

Adam biraz sıkılarak, "Memnunuz, ama siz burada bulunduğunuz müddetçe devam eder. Siz nasılsa terfi ile başka bir kazaya gideceksiniz. Ondan sonra mal müdürü ile karşı karşıya kalacağız. Size hakikati söyleyeyim ki, üç hafta evvel ben makamınıza gelerek şikâyet etmiştim. Komisyonun kararına rağmen mal müdürü parayı vermiyor, demiştim. Beni tekrar mal müdürüne gönderdiniz. İki defa daha geldim. Üçüncü defasında tahrirat kâtibini yanıma verdiniz ve kâtip ile mal müdürüne sert bazı haberler verdiniz. Ben de parayı almış göründüm. Bu şikâyet mal müdürünün teşviki ile yapılmış, bana o günü kararınız veçhile matlubatının nısfını [alacağının yarısını] verecekti. Fakat mal müdürü kendisine bir hisse verdiğim takdirde hepsini vereceğini söyledi. Ben de kaymakamlar gelir giderler, mal müdürleri burada kalır, kendisiyle daima iyi geçinmek mecburiyetindeyim diye düşündüm ve teklifi kabul ettim.

"Yalnız mal müdürü «Böyle bir tediyeden kaymakam şüphelenebilir, git benden şikâyet et» dedi.

"Ben de geldim mürettip edilmiş [tertiplenmiş] şikâyeti yaptım. Söylediğiniz sözler üzerine yanına döndüm. Adam bir daha size sevk etti, yine odasına girdim. Bir daha sevk etti, kızdınız ve tahrirat kâtibini gönderdiniz. Onun üzerine şüphe etmeyeceğinizden emin olarak alacaklarımı verdi, kendisine yüzde fark verdim. Bunu yaptığıma çok müteessirim, fakat ilerde matlubatımı alabilmek için bunu bir çare olarak düşündüm. Size karşı çok mahcup ve muztaribim" dedi.

Beynimden vurulmuşa döndüm. Köylülerin, yetim ve eramilin alacaklarını tediye için bu kadar didin çalış, tahsilat için bütün köyleri dolaş, vilayet, liva muhasebeleri ile uğraş, bütün kayıtlara rağmen müsaade al da yine suiistimal

78 Rufai (veya Rifai) tarikatı, Rifaiyye: 12. yüzyılda Bağdat yakınlarında, mutasavvıf Ahmed er-Rıfaî (öl. 1183) tarafından kurulan sufî tarikatı.

olsun. Hemen kazaya döndüm. Kazaya gelinceye kadar mal müdürü için birçok şeyler düşündüm. Fakat merkeze gider gitmez jandarma kumandanına bunu anlattım. O da benim gibi çok kızdı. Nihayet ikimiz karar verdik.

Gece mal müdürünü evinden alacağız, iple bağlayacağız, Viyosa'nın[79] üzerindeki harap köprünün başından adamı aşağı sarkıtacağız ve tam tövbekâr oluncaya kadar orada o vaziyette tutacağız. Bizim konuşmamızı birisi işitmiş ki derhâl mal müdürüne haber verdi. Mal müdürü bir bahane ile o gece livaya hareket etti ve ben orada bulunduğum müddetçe avdet etmedi.

EVLENİR EVLENMEZ MAÇOVA'YA TAYİN

Nihayet Eylül iptidası geldi. İznimi istimal ettim [kullandım]. Evlenmek için Yanya'ya gittim. Eylül'ün 23'ünde (Rumi: 1323)[80] bizim evde nikahımız kıyıldı ve gece zevcem beraberimde geldi. Evlenmem Ramazan'dan bir gün evveline rastladı. Sonra Ramazan geldi. Vali paşa da bütün Ramazan bana müsaadekâr davrandı ve izinli bıraktı.

Evlenmek için Yanya'ya geldiğim zaman Maçova'ya tahvilim [tayinim] için Nezaret'e yazıldığını haber aldım. Mektubcu beye sordum.

"Maiyyet memuru iken Maçova'yı istemiştiniz. Maçova kaymakamını değiştirmek gerekti. Onun için siz inha edildiniz [atandınız]" dedi.

Ben hakikaten maiyyet memuruyken böyle bir arzu göstermiştim. Fakat o zaman evli değildim. Bir küçük kazada ne gibi bir faaliyet göstereceğim? Bilhassa Tepedelen gibi büyük bir kazada muvaffak olduktan sonra. Fakat iş olmuş bitmiş. Bir şey demedim.

İkinci günü vilayetten aradılar. Tepedelen'e hemen gitmemi ve emrimi orada beklememi emrettiler. Ertesi gün hareket için araba buldum ve yola çıktım. Bu ayrılış bana güç geldi. Fakat vazifemi her şeyin fevkinde tuttuğum için refikamı bırakarak gittim. Ergiri'de mutasarrıf ile görüştüm. Tepedelen'e geldim ve vazife ile meşgul oldum.

15 Teşrinisani'de [28 Kasım 1907] Maçova için Tepedelen'den hareket ettim.[81] Büyük bir kalabalık beni teşyi etti [uğurladı]. İhtiyar Şeyh Davut "Umumun yerine güzel idarene bizi alıştırdıktan sonra bizi bırakıyorsan hayır görmeyesin. Yok eğer haberin olmadan tahvilin yapılmış ise Allah daima muavvafakiyeti sana refik buyursun" dedi.

Hakikaten haberim olmadan tahvil edildim. Ben de memleket için çok nafi [yararlı] işlerde bulunduğum bu kazadan ayrıldığımdan dolayı müteesir

79 Vijose (Aoös) nehri: Bugünkü Arnavutluk ve Yunanistan'ı kat eden nehrin üzerinde 17. yüzyıla kadar uzanan taş köprüler vardır.

80 Miladi tavimle 6 Ekim 1907.

81 Abdülhalik Renda'nın Maçova'ya tayin emri 1 Teşrinisani 1323'te (14 Kasım 1907) çıkmıştır.

oldum. Mutasarrıf beye vedadan sonra Yanya'ya hareket ettim. Ayın 21'inde [4 Aralık 1907] Yanya'ya vasıl oldum.

Yanya'ya vardıktan üç gün sonra Seyfullah Paşa'nın İşkodra vali kumandanlığına ve İşkodra valisi Ferik Mustafa Hilmi[82] Paşa'nın da Yanya'ya tahvil-i memuriyetleri tebliğ edildi. Ben hareket için eşyalarımı topladım. Bir türlü hayvan bulamıyordum. Yeni vali geldi. Evvela kendimi Maçova kaymakamı diye takdim ettim. Maiyyet memuru arkadaşları da birer birer takdim ettim. Oturmamızı ısrar etti. Beni genç görmüş olacak ki "Mektepten bu sene mi çıktınız?" dedi. Ayağa kalktım ve askerce vaziyet alarak mektepten tarih-i neşetimi [çıktığım tarihi], Cezayir-i Bahr-i Sefid'deki muallimlik ve maiyyet memurluğumu, Yanya'ya tahvil-i memuriyetimi, maiyyet memurluğunu bitirdikten sonra Tepedelen kaymakamlığına tayinimi, bu sefer de Maçova'ya tahvil-i memuriyetimi arz ettim. Vali ondan sonra maiyyet memurlarına birer birer sordu. Bana da Tepedelen'den sualler sordu.

Maçova'dan suret-i mahsusada [özel olarak] getirttiğim hayvanlarla eşyamı gönderdim. Ben de karımla 26 Teşrinisani 1323'te [9 Aralık 1907] Yanya'dan hareketle o gün geç vakit Maçova'ya muvasalat ettik. Karım ilk defa hayvana bindiği ve yol da uzun sürdüğü için ayakları tutuldu. Hayvandan güçlükle indirdik. Fakat çabuk geçti. Abdürrahim Efendi'de misafirdik.

MAÇOVA'DA MEYHANE BASKINI

Maçova'da güçlükle bir ev bulduk, yerleştik. Maçova'da hayat pek yeknesak [tekdüze]. Kazanın topu topu iki köyü var. Kış zamanında her taraf kar içinde, kasabadan bir yere çıkmak imkânı yok. Kasabada da iş yok. Hudutta bulunduğu için kaza merkezi olmuş, yoksa hakikatte nahiye olması lazım. Kazadaki polis memuru yerlidendi. Pek doğru bir adam değildi. Benim Tepedelen'deki hareketimi işitmiş. Kendi hareketlerini tanzim ve beni tecrübe etmek istedi. Kazada dört jandarma vardı. Onun için evime jandarma almıştım. Hudutta bulunduğumuz için bir nizamiye taburu vardı. Polis devriye için kışladan nizamiye askeri alırdı.[83]

Meyhanelerin muayyen bir zamanda kapanmasını emretmiştim. Hizmetçi yalnız gündüzleri bizde kalıyor geceleri evine gidiyordu. Bir gece polis memuru eve geldi, kapıyı çaldı. Kapıyı açtım, "Ne var?" dedim.

---

82 Mustafa Hilmi Paşa: Şubat-Aralık 1907 arası İşkodra valiliğinde bulundu. Aralık 1907'de Yanya valiliğine atandı. Şubat 1909'a kadar bu görevde kaldı.

83 Bkz. n. 76. 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar ince bir hat boyunca yayılmacı Balkan devletlerinin arasında kalan Rumeli topraklarının savunması ve güvenliği ile 2. ve 3. Ordular meşgul olmuştur. Bkz. Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans* (ABC-CLIO, 2009), s. 202.

"Filân meyhaneci meyhaneyi kapatmıyor" dedi.

"Git kapat" dedim. O giderken ben de giyinmeye başladım. Çizmelerimi giydim. Çok kar vardı. Revolver ve kar bastonumu hazırladım.

Karım böyle şeylere alışık değil, "Niye gidiyorsun?" dedi.

"Polis memuru tekrar gelecek meyhaneyi kapatamadığını söyleyecek onun için bizzat gidip kapatacağım" dedim. Yalnız benim arkamdan kapıyı kapadıktan sonra benim sesimi işitmeden katiyyen kapıyı açmamasını söyledim.

Hakikaten biraz sonra kapı çalındı. Hazırlanmış olduğum hâlde kapıyı açtım. Polisin meyhaneyi kapatamayacağına hükmettiğim için hazırdım.

"Şimdi benimle gel sana meyhanenin nasıl kapatılacağını göstereyim" dedim.

Oturduğum yer epeyce uzaktı. Söylediği meyhanenin önüne geldiğimiz zaman meyhanenin kapısı kapalıydı. Yalnız içeride lambasının yandığı çıkan ışıklardan anlaşılıyordu. Kapıya kuvvetli bir tekme vurdum, kapı açıldı. Elimde revolver, içeride üç adam var. "Hükümetin emrine itaat etmeyen, meyhanesini kapatmak istemeyen meyhaneci kimdir?" dedim.

Adamlar hükümetin emrettiği saatten evvel meyhaneyi kapadıklarını ve içeride meyhaneci ve çıraklarından ibaret yalnız kendilerinin oturduklarını ve bu saate kadar da polisten hiçbir tembih almadıklarını ve devriyenin kendilerine uğramadığını söylediler.

Polise döndüm "Meyhanenin nasıl kapatılacağını öğrendin mi?" dedim ve meyhaneyi tekrar kapatarak ben de evime geldim.

Tahminim tamamen doğru çıktı. Polis memuru Tepedelen için işittiklerini bizzat tecrübe etmek istemişti. Acaba böyle bir havada ve karanlık bir gecede henüz bütün sokaklarını tanımadığım bir kasabada evimden dışarı çıkacak bir adam mıyım? Tepedelen'de işittikleri doğru mu? Bu tecrübe polis için iyi olmadı. Ertesi günü kendiliğinden tahvil için müracaat etti. Ve kazadan ayrılıp gitti. Bir müddet sonra benim dayımı bana polis memuru göndermek istediler. İtiraz ettim. Dinlemediler, gönderdiler.

MAHALLİ SEÇİMLER

Mahalli bir intihap [seçim] günü intihabatı [seçimleri] kazanan taraf Maçova'nın muayyen yerlerinde ziyafet verdi. Maçova, Averof'un memleketiydi.[84] Burada bir hastahane, bir eczahane ve lise derecesinde bir mek-

84 Yorgo Averof (1815-1899): Maçova doğumlu tüccar, banker ve emlâkçı. Mısır ve Yunanistan'daki filântropik çalışmalarının yanı sıra bilhassa Yunan bağımsızlık savaşına verdiği destekle tanınır. Yunan hükümeti 1910'da Livorno tersanelerinde yapılan, 10 bin tonluk modern bir zırhlı kruvazörü Averof'un yaptığı bağışla alabilmiş, Osmanlı donanmasına karşı büyük bir üstünlük kazanmasını sağlayan zırhlıya Averof'un adını vermiştir.

tep yapmış ve epeyce varidat tahsis etmişti [vakıf kurmuştu]. Bu vakıflar ahali tarafından müntehap [seçilmiş] bir heyetçe idare ediliyordu. Onun için intihabat pek dağdağalı oldu. Heyetin eğlence tertip etmesi ve ziyafet vermesi mutad idi [alışılmış bir şeydi]. Ben de bu âdete riayet edilmesinde mahzur görmedim. Yalnız iki yerde sabaha kadar ve diğerleri de alaturka ikiye, yani gurub-i şemsten [gün batımından] iki saat sonraya kadar eğlentiye müsaade ettim. Polis nizamiye askeri ile beraber muayyen yerlerde geziyordu. Ben de devriyelerin gitmeyeceğinden emin olduğum sapa ve uzak yerdeki meyhaneye gitmeye karar verdim. Hükümetteki jandarmaların ikisini alarak gittim.

Meyhanenin önünde çok ufak bir düzlük vardı. Yaşlı çınar ağaçları, o ufak düzlüğü ihata etmişti [çevrelemişti]. Oraya geldik ve ağaçların altına oturduk. İçeride çalgı çalıyor, halk eğleniyordu. Bir aralık çalgıcılar sustu. Birisi Ulahça[85] onlara niye sustuklarını sordu. Vaktin gelmek üzere olduğunu ve ondan sustuklarını söylediler.

"Daha on dakika var çalınız" denildi. Çalgıcılar yine çalmaya başladı. İkiye iki kala sustular.

Birisi bu sefer yüksek sesle ve Rumca "Niye sustunuz?" diye sordu.

Çalgıcılar da, "Mecburen sustuk, vakit geldi. (Beni kastederek) O daima ummadığımız zaman ve ummadığımız yerde karşımıza çıkar. Şimdi karşımıza çıkarsa ne yaparız?" dediler.

Adam tekrar, "Bizim yanımızdayken Hamit [Sultan Abdülhamit] bile bir şey yapamaz" dedi. Sözünü bitirmesi ile benim meyhane kapısından içeri girip bir elimle adamın gırtlağından yakalamam ve diğer elimdeki revolveri şakağına dayamam bir oldu. İki jandarma da şaşırdılar. Süngülerini takarak kapıyı tuttular.

Adama, "Şimdi söylediğini tekrar et!" dedim. Adam korkusundan birden ayıldı. Sapsarı oldu ve tir tir titremeye başladı. Meyhanenin kapısının tutulduğunu gören halk çok basık olan pencereleri açarak bahçeye ve sokağa atlayarak kaçtılar.

Adam dili tutulmuş bir hâlde titrek bir sesle, "Bir şey söylemedim, beni affediniz, istirham ederim, ayaklarınızı öpeyim" diye yalvarmaya başladı. Adamı bıraktım ve başka yerleri teftiş için oradan ayrıldım.

---

85 Ulahlar: Latince kökenli bir dil olan Ulahça konuşan, Balkanlar'da yerleşik bir halk. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yapılan tahminlere göre Avrupa'da 150 bin ile 500 bin arasında Ulah yaşıyordu. 1870'te Bulgar kilisesinin kurulmasından sonra Türkler, Yunanlar ve Bulgarlar arasındaki çekişmede denge siyaseti izleyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Saray tarafından 1905'te ayrı bir millet olarak kabul edilmeleriyle idare meclislerinde temsil ve kendi okullarını açma hakkı kazandılar. 1910'da İttihat ve Terakki'nin girişimiyle toplanan Ulah kongresi bağımsız bir Ulah kilisesi kurulmasını talep etmiş, ancak bunu gerçekleştirememişlerdir. Bkz. Tom J. Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan People* (New York: St. Martin's Press, 1987), s. 2-3, 141-144.

Yolda giderken, pencereden atlayarak kurtulmuş olan çalgıcıların alt yolda yüksek sesle konuştuklarını işittim. "Biliriz, ummadığımız yerde karşımıza çıkar demedik mi? Amma inandıramadık. Nasıl, şimdi beğendiniz mi? Pencereler alçak olmasaydı bilhassa bizim başımıza gelecek vardı" diye söyleniyorlardı. Vak'a o kadar çabuk yayıldı ki nereye gitsem kapanmış buldum. Sabaha kadar müsaade ettiğim yerlere gittim, oralardan da halkın ayrıldığını gördüm.

Vakıa ben o zaman şahsen Sultan Hamit'in aleyhinde idim. Fakat adamın sözü devlet reisine ve devlet oteritesine istihfaf [küçümseme] manasında idi. Onun için ani ve seri bir hareketle kazanan parti reisinin devlet reisinden kuvvetli olmadığını bilakis devlet kuvvetinin her kuvvetin fevkinde olduğunu göstermek istedim. Ve hakikaten de böyle oldu. O gece ve ertesi günü kasabada herkes bu vakadan bahsediyor ve bilhassa çalgıcıların çektiği korkuyu anlatmakla bitiremiyordu.

Bazen gece yarısından sonra silahımı alır ve kazanın mühim gördüğüm bazı yerlerini dolaşırdım. Yortulara tesadüf eden bir gece geç vakit hükümete ve kışlaya yakın bir yerde ara sıra nümayişkârâne [gösterişli] birtakım sesler işitmeye başladım. O tarafa doğru yürüdüm. Bir meyhanenin pencere kanadı deliklerinden ışık gördüm. İntizar vaziyetinde [tetikte] kaldım. Bir aralık yarım saat evvel işittiğim sesleri tekrar işittim. O meyhaneden geldiğine hükmettim. Meyhanenin merdiveni dışarıdan idi. Merdiveni çıktım. Kapının yanında bekledim. Biraz geçtikten sonra aynı bağırmaları işitince birden kapıyı zorladım ve içeri girdim. Bir de ne göreyim? Meclis-i idare azaları da dâhil olduğu hâlde Maçova ileri gelenlerinin çoğu orada. Fena hâlde bozuldular. Bir kenara çekilerek "Bu saatte bütün memleketi izac [rahatsız] etmek size yakışır mı? Hadi bakalım evlerinize" diyerek hepsini dağıttıktan sonra ben de dolaşmak üzere çıktım.

Ertesi gün istiğfar-ı kusur [af dilemek] için yanıma geldiler. Yalvardılar durdular. Maçova'da bu gibi şeylere çok ehemmiyet vermemin bir sebebi de kasabanın hududa pek yakın olmasıydı. Kasabada epeyce zengin var. Bir gece eşkıya gelip de birisini dağa kaldırmak ister ve imdat çağrılırsa, bu imdat bağırmalarının sarhoş bağırmaları mı yoksa imdat bağırmaları mı olduğu pek güç anlaşılır. Bunu Maçova ileri gelenlerine de anlattım. Hak verdiler. Onun için alaturka gece ikiden sonra hiçbir mağaza ve meyhanenin açık bulunmaması emrini verdim.

İTTİHAT VE TERAKKİ İLE İLK TEMAS

Maçova'da 1908 iptidalarında evvelce kumandanlık vekâleti etmiş, sonra Yunan hududu üzerinde askerî bir vazifede bulunmuş olan mümtaz yüzbaşı Rodoslu Ahmet Fikri Bey geldi. Maçova'da kumandanlık yaparken iyi bir nam

bırakmıştı. Maçova'ya geldiğim zaman bu zat ile başbaşa kalınca memleket işlerinden, devletin atisinden [geleceğinden], vesaireden bahsettik. Ben o zaman, Osmanlı Devleti'nin gördüğü tarz-ı idareye göre Rumeli'de beka bulacağına [kalıcı olacağına] pek ihtimal vermiyordum. Yemen Cebel-i Dürüz ve Makedonya'da mütemadiyen Rumeli Türklerinin miktarı azalıyor, asker vermeyen diğer unsurlar ise mucib-i hayret bir surette çoğalıyordu. Mübahasemiz [konuşmamız] uzadı ve nihayet fikirlerimizde mutabakat hasıl oldu. Onun üzerine bana amcazadem Ömer Abdülkadir Renda'nın mektubunu verdi. Dikkatle okudum. Ahmet Bey'in dediklerini kabul etmemi tavsiye ediyordu. Ben de bu suretle İttihat ve Terakki (o zaman Terakki ve İttihat) Cemiyeti'ne girdim.

Aynı gün Ahmet Bey'in tanıyıp itimat ettiği gümrük müdürü Abdurrahim ve başkâtip Muhittin Beylere gittik. Onlar da fikirlerimizi kabul ettiler. Vazifemiz mühimdi. Maçova merkezi teşekkül etmiş oldu. Maçova, Yanya ile Alasonya üstünde olduğu için Cemiyet'in mühim bir posta merkezi oldu. Temiz birkaç arkadaşı daha tahlif ettik [yemin ettirdik]. Tabur kumandanı Ergirili, perde çavuşluğundan[86] bir efendi ağaydı. Yüzbaşının ne okuması ne de yazması vardı. Bu yüzbaşıların içinde birinci bölük kumandanı Kastamonulu Mehmet Ağa çok doğru ve temiz bir adamdı. Askerine gayet iyi bakardı. Askerleri de onu çok severdi. Diğer bölüklerdeki askerler birinci bölüğe gıpta ile bakarlardı. Mülazım-ı sâni Halid'in, bilahare Halit Paşa olup Meclis'te öldürülen zat,[87] delâletiyle Mehmet Ali Ağa'yı Cemiyet'e ithal ettik. O suretle her türlü ihtimale karşı tabur kumandanının herhangi bir tecavüzünden kendimizi bir derece masun bulundurmak [korumak] istedik.

Telgraf ve posta müdürünün Cemiyet'e ithali pek elzemdi. Arkadaşlardan ikisi onun dostuydu. Onları da memur ettik. Ayrı ayrı çalıştılar. Bir türlü ikna edemediler. Nihayet bir gün gelerek bunu yapamadıklarından müteessir olduklarını, müdürün çok korkak ve evhamlı olduğunu, gölgesinden bile korktuğunu söylediler. Nihayet o vazifeyi benim yapmam takarrür etti [karar verildi]. Ben de bir gün telgrafhaneye giderek müdürün odasına gittim ve kapıyı içeriden kilitledim. Bir çeyrek kadar münakaşadan sonra fikrimizi kabul etti. Ve o gece tahlifi [andiçme merasimi] yapıldı. Artık telgrafhaneden de emin olduk. Esasen kaza merkezinde memurlardan başka Türk ve Müslüman bulunmadığı için bizim de efradımız çok mahdut [sınırlı] idi.

---

86 Perde çavuşu (kapı çavuşu): Vali ve komutanların kapısında bekleyen asker.

87 Deli Halit Paşa (1883-1925), Ardahan Milletvekili olarak bulunduğu İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Ali Çetinkaya ile yaşadığı bir tartışma ve izleyen arbede sırasında vurularak öldürülmüştür.

"MEŞRUTİYET VAR!"

1908 Haziran'ında ve bilhassa Temmuz'unda ahval ciddiyet kesbetti. Şemsi Paşa'nın Manastır'da öldürülmesi üzerine Tatar Osman Paşa'nın fevkalâde salahiyette Manastır'a gelmesi Cemiyet efradını ihtiyatlı davranmaya sevk etti. Nihayet Osman Paşa Manastır'dan dağa kaldırıldı. 24 [23] Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyet ilân edildi.[88]

Selanik onu takip etti. Bu haber yıldırım süratiyle bütün merkezlere dağıtıldı. Hepimiz aynı surette hareket ettik. Manastır'ın haberini telgraf müdürü Rıfat Bey önüme getirdiği zaman sevincimden ne yaptığımı bilmiyorum. Hemen fesimi ve revolverimi alarak dışarı çıktım. Arkadaşlara malumat verdim. Maçova'da Meşrutiyet'in ilânı şenlikleri yapılmaya başlandı.

Maçova'da bir müddet daha kaldım. O seneye kadar Poliçesi tenezzüh [gezinti] mahalline çıkamayan zenginler bana müracaat ile çıkıp çıkamayacaklarını sordular. Hükümet âmiri sıfatı ile çıkmalarında hiçbir mahzur görmediğimi ve asayiş ile bizzat meşgul olacağımı söyledim. Öyle de oldu. Halk mesiregâhta eğlenirken ben elimde silah tepelere ikame ettiğim nokta ve devriyeleri teftiş ediyordum.

Nihayet eğlenceler bitti. Şehre dönerken ben herkesten geri kaldım. Dönerken uzakta bir kalabalık gördüm. Seri adımlarla yürüyerek kalabalığa karıştım. Sarhoş olmuş bir Maçovalı, tabur kumandanı binbaşı Tevfik Efendi'nin yakasına yapışmış "Meşrutiyet var!" diyerek kamasını geri vermesini istiyordu. Hemen araya girerek bu harekette bulunan sarhoşa haddini bildirdim. Bittabi bu hareket bütün sarhoşların aklını başına getirdi. Başka bir hadise olmadan şehre dönüldü.

Meşrutiyet'ten bir müddet sonra hapishaneler tahliye edildi. Birçok katiller serbest bırakıldı. Maçova katillerinden biri de Maçova'ya geldi. Bir gün mevki kumandanı Kolağası İzzettin Bey (İzzettin Çalışlar) ile Maçova'nın yegâne bilardo salonunda bilardo oynuyorduk. Polis memuru geldi, kasaba ortasında bir eğlence olduğunu ve epeyce kalabalık toplandığını söyleyerek

---

88 İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı Nikolai, 1908 Haziran'ında Reval'de bir araya gelerek Makedonya sorununu görüşmüş, bölgenin idarî yapısını kökten değiştirecek bir dizi karar almışlardı. Bu görüşmenin detayları açığa çıktığında, Reval Planı'nın uygulanması durumunda örgütlerinin büyük yara alacağını fark eden İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçti. 3 Temmuz'da Kolağası Niyazi Bey Resne'de dağa çıkarak isyanı başlattı. İsyancıları tepelemesi için Manastır'a gönderilen Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz'da öldürülmesinin ardından hızla yayılan ve merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu'yu tamamen etkisi altına alan isyan kısa sürede Edirne'deki 2. Ordu ile İzmir'deki birliklere de sıçradı. İsyanı bastırmak için büyük yetkilerle Manastır'a gönderilen Müşir Osman Paşa 23 Temmuz sabahı isyancılar tarafından tutuklandı ve İzmir'den sevk edilen taburlar da isyancılara katıldı. Aynı gün Manastır'da Meşrutiyet ilân edildi ve saraya anayasanın yeniden tesis edilmesi için ültimatom verildi. 24 Temmuz'da Sultan Abdülhamit, Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılacağını ve seçim yapılacağını ilân etti. Bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İletişim Yayınları, 2015), s. 117-139.

devriye için asker verilmesini istedi. Kazada jandarma mevcudu üç kişi idi. Kumandan emir verdi, polis gitti.

Benim içim bir türlü rahat etmedi. Bilardoyu bıraktık ve kumandan beye eğlenti yerine bizzat gideceğimi söyledim. O da beraber geldi. Eğlenti yerine vardığımız zaman halktan bir kısmı korkarak bize doğru koştu, ve yeni hapishaneden çıkan katilin belindeki bıçağı çekerek bunlara doğru hücum ettiğini, polis ve askerin araya girmesiyle kurtulduklarını söylediler. Hemen polise yaklaştım ve vaziyeti sordum. Adamların şikâyetlerinin doğru olduğunu anladım. Mütecavizi sordum, sarhoş olarak tasalluta [zorbalığa] yeltendiği cevabını aldım. Askere süngü taktırdım, sarhoşun üzerine giderek bıçağını aldıktan sonra onu tevkifhaneye doğru yürütmeye başladım. Zamanımda vukuatten Maçova tevkifhanesine giren ilk adam bu oldu. Adam idam olunacakken iki sene hapis ile kurtulduğuna şükretmiyor, tekrar asayişi bozarak yeni bir cürüm işlemek istiyor, Meşrutiyet'i her istediğini yapmak telakki ediyordu [sanıyordu]. Bu telakkiyi en azılı olan bu adamdan kaldırmak suretiyle bütün kazaya Meşrutiyet'in bu olmadığını anlatmak ve sert davranmak ihtiyacını duydum. Onun için işe bizzat müdahale ettim. Aksi takdirde anarşi olması ihtimali vardı, ki sonra birçok yerlerde olmuştur.

İDARE MEMURUNUN MÜKÂFATI

Ağustos nihayetinde aileyi Yanya'ya götürdüm. Annem kardeşlerimle beraber Maçova'ya gelmişti. Hep beraber Yanya'ya döndük. O aralık Cemiyet merkezinde olan bir hadiseden dolayı vilayet beni Mümtaz Yüzbaşı Ahmet Fikret Bey ile tahkikata gönderdi.

Yanya'dan Ergiri–Tepedelen tarikiyle Berat'a hareket ettik. Tepedelen'de çok ikram gördük. Beni unutmadıklarını ve sevgilerini bihakkın [hakkıyla] gösterdiler. Berat hududuna yakın bir yerde Tepedelen'e bağlı bir köyde biraz mola verdik. Orada bir köylü ile konuşmaya başladık. Ahmet Bey adama kaymakamları sordu.

Adam kaymakamlardan iyice bahsetti. "Fakat" dedi, "ben görmedim ama bir gözlüklü kaymakam vardı, onun gibi kimse gelmedi. O fukaranın işine çok bakardı, o fukara babasıydı" dedi.

Arkadaşım tekrar sordu, "Sen görmedin mi hiç?" dedi.

"Askerde idim, burada değildim, ama bütün köylüden böyle işittim" cevabını verdi. Arkadaşıma beni söylememesini rica ettim. Fakat orada duyduğum hazz-ı vicdan [vicdani sevinç], bir idare memurunun beklediği en iyi mükâfatlardan biriydi: riyasız [samimi], menfaatsiz, geçmiş zamana ait iyi bir şahadet. İdare memurları için bundan büyük zevk olamaz.

Biz Berat'a vardıktan sonra Manastır'dan Elbasan tarikiyle kaymakam Selahattin ve Eyüp Sabri Beyler de geldiler. Berat Cemiyet merkezi rey hakkıyla memurların iyi olup olmadığı konusunda hüküm veriyor, reyler ekseriyet aleyhte ise o memura işten çıkması için tebligat yapılıyordu. Anarşi başladı demektir. Manastır'dan gelenler ile beraber yaptığımız bir içtimada bu hareket tarzının doğru olmadığını Beratlılara anlattık. Ve memurların işten çıkarılması veya tayin edilmesinin mer'i [yürürlükteki] usul ve nizamlara göre olması lazım geldiğini bildirdik.

Berat'tan Lefkoşe'ye, oradan vapur ile Delvine'ye, Delvine'den Korfu'ya ve ardından Korfu'da iki gün kalmak suretiyle Preveze'ye, oradan da Yanya'ya geldik. Müşterek raporumuzu vali Topçu Feriki Mustafa Hilmi Paşa'ya verdik. Biraz kaldıktan sonra doğurmak üzere olan refikamı Yanya'da babamın evine bırakarak Maçova'ya döndüm.

POGON KAYMAKAMLIĞINA TAYİN

17 Kanunuevvel 1908'de Meclis-i Mebusan açıldı. O gün Yanya'da kızım Nerime dünyaya geldi.[89] Bu arada Pogon[90] kaymakamlığına tayin edildim. Vilayet Pogon'un ehemmiyetinden ve benim ehliyetimden bahisle Pogon'a naklimi İstanbul'a yazmış, İstanbul da kabul etmişti. Yerime Aydonat[91] kaymakamı Nusret Bey (merhum Urfa mutasarrıfı) geldi. Ben de 26 Kanunuevvel 1908'de Maçova'dan ayrıldım. Yanya'ya geldiğimde refikamı göğsünden rahatsız buldum. Doğurduktan birkaç gün sonra benim tavsiyelerim hilafına olarak ayağa kaldırdılar, yedirdiler, göğüs topladı. Geldiğimde derece-i harareti yüksek idi. Birkaç gün kaldım. Fazla sütü çekiyoruz, fakat rahatsızlık zail olmuyor [geçmiyor].

Pogon ceza reisi Emin Bey'den bir mektup aldım. Hareketimi çabuklandırmamın iyi olacağını, kaymakam vekili maiyyet memuru Hayrettin'in birtakım entrikalar çevirmeye başladığını yazıyordu. Vilayette mektubî kısmındaki bir arkadaşımın ve Pogonlulardan beş kişinin imzasıyla benim Pogon'a gönderilmem hakkında bir mektup geldiğini söyledi. Evrak müdürüne sordum, o mektubu bana gösterdi. Raşit[92] (Bigat) Bey'in akrabasından olduğum ve Raşit Bey'in istibdad ve zulmünün bütün kazaca malum bulunduğu cihetle,

---

89 Nerime Adalet Anaydın (1908-1985).

90 Pogon (Pogoniane veya Voştina): Ergiri sancağına bağlı kaza.

91 Aydonat (Paramithia): Yanya kazası.

92 Raşit Bigat (1879-1959): Yanya'da doğdu. Yanya idadîsinin ardından devam ettiği Mekteb-i Mülkiye'den 1900'de mezun oldu. Pogon, Tepedelen, Leskovik kaymakamlıklarında bulundu. Mülkiye müfettişiyken Ekim 1917'de Canik (Samsun) mutasarrıflığına atandı. Ocak 1919'da azledildi. Cumhuriyet devrinde Tütün İnhisarları, İstanbul Defterdarlığı, Emlâk ve Eytam Bankası, Ziraat Bankası ve Şeker Bankası'nda yönetici pozisyonlarında çalıştı. 1924'te üç ay İstanbul valiliğinde bulunmuştur.

benim de aynı tarz hareketi takip edeceğim kuvvetle muhtemel bulunduğu ve binaenaleyh Pogon'a katiyyen gönderilmemem gerektiğini ve gönderildiğim takdirde zuhur edecek uygunsuzluğun mesuliyetinin vilayete raci [ait] olacağını yazıyorlardı.

Bu yazış gücüme gitti. Bir defa Raşit Bey'in akrabası değildim. İkinci olarak Pogon kazasına hududu olan Tepedelen'de kaymakamlık ettim, oradan tarz-ı hareketimi sorabilirlerdi. Üçüncü olarak Cemiyet'e saklı zamanda girmiş, icap ederse kendimi fedaya azmetmiş bir adam sıfatı ile bu anarşiye tahammül edemezdim. Ansızın, yapayalnız Pogon'a gitmeye karar verdim. Teftişe gitmiş olan valinin avdetini bekledim. Gelince kendisini gördüm ve Pogon'a gideceğimi söyledim.

Erkenden bir arabaya binerek ikindiüstü Pogon'a vardım. Arabada yalnızdım ve herhangi bir taaruza silahla mukabele etmeye kararlıydım. Kasabaya girerken hükümet konağının önünde bir kalabalık gördüm. Meğer kalabalık akşamüzeri hükümet konağından çıkan memurlarmış. Arabadan inip doğru kaymakamlık makamına gittim. Kaymakam vekili olan zattan kaza idaresini aldım. Kaymakam vekili ile iyice görüştükten sonra vakit geç olduğu için memurları ve daireleri ertesi sabah görmek üzere hükümet konağından ayrıldım. Kasabada, mektupta yapılacağı iddia edilen hareketlerden hiçbiri olmadı. Kaymakam vekili olan maiyyet memuru Pogon'u beğenmiş, kendisini oraya kaymakam yaptırmak sevdasına düşmüş, o dört kişiye böyle bir mektup yazdırmış. Fakat sıkı davranılmasa anarşi başlayacak, tekrar otorite tesisi mümkün olmayacaktı.

Pogon'da bu suretle vazifeye başladım. İki gün sonra kaymakam vekili olan maiyyet memuru ayrıldı. Pogonlularla baş başa kaldık. Beş on gün geçtikten sonra benim tarz-ı idaremi gördüler. Hepsi memnun kaldı, vilayete mektup yazanlar da pişman ve mahzun oldular. Ben de mektuptan hiç bahsetmedim. Bir ay sonra da babam, refikam ve çocuğumu getirdi. O sene Pogon'da kar fazla oldu.

1909 iptidalarında tadat [sayım] ve ağnam[93] için tedbirler aldım. Meşrutiyet akabinde şurada burada vergi vermemek, idareyi tanımamak gibi beliren

---

93 ağnam: Koyun resmi de denilen koyun ve keçi sahiplerinden alınan vergidir. Fatih Kanunnamelerine kadar izi sürülen bu vergi başlangıçta ayni olarak toplanırken, Tanzimat düzenlemeleriyle birlikte sahip olunan koyun ve keçi sayısı üzerinden nakdi olarak toplanmasına karar verilmiştir. Tanzimat dönemi merkezileşme çabalarının karşılaştığı zorluklardan biri bu verginin tahsilinde de görülmüştür. İmparatorluğun farklı bölgelerinde koyun ve keçilerin değerleri farklılık gösterdiğinden her yerde aynı oranda vergi uygulanması kimi hayvan sahiplerine ağır gelmiştir. Bunun üzerine 1856-57'de vergi, yerel idarece sağlanan bilgiler ışığında yine merkez tarafından ancak farklılıklar dikkate alınarak toplanmaya başladı. 1898 ve 1905 nizamnameleriyle kimi değişiklikler geçiren ağnam resmi Cumhuriyet döneminde de uzun süre alınmaya devam etmiştir. Bkz. Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1 (İstanbul, 1988), s. 478-479.

hâllerin Pogon'da da tahaddüs etmemesi [ortaya çıkmaması] için çok çalıştım ve muvaffak oldum. Hemşirem Hayriye, Gevgili'de vazı haml akabinde [doğumdan sonra] ölmüş idi. Bu bizleri çok müteessir etti. Pek genç yaşında ölen hemşirem arkasında üç dört yaşlarında bir kızcağız bırakmıştı.

O aralık koyun sürüleri Avlonya[94] kazasından dağlara ulaşmak için kısmen Pogon arazisinden geçiyordu. Ben de geçitleri bizzat tutarak tadat ve tezkerelerini ve ilm-ü haberlerini yoklamaya başladım. Kâhyalar bunu haber alınca, bizim kazadan geçmek mecburiyetinde kalanlar ağnam paralarını tediye ettiler. Pogon'da iken 31 Mart Vak'ası oldu.[95] Bu hepimizi sıktı. Nihayet Hareket Ordusu İstanbul'a girdi. İki meclisi de toplayarak Sultan Hamid'in halline [tahttan indirilmesine] ve Sultan Reşad'ın ikadına [tahta çıkarılmasına] karar verildi. Yazın kazamı tamamen dolaştım. Meşrutiyet'in bilhassa köylülerde doğurduğu fena fikirleri izale ettim [giderdim]. Devletin vergilerini eskisi gibi tahsil ettirdim.

JANDARMA TENSİKATI SIRASINDA BİR HADİSE

1909 Eylül'ünde Delvine[96] kaymakamlığı vekâletini devralmak üzere Delvine'ye gitmek için vilayetten bir emir aldım. Refikamı ve çocuğumu Yanya'ya gönderdim, ben de Delvine'ye gittim. Delvine'de muvakkaten [geçici

94 Avlonya (Vlorë): Berat sancağına bağlı kaza. Berat merkeze 12 saat uzaklıkta, Adriyatik Denizi kıyısında bir doğal limandır. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Arnavutluğunun en önemli şehri olan Avlonya, 1690'daki Venedik işgalinden sonra eski önemini yitirse de işlek bir iskele olmayı sürdürdü. 1888/89 Yanya vilayet salnamesine göre şehirde 22.577 Müslüman, 3.318 Hıristiyan yaşıyordu. 29 Kasım 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığı Avlonya'da ilân edilmiş, İsmail Kemal liderliğindeki ilk Arnavut hükümeti burada kurulmuştur. Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (Istanbul: IRCICA, 1990), s. 266-268.

95 Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit'in muhalefetle irtibatını kesmek için o güne dek Saray'ı korumakla görevli olan Arap ve Arnavut taburların yerine Nisan 1909'da daha güvenilir addettiği Makedon 4. Avcı Taburu'nu yerleştirdi. Ancak Rumi takvimle 31 Mart'a (Miladi takvimle 12 Nisan) evrilen gece Taşkışla'daki Avcı Taburu ayaklandı. Medrese talebeleri ile başka birliklerden subayların ve deniz piyadelerinin katılımıyla iyice güçlenen isyancılar İttihatçı subay ve vekillerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını, Şeriat'ın geri getirilmesini talep ediyorlardı. Nümayişler sırasında çok sayıda ünlü İttihatçı ile mektepli subay öldürüldü. Ayaklanmanın bu boyutlara varması üzerine 14 Nisan'da Selanik'teki düzenli birliklerden ve gönüllülerden İstanbul'a bir kuvvet gönderilmesine karar verildi. Redif Tümeni Komutanı Hüseyin Hilmi Paşa'nın komutasında yola çıkan birliğe Edirne'deki 2. Ordu birliklerinin de katılmasıyla birliklerin komutasına 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa geçti. Hareket Ordusu adını alan bu birlikler, 17 Nisan'da İstanbul'a girdiler. İstanbul'da kontrolün sağlanmasının ardından II. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatına son verilerek yerine V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı. Bkz. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İletişim, 2007), s. 143-145; Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge University Press. 2011), s. 236-257

96 Delvine: Bir dönem vilayet merkezi de olmuş, Ergiri sancağına bağlı kaza. Korfu adasını kontrol eden Venediklilere karşı klasik dönemde sahip olduğu stratejik önemini zamanla yitirmiştir.

olarak] hükûmet dairesinde kaldım. Kazayı tetkike başladım. Fakat işe başladıktan üç dört gün sonra Delvine kaymakamlığına Premedi kaymakamının tayin edildiğine dair resmî emir tebliğ edildi. Bundan sıkıldım, mademki Premedi kaymakamı gelecekti, ne diye ben gönderilmiştim? Premedi kazası da aynı mutasarrıflık dâhilinde idi.

Yeni kaykamakamdan süratle Delvine'ye gelmesini rica ettim. Mutasarrıfa bir telgraf göndererek mal müdürünü tevkil ile [vekil bırakarak] refikamı ve çocuğumu Yanya'dan Pogon'a getirmek için bir hafta izin istedim. Resmen izin verilince ben de Pogon'a gittim, oradan da Yanya'ya geçtim.

Vali Ali Rıza[97] Bey, kendisini ziyaretimde kazayı kime teslim ettiğimi sordu. "Gittiğim zaman vekil bulduğum mal müdürü Mustafa Bey'e" dedim.

"Ona da teslim edilir mi?" diye karşılık verdiği zaman zaten idareyi ondan tesellüm ettiğimi [teslim aldığımı] söyledim. Vali bey çok kızdı. Ve benim mezuniyetsiz [izinsiz] geldiğimi zannederek memuriyetime nihayet vermeyi bile düşündü.

"Arkadaşlarım haber verdiler. Kendilerine valiliğin verdiği izni unutacak kadar zaman geçmemiştir" dedim. Nihayet bizzat izin verdiklerini anladılar. Fakat mahalli memuriyetime cebren göndermek gibi bir muamele yapmayı düşündüğünü haber alınca, mezuniyetim bitmeden çocuklarımı alarak Pogon'a gittim.

Jandarma tensikatı[98] yapıldığı zaman Pogon'da idim. İttihat ve Terakki kulübünde adliye memurları ve diğer memurlar ile beraber otururken karşımızdaki kahvede bir gürültü işittik.

Polisi çağırdım, "Nedir?" dedim.

"Tensikatta çıkarılmış olan iki jandarma neferi sarhoş olmuş kasaturalarını çekerek halkı tehdit ediyorlar" dedi.

"Mani olun ve halkı kurtarın" dedim.

Bekledik, bir şey olmadı. Jandarma yüzbaşısını çağırdım, aynı emri verdim. O da gitti, kahvenin kapısının önünde durdu, içeri giremedi. Ceza reisi ile müddei-i umumiye "Artık vazife bana düştü" dedim, "yalnız size söyleye-

97 Ali Rıza Bey (1875-1928): Van (1907-1908), Kastamonu (1908-1909), Yanya (Şubat-Kasım 1909), Konya (1912-1914) ve Edirne valiliklerinde bulunmuştur.

98 Orduda ve idarede istibdad ile işbirliği yapmış olanlar ile alaylı subay ve memurların ayıklanması İttihat ve Terakki'nin öncelikleri arasındaydı. Orduda, önceki dönemde jurnalcilik yaptığı tesbit edilenler ile alaylıların emekliye sevk edilmesine Haziran 1909'da başlanmış, Ağustos 1909'da gerekli kanunlar çıkarılmıştı. Jandarma teşkilatının yeniden yapılandırılması da bu minvalde ele alınıyordu. Rumeli'de denenmiş reformların İstanbul ile tüm imparatorluğa yayılmasına karar verilmiş, bu yönde ilk adımlar Eylül 1908'de atılmıştı. Kasım 1908'de Jandarma tensikatı [fazlalıkların işten çıkarılması] başladı ve teşkilat parçalara ayrıldı. Aralık 1909'da daha önce Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan eski Jandarma birliklerinin lağvına başlandı ve Jandarma teşkilatı kademe kademe orduya bağlandı. Bu dönüşüm Nisan 1910'a kadar devam etti. Bkz. Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge University Press, 2011), s. 277-280.

yim ki behemehal o halkı oradan kurtaracağım. Bu esnada cürm-i meşhud [suçüstü] da olabilir. Ya o jandarmalar bizi vuracak, yahut da biz onları; veyahut da itaat edecekler."

Merdivenlerden inerek karşıdaki kahvenin kapısına geldim. Üç jandarma neferine süngü taktırdım. Ben de revolverimi çıkardım. Ben önde, jandarmalar yanımda kapıyı zorladık. Kapı açıldı, ellerinde kasaturaları bulunan sarhoş jandarma neferlerine silahlarını yere atmalarını söyledim.

"Siz misiniz kaymakam bey?" diyerek kasaturalarını yere attılar.

Jandarma kumandanı ve polis memuruna, "Bunları şimdi buradan alıp tevkifhaneye götürün" dedim.

Orada bekledim, jandarmalar götürüldü, halk evlerine döndü, ben de kulübe döndüm. Tabii bunu yapmaya karar verdiğim zaman çok sinirlenmiştim, devlet otoritesini yerine getirmek için her şeyi göze almıştım. Allah'a çok şükür kan dökülmeden mesele bitti. Olay kazada bire bin katılarak anlatıldı. Halk kendi istirahatleri için gösterilen bu gayret ve vazifeperverliğe teşekkür etti. Müddei-i umumi ve ceza reisi ile bu meseleyi tetkik ettik. "Kan dökülse ne olurdu?" diye muhakeme ettik. Neticede onlar da başka türlü hareket etmek imkânı olmadığı kanaatine vardılar.

MALİYE NAZIRI CAVİD BEY'E MEKTUP

Pogon'dayken Maliye Nezareti'ne Cavid Bey geçmişti.[99] Cavid Bey Maliye'ye geçince kendisine iki resmî tahrirat [mektup] yazdım. Biri a'şârın ilgası [kaldırılması], diğeri de devlet elindeki çiftliklerin satılması hakkındaydı. A'şârın ilgası için yazdığım mektupta a'şârın birçok fenalıklarından maada [başka] "hadd-i layık" [tam değerinin tespiti] meselesinden dolayı kaymakam ve mal müdürü dâhil olduğu hâlde bütün meclis idaresinin yalancı mevkiinde kaldıklarını izah ettim. Bin kuruş hadd-i layık görüldüğü ve askıya alındığı hâlde, ikinci artırma aynı gün yirmi bin kuruşa çıksa meclis-i idare bunu da hadd-i layık diyerek ihale ederdi. Ya birinci hadd-i layık yalan, yahut

99 Mehmed Cavid Bey (1875-1926): İlk ve orta öğrenimini Selanik ve İstanbul'da tamamladıktan sonra devam ettiği Mülkiye Mektebi'nden 1896'da mezun oldu. 1898'de Darülmuallimin-i Âliye'de maliye dersleri vermeye başladı, ancak 1902'de a'şâr hakkındaki görüşleri yüzünden öğretmenlikten alındı. Bunun üzerine Selanik'e giderek Feyziye Mektebi'nde ders vermeye başladı. Selanik'te bulunduğu sırada 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katıldı. Meşrutiyet'in ilânıyla İstanbul'a dönerek Mülkiye Mektebi ve Darülfünun'da iktisat dersleri verdi. II. Meşrutiyet dönemi maliye politikalarının belirlenmesinde önemli rolü vardır. 1908'de Selanik mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiş, izleyen yıllarda birçok kabinede Nafıa ve Maliye nazırı olarak görev almıştır. Mütareke döneminde Divan-ı Harbi Örfi'de yargılandı, gıyabında 15 sene hapis cezasına çarptırıldı. 1919'da yurtdışına kaçtı. Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin malî danışmanlığını yaptı. İzmir Suikastı davasında yargılanarak 1926'da Ankara'da idam edildi.

ikincisi yalandı. Köyü alan mültezim[100] ya hakikaten tam değeri veriyor ya da karşısındaki rakibine kızarak kaybedeceğini düşünmeyerek artırıyordu. Neticede ya köylüden a'şârın iki üç misli alınarak köylüye zulüm yapılıyor, veyahut mültezimin teminatı hükümetçe satılıyordu. Bu tatbikatta gördüğüm bu fenalıkları teşrih ederek [anlatarak] a'şârın bir an evvel ilgası lüzumunu bildirdim.

Millî emlâka gelince, onların istatistiklerini, varidatını ve o günkü gelirlerini, satıldıkları hâlde devletin geliri o günkünden fazla olacağını müdellelen [delil göstererek] izah ettim. Tensikat yapıldığı zaman istitlaata alınmış olan [istihbarat servisine verilen] Delvine kaymakamının yerine beni Delvine'ye inha etti [atanmamı önerdi].

Vali Ali Rıza Bey'in komisyon azasına, "Bilirsiniz ki ben bu kaymakama küstüm. Fakat o kazayı ancak o idare edebilir. Terfian oraya gitmesi hakkıdır" dediğini, Delvine'ye asaleten gittikten sonra anladım. Daha Pogon'da iken Ali Rıza Bey Yanya'dan ayrıldı. Yerine Babanzade Mustafa Zihni[101] Paşa vali geldi. Onun Yanya'ya gelişi akabinde Pogon köylerine Yunanistan'dan bir çete gelerek üç köyü bastı.

POGON'DA ÇETE TAKİBİ

Merkez kazaya haber gelince durumu vilayete bildirmekle beraber merkezde bulunan üç jandarma ve üç kasabalıyı alarak bizzat vak'a mahalline gittim. Basılan köylerden biri kazanın en büyük köyü ve mirî[102] çiftlik idi. Oraya bizden evvel yetişen jandarma karakolu efradı ile müsademe vaki [gerçekleşmiş] olduğunu ve şakilerin [haydutların] köyden çekildiğini anladım. Yanya'dan arabalarla asker gönderilmişti. Tahkikata başladık.

O gece müfreze kumandanı ile beraber bir evde oturuyorduk. Atina'dan gelen, biri hekim olmak üzere birkaç genç vardı, münakaşaya başladık. Nihayet hepsini ikna ettim. Daha sonra aşağı inmek isterken merdiven sahanlığından düştüm. Yüzüm ve yanaklarım zedelendi. Düşerken korunmak

100 mültezim: İlk uygulamalarına 16. yüzyılda başlanan ve 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan vergi toplama sistemi iltizam, vergi gelirlerinin açık artırma usulüyle ihale edilmesine dayanıyordu. Bu ihaleye katılarak bir bölgenin veya belirli bir ürünün vergilerinin toplanmasını bir ya da üç sene boyunca satın alan kimseye mültezim deniyordu. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (İletişim, 2011), s. 146-148.

101 Babanzade Mustafa Zihni Paşa (1848-1929): Süleymaniye'de doğdu. Öğrenimini Bağdat'ta tamamladı. Bağdat'ta Mithat Paşa'nın mühürdarlığını yaparak başladığı idarî hayatında çeşitli vilayetlerin mutasarrıflıklarında, Adana (1909), Yanya (1909-1911) ve Hicaz (1912) valiliklerinde bulundu. Evlatları, Ahmed Naim (1873-1934), İsmail Hakkı (1876-1913), Mustafa Asım (1878-1914) ve Hüseyin Şükrü (1894-1980) Mülkiye'de yetişmiş, bu okulda hocalık ve müdürlük yapmış, aralarından kıymetli gazeteci ve politikacılar yetişmiştir. Ünlü gazeteci ve politikacı Cihat Baban (1911-1984), torunudur.

102 mirî arazi: Kullanım hakkı köylülere devredilen, devlete ait tarıma elverişli topraklardır.

amacıyla ellerimi önceden uzattığımdan ellerim daha çok zedelendi. Gözlerime ve gözlüklerime hamdolsun bir şey olmadı. Kan içinde yukarı döndüm. Pansuman vesaire yapıldı.

Sabah şafakla beraber şakilerin izleri üzerinde yürüdük. Birkaç gün dolaştık. Şakilerin Korfu'ya geçtiklerini anladık, fakat bir yerde sıkıştırma fırsatını bulamadık. Onlar dışarıdan para vesaire aldıktan sonra doğru Korfu'ya geçmişlerdi. Bizimse onlara yetişmemize imkân yoktu. Vali paşa ile bu mesele üzerine nahoş bir muhabere [yazışma] yaptık. Fakat neticede vali bana hak verdi. Benim hakkımda malumat aldı ve vilayet dâhilinde takibatta en başarılı olan kaymakam olduğumu anladı. Eşkıya on beş kişiydi, haber alınca yedi kişi ile üzerlerine gittim. Köyler basılırken kuvvet yoktur diye kaza merkezinde oturmayı hiçbir vakit doğru bulmazdım. Bence idare âmirlerinin en büyük işi bulundukları mıntıkada halkın emniyet ve istirahatini temine kuvvetle çalışmaktır.

Pogon'dayken önceki vali zamanında tensikat komisyonunun verdiği karar veçhile 19 Kanunusani [Ocak] 1910 tarihinde terfian Delvine kazası kaymakamlığına tayin edildim. Emrin tebliğinden iki gün sonra Pogon'dan hareket ettim ve 30 Kanunusani 1910 tarihinde Delvine'de vazifeye başladım.

DELVİNE'DE AĞNAM SAYIMI

Evvelce, on gün kadar vekâletinde bulunduğum Delvine'yi biraz tetkik etmiştim. Bu sefer tetkikatımı ikmâl ettim ve 1325 [1910] ağnam sayımında devlet hakkının yarıdan fazlasının yenildiğini anladım. Davar sayımına ancak 10 gün kadar kalmıştı. Evvelki senelerde 140 bin ile 150 bin arasında olan kaza davarları o sene 80 binden az sayılmıştı.

Memurları tesbit ve tayin ettikten sonra Mart'ın üçüncü günü ben de yanımda dört jandarma ve beş sayım memuru olduğu hâlde yaya olarak takibe çıktım. Pogon'dan beni hatırlayan kâhyalar evvela benim takibe nasıl çıkacağımı anlamak istediler. Yaptıkları tahkikatta benim takibe yaya çıkacağımı anlayınca tahkikatın ciddi ve her türlü arazide olacağını anladılar. Bu sebeple davarlarını hakikata yakın bir tarzda yazmaya başladılar. Birkaç gün sonra bir kâhyanın mandırasını kontrol ettim, biraz fazla çıktı. Derhâl kaçak miktarın resmini [vergisini] ve cezasını tahsil ettim. Takibe çıkarken âdet-i veçhile jandarma ve kolculara birer birer yemin ettirirdim.

Ben takipteyken merkez kazada oturan ağalardan birinin kaçak davarları tutuldu ve hükûmet avlusuna getirildi. Vergisi cezalı olarak tahsil edildi. Köylü ve kâhyalar bu vakayı derhâl haber aldılar. Benim kontrol ettiğim kâhya vergi ve cezayı aldıktan sonra çadırlarında misafir kalmam için ısrar etti.

"Kalamam" dedim.

Bana, "Vazifenizi yaptınız, hiç olmazsa müsaade ediniz de yanınızdaki adamlara bir kuzu çevirmesi yapayım. Siz isterseniz yiyiniz, isterseniz yemeyiniz ama sizin bende misafir kalmanız benim için çok büyük bir şereftir. Çünkü ilk defa olarak benim gibi yabancı ve fakir bir köylü ile kasaba ağası arasında devlet nazarında fark olmadığını ve her ikimiz hakkında aynı muamele yapıldığını, adalet denilen işlemin tamamen yapıldığını görüyorum. Biz her sene bir miktar davar saklardık. Ama bu sayım memurluklarına tayin edilen kasaba ağalarına vermek içindi. Bu sene bunu devlet baba alıyor, ağa almıyor. Üstelik ağalar hiçbir sene davar resmi vermezken şimdi hem resm veriyor hem de kasaba ortasında vergisi ve cezası alınıyor. Bunu gördüğüm için çok seviniyor ve baba devlete dua ediyorum. İşte sizi bunun için misafir etmek istiyorum" dedi.

Okuma yazma bilmeyen dağlının sözleri beni çok etkiledi ve nerede olursa olsun bütün halka yapılan müsavi[103] muamelenin ne büyük bir tesir uyandırdığı bir daha gözümün önünde canlandı.

Takibatım on beş gün kadar devam etti. Bir köyden kalkıyor, bütün gece yürüyerek sekiz dokuz saat mesafede aksi istikamette bulunan bir köyü veya mandırayı basıp kontrol ediyordum. Bu hâl iyi netice verdi. Mutasarrıfım yeni gelmişti. Delvine'den geçerken ona bir ay zarfında kazanın öğrenebildiğim kadar ahvalini söylemiş ve takip için müsaadesini almıştım. Takip ve kontrolümün iyi semeresini Mart'ın yirmisinde almıştım. İlk netice kaza davarları 150 bini geçti. Kaçaklarla beraber 155 bini aştı.

Mutasarrıfımız çok memnun oldu. Vilayet de memnun oldu. Beni Maliye Nezareti'ne inha ettiler [tavsiye ettiler]. Maliye Nezareti de bana bir takdirname gönderdi. O zaman Maliye Nezareti'nden ilk takdirnameyi alan idare âmiri ben oldum. Nisan iptidalarında vilayet beni Berat mutasarrıflığı vekâletine gönderdi. 17 Haziran'a kadar, yani Berat mutasarrıfı Nabi Bey gelinceye kadar Berat'ta vekâlette bulundum. Giderken Sarandoz[104]-Avlonya tariki ile gittiğim gibi dönüşümü de o tarik ile yaptım.

BERAT DÖNÜŞÜ ÇEKİLEN ÇİLE

Berat'ta iken 23 Nisan'da, Delvine'de ikinci kızım Nezihe[105] dünyaya geldi. Birinci çocuğumda karımın çektiklerini tekrar çekmemesi için Atina kabile [ebe] mektebinden mezun belediye kabilesine çok kat'i tembihte bulundum. Hamdolsun bu sefer doğumdan sonra hiçbir arıza olmadı.

---

103 Müsavat [Eşitlik]: II. Meşrutiyet dönemi sloganlarından en başta geleni, Fransız Devrimi'nin ünlü Liberté, Égalité, Fraternité sloganının tercümesi olan Hürriyet, Müsavat [Eşitlik], Uhuvvet [Kardeşlik] idi. İttihat ve Terakki iktidarının vaatleriyle birlikte bunlara Adalet de eklenmiştir: Adalet, Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet.

104 Sarandoz (Ayaseranda): Delvine kazasına bağlı bir nahiye.

105 Nezihe Fazilet Sayarı (1910-1999).

Mutasarrıf gelip de Delvine'ye dönerken Berat-Avlonya yolunda başımdan geçen bir vakayı burada yazmaktan kendimi alamıyorum. İki şehir arasında şose yoktu. Ben hayvan ile gelmiştim, yeni mutasarrıf bir araba ile gelebildi. Mutasarrıfın geldiği arabayı bir muallim ile tutarak yola koyulduk. Berat-Avlonya arası yağmur zamanında çok çamurlu olur. Bir yokuşa geldik, araba boş olarak bile çıkamıyor. Arkasından ittik olmadı. Nihayet önünden bir ip bağladık, ben ve muallim hayvanların önünden ipi kuvvetle çektik. Arabacı da hayvanları kamçıladı. Arabayı güç hâl yokuşun başına çıkarabildik, ama ikimiz de bittik. Benim bütün sporculuğum ve kuvvetime rağmen burada çok kuvvet sarf etmek mecburiyetinde kaldım.

Arkadaşıma, "Hatırında kalsın bir mutasarrıf vekili ile bir muallim arabayı çekmek mecburiyetinde, unutma" dedim. Ben de bu vak'ayı hiç unutmam. Memleketimizin hem de ileri sayılan bir yerindeki yollarımızın o zamanki hâlini, bütün livanın iskelesi olan bir kaza merkeziyle bugünkü liva ve vilayet merkezi arasındaki durumu hatırlatmak için buraya kaydettim.

Temmuz'dan evvel Delvine'ye ulaştım. Karım, yeni doğan çocuğum ve büyük çocuğumu sıhhatte buldum. Delvine'de evvelce görmediğim köyleri de dolaşarak bütün kazayı görmeye çalıştım. Kazanın asayişi pek yerinde idi. Malisyalı[106] birtakım şakiler başka kazalara gitmek için görünmeden geceleri yürüyerek Delvine arazisinden geçerler ve benim kazamın kuvvetlerine görünmekten çok çekinirlerdi. Ergiri, Premedi ve Lesko'nun,[107] Tepedelen, Pukok, Kolonya, Koniçe[108] ve Görice'nin[109] iskelesi Sarandoz–ki Delvine'nin bir bölgesi idi– kaza merkezine üç saat mesafedeydi.[110] Sarandoz'dan çıkan yolcular Sarandoz'da han olmadığı için gecelerini Delvine'de geçirmek mec-

---

106 Malisyalı: Arnavutluk'un dağlık bölgelerine Malisya denir ve bu kelime Arnavutça "dağ" anlamına gelen "mal" sözcüğünden türetilmiştir. *Malisör* de denilen Malisyalıların, yani dağlıların, Debre, İpek, Yakova ve Prizren bölgesinde yaşayanları çoğunlukla Müslüman iken, Drin nehrinin kuzeyindeki Hot, Kelmend, Kastrat, İskrel, Reç ve Loha adlarıyla bilinen altı dağdan meydana gelen İşkodra Malisyası'nda yaşayan Malisörler çoğunlukla Hıristiyandılar.

107 Lesko (Leskovik): Yanya sancağına bağlı kaza. Güneydoğu Arnavutluk'ta, Ergiri ve Korça arasında kalan bu dağlık bölgede, zengin toprak sahiplerinin himayesinde gelişen birçok Halvetî ve Bektaşî tekkeleri bulunuyordu.

108 Koniçe: Yanya sancağına bağlı kaza.

109 Görice (Korça): Manastır vilayetine bağlı sancak. Sancak merkezi Korça şehri, geniş ve verimli bir ovaya kurulmuş olup işlek bir ticaret merkeziydi. 19. yüzyıl sonunda büyük bir yangında harap olan şehir, modern şehircilik anlayışına uygun olarak, geniş ve ızgara planlı caddelerle yeniden inşa edilmiştir. Tarihçi Koçi Bey ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın memleketi olan Korça'da 1887'de Arnavutça eğitim veren ilk özel okul açılmış, bu okul Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Yunan okullarının yaygınlaşmasıyla Arnavutça konuşan Ortodoks Hıristiyanlar hızla "Yunanlaşmıştır". 20. yüzyıl başlarında şehirde 6.000'i Müslüman 18.000 nüfus bulunuyordu. Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (İstanbul: IRCICA, 1990), s. 162-172.

110 Büyük gemilerin yanaşabildiği bu önemli iskelede bulunan Rüsumat idaresi 1897 savaşında Yunan savaş gemilerinin bombardımanıyla yıkılmıştır.

buriyetinde idiler. Sarandoz-Delvine yolu gece gündüz işlerdi. Gelenler ekseriya paralı gelirlerdi. Kaza hududu dâhilinde onların herhangi bir taarruza uğramamalarını temine çalışmak idare âmirinin birinci vazifesiydi.

DELVİNE'DE KÖŞE BUCAK TAKİP VE SAYIM

Ben geceyarısından sonra emirerimle en dar sokakları, çarşının en kuytu yerlerini dolaşıyor, ümit edilmeyen yerlerde görünüyordum. Gelip geçenler, yerliler, çarşı halkı gösterdiğim bu itinadan çok memnun oluyordu. Bilhassa yolcular bu vaziyeti gittikleri yerlere mübalağa ile nakliyorlardı. Hiç unutmam, Erzurum'daki bir arkadaşımdan aldığım bir mektup, temin edilen asayişten dolayı bilhassa beni tebrik ediyordu.

Ertesi sene davar sayımı için kıştan hazırlanmaya başladım. Tetkik ettiğim eski sayım defterlerinde, kazada bilahare açılan Çınar nahiyesi de dâhil olduğu hâlde, kazanın davarı 200 bine yakın görünüyordu. Nihayet kazada 180 bin ile 190 bin arasında vergiye tabi davar bulunması icap ederdi. Otlakiyeler, kışlaklar eskisine nazaran daha pahalıya veriliyordu. Köylerde dolaşırken sorduğum ihtiyarlardan davar miktarının eskisine nazaran daha az olmadığı cevabını alıyordum.

Davar sayımı başlamadan evvel vilayet matbaasında beyannameler tab ettirdim [bastırttım]. Bütün köylere dağıttım. Vilayette bunu işiten, gören mal memurları, defterdar dâhil, benimle eğlenmişler, "Böyle şey olur mu?" demişler. Hatta Sarandoz'daki millî emlâkın bir şirkete verilmesi hakkında İstanbul'daki Ergiri mebusu Müfit Bey'in talebini tetkike gelen heyetin reisi Ergiri mutasarrıfı Reşit Paşa ve azalarından biri Abdurrahman Paşa idi. Sarandoz kazam dâhilinde olmak itibariyle vilayet beni de heyet azası meyanına [arasına] katmıştı. Defterdar ile görüştüğümüz zaman bu beyanname ahvalinden istihfaf ile bahsetti. Ben aksine başarılı olacağımdan kani olduğumu [inandığımı] söyledim.

Bilahare fiiliyat defterdarı değil, beni haklı çıkardı. Sayım başlar başlamaz, bütün köyleri bildiğim için hemen kontrole ve takibe çıktım. Bütün Mart ve Nisan aylarında takibatım devam etti. Aldığım beyannamelerin muhteviyatı ile sayım miktarı arasında çok az fark vardı. Kazanın davar mevcudu 180 bini buldu. Bu aralık vilayete yeni gelen Maliye müfettişi Adil Bey Preveze tariki ile gelmişti. Adil Bey vazifesinde çok mutaassıp bir müfettişti. Daima beraber konuşurduk. Davar sayım kontrolünün suret-i cereyanını [durumunu] da konuştuk.

O zaman bir ağnam tadadı [sayımı] talimatnamesi vardı. Talimatname memleketi tanımadan, bilmeden İstanbul'da, İstanbul'dan dışarı çıkmamış zevat tarafından ihzar edilmişti [hazırlanmıştı]. Halbuki Rumeli'de, bilhassa kışlak olan yerlerde esasen köy yok, büyük meralar vardı. O davarları en yakın

köye götürmek için bir, hatta iki gün lazımdı. Köyde de bu davarlar nasıl barınacaktı? Mera köye merbut değil. Kışlaklarda kışlakların büyüklüğüne göre müteaddit [çeşitli] sürüler bulunurdu. Her sürü 10'dan 50'ye kadar varan ailelerin malıydı. Bunlar içlerinden birini kâhya intihap ederler ve devletle olan işlerini bu kâhyalar vasıtasıyla yaparlardı.

Müfettiş Adil Bey'in kaza mal müdüründen sorduğu bazı sualler arasında davar sayımının neden talimatnameye göre yapılmadığı, neden köyler ihtiyar heyetlerinin sayım esnasında hazır bulunmadıkları ve neden kaçak davarın hemen yerinde tahsil edildiği meseleleri de vardı.

Mal müdürü, "Kaymakam böyle emretti" demekle iktifa etti. Adil Bey de bir tezkereyle mal müdüründen bahisle meselenin tavzihini [aydınlatılmasını] benden rica etti.

Ben de meseleyi olduğu gibi yazdım. Talimatnamenin kabiliyet-i tatbikiyesinin [uygulanmasının] mümkün olmadığını, talimatname ile hareket edilmesi lazım geldiği zaman Avlonya ve mümasil [benzeri] kazalarda yabancı sürülerin sayımı imkânı bulunmadığını ve talimatnameye muhalif olduğu hâlde bundan mesuliyet teveccüh ettiyse [sorumluluk doğuyorsa] nakil edilmesine karar verilerek böyle hareket edildiğini ve başka şekilde hareketle devlet hukukunu vikaye [korumak] mümkün olmadığını, bundan bir ceza ya da başka bir şey terettüb ederse [gerekirse], mal müdürüne değil bana verilmesi gerektiğini seraheten [açıkça] bildirdim.

Merhum bilahare gümrük müsteşarlığındayken ölmüştü. Dedi ki, "Bana yazacak bir şey bırakmadınız. Bunları ben yazacak ve yapılan muameleyi haklı gösterecektim. Şimdi siz her mesuliyeti kabul ettiğinize nazaran benim yapacağım, raporları göndermek ve yazdıklarınızın tamamen haklı ve yerinde olduğunu söylemekten ibaret olacaktır."

DAĞLARDA EŞKIYA TAKİBİNDE

Eşkıya takibindeki mesaim liva ve vilayetçe malum olduğundan Delvine kazasına İstanbul'dan avlanmak için müsaade-i mahsusa [özel izin] ile gelen zenginlerin muhafazasının doğrudan doğruya kaza kaymakamının mesuliyeti tahtında olacağı hakkındaki daimi emirlerden maada bir bayramdan üç dört gün evvel vilayet merkez kazasına deniz kenarındaki yerlere yatı ile avlanmaya gelecek olan bir lordun muhafazası da bana emrolunmuştu.

Ben ayrı liva kaymakamı olduğumdan, bu ayrı bir kaza olduğu hâlde benim bu işe memur edilmemin pek de doğru olmayacağını mutasarrıfa ve valiye arz ettim. Vali "Filat Osmanlı kazalarından ve Delvine kaymakamı da Osmanlı kaymakamlarındandır. Verilen emrin bila itiraz [itirazsız] icra edilmesi lazım gelir" dediler. Ben de bu emir üzerine başka livaya merbut

Filat[111] kazasının Korfu Adası karşısındaki Aksamil [İksmail] kışlaklarına giderek lord avını bitirinceye kadar oralarda dolaştım. Ve bayramı kazam haricindeki bir kazanın dağlarında geçirdim. Kaza kaymakamı ise merkezinde rahat rahat oturuyordu.

Delvine Ergiri mutasarrıflığına merbut idi. Bir gece re'sen [doğrudan] vilayetten bir şifre aldım. Meşhur Şokoki çetesinin, Delvineli Mehmet Bey Koka'nın merkezden bir saat mesafedeki evinde bulunduğu ve hemen bizzat giderek evi abluka ile çeteyi imha etmem emrediliyordu. Telgraf mutasarrıf vasıtası ile değil doğrudan yazılmıştı. Mehmet Bey Koka öyle bir adam değildi. Fakat ufak bir ihtimal de olsa vazifeyi görmek lazımdı. Yalnız hakikaten bilmiyorlardı ki, Şokoki avanesi ile [adamlarıyla] beraber oradaysa bize sağ teslim olmalarının imkânı yoktu. Şiddetli bir müsademe yapmak ve çeteyi meyten [ölü olarak] elde etmek zaruriydi.

Takip taburundan bana bir bölük vermişlerdi. Bölük kumandanı İmalat-ı Harbiye'de umum müdür muavini iken ölen Rahim Bey idi. Kendisine iki günlük kumanya alarak bölüğü hemen ihzar etmesini [hazır hâle getirmesini] söyledim. Mehmet Koka, arkadaşlarımdan Mülkiye müfettişi Raşit Bey'in kayınpederiydi. Raşit Bey'in hanımı da ikinci çocuğunu doğurmak üzere pederinin yanındaydı. Hanım karımla gayet iyi konuşurdu.

Böyle bir hareket bir sakat işi de mucip olabilirdi [olumsuz sonuçlanabilirdi]. Fakat vazifemi her şeyden üstün tuttuğum için bütün mülahazaları bertaraf ederek [düşüncelerimi bir kenara bırakarak] gün ağarmadan iki saat evvel evimden çıktım. Evimden ayrılırken bir müsademeye gittiğimi ve ne suretle avdet edeceğimin meçhul bulunduğunu karıma söyleyerek çocukları kendisine emanetle helalleştim.

Gün ağarmadan Mehmet Bey'in eviyle ona mültesık [bitişik] bulunan kardeşinin evini sardık. Ben de merhum Rahim Bey ve iki nişancı çavuş ve onbaşıyla kapının karşısında mevki aldım. Ev sahipleri uyandıkları zaman evlerinin sarıldığını görerek mütehayyir kaldılar. Mehmet Bey gözleri yaşlarla dolu olarak yanımıza geldi. Ve evinin böyle sarılmasının sebebini sordu. Sebebini söyledim ve evini tamamen aramak mecburiyetinde olduğumu ifade ettim.

"Buyrun arayınız" dedi.

Muhtar ve imam gelmeden –onların evleri yarım saat uzaktaydı– eve giremeyeceğimi söyledim.

Mehmet Bey ağlayarak, "Evimin böyle abluka edilmesi benim haysiyetimi esasen ihlal etti, çok rica ederim daha çok kalabalık toplayarak beni teşhir etmeyiniz. Ben razıyım, siz askerle giriniz ve her tarafı arayınız."

---

111 Filat (Filiatai): Yanya sancağına bağlı kaza.

Ben yine giremeyeceğimi söyledim. Yanımdaki yüzbaşı Mehmet Bey bu vaziyetten çok müteessirdi. "Ne olur" dedi, "Girelim. Vaziyet gösteriyor ki burada bir şey yoktur. Fakat emri yerine getirmek için evin etrafındaki askere kumanda edecek emin arkadaşlarımızı bırakarak birkaç kişiyle biz girelim."

Ben de yüzbaşının bu ricası üzerine muvafakat ettim. Girdik, aşağıdaki kiler vesairenin hiçbir yerini bırakmayarak her tarafı aradık ve muhafız bırakarak yukarı çıktık, kadınların bulundukları odaları aradık. O aralık belediye ebesini gördüm, "Ne yapıyorsunuz?" dedim.

"Hanımın doğurma zamanı geldi, onun için burdayım" dedi. Vaziyeti sordum, normal olduğunu söyledi. Odaları ararken bir odada lohusa için hazırlanmış süslü ve mükellef bir yatak gördüm. Ne yalan söyleyeyim, o dakikada biraz müteessir oldum. Fakat hemen vazifeyi düşünerek aramaya devam ettik. Hiçbir şey bulamadan ayrıldık. Kaza merkezine geldik.

HALİL MENTEŞE'NİN SUALİ

Mehmet Bey Koka sadrazam Ferit Paşa'nın enistesi Aydın mutasarrıflığından mütekait ve Delvine'de oturan Mehmet Ali Paşa Koka'nın yeğeniydi. Mehmet Ali Paşa ile iyi görüşürdüm. Kaymakamlık makamına gidince Mehmet Bey dayısının hazırladığı ve hatta yazdığı bir arzuhal getirdi. Dilekçede evinin basılmasının kendi haysiyetini ihlal ettiğinden buna sebep olan ve iftirada bulunan zat aleyhinde dava ikame edeceği [açacağı] için muhbirin isminin resmen kendisine söylenmesini istedi. Arzuhalde bu vak'ada çok nazik hareket ettiğimden dolayı şahsıma da teşekkürde bulunuluyordu.

Resmî müracaat olunca tahrirat kâtibine arama işinin vilayetten re'sen alınan bir telgraf üzerine yapıldığını ve kaymakamlıkta muhbir bulunmadığının arzuhal sahibine tefhim ile [anlatarak] arzuhalin bana iadesi suretinde emir verdim. Mehmet Bey bunu anlayınca müddei-i umumiye müracaat etti. O zaman müddei-i umumi bulunan Halit[112] Paşa eşkıya çetelerinin takibinden doğan bu vaziyete karşı adem-i salahiyet [yetkisizlik] beyanıyla arzuhallerini geri verdi. Onun üzerine şikâyetçiler İstanbul'a Ayân ve Mebusan reislerine, Ergiri mebuslarına ve nazırlara telgraf yağdırdılar.

Birkaç gün sonra vilayetten bir telgraf aldım. Bunların hepsine cevap verilmekle birlikte Dâhiliye Nezareti'nden Halil Menteşe,[113] aldığı bir telgrafta

---

112 Halit Aksoy (1883-1972): Savcılık, mahkeme başkanlığı gibi adlî görevler yaptı. Talât Paşa'nın sadrazamlığında İstanbul merkez memurluğuna getirildi, çeşitli kaymakamlıklarda bulundu. Cumhuriyet döneminde Kozan, Maraş, Denizli, Kayseri ve Erzurum valiliklerinde bulunmuştur.

113 Halil Menteşe (1874-1948): Milas'ta (Menteşe) doğdu. Sürgün gittiği Paris'te Hukuk Fakültesi'nde (Sorbonne) okurken Ahmet Rıza Bey ile tanıştı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Meşrutiyet'in ilânından sonra Menteşe mebusu olarak Meclis'e girdi, İttihat ve Terakki grup başkanlığını üstlendi. Şubat 1911'den Ekim 1911'e kadar Dâhiliye nazırlığında bulundu. Meclis-i Mebusan'ın ikinci devresinde

usulû taharriyeden [aramanın şeklinden] şikâyet edilmekte olduğunu ve çok kanunî olarak tanınan Delvine kaymakamından nizam ve usul haricinde bir muamele tasavvur etmediğini [söyledi] ve bu hususta malumatımı sordu.

Ben de cevabımda, "Taharri esnasında cebir mi istimal ettim? [zor mu kullandım?] Fena muamele mi yaptım?" dedim. Elimde şikâyetçilerin kendi yazılarıyla yazdıkları istidada [dilekçede] gösterdiğim nazikâne muameleden teşekkür edildiği hâlde şimdi benden başka bir suretle şikâyet etmelerinin sebebini anlayamadığımı bildirdim. İstidaların bir kopyasını da gönderdim. İstanbul da bunun arkasını bırakmadı. Ve nihayet bu işi tahkik için ben Berat mutasarrıflığına vekâlet ederken[114] Mülkiye müfettişi Haydar Bey Delvine'ye gönderildi.

Bunları burada dercetmekten [anlatmaktan] kastım memurken bir defa, o da ev sahibinin ve yanımdaki zabitin ricası üzerine usul ve nizamdan bir parça inhiraf ederek [taviz vererek] –muhtar ve imamı taharri esnasında hazır bulundurmamakla– bilahare duyduğum azabı anlatmak ve ondan sonra hiçbir vakit kanun ve nizama uymayan bir usul ile muamelede bulunmamaya yeniden ahdettiğimi [yemin ettiğimi] bildirmektir. Memuriyet hayatımda çok büyük işlerin mesuliyetini üzerime aldım. Fakat daima nizamına ve kanuna uyan bir nizam içinde hareket ettim. Esasen bulunduğum yerlerde ben kanuna fart-ı riayet ile [aşırı derecede uymakla] şöhret bulmuş ve «çöp atlamaz» namını almıştım. Delvine'de takibat esnasında başımdan geçen üç vak'ayı zikretmekten kendimi alamayacağım.

DELVİNE'DE ÜÇ VAK'A

Sarandoz sahilinde bir mandırayı kontrol etmiştim. Bu teftişten sonra ansızın pek erkenden kasabaya bir buçuk saat mesafede bulunan Palavlı köyünün mandıralarını yokladım. Sarandoz'da gördüğüm bir sayım koçanını Palavli'da bana göstermesinler mi?! Hiç sesimi çıkarmadım. Not aldım ve davarlar tamam çıktığı için koçanları işaretleyerek ayrıldım.

Akşama kadar oralarda dolaştım. Gece yarısına kadar yol kenarında bir yerde durdum. Gece yarısında kimse farkına varmadan Sarandoz'un içerisine

---

(Nisan-Temmuz 1912) Meclis başkanlığına seçildi, 1915 Kasım'ına kadar bu görevi sürdürdü. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Dâhiliye, Said Halim Paşa kabinesinde Hariciye nazırlığı yaptı. Şubat 1917'de kurulan Talât Paşa kabinesinde Adliye nazırıydı ve Şûra-yı Devlet başkanlığını yürütüyordu. Mütareke döneminde Meclis-i Mebusan'a başkanlık ederken tutuklandı, Divan-ı Harp'te yargılandı. 28 Mayıs 1919'da önce Limni'ye, ardından Malta'ya sürüldü. 29 Nisan 1921'de serbest bırakıldıktan sonra bir süre Almanya'da kaldı, 1922'de yurda döndü. Terakkiperver Fırka'nın kuruluşunda yer aldı. Adının karıştığı İzmir Suikastı davasında yargılandı, beraat etti. 1931'de bağımsızlar kontenjanından İzmir milletvekili olarak Meclis'e girdi. Bundan sonra vefatına kadar arka planda kalmıştır.

114 Abdülhalik Renda Delvine kaymakamlığı sırasında iki dönem, 28 Nisan 1910'dan 30 Haziran 1910'a ve 14 Haziran 1911'den 29 Ekim 1911'e kadar Berat mutasarrıflığına vekâlet etmiştir.

geçerek –başka yol yoktu– evvelce teftiş ettiğim mandıranın yolunu tuttum. Gecenin karanlığında bir tepeye çıkıyorduk. Karşı taraftan tepeye doğru müsellah [silahlı] dört, beş kişi geldiğini gördük. Hemen vaziyet aldık. O saatte oradan geçen adamları Mehmet Bey'in evinde aradığım Şokoki çetesi zannettim. Karşı karşıya geldikten sonra ona yol vermemin imkânı yoktu. O da teslim olacak bir adam değildi: Bir iki saniye içinde neticesi meçhul sonucu ifratımdan [ileri giden hareketimden] dolayı çocuklarımı sokakta bırakmak ihtimali fikrimden geçti.

Fakat vazife hissi her şeye tekaddüm ettiği [üstün geldiği] için önde bulunan kolcunun arkasında mevki almış olarak yüksek bir sesle, "Durunuz! Kimsiniz?" dedim.

Meğer karşıdan gelenler de Şokoki'nin hasmı [düşmanı] imişler. Onlar da bizi orada görünce o zannetmiş ve mevzi alıp silahlarını hazırlamışlar. Onlar için de Şokoki ile müsademe etmeden geçmek imkânı yokmuş. Cevaben "Bey, siz misiniz?" dediler.

"Evet" dedim.

"Biz koyunların sağılması zamanına yetişebilmek için bir saat mesafede bulunan mandıraya gidiyoruz" dediler. Yanımıza yaklaştılar. Dün oradan uzaklaştığımız için bu gece bizim orada bulunacağımızı katiyyen tasavvur edemediklerini ve bizi hasımları olan Şokoki zannettiklerinden mevzi aldıklarını, yapılan bu hareketten dolayı af niyaz ettiklerini [dilediklerini] söylediler. Ben de yol verdim ve yoluma devam ettim.

Şafakla beraber bizi aldatan mandırayı ihata etmiştik [kuşatmıştık]. Kâhya geldi, "Niçin geldiğinizi anladım. Bu kadar sene davar resminden istifrâr ettim [vergisinden kaçtım]. Bu sene tutuldum. Cezası neyse şimdi vereceğim. Onun için çok rica ederim, telaş ve endişe etmeyiniz" dedi. Hakikaten Palavli'de gördüğüm koçan muhteviyatı ve davar kaçak idi. Hem resmi hem de cezasını alarak oradan ayrıldık.

Kazanın ova köyleriyle dağın cenup [güney] yamaçları tamamen Rumluk idi. Oralarda dolaşırken bir köyü kontrol ettikten sonra ova ortasında Filat kazası hududuna yakın, çok sarp ufak bir dağ vardı. O dağda kaçak davar bulunması ihtimali vardı. Çok güç olsa da o dağa çıkmaya ve dağı taramaya karar verdim. Güneş doğmadan yola koyulduk ve güneş doğduğunda dağa tırmanmıştık. Takibatta daima yanımda iyi bir dürbün ve bir elektrikli cep feneri taşırdım. Dürbün ile etrafı tetkik ettim, birtakım kuytulardan şüphelendim. Oraları taharriye başladık. Bir mağara kapısında bir adamın elinde silah, uyumakta olduğunu gördüm. Adam uykudayken tutuldu. Mağarada beş yüz davarın saklı olduğu görüldü. Davarları meydana çıkardık.

Bu dağın taharrisi bittikten sonra davarlar beraberimizde, dağın öteki tarafından hududumuzdaki Müderris çiftliğine koyunlarla beraber yürüdük. O

aralık bu koyunların zengin ağalardan Hamit Ağa Cinin'in müşterek bulunduğu bir dağlıya ait olduğunu öğrendik. Dağlı kâhya geldi. Koyunların kendisine ait olduğunu ve icap eden vergisini vererek koyunları köye kadar götürmemizi rica etti. Biz de resim ve cezayı alarak koyunları ve çobanın silahını teslim ettik. Bu hâl kazada şayi oldu [duyuldu]. Fakirler müsavi muameleden dolayı, kabadayılar da silahın sahibine mertçe iade edildiğinden dolayı memnun kaldılar.

Oradan yedi sekiz saat mesafede bulunan Rum dağ köylerinden en sarpına geçmeye karar verdim. Gece Morsi'de[115] istirahat ettik. Gündüz de biraz yoklama yaptık ve akşamüzeri karanlık bastıktan sonra yola çıktık. Kazanın topografik bir askerî haritası da daima beraberimde bulunduğu için takip ettiğimiz yolu maiyyetimdekilere söyler, fakat yerin ve köyün ismini söylemezdim. Tam yaklaştığımız ve tedbirlerimizi alacağımız zaman köyün ismini söylerdim.

Deşniçe'ye[116] yaklaştığımız zaman tedbirlerimizi aldık ve köyü uzaktan ihata etmeye başladık. Gün doğar doğmaz her kısım bir tarafı tarayarak köye doğru gidecekti. Böyle yaptık. Bir çavuş, iki nefer ile cephe kısmını yoklayarak yürümeye başladım. Köye yarım saat mesafede bir mandıraya tesadüf ettik. Davarları yokladım, tamam çıktı. Kasabaya hiç gelmemiş olan orta yaşlı Rum çobanıyla biraz güleyim dedim. O zaman Rumcayı çok iyi konuşurdum. Adamla Rumca konuşmaya başladım. Adam nereli olduğumu sordu, Delvine'nin yakınındaki Kakozik Rum köyünden olduğumu, ismimin Niko olduğunu ve sayım memuru bulunduğumu söyledim. Köyünde çok kaçak olup olmadığını sordum.

"Bizim köyde kaçak yoktur" dedi.

"Korkmayın" dedim, "Kaçak varsa bana söyleyin, yarısını size bırakırım yarısını verirsiniz. Hiç almamazlık yapamam, çünkü beni memurluğa tayin eden kaymakama büyük hisse vermek mecburiyetindeyim" dedim.

Cevaben "Ben şehre hiç inmedim, ama köylülerimden işittiğime göre kaymakam bey öyle adam değilmiş. Onu sen kendin için istiyorsun, kaymakama isnat [iftira] yapıyorsun" dedi.

Kaçaklardan alınan vergi ve cezayı ben taşırdım. "Nasıl isnat?" dedim ve cebimden bir avuç altın çıkararak ona gösterdim. "Bak" dedim, "Bu kadar altını bana bırakırlar mı? Altında kaymakamın da hissesi vardır."

Askerin bulunduğu tarafı göstererek, "Sen yanındaki siyah elbiselilere dua et" dedi, "Bu altınlar senin elinden çok kolay alınırdı."

"Nasıl alınır?" dedim. Elimdeki kundaklı mavzer tabancasını göstererek, "Sen bunu görmüyor musun? Elimde bu varken sen bana nasıl yaklaşabilirsin?"

115 Morsi: Delvine kazasına bağlı karye.

116 Deşniçe (Kalisura): Premedi kazasına bağlı nahiye.

Tekrar etti. "Kirya Nikola, sana söyledim, bu siyahlılara dua et. Yoksa senin silahının kaç para ettiğini sana bir dakikada gösterirdim."

Kontrolüm bitti, koçanlarını işaretledim ve köye götürmesini söyledim. Ben de yanından sayım memuru Niko olarak ayrıldım. Köye gittim, öteki kollar da yavaş yavaş gelmeye başladılar. Galata'da güzel bir fotoğraf mağazası olan fotoğrafçının evine misafir olduk. Ve hemen kontrole başladık. Herkes koçanını getiriyor, ben de defterle kontrol ediyordum. Bir aralık dışarıda bir patırtı işittim.

Birisi Rumca bağırıyor, "Öldürseniz de yanına çıkmam, siz ne yapsanız çıkmam!" diyor.

"Ne var?" dedim.

"Bir köylü çoban kapıya kadar geldi, sizi gördü, «Kaymakam Bey bu mudur?» dedi ve hemen geriye dönerek «Öldürseniz de girmem!» diye bağırmaya başladı."

"Koçanlarını alın ve sıkmayın, zaten adam çok sıkılmaktadır" dedim. Daha sonra İstanbul'da dükkânı olan fotoğrafçıya ve köy ihtiyar heyetine köylü çoban ile aramızda geçen muhavereyi [konuşmayı] anlattım, gülüştük.

ARNAVUTLARDA BAĞIMSIZLIK FİKRİ[117]

Manastır'da Bulgar çetelerine karşı yaptığı takibat ile şöhret bulmuş olan Delvine'nin Hazırat köyünden kaymakam İzzettin Bey mezunen [izinli olarak] köyüne gelmişti. Bu köylerdeyken haber almıştım. Uzun senelerden beri köyüne gelmemiş olan ihtiyar askeri ziyaret edeyim dedim. Merkez kazadan iki jandarma süvarisi alarak ve yolu süratle kat ederek gittim, İzzettin Bey ile görüştüm. Oradan Kılasa köyüne, meclis-i idare azasından Yahya Ağa Kılasa'nın evine uğradım.

Yahya Ağa beni görünce, "Geçmiş olsun kaymakam bey" dedi.

Hayret ile sordum, "Merkezden ziyarete geldim, takipte değildim" dedim.

"Evet ama yolun şu kısmında ağaçlar arasında bir hareket görmediniz mi?" dedi.

---

117 Tanzimat'la birlikte diğer milletler gibi doğrudan vergi ve zorunlu askerlik kapsamına alınan Arnavutlar bu uygulamalardan rahatsız oldular. Milliyetçi fikirlerin gelişmeye başladığı Arnavutluk'ta 1878'de Arnavut Milletinin Haklarını Müdafaa Cemiyeti kuruldu. Başlangıçta Berlin Konferansı'yla Karadağ'a ve Yunanistan'a toprak verilmesini protesto eden Cemiyet, Arnavutlar için daha fazla okul açılması ve Arnavutçanın resmî dil olarak kullanılması için çalışmaya başlayınca İttihat ve Terakki iktidarının oklarını üzerine çekti. Nisan 1909'da İpek'te çıkan isyan üzerine sıkıyönetim ilân edildi. Haziran 1909'da vergilerin yeniden düzenlenmesi için sayım yapılacağının ilân edilmesi Arnavutların İTC'ye karşı cephe almasını hızlandırdı. Arnavutluk'taki huzursuzluk ve çatışmalar, 1910-1911 boyunca ve Balkan Savaşı'nın başlamasına kadar devam etti ve 28 Kasım 1912'de Arnavutlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bkz. Feroz Ahmad, *Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918* (University of Utah Press, 2014), s. 56-59.

"Evet, gördüm" dedim.

"İşte orada takip edilen şakilerden dört kişi vardı. Biri «İşte kaymakam süratle geçiyor, tam zamanıdır, ateş edelim» demiş. Diğer arkadaşları da «Bizi takip ediyorsa vazifesini yapıyor, hem de şimdi yoldan geçiyor bize karşı gelmiyor, böyle bir hareket kancıklık olur» diyerek mani oldular. Siz de uzaklaşmış bulundunuz."

Kazada hemen hemen gitmedik köy kalmadı. Yerlilerin beşte dördü Rum, mütebakisi [geri kalanı] de Müslüman Arnavut'tu. Delvine'de Bektaşi hemen hemen enderdi. Orta ve daha yukarı yaşta olanlar bütün manası ile Müslümandılar. Onlara "Nesiniz?" diye sorulduğu zaman "Elhamdülillah Türk'üm" derlerdi. Türklük ile Müslümanlık Rumeli'nin çok yerinde, bilhassa böyle Rum, Bulgar, Ulah, Sırp ile karışık yerlerde bir sayılırdı. Gayrimüslimlere de "gavur" derlerdi. Bu Müslüman Arnavutlardan biri yanıma geldi. Arnavut gençlerinin hâllerini beğenmediğini, bunların vatana ve İslamiyete hıyanet düşündüklerini, müstakil [bağımsız] Arnavutluk hevesinde bulunduklarını, bu kadar gavur arasında müstakil Arnavutluğun tesis-i imkânsızlığını düşünemediklerini, önümüzdeki yaz zarfında vilayetin bilhassa Bektaşi olan kısımlarında, Delvine'de gençler arasında dağa çıkmak, hükümete karşı gelmek gibi hareketler yapacaklarını, Delvine belediye reisi Namık Bey Koka'nın Delvine'deki hareketin başına geçeceğini söyledi.

Bunları başkaları da başka şekillerde ifade ettiler. Belediye reisi Namık Bey Koka İstanbul Mülkiye idadîsi mezunlarından garip tabiatlı bir zat idi. Nihayet kendisiyle açık konuştum ve kazamızda böyle bir hareket olursa kazadaki İslam halkının büyük ekseriyetini karşısında göreceklerini ve hükümetin de bütün kuvveti ile bunu hemen bastıracağına zerre kadar şüphe etmemesini söyledim. Meseleyi ne tamamen inkâr ne de itiraf etti. Kaçamak cevaplar verdi. Bunun bu cevaplarından aldığım malumatın sıhhatine hükmederek, mutasarrıflığa mehaz zikretmeyerek [kaynağını bildirmeden] yapılacak hareketlerin tarzını ve zamanını yazdım. Ve vakit varken bütün vilayetçe, yani Ergiri ve Berat livalarınca tedbir alınmasını rica ettim.

Mutasarrıf Reşit Paşa benim yazıma çok ehemmiyet verdi. Yazdıklarımı aynen vilayete yazdı. Vali Babanzade Zihni Paşa'ydı. Mayıs [Rumi 1327] nihayetlerine doğru tekrar Berat mutassarrıflığı vekâletine, mutasarrıflığa mahsus maaşın üçte ikisiyle tayin oldum.[118] Berat'a gitmeden önce çocuklarımı babam ve annemin yanına, Yanya'ya götürdüm.

Yanya'da validen Berat hakkında direktifler alırken vali sözü benim bu yazılarıma intikal ettirdi [getirdi]. Mutasarrıfın yazdığını getirterek yanımda

118 TBMM tercümei hâl cüzdanında, 1 Haziran 1327 – 16 Teşrinievvel 1327 (14 Haziran 1911 – 29 Ekim 1911) tarihleri arasında Berat mutasarrıflığı vekâletinde bulunduğu kayıtlıdır.

okudu. "Bundan fırka kumandanlığına ve erkân-ı harp reisine bahsettim. Nizamiye fırkası erkân-ı harp reisi Binbaşı Sabit Bey bu yazıların hayal eseri olduğu kanaatinde bulunuyor. Siz bu yazdıklarınızdan emin misiniz?" dedi.

"Bulunduğum kaza Ergiri mutasarrıflığına merbut. Mutasarrıflığın Tepedelen ve Pogon kazalarında da kaymakamlık ettim. Geçen sene Berat'ta mutasarrıflık vekâletinde bulundum. Maiyyet memurluğumun bir kısmını da bu vilayette yaptım. Herhâlde vilayet ahvalini, mülhakatı ve kaymakam bulunduğum yerlerin halkını yeni gelen Sabit Bey'den daha iyi tanıyorum kanaatindeyim. Ben emin olmadığım bir şeyi yazmak âdetinde değilim. Mamafih fevkalâde bir hâl belki bu hareketleri tehir eder [erteler], fakat men etmez. Yüzde elli ihtimal de olsa idarede tedbirlere tekaddüm etmek [tedbir almak] icap eder. Bunların vaki olacağına [gerçekleşeceğine] katiyete yakın bir ihtimal veriyorum. Ben duyduklarımı vazife ifa ederek arz ettim. Şimdiden tedbir alıp almamak mafevklerime terettüp eder [üstlerime kalmıştır]" dedim.

Berat'a hareket edeceğimden bir gün önce valiyi ziyaret ettim. Ergiri mutasarrıfından aldığı bir telgrafı bana okudu. Tepedelen'de jandarma arasında hadise olan bir vak'ayı yazıyor ve bizzat Tepedelen'e hareket ettiğini bildiriyordu. Vaktiyle Tepedelen'de bulunduğum için bu işin önce oradan patlak vereceğini tahmin etmiyordum. Mamafih "Benim yazdıklarım pek çabuk vak'alarla kendini teyid etmeye başladı" dedim. Vali iki gün önce söylediklerine nadim [pişman] oldu. Ve Berat'ta böyle şeylerin vukuu ihtimalinden bahsetti. "Berat'ın bir kısmı ile Avlonya en müsait yerler" dedi.

Ayrıldım. Ergiri-Tepedelen tarikiyle Berat'a gittim. Tepedelen'de mutasarrıf Reşit ve Tepedelen kaymakamı Nurettin Beylerle de görüştüm. Reşit Paşa benim yazdıklarıma esasen çok ehemmiyet verdiğinden Tepedelen'de vak'a olur olmaz hemen kalkıp Tepedelen'e gelmişti. Sarhoş olan yerli bir jandarma neferi sarhoşluk esnasında benim yazdıklarımın bir kısmını söylemiş ve "Artık bundan sonra burada Türklerin yeri olmayacak, buraları sırf Arnavutlar tarafından idare olunacak" demiş. Buna ihtarda bulunan çavuşuna da karşı gelerek "Pek az zaman sonra dediklerim olacak ve seninle görüşeceğiz" demiş. Kaymakam isticvap etmiş [sorguya çekmiş], ona da aynı sözleri söylemiş. Ben mutasarrıfıma başarılar dileyerek yoluma devam ettim. Haziran'ın 1'inde [Rumi 1323 (14 Haziran 1911)] Berat'ta işime başladım.[119]

---

119 Berat: Yanya vilayetine bağlı sancak. Avlonya, Gosteniçka ve İsteniçe kazalarının yer aldığı Berat sancağının merkezi Arnavutluk'un en eski şehirlerinden biri olan Berat şehriydi. Evliya Çelebi'nin büyük ve zengin bir Osmanlı şehri olarak tasvir ettiği Berat, 20. yüzyıl başında 10.000 nüfus barındırıyordu. Arnavut isyanlarında büyük zarar gören şehir iki kez kuşatılmış ve topa tutulmuştur. Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (Istanbul: IRCICA, 1990), s. 48-52.

BERAT MUTASARRIFLIĞINDA ARNAVUT İSYANI

Birkaç gün sonra vilayetten bir telgraf aldım. Delvine belediye reisi Namık Bey Koka'nın Delvine'de tagayyup ettiği [ortadan kaybolduğu] ve Ergiri merkez kazasına merbut Kovomuş dağlarına gittiği ve oradan arkadaşlarıyla beraber Berat'ın Avlonya kazasına geçmesinin muhtemel olduğu bildiriliyordu. Demek ki üç dört ay evvel yazdıklarım fiiliyat safhasına intikal etmişti. Avlonya kaymakamı, Mülkiye'nin eski mezunlarından Ankaralı Necip Bey'di. O birinci sınıf kaymakamdı. Ben ise mutasarrıf vekili olmakla beraber ikinci sınıf kaymakamdım.

Namık Bey Koka hakikaten arkadaşlarıyla beraber Avlonya'ya geçmişti. Berat'ta yalnız bir bölük nizamiye askeri olduğu gibi, Avlonya'da da bir tabur nizamiye vardı. Kaymakama derhâl kuvvetli bir müfrezenin Viyosa nehri geçitlerine gönderilerek geçitlerin tutulmasını ve bunların üzerine ayrıca müfrezeler gönderilmesini yazdım. Kaymakam bey vaziyeti nazik gördüğünü, üzerlerine asker göndermektense onlara iyi bir nasihatçı göndermeyi müraccah [uygun] gördüğünü cevaben bildirdi. Kaymakamdan bir hayır olmayacağını anlayınca Berat'ta bulunan bölükten kuvvetli bir müfrezeyi bölük kumandanı bir yüzbaşının kumandasında sevk ettim. Görünüşe nazaran bunlar Viyosa'yı geçip aşağı Malkasra'da[120] olacaklardı. "Henüz miktarları artmadan onları imha etmek lazım" dedim.

Yüzbaşı zamanında yetişti, adamların meşveret [görüşmek] için toplandıkları bir köyde oturdukları büyük bir kuleyi ihata etti. Adamlar telaş ettiler. Yüzbaşıya adam gönderdiler ve nihayet yüzbaşı ile görüşerek geceleyin ablukanın kaldırılmasına ve kendileri oradan çıkıp Berat mutasarrıflığı hududu haricine gitmeye karar verdiler. Yüzbaşı da bunlara müsaade etti. Evvelce "Abluka ettim, hepsini tutacağım" diye gönderdiği rapora rağmen ertesi günü hepsinin kuleden gizlice sıvışmış olduklarını bildirdi. Sonradan öğrenildi ki yüzbaşı vazifesine hıyanet etmiş. Balkan savaşında Arnavutlarla beraber oldu ve sonra orada kaldı.

Berat'ta Haziran'ın 1'inden Teşrinievvel'in 16'sına kadar vekâleten vazife gördüm. Bu müddet zarfında şimalî [kuzey] Arnavutluk'ta askerî harekât oldu. Berat'ta bulunan iki redif fırkasını talim için silah altına almıştık. Redif alayları Berat kasabası yanında ordugâh kurmuştu.

Malkasralılar –Bektaşiler– arasında bir hareket başladı. Arnavutluk için asker arasında propaganda başladı. Mutaassıp Müslüman olmakla beraber Berat ile Levşa arasındaki köylerden gelen askerler de mukabil hareket ve propagandaya başladılar. Fırkalara henüz silah verilmemişti. Fakat propaganda her gün çoğalıyor ve bir gün Berat'ın işgal edileceğinden bahsediliyordu.

120 Malkasra: Berat sancağında, Berat merkez kazasına bağlı nahiye.

Benim nizamiye olarak yukarıda yazdığım gibi yalnız Berat kalesini –askerî depoların bulunduğu yerleri– muhafaza eden tam mevcutlu bir bölüğüm vardı. Başka yerden asker gelmesi de müşkildi [zordu]. Fırka kumandanlarının karargâhları Berat şehri haricinde, Avlonya, Tepedelen ve Premedi yollarının birleştiği bir yerdeydi. Kalktım, kumandanları görmeye gittim.

Kendilerinden icabında ellerindeki bölükle yardım edip edemeyeceklerini sordum. Fırka kumandanlarından biri Mehmet Ali Bey, diğeri de Cemal Bey'di. Mehmet Ali Bey kıdemliydi, fakat Cemal Bey söze takaddüm ederek [söze atılarak] her türlü yardıma hazır olduğunu söyledi. Onun erkân-ı harp reisi de (Rüştü Akın) jandarma umum kumandanıydı. Hararetli bir gençti. Fikrimi kendilerine açık söyledim. Bir hareket vuku bulursa Berat kasabasını teslim etmektense jandarmalarımla çarşı ve hükümet civarına çekilip savunmayı düşündüğümü söyledim. Muvafık gördüler. Esasen jandarma taburu kumandanı Yüzbaşı Namık Bey'e de hükümetten ayrılırken hazırlık yapmasını ve ben avdet edinceye kadar hazırlığını bitirmesini emrettim. Bu karardan sonra Berat müftüsü[121] ile orada bulunmakta olan Berat mebusu Aziz Paşa'yı kumandanlık dairesine çağırdım. Kendilerine fikrimi açık söyledim. Memlekete hizmet etmek isterlerse gidip o adamlarla görüşmelerini ve onları fikirlerinden vazgeçirmelerini istedim. Çok düşündüler, itiraz ettiler ve nihayet gitmeye karar verdiler.

Berat yanarsa en çok kaybı olacaklar Vriyon ailesi ve buradaki en zenginlerden biri olan Aziz Paşa idi. Çünkü tamamı ahşap olan çarşının beşte dördü onlara aitti. Mebus paşayla müftü efendi askerlerin bulunduğu yere kadar gittiler ve bir saatten fazla kaldılar. Onlar geciktikçe biz de tedbirlerimizi ikmâlde kusur etmedik. Nihayet geldiler. Adamların Berat'a girmekten sarfınazar ettiklerini [vazgeçtiklerini] ve köylerine gitmek için dağılmak üzere olduklarını ve bilhassa elebaşı olan Malkasra beylerinin şimdiden ayrıldığını söylediler. Tahkikatımız bunu teyit etti. Mamafih ihtiyatı elden bırakmadım. Manastır'da bize Avni Bey kumandasında (Adana mebusu Avni Paşa) çok iyi bir takip taburu gönderdi. Uzun müddet Avni Paşa ile Berat'ta kaldık. Takip taburu orada bulundukça bir şey olmadı. Nihayet 30 Teşrinievvel 1911'de Berat'tan ayrılarak Delvine'ye avdet ettim.

Ergiri'ye geldiğimde mutasarrıf beyin Ergiri mutasarrıfı Reşit Paşa ile Preveze mutasarrıfı Serfiçeli Hilmi Bey'in benim Berat'ta bulunduğum sırada beçayiş edildiklerini [birbirlerinin yerine atandıklarını] gördüm. Kaymakamın Delvine'ye gittiğini haber aldım. Ben de Yanya'ya gitmeden

121 müftü: Fetva verme yetkisine sahip din âlimidir. Müderris ve kadılarla birlikte ilmiye sınıfını teşkil eden müftü, medresede yetişir, mezun olduğu medreseye göre yönetici sınıf hiyerarşisinde yer alırdı.

doğru Delvine'ye gittim. Yolda yalnızdım. Yanya mülhakatında bir kazadan diğerine giderken yanıma jandarma almazdım. Kasabada dolaşırken daima yalnız dolaşırdım.

Delvine yakınlarına geldiğim zaman üç asker arabamı durdurmak istedi. Askerler Avlonya redif taburundandı. Amaçları bir vurgun vurmak ya da arabaya binmek olmalıydı. Büyük ihtimalle bunlardan birincisiydi. Askerin geldiği cihetten [taraftan] arabadan atladım. Yine kundaklı mavzer tabancam elimde hazırdı. Merkez kazaya yakın bir yerde soyulmayı, gözümün önünde arabanın cebren tutulmasını kabul etmek bu kadar seneden beri orada tesis ettiğim otorite nazarında benim için gayri mümkündü. Gayet sert bir ifadeyle ne istediklerini sordum. Arabaya binmek istediklerini söylediler. "Araba yabancının değil devlet kaymakamınındır, yolunuza devam ediniz ve böyle şeylere kalkışmayınız" dedim. Arabama bindim ve süratle yokuşu kat ederek merkez kazaya geldim. Yalnız o yolculukta beraberime jandarma almadığıma çok nadim oldum. Bereket versin ki redif askerleri daha ileri gitmediler, yoksa orada ölmek işten bile değildi.

Merkez kazaya gelince anladım ki, bir gün bir davar sürüsü kışlaklara gitmek için çarşı ortasından geçerken redif taburu efradı tarafından yağma edilmek istenmiş, pek az olan kaza jandarma kuvvetleri silaha sarılmış, Avlonya kalesi civarında epey ateş edilmiş. Avlonyalılar kasabada davarları yağmadan sarfınazar etmişler ise de sürü kasaba haricine çıkınca işi orada yapmışlar. Kazada jandarmalar vazifelerini hakkıyla ifa etmişler ise de belki büyük bir gaile çıkar diye mutasarrıf bey tahkikata gelmiş. Meseleyi anlayınca kaza jandarmasının yaptığı işin tamamen yerinde olduğunu ve hükümet idare âmirleriyle inzibat kuvvetlerinin gözleri önünde halkın soyulmasına ve mallarının yağma edilmesine göz yummalarının imkânı olmadığını anlattım. Bilahare mıntıka komutanı Esat[122] Paşa da geldi. Mesele ufak bir ceza ile kapatıldı. Bu arada İtalyan harbi münasebetiyle redifler toplanmış, Delvine Sarıuz mıntıkasına Avlonya alayı gönderilmişti. Hâliyle Avlonyalılar orada bulunduğu müddetçe ben rahat edemedim, daima tetikteydim. Her gün bir

122 Esat Bülkat (1862-1952): Yanya'da doğdu. Manastır askerî idadîsi ve Kuleli askerî idadîsine devam etti. 1884'te Harb Okulu'na kaydoldu. 1890'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Almanya'da eğitimine devam etti. 1893'te yurda dönüşünde Erkân-ı Harb Riyaseti 2. Şube emrine verildi ve Goltz Paşa'nın yardımcılığına tayin edildi. Harb Okulu'nda dersler verdi. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1908'de 4. Ordu kurmay başkanlığına, 1909'da Erkân-ı Harb Riyaseti ikinci başkanlığına atandı. 10 Ekim 1911'de Yanya Kolordusu komutanlığına getirildi. Yanya'nın düşüşü ve kısa bir esaretten sonra 3. Kolordu komutanlığına atandı ve Arıburun Kuzey Grubu komutanı sıfatıyla Conk Bayırı savunmasında yer aldı. Kasım 1915'te Birinci Ordu komutanlığına atandı. Ziyareti sırasında Kaiser II. Wilhelm'in mihmandarlığını yaptı. Mütareke döneminde Salih Paşa kabinesinde on beş gün Bahriye nazırlığında bulunmuştur. Emekliliğinde maaşının azlığı dikkate alınarak çeşitli görevler verilmiş, bir ara TBMM başkanı Abdülhalik Renda'nın isteğiyle Göçmen Olmayanlar Komisyonu başkanlığında bulunmuştur. Bkz. Esat Bülkat, "Kendi Kaleminden Özgeçmişi", *Yanya Savunması ve Esat Bülkat* (Ankara, 1984), s. 104.

gasp ve garat [yağma] vak'ası ile karşılaşma ihtimali eksik değildi. Allah'a çok şükür o vak'adan sonra böyle mühim bir hadise olmadı.

Berat'ta görüşmüş olduğum fırka kumandanı Ferik Mehmet Ali Bey terfi ederek fırka karargâhıyla beraber Avlonya'ya gelmişti. Karargâh orada yerleşince askerî inzibat daha iyi oldu ve Avlonyalılar ufak tefek koyun sirkatinden maada [hırsızlığından başka] vukuat yapmadılar.

O aralık vilayette tebeddül oldu. Babanzade Zihni Paşa başka bir yere tahvil oldu ve yerine Aynîzade Mehmet Ali[123] Bey geldi. Vali Avusturya-Trieste kumpanyası vapuruyla Sarandoz'a çıktı. İtalyanlar Avusturya bandıralı vapurların seyahatine manî olmuyorlardı. Bu vapurların seferlerini eskisi gibi muntazam yapıyorlardı. Vali Avlonya'ya geldi. Öğleyin Delvine'de kaldı. Biraz görüştük ve hemen Yanya'ya hareket etti. Bundan pek az müddet geçmişti ki terfian Kavala kaymakamlığına tayin edildiğim tebliğ edildi.

Rumeli'de en çok kalmış olduğum yer Avlonya olmuştu. İki sene yirmi iki gün. Delvine'de hakikaten ifrat denilecek derecede devlet hukukunun teminine çok çalıştım. Halk arasında herkese müsavi davranarak müsavatı temine, yalnız vazifemi düşünerek ve vazifemi her şeye tercih ederek, mahalli tarafların hiçbirini kayırmayarak tamamiyle bitaraf kalmaya ve hemen bütün halkın hürmetini kazanmaya muvaffak oldum. Ayrılırken araştırmadan şikâyet edenler de dâhil olduğu hâlde bütün halk gözyaşlarıyla beni teşyi etti. Çocuklarımla arabaya bindiğimiz zaman biz de gözyaşlarımızı zapt edemedik.

Araba yokuşu aldıktan sonra dönemeçten aşağıdaki kalabalığın tezahuratı hâlâ devam ediyordu. Karıma "İşte idare memurlarına dünyadaki en büyük mükâfat budur. Gittiği yerde vazifesini yapmak, halka kendisini sevdirmek, halkın işini kolaylaştırmak ve iyi nam bırakmak. Bundan büyük mazhariyet [kazanç] olur mu? Çok şükür Allah'a bize bunu gösterdi. Delilleri de bizim gözyaşlarımızla, aşağıdakilerin gözyaşları" dedim.

---

123 Mehmet Ali Aynî (1868-1945): Manastır, Serfiçe'de doğdu. San'a (Yemen) ve Gülhane askerî rüştiyelerinde okudu. 1883'te Mülkiye'nin idadî kısmına başladı, 1888'de yüksek kısmından mezun oldu. Hukuk Mektebi'nde asistanlık, Edirne, Dedeağaç, Halep ve Diyarbakır idadîlerinde muallimlik ve müdürlük yaptı. 1903-1908 arasında Ta'azz (Yemen), Amâra (Basra), Karesi ve Lazkiye sancakları mutasarrıflıklarında bulundu. Ağustos 1909'da Elaziz, Kasım 1911'de Bitlis, 28 Ocak 1912'de Yanya valiliklerine atandı. 16 Ağustos 1912'de Trabzon valiliğine nakledildi. Talât Bey'in Dâhiliye nazırlığı döneminde çıkarılan Tensikat Kanunu mucibince Haziran 1913'te emekliye sevk edildi. 1914'ten itibaren Darülfünun'da, Çamlıca Kız Lisesi'nde, Medreset'ül-İrşad'da müderrislik ve muallimliklerde bulundu. Cumhuriyet devrinde İlahiyat Fakültesi, Harbiye Mektebi ve Harp Akademisi'nde muallimlik yaptı. 1933'te İstanbul Üniversitesi İslam İlimleri Tedkik Enstitüsü Dinler Tarihi Ordinaryus Profesörlüğü'ne seçildi. *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın kurucusu olup Babanzade Ahmet Naim Bey ile birlikte felsefe terimlerinin tespitine çalışmıştır.

KAVALA'YA GİDEMEDEN ÇAMLIK'A TAYİN

Yanya'ya geldik. Kavala'ya denizden gitmeyi doğru ve mümkün bulmadık. Karadan Manastır tarikiyle Selanik'e, oradan Kavala'ya gitmeye karar verdik. Manastır'a kadar arabayla gitmek gerekiyordu. Yük ve binek arabalarını peyledik [kiraladık]. Hareketimize bir gün kala yanımda İttihat ve Terakki müfettişi Hüsrev Sami[124] Bey olduğu hâlde vali beye vedaa ve bu arada sekiz sene vilayetin dört kazasında kaymakamlık ve iki kere de kaymakamlık vekâleti yaptığım ve iyi bildiğime inandığım vilayetin umumi ahvali hakkında uzunca bir rapor vermeye gittim.

Ben söze başlamadan vali bey, "Bu vilayette bu kadar sene muhtelif kazalarda çalıştınız. Şimdi ayrılıyorsunuz. İntibalarınızı söyler misiniz?" dedi. Ben bildiklerimi, intibalarımı, fikir cereyanlarını, Arnavutluk ve Rumluk cereyanlarını, hepsini birer birer anlattım. Ve düşündüğüm bazı tedbirleri de ilave ettim. Ben sözlerimi bitirir bitirmez ve söylediklerim hakkında ne bir tavzih [açıklama] ne de bir mütalaa [görüş] söylemeden, mecra-yı kelamı idare ile [sözü dolaştırarak] vilayet ahvaliyle taalluku olmayan tasavvufa naklettiler [ilgisiz bir şekilde konuşmaya başladılar]. O söyledi biz dinledik. Geç vakit müsaade alarak ayrıldık.

Kapıdan çıkınca Hüsrev Sami Bey, "Anlamadım" dedi, "Siz bu kadar mühim olan bu vilayetin idaresi için hayati şeylerden bahsettiniz. O ise bunları işitmemiş gibi davrandı. Size bir şey söyleyeyim mi? Sizin bu vilayetten ayrılmanızı ben memleket için doğru bulmuyorum. Şimdi telgraf başına gideceğim ve Dâhiliye nazırı Talât Bey'e maruzatta bulunacağım" dedi.

Muhaverenin ne tarzda cereyan ettiğini, Hüsrev Sami Bey'in ne konuştuğunu bilmiyorum. Hatta bu keyfiyeti ne o zaman, ne de bilahare mebusluğumuz zamanında sordum. Yalnız ertesi gün gelen bir emirle sülûsan [üçte iki] maaşla Çamlık[125] mutasarrıflığına tayin olduğum hakkında bir emir geldi.

---

124 Hüsrev Sami Kızıldoğan (1884-1942): Gümülcine'de doğdu. Gümülcine ve Edirne askerî idadîlerinin ardından Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'a devam etti. Kasım 1904'te topçu teğmen rütbesiyle mezun oldu ve 2. Ordu emrine verildi. 1907'de Avrupa'ya kaçarak İttihat ve Terakki Cemiyeti namına Paris'te faaliyette bulundu. Meşrutiyet'in ilânıyla yurda döndü ve 3. Ordu emrine verildi. Ocak 1913'te siyasî faaliyetleri nedeniyle askerlikten ayrıldı ve Ekim 1918'e kadar Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştı. Millî Mücadele'nin başında Eskişehir delegesi olarak Sivas Kongresi'ne katıldı ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. 1920'de Eskişehir milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. Eylül 1920'de Isparta İstiklal Mahkemesi üyeliğinde bulundu. İkinci dönemde milletvekili seçilmeyerek İstanbul'a yerleşti ve ticaretle uğraştı. Çerkez Ethem'le temas kurarak hükûmeti devirmek üzere gizli örgüt kurduğu iddiasıyla 1925'te tutuklandı, ancak suçsuz bulunarak serbest bırakıldı. 1935'te Kars'tan milletvekili seçildi.

125 Çamlık: Yanya vilayetine bağlı sancak. Çamlık sancağı 1908'de Margaliç, Aydonat ve Filat kazaları birleştirilerek oluşturuldu. 1892/93 Yanya salnamesine göre bölgenin adı burada çoğunluğu teşkil eden Çam Arnavutlarından gelmektedir. Üç kazanın birleştirilmesine 1854 Epir ayrılıkçı hareketlerinden sonra karar verilmiş, ancak Preveze'deki Çam ağalarının direnci ve maddî imkânsızlıklar yüzünden bu proje

Kavala'ya gitmek nasip olmadı. Arabaları savarak tekrar bozup düzelttik. Çamlık'a başka türlü, hatta daha ağır eşya da gidebilirdi.

Bu sefer tekrar Yanya vilayetinin mutasarrıfı olarak vali beyin yanına gittim. Ve iki üç gün içinde Çamlık mutasarrıflığının merkezi olan Reşadiye'ye Preveze tarikiyle hareket ettik. Preveze'den Usta Yako vapuru ile Sayada'ya geldik.[126] Çoluk çocuk hayvanlarla gece yarısına yakın bir zamanda Reşadiye'ye geldik.[127] 23 Şubat 1912 tarihinde işe başladım.

Liva merkez kazasıyla Margaliç, Aydonat ve Filat kazalarından mürekkepti. Yanya merkez livasından Aydonat ve Filat kazaları ile Preveze livasından Margaliç kazası alınarak teşekkül edilmişti. Bu kazalarda nüfusun ekseriyeti Müslümandı. Fakat Müslümanlar Yanya ve Preveze'ye tabi iken Rum çoğunluk içinde çok azlık kalıyorlardı. Yeni teşekkül eden livalarda Müslümanlar üçte iki ve Rumlar da üçte bir nisbetindeydiler. Kazalardan Filat ve Margaliç beş, Aydonat yedi saat mesafedeydiler. Kazalarımı çabuk dolaştım. Çok mahsuldar [bereketli] ve mümbit [verimli] yerlerdi. Bilhassa zeytin hasılatı çok iyi ve nefisti. A'şârı liva itibariyle satıldığı için toptan 40 bin altına satılıyordu. Zeytinyağı en çok Korfu adasında çıkarılır ve orada tasfiye edildikten [damıtıldıktan] sonra Avrupa'nın diğer yerlerine gönderilirdi.

Bir mesai programı tanzim ettim, ona göre çalışıyordum. Yalnız bir defa Rum çeteleri Aydonat kaza merkezinin yanında Iskala boğazında Aydonat'a gelen yolculara taaruz etmişler, bir iki kişiyi vurmuşlar. Haber liva merkezine sabaha doğru geldiğinden Reşadiye'de hayvan bulmak imkânı olmadı. Yolda rast geldiğimiz köylülerden kiralamak suretiyle ben de yaya olarak tertip ettiğim müfreze ile derhâl yola çıktım ve kestirme dağ yolu ile öğleden evvel Aydonat'a yetiştim. Daha evvel de Yanya ve Aydonat'tan çıkarılan müfrezelerle eşkıyanın izi üzerinde ufak ve neticesiz bir müsademeden sonra eşkıyalar Narda nehri tarikiyle hududu geçip Yunanistan'a gittiler. Meşrutiyet'ten sonra beliren bu Rum çeteleri hepimizi çok sinirlendiriyordu.

Vakıa komşumuz bunlar için "adi eşkıya" diyordu. Fakat bunlar hudut-taki Rum köylerinden yardım gördükleri için, bazen yirmi saat kadar içeri girer ve orada vukuatı yapar ve hemen hududun başka bir yerinden içeri kaçarlardı. Az müddet vilayet içinde kalmaya cesaret edenlerin ekseriya zamanında haklarından gelinirdi. Mamafih onlarla olan müsademelerde biz de şehit vermekten hali [geri] kalmazdık. Bilhassa asker ve jandarmala-

---

uzun süre gerçekleştirilememiştir. Bkz. Evangelia Balta et al., "Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia", *Towards A Regional History*, ed. Björn Forsen (Helsinki, 2009), s. 245-273.

126 Sayada: Filat kazasına bağlı nahiye. Evliya Çelebi'ye göre Sayada iskelesi 17. yüzyılda Yanya, Tırhala, Yenişehir, Selanik ve Serez'in iskelesi olup "yedi iklimin gezginleri ve tüccarlarını" ağırlayan kervansaray ve hanlarla dolu önemli bir transit limandır. Bkz. Seyit Ali Kahraman, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, 2. Cilt (Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 641.

127 Gomniçe (Igoumenitsa): Çamlık sancağı merkezi olan Gomniçe'ye 1911'de Reşadiye adı verilmiştir.

rımızı siperlerden çıkarmak için Rumlar çok fena bir usul kullanıyorlardı: Çok sövmek. Esasen Yunanlıların ağızları çok pistir, kendi aralarında bile ana avrattan başka Hazreti İsa, Hazreti Meryem ve kilise gibi dinlerince mukaddes bildikleri şeylere de ulu orta küfretmekten çekinmezlerdi. Bunlar küfüre başlayınca bizimkiler heyecana gelir, yerinden fırlar, hücuma kalkar ve ekseriya o zaman vurulurlardı. Onun için müfreze kumandanlarına daima bu hususta çok dikkat etmelerini tembih ederdim.

1912 ÇAMLIK SEÇİMLERİ

Birkaç gün sonra başka bir yoldan liva merkezine döndüm. Yeni liva merkezinin imarı projeleriyle meşguldüm. Liva ile vilayet arasında ve liva ile kazalar arasında bundan başka yol yoktu. Evvela liva ve vilayet merkezleri arasında bir şose inşasına başlanması takarrür etti [karar verildi]. O aralık mebus intihabı da yapılacaktı.

İttihat ve Terakki, Çamlık'a Şahin Bey Kolonya'yı namzet gösterdi. Onun ismini duyan mülhakat ve kulüpler itiraz etti. "Herhangi bir adamı aday gösteriniz, rey alacaktır. Fakat bu adamı halk hiç sevmez; teşkilat ne kadar uğraşsa onun intihabında muvaffak olamayacaktır" dediler. Kulüpler Yanya'ya yazdıkları gibi bana da malumat verdiler. Kazaları dolaştım. Şahin Bey hakkında büyük antipati gördüm. Ben işittiklerimi ve bana söylenenleri bildirdim. Vilayet ısrar etti. İttihat ve Terakki müfettişliği de ısrar etti, "Behemehal namzet odur ve değiştiremeyiz. Kendisiyle görüşünüz" dediler. Namzetle görüştüm. Muvaffak olacağından yüzde yüz emin gözüküyordu. Bütün müntehib-i sânilerin (ikinci seçmenlerin)[128] kendisine teminat

128 müntehib-i sâni: İkinci seçmenler. 1877'deki ilk Osmanlı parlamentosu seçimlerinde kullanılan seçim yasası, *Meclis azasının suret-i intihab ve tayinine dair talimat-ı muvakkate* 29 Ekim 1876'da yayımlanmıştır. Kısa ömürlü olan ilk Meclis-i Mebusan'dan otuz yıl sonra yapılan 1908 seçimleri de, birkaç değişiklik hariç, bu yasa esaslarına göre gerçekleştirilmiştir. İki aşamalı bir seçim öngören bu yasaya göre her sancak bir seçim bölgesini oluşturuyor, tüm sancak nüfusu temel alınarak her 50.000 kişiye bir temsilci düşmesi öngörülüyordu. 25 yaş üzeri, vergi ödeyen erkeklerin oy kullanabildiği seçimlerin ilk aşamasında seçmenler (müntehib-i evvel) Meclis'te yer alacak vekilleri seçecek olan heyet üyelerini belirliyorlardı. Her 500 seçmene bir kişi karşılık gelecek şekilde oluşturulan heyette bulunanlara "müntehib-i sâni", yani "ikinci seçmen" deniyordu. 1912 erken seçimleri de yine bu esaslar uyarınca gerçekleştirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimde Hürriyet ve İtilaf Partisi karşısında etkileri büyük bir yenilgi yaşadığı için 1912 erken seçimlerinde "saldırgan bir tutum" takınmış, Cemiyet adaylarını seçtirmek için devlet imkânlarını kullanmış, muhalif basına karşı sert tedbirler uygulamış, muhalif mitingleri engellemiştir. Bu nedenle "sopalı seçim" olarak adlandırılan seçimlerin neticesinde 278 sandalyenin bulunduğu Meclis-i Mebusan'da 276 sandalyeyi Cemiyet almıştır. Bkz. Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* C. 27, No.3 (Ağustos 1995), s. 265-286; Kemal H. Karpat, "Siyasal Katılım ve Elitlerin Bileşimindeki Değişmeler", *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (İstanbul: Timaş, 2014), s. 174-180; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İletişim, 2007), s. 152-153; M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2010), s. 155-156.

verdiklerini söylüyor ve intihabatın hemen liva merkezinde başlamasını istiyordu.

Liva merkezinde kendisinin zannettiği gibi kuvvetli olmadığını, eski Preveze mebusunun kazanmasının çok muhtemel olduğunu, çünkü burasının liva olmasına en çok gayret sarf edenin kendisi olduğunu söyleyerek, evvela mülhakat intihabatının yapılmasının daha ihtiyatlı olacağını söyledim. "İttihat ve Terakki teşkilatı itibari ile en kuvvetli bulunduğumuz Aydonat'ta bir tecrübe yapalım. Orada zaten ekseriyet Rumlardadır. Bakalım kaç rey alır?" dedim. Ve kendim Aydonat'a gittim.

Hakikaten Aydonatlılar çok fırkacı idiler, "Fırka emri neyse, fırka merkezimiz kimi namzet gösterirse ona kerhen de olsa rey vereceğiz" dediler.

"Fırkanın namzedi Şahin Bey'dir" dedim.

"Onu sevmeyiz. Hatta geçen hafta buradaydı, kahvede tavla oynuyordu. Bir cenazemiz geçti. Ona hürmeten ayağa kalkmak, iştirak etmek değil, oyununu bile bırakmadı. Halk ona çok kırgın. Mamafih madem fırkacıyız, merkezimiz de onu namzet gösterdi, reylerimizi ona vereceğiz" dediler.

Filhakika [gerçekten] intihabat yapıldı. Müslümanlar müttefikan [oybirliğiyle] Şahin Bey'e, Rumlar da o zamana kadar ismi ilân olunmayan ve yalnız metropolit tarafından papazlara söylenilen Yanyalı bir Rum avukata verdiler.

Bu neticeden sonra mülhakatı bitirmek istiyordum. Namzedimiz eski fikrinde ısrar etti, vilayet de onun fikrine iştirak ederek onun dediği gibi yapılmasını istedi. Neticeden emin değildim ve kendisine ayniyle söz verdiklerini söyleyen müntehib-i sânilerin onu aldattığından hiç şüphem yoktu. Çünkü müntehib-i sânilerin bunu avutmak için Hamdi Bey'in planı dairesinde hareket ettiklerini haber alıyordum. Mamafih namzed dinlemeyince liva merkezinde intihabat yapılmasına karar verildi. Hıristiyan olan müntehib-i sâni bir Rum'a, İslamlar da müttefikan eski mebusa oylarını verdiler. Şahin Bey hiç rey alamadı.

İntihabat yerinden Hükümet'e çıkıyordum. Namzed de muvaffakiyetinden emin, gülerek aşağıya iniyordu. Yolda karşılaştık. "Ne var?" dedi.

"Maalesef bir rey alamadık" dedim.

"Eyvah, benim yaptığım bunca masraf hebaya gitti" dedi.

Bu cevaba çok sinirlendim, fakat kendimi zapt ettim. Yanya'ya neticeyi bildirdim. Vali ve merkez çok sıkıldılar. Vali intihabatın hemen feshini istedi. Kanunî imkân olmadığı için bir sebep bulunmadığı cevabını verdim.

"Ben bu zatın mebus çıkarılacağına söz verdim. Nasıl olacak?" dedi.

"Kendisini buradan merkeze çekersiniz. Bundan sonraki intihabata karışmaz. Kuvvetle ümit ederim ki kazandırılır" dedim. Vali mütebaki intihabatın icrasını bana bıraktı.

O gece deniz kenarında geziniyorduk. Eski mebus merkezde kazandığı galibiyetten çok memnun. Ağzı zaten kalabalık, mütemadiyen söyleniyor. "Ben burada bulundukça kimse mebusluğuma mani olamaz. Hele hükümet hiçbir şey yapamaz" ve ilh.[129] diyor.

Ben, "Hükümeti karıştırmayınız ve çok büyük söylemeyiniz, neticeyi görmeden emin olmayınız" dedim.

"Eminim" dedi ve yine eski sözlerini, biraz da küfürlerini tekrar etti.

Oradan ayrıldık. Onun mebus çıkmasına ihtimal vermiyordum. Çünkü Filat kazasının ona rey vermeyeceğini biliyordum. Filat kazası halkı ile aralarında ihtilaf vardı. Zaten vilayete yazdığım zaman da bunu düşünerek yazmıştım. Filat rey vermeyince mebus Rum olacaktı. Halbuki Margiliç halkı da sağlam Müslümandı. Ben hemen Margiliç'e gittim. "Ne yapacağız?" dedim, "Vaziyet bu merkezdedir, Rum vekil ister misiniz?" dedim.

"Katiyen" dediler.

"Filat Hamdi Bey'e vermeyecek, yalnız sizin vermenizle ekseriyeti alamayız. O zaman görüyorsunuz Rumlar müttefikan bir adama veriyorlar" dedim.

Hepsi toplandı. Hamdi Bey'in amcazadesi veya kardeşi olan biri "Ben daha evvel Hamdi Bey'e büyük yemin etmiştim. Yalnız ben ona vereyim, arkadaşlar Şahin Bey'e versinler, ta ki Rum çıkmasın" dedi.

Oradan kalkıp merkeze geldim. Filat'tan Koşkoca karyeli Muharrem Hurşid Ağa ile görüşmeye karar verdim. Bu ağanın tek bir oğlu vardı, onu da Rumlar öldürmüştü. O da rast geldiği Rumları, özellikle de papazları öldürmeye karar vermişti. Zaten zengin bir adamdı, beş on kişi yanına alarak dağa çıkmıştı.

Patrikhane onun yakalanması için daima İstanbul'u sıkıştırıyordu, İstanbul da vilayeti. Fakat valinin şimdi büyük bir sözü vardı: Evvela Şahin Bey'in mebusluğunun temini. Yalnız vilayete malumat verdim. Ve meclis-i idare azasından birinin delâletiyle [kılavuzluğunda] ağanın bulunduğu yere gitmek üzere başka köye gittim.

Jandarmalarımız daima onu takip ediyordu. Jandarma kumandanının benim bu hareketimden haberi yoktu. Ona Muharrem Hurşid'in merkez kazasına geldiğini haber verdiler. Kalama nehri geçitlerinde pusu kurdurdu. Benim köyde kaldığım evin sahibinin oğlu geldi. Bu pusudan bahsetti. "Ağayla görüşürken bunu hallederiz" dedim. Ve gece yalnız ev sahibinin oğlu yanımda olduğu hâlde Muharrem Hurşid'in bulunduğu köye gittik.

Ağa, köyün ileri gelen ağalarından birinin evinde idi. Ben gittikten biraz sonra ağa büyük silahtan maada diğer silah ve cephanesi üzerinde olduğu hâlde yanıma geldi ve eğilerek hürmetle selamladı. İkimiz oturduk, öte-

129 ilh. (kısaltma): ilâ âhirihi; vesaire, sonuna kadar.

den beriden konuştuk. Nihayet lafı intihabata intikal ettirdik. Hamdi Bey'in Filat'tan intihabına imkân olmadığını kat'i surette ifade etti.

"Filat kime rey verir?" dedim.

"Hükümet kimi arzu ederse" dedi.

"Şahin Bey'e verir mi?" dedim.

"Sevilen bir adam değil, fakat mademki hükümet ve fırka bunu istiyor, verirler" dedi.

"Vermezlerse Rumlar kazanacak" dedim.

"Ondan müsterih olunuz. Eğer Filat reyleriyle Rumlar kazanmayacak ise, Filat behemehal reylerini fırka namzedine verecektir" dedi.

Görüşmemiz bitti. Ayağa kalkarken müfrezelerin benim haberim olmadan Kalama nehri üzerinde pusu kurduklarını ve binaenaleyh kendisi pusu mıntıkası haricine çıkıncaya kadar onunla beraber gideceğimi söyledim.

Ağa teşekkür etti. "Siz zahmet etmeyin, biz pusulara düşmeyiz. Biz daima askerden çok uzaklarda kalırız. Şimdiye kadar hiçbir vakit askerle karşı karşıya gelmediğimiz için bundan sonra da gelmeyeceğiz. Biz devlete ne asiyiz ne de eşkıyayız. Benim durumum büsbütün başka" dedi ve ayrıldı.

Ben de birazdan yine geldiğim adamla beraber evvelce bulunduğum köye avdet ettim. Yalnız benim son teklifimin, ağa üzerinde çok kuvvetli bir tesir yaptığını mülakatı yaptığımız evin sahibi bilahare bana anlattı.

Ağa, "Bunun Delvine'de iken –ki Filat'a bitişiktir– bu mertliğini işitmiştim. Şimdi de kendim gördüm. Binaenaleyh ona ve hükümete elimden geldiği kadar yardımdan geri durmayacağım. Filat'tan katiyen korkusu olmasın" demiş.

Nihayet Filat'a gittim, Filat'tan emindim. Belediye reisi, ki aynı zamanda fırka başkanıydı, pek sözünde duran bir adam değildi. Onunla fırka kararlarını okuduk. Fırkanın tamimlerini gözden geçirdik. Nihayet telgraf başında Margiliç ile görüşüldü. Mutabık kaldılar.

Aydonat metropoliti intihabat meclisine çağrıldığı için Aydonat üzerinden Filat'a gelmiş, aradaki ihtilaf dolayısıyla behemehal Rumların kazancağından gayet emin olarak intihap meclisine iştirak etmişti. Metropolitin hakkı vardı. Filat kazasının Hamdi Bey'e rey vereceğinden emindi. Binaenaleyh Hamdi Bey'e verilecek reyler tekrar inkısama uğrayacak [bölünecek] ve bütün reyleri alan Yanyalı Rum kazanmış olacaktı.

İntihabat yapıldı. İslam reyleri hep Şahin Bey'e çıkınca kazanacağından emin ve neşeli olan metropolitin neşesi birdenbire bozuldu. Hele o dakikada Margiliç'in de reyleri anlaşılınca Şahin Bey Rum'dan beş rey fazlasıyla Çamlık mebusu oldu.

O sıralarda Hacı Âdil[130] Bey bir heyetle şimalî Arnavutluk'u dolaşarak Yanya'ya gelmişti. Beni de Yanya'ya davet etti. Ben de liva merkezine uğramadan doğrudan doğruya Filat'tan viyalet merkezine gittim. Gittiğim zaman Hacı Âdil Bey'i belediyede heyetin şerefine verilen ziyafette buldum. Ben yol elbisesi –süvari– ileydim. O elbiseyle ben de belediyede kaldım. Bir odada görüşmeye başladık.

"Senin Şahin ne âlemde?" dedi.

"Şahin Bey benim değil sizin Şahin'iniz" dedim ve macerayı anlattım.

"Niye ısrar etmedin?" dedi.

"Çok ısrar ettim. Fakat ben fırkacıyım, nihayet merkez-i umumi kati emir verdi, itaate mecbur oldum" dedim.

"Şimdi ne olacak?" diye sordu.

"Mebus olarak Meclis'e iştirak edecek ve pek yakın zamanda tıyneti ve kendisine yapılan iyiliğin neticelerini aksi surette gösterecek" dedim. Hakikaten de öyle oldu. İstanbul'da İttihat ve Terakki aleyhinde Meclis'te ilk beyannamelerde bulunanlardan biri de, İttihat ve Terakki'nin büyük zahmetlerle mebus yaptığı Şahin Bey oldu. Bu vakayı Hacı Âdil Bey'in unutmadığını Balkan Harbi akabinde İstanbul'da Dâhiliye Nezareti'nde, makamında kendisini gördüğüm zaman anladım.

GENÇ BİR KAYMAKAMIN BAŞINA GELENLER

İdarede genç arkadaş yetiştirmek bir meseledir. Bir gün Reşadiye'de Filat kaymakam vekili maiyyet memuru Ali Kemalî[131] Bey'den bir şifre aldım. Uykudan kalktığı zaman kapısına bir tabutla bir kurşunun asılı olduğunu gördüğünü ve bunu bütün şehir halkının anladığını, ondan sonra dışarı çıkamadığını yazıyordu. Derhâl ata bindim. Filat'a ikindiüstü yetiştim. Doğru kaymakamın evine gittim. Kaymakam korku içinde giyinmemiş oturuyordu. Meseleyi anlattı, dinledim. Kendisine "Giyininiz" dedim.

---

130 Hacı Mehmed Âdil Arda (1869-1935): Loíça'da doğdu. İstanbul'da hukuk eğitimi aldı. Selanik'te çalıştığı günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Merkez-i Umumi içinde hiç değişmeyen çekirdek grupta yer alınış, genel sekreter olmuştur. Balkan Savaşı'ndan sonra geri alınan Edirne'ye vali olarak atandı. 1912 ve 1913 yıllarında iki kez Dâhiliye nazırlığı yaptı. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında üçüncü devrede 1915'ten 1918'e kadar üç sene Meclis başkanlığında bulundu. 1919 Ocak'ında tutuklanarak Bekirağa Bölüğü cezaevine konuldu. 28 Mayıs'ta önce Limni adasına, ardından Malta'ya sürüldü. 30 Nisan 1921'de serbest bırakıldıktan sonra bir süre Avrupa'da kaldı, ardından yurda dönerek Adana ve Bursa valiliklerinde bulundu. Adının karıştığı İzmir suikastı davasından sonra emekliye ayrıldı ve Hukuk fakültesinde ders verdi.

131 Ali Kemalî Aksüt (1884-1962): Yanya'da doğdu. 1908'de Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu ve Yanya'da maiyyet memurluğuna başladı. Nisan 1912'de Filat kaymakam vekilliğine atandı. Temmuz'da asaleten başladığı görevine Balkan Harbi'nde Filat düşene kadar devam etti. 1917-1920 arasında İnebolu, Haymana, Kalecik ve Bandırma kaymakamlıklarında bulundu. Cumhuriyet döneminde Mülkiye müfettişliği ve valilik yaptı.

"Ne olacak?" dedi.

"Bugün Hükümet'e gitmediniz, Hükümet'e gideceğiz" dedim. İstemeyerek giyindi. Beraber Hükümet dairesine gittik.

Biraz kaldıktan sonra, "Beraber gezelim de nefes alalım" dedim. Korka korka mutavaat etti [itaat etti]. Aldım şehir haricine götürdüm, geziniyoruz. Akşam yaklaşıyordu. Kaymakam vekilinde telaş başladı.

Nihayet dayanamadı, "Dönelim, karanlık basacak" dedi.

"Zararı yok, bassın. Biz buranın idare âmirleriyiz, karanlıktan korkacak mıyız?" dedim.

"Ama tabutla kurşunu unutuyorsunuz" dedi.

"Ha o mesele mi? O sadece bir korkutma. Sizi öldürecek kimse tabut ve kurşun asmaz. Hükümet konağında istediği zaman öldürebilir. Bundan tevakki [kaçma] imkânı yoktur. İdare âmiri olunca bunlar hesaba dâhildir. Tabut ve kurşun ise sizi öldürmeden buradan kaçırtmak içindir. Eğer idareciler böyle şeylerden korkar giderse buraları kim idare edecek? Telaş etme, hiçbir şey olmaz. Beraberiz, vururlarsa ikimizi birden vururlar. Şimdi yavaş yavaş karanlıkta kasabaya ve merkeze gideriz" dedim. Çarnaçar mutavaat etti [ister istemez boyun eğdi]. Bittabi hiç kimse taarruz etmedi.

Kaymakam vekili bu meseleden sonra o kadar cesur oldu ki, o kazaya asaleten tayin oldu. Balkan Harbi akabinde Avlonya'dan bir zabit ile beraber bir sandala binerek Dalmaçya sahiline çıkmış ve oradan İstanbul'a kadar gelmişti. Bilahare valiliğe kadar yükseldi ve valilikten tekaüt [emekli] oldu. Eğer ben o gün yetişmemiş ve oradaki tecrübelerimle onu mantık yoluyla ve karanlıkta dışarıda gezdirmekle ikna etmemiş olsaydım onun idarede barınması ihtimali kalmayacaktı. Nitekim onun arkadaşlarından olan başka bir maiyyet memuru Aydonat'ta, Çamlık'a gitmeden evvel kaymakam vekili iken kazanın bir yerine eşkıya geldiğini haber almış, makamında ağlamaya başlamış ve kaymakam vekâletinden derhâl istifa ederek idadî mektebine hoca olmuş ve sonuna kadar bir daha idare hayatına girmeyerek başka vazifelerde bulunmuştur.

Çamlık mutasarrıflığında böyle çalışır dururken bir gün "Ergiri'ye nakliniz mutasavver [düşünülüyor], hemen hareket ediniz" diye bir telgraf aldım. Bir günde hazırlandım ve bir yelkenliyle akşamüzeri çocuklarımla beraber Reşadiye'den ayrıldım. Hava bulamadığımız için gece Reşadiye civarında bir yerde kaldık. Biraz rüzgâr çıkınca hareket ettik. Korfu boğazından geçerek akşamüzeri Sarandoz'a vardık. O gece eski kazamın nahiyesi Sarandoz'da kaldıktan sonra sabahleyin hareket ve öğleden evvel Delvine'ye muvasalat ettik. Bir saat kadar eski kazamızda kaldıktan sonra doğru Yanya için bulduğumuz arabalarla yola çıktık. Yanya'ya vardıktan iki gün sonra terfian Ergiri mutasarrıflığı vekâletine –yine sülûsan maaşla ve irade-i seniyye ile [padişah emriyle]– tayin olduğumu bildirdiler.

Mutasarrıflık vekâletinde bu dördüncü deneme olacaktı. Delvine kaymakamı Ekrem Bey (Müfit Bey'in kardeşi) mutasarrıf yapıldığı hâlde benim tekrar vekil olarak tayinim biraz canımı sıktı. Fakat hayır bundadır diyerek hemen can sıkıntısını üzerimden attım. Ve yeni vazifeme çocuklarımla hareket ettim. İki gün sonra Ergiri'ye vasıl olarak 29 Haziran 1912'de işe başladım. Ergiri mutasarrıflığının üç kazasında daha evvelce kaymakamlık yaptığım için mutasarrıflığın ahvali umumiyesini yakından tanıyordum. Mutasarrıflığın gezmediğim ve teftiş etmediğim yalnız iki kazası vardı: Premedi ve Himara.

Mutasarrıflık merkezine vardıktan birkaç gün sonra dağ yoluyla Premedi'ye ve Premedi'nin bir nahiyesi olan Fraşeri'ye gittim. Fraşeri'den avdette oralarca meşhur Fraşeri tekkesini[132] gördüm. Premedi'den tekrar dağ yoluyla, ki bu yolun bir kısmı ancak yürüyerek geçilir, döndüm. Ergiri'deyken siyasî Arnavut çeteleri Görüce ve Ilıkan taraflarından Yanya vilayeti dâhiline sarkmaya başladılar. O aralık hükümet değişti. Gazi Muhtar Paşa'nın riyaseti [başkanlığı] altındaki Büyük Kabine –bütün eski ve yaşlı ricalden mürekkep olduğu için bu namı almıştı– iktidar mevkiine geldi.[133] İktidara geldikten sonra Rumeli'de ve hassaten Adriyatik Denizi sahilinde İtalyan harbinin bitmesi dolayısıyla hükümet Anadolu'dan getirilmiş redif taburlarını terhis etti. (İtalyanlar bir buçuk sene evvel ansızın Trablusgarp'a hainane bir taarruz yaparak Trablusgarp şehrini ve deniz kenarındaki bazı yerleri işgal etmişlerdi.)

Bir müddet sonra Arnavut siyasî çeteleri aleyhinde takibat yapılması emredildi. Bundan cesaret alan çeteciler Ergiri mutasarrıflığı hududuna girdiler. Evvela müsellahan [silahlı olarak] Tepedelen'e girmek istediler. Müsellahan girmelerine müsaade olunmaması ve girmekte ısrar ederlerse silahla men olunmalarını Tepedelen kaymakamlığında bulunan Tepedelen ahz-ı asker [askere alma] şubesi reisi Binbaşı Baltacı Ahmet Bey'e tebliğ ettim. Bunun üzerine Tepedelen'e girmekten sarfınazar ederek mutasarrıflık merkez kazası hududuna girdiler. Fakat çeteler aynı suretle hareket etmek istediler. Aynı

132 Ünlü dilbilimci ve yazar Şemsettin Sami Fraşeri ile Arnavut siyaset adamları Abdül ve Naim Fraşeri kardeşlerin de eğitim gördüğü Bektaşi tekkesi.

133 Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919): Bursa'da doğdu. Bursa askerî idadîsinin ardından devam ettiği Harbiye Mektebi'nden 1860'ta mezun oldu. Hersek, Karadağ ve Kozan isyanlarının bastırılmasında yer aldı. Avrupa seyahatinde Sultan Abdülaziz'in maiyyetinde bulundu. 1871'de Yemen vali ve kumandan vekilliğine tayin edildi. 1873'te Girit vali ve kumandanlığına, 1874'te Erzurum valiliğine getirildi. 1877'de 4. Ordu müşirliğine ve Anadolu Harp Ordusu başkumandanlığına atandı. Osmanlı-Rus savaşında doğu cephesinde Erzurum ve Kars'ı savundu. 1878 Girit isyanında Halepa sözleşmesini imzaladı. 1908'de A'yân Meclisi üyeliğine ve reis vekilliğine getirildi. 1911'de Said Paşa sadrazamlığında A'yân Meclisi reisliğine tayin edildi. 21 Temmuz 1912'de sadrazamlığa getirildi. Oğlu Bahriye nazırı olduğu için kabinesine "baba-oğul kabinesi" de denmiştir.

cevap ile karşılaştılar. Nihayet efradı [askerleri] merkez kazasına bağlı bir köyde bırakarak, reisleri olan yalnız başına silahsız merkeze geldi. Ve beni makamımda ziyaret etti. Soğuk bir konuşma yaptık. Su istedi. "Ramazan günü hükümet konağında su içilmez" diye sert bir cevapla karşılaştı. Adam üzerinde bıraktığım intibaı bilmiyorum, fakat onun bende bıraktığı intiba kendisinin bir sergüzeştçi [macera sever] olmasından ibarettir.

BALKAN HARBİ VE YANYA SAVUNMASI

O ara Balkan devletleriyle aramız açıldı.[134] Onlar seferberlik yapmaya başladılar, biz de seferberlik ilân ettik. Fakat redifleri ve nizamiye taburlarındaki muallem efrat [talimli erler] terhis edilip hepsi yerlerine gönderildikten sonra, bu seferberlik ile topladığımız efrat alışık olmadıkları kıtalara verildi. Redifler de toplandı. Yunanistan ve diğer Balkan devletleri de bir olarak asker toplayıp askerleri hudutlarımıza yığınca çeteler de memleket dâhilinde asayişi ihlale başladı. Bu kabilden olarak evvelce kaymakamlık yapmış olduğum Ergiri'nin Delvine kazasında savunma için gereken tedbirleri aldım. Ben Delvine'deyken açığa çıkacağım hakkında bir haber aldım. Liva merkezine gittiğimde telgrafı gördüm: "Ergiri mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik irade-i seniyye ile açığa çıkarılmıştır."[135]

Müteessir olmadım. Büyük Kabine'nin İttihatçı olarak tanınmış faal idarecilerini iş başından uzaklaştırmak isteyeceğinden şüphe etmiyordum. Karın biraz sıkıldı. "Sen vazifen için çoluk çocuk düşünmeyerek dağlarda eşkıya arkasında dolaşırken göreceğin mükâfat bu muydu?" diyerek gözleri yaşlandı. Dâhili siyaset nokta-i nazarından açığa çıkarılmış olduğumu, bunda müteessir olacak hiçbir şey bulunmadığını, bizim için belki bu açığa çıkarılmanın hayri mucip [hayırlı] olacağını söyleyerek teskin ettim.

6 Teşrinievvel 1912 tarihinde Ergiri'den ebeveynimin bulunduğu Yanya'ya hareket ettim. Tebliğin bir noktası dikkatimi çekmişti. Mülki memurlar hakkında "açığa çıkarılmak" tabiri o zamana kadar hiç kullanılmamıştı. Mülki memurlar azledilir, elleri işten çektirilirdi. Benim hakkımda neden bu tabirin kullanıldığını bir türlü anlayamamış idim.

Yanya'ya geldikten birkaç gün sonra Yanya mevki-i müstahkem [savunma bölgesi] idare heyetine hükümet murahhası [delegesi] olarak tayin olundum.

---

134 Balkan Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan'a karşı Balkanlar'da verdiği, Ekim 1912'den Mayıs 1913'e kadar süren ve Londra Konferansı'yla sona eren savaş. Rumeli'deki tüm topraklarını bu savaşta yitiren Osmanlı İmparatorluğu konferans sonrası Bulgaristan'ın diğer Balkan devletleriyle savaşa tutuşmasından yararlanarak Edirne'yi geri alabilmiştir.

135 Abdülhalik Bey, Rumi 17 Eylül 1328 (30 Eylül 1912) tarihli irade-i seniyye ile açığa çıkarılmış, yerine Seniçe sancağı mutasarrıfı Fehmi Bey atanmıştır. Gönül Türkan Demir, *Mustafa Abdülhalik Renda 1881-1957* (Ankara, 2015), s. 20.

Eski Kale Nizamnamesi'ne tevfikan [uygun olarak] hükümetten ve meclis-i idareden birer, azalardan ve askerlerden iki kişi ile toplam beş kişiden mürekkep bir idare heyeti teşkil olundu. Riyasete [başkanlığa] meclis-i idareden tayin edilen Atıf Bey intihap edildi [seçildi]. Vazifeye başlanıldı.

Askerî iaşe ile ilk uğraşmaya başladığım bu işte köylere zahire ve iaşe maddelerine ait hususları bana tevdi ettiler [bıraktılar]. Esasen benim hiçbir işim yoktu. Açığa çıkarılmış bir idareciydim. Diğer siviller hususi işleri olduğu ve oldukça yaşlı bulundukları için merkezde çalışırlardı. Cihet-i askeriye [askerler] bir alay kâtibi ile bir tabur kâtibi vermişti. Bu iki arkadaş hesap işlerini ve diğer yazı işlerini deruhte etmişlerdi [üstlenmişlerdi].

Bütün muameleler çok muntazam oluyor, mazbataların dip koçanları, hesaplar pek muntazam kayıt ve muhafaza olunuyordu. Orada çalışırken vali vekili olarak vilayet kadısı Nevzat Efendi çağırarak evvelce Delvine kaymakamıyken iki defa vekâletinde bulunduğum Berat mutasarrıflığını teklif etti. "İstanbul'dan irade ile tayin edilirsem giderim, aksi takdirde gitmemekte mağdurum. Çünkü sebepsiz veyahut sebebi bildirilmeden açığa çıkarıldım. Bu tamir edilmedikçe nasıl gidebilirim?" dedim. O da hak verdi ve teklifini geri aldı.

Günler geçtikçe vaziyetimiz sıkışmaya başladı. Selanik'in [9 Kasım 1912] Yunanlılar, Manastır'ın da [18 Kasım 1912] Sırplar tarafından alınmasından sonra İstanbul ile muhabere ve muvasala [haberleşme ve ulaşım] kesildi. İtalya ile harp hâlinde idik. Adriyatik Denizi de Yunan donanması tarafından tarassut [gözetim] altında bulunuyordu. Selanik'ten sonra Yunanlılar fazla kuvvetle Yanya'ya geldiler. Yalnız Ergiri ve Lesvik yolları ile vilayetin Ergiri ve Berat livaları ile irtibatımız kaldı. Diğer taraflar ile muvasalamız [ulaşımımız] kesildi. O zamana kadar mevki-i müstahkem için ihzar [hazır] ettiğimiz mevadd [maddeler] Yanya kolordusunun ve garp cephesinden gelen bir fırkanın iaşesi de müstahkem mevkiin ambarlarından temin olunmaya başladı. Altı-sekiz ay içinde toplanan iaşe çok çabuk tükenmeye başladı. Bir aralık hastanelere bile buğday unu veremeyecek hâle geldik. Mısırı da öğütmek için elimizde yeter derecede değirmen yoktu. Hayvanlara yem kalmadı, meralarda serbest bırakıldı. Bit hastalığı (tifüs) günden güne artmaya başladı.

Nihayet Yunanlılar yaptıkları umumi bir hücum ile Yanya mevki-i müstahkeminin şarkından şehrin medhaline [girişine] kadar yaklaştılar. Nihayet kumandanlar, kolordu müstahkem mevkii kumandanı Esat Paşa ile Vehip[136] Bey şehrin ve mevki-i müstahkemin teslim şartlarını Yunanlılarla kararlaştırdılar. Ertesi gün Yunan askerleri şehre girdi.[137]

---

136 Vehip Kaçı (1877-1940): Esat Paşa'nın kardeşidir. Kurmay yarbay rütbesiyle Yanya müstahkem mevkii komutanlığında görevliydi.

137 Bilhassa Selanik'in teslim olmasıyla merkezle tüm bağlantısı kesilen Yanya, Esat Paşa komutasında ve Ali Fuat Cebesoy'un kurmay başkanlığında altı ay Yunan kuvvetlerine direnmiş, cephane ve erzağı

İŞGAL ALTINDAKİ YANYA'DA

Yunan askerlerinden evvel Yunan komitacıları eşkıya kıyafetleri ile önden geçtiler. Ben de herkes gibi çok müteessirdim. Evden dışarı çıkmadım. Bütün asabım bozuldu. Hele Yunan ve Trakya gazeteleri gelip de Trakya ahvalinden biraz malumat alınca daha çok sıkıldım. Yunan askerlerinin şehrin medhaline yaklaştıkları gece bizim yakın akrabalar toplandık. Kırk beş kişi olduk. Onlara ekmek hazırlamak çok müşkil bir mesele hâlini aldı. Evimizin içinde fırın vardı. Esasen muhasara [kuşatma] müddetince evin ekmeğini evde pişiriyorduk. Annem ve karım yoğuruyor, ben de fırında pişiriyordum. Bu vazife bana düşmüştü. Akraba toplandıktan sonra günde üç defa ekmek pişirmek icap etti. Evin bahçesi oldukça büyüktü ve epeyce de tavuklarımız vardı. Günde kırk-elli yumurta alıyorduk. Her birimize ancak birer tane düşüyordu. Bereket versin köy mahsûlü lahana, patates ve soğan ile mısırın bir kısmını şehirdeki eve getirmiştik. Onların bizim iaşemize çok yardımı oldu. Kendimiz aç kalmadık ve başkalarına da yardım ettik. Ergiri'ye gelirken kışlık yağ ve peynirimi de getirmiştim. Gelir gelmez çocuklar için de kâfi miktarda Nestle sütü [süt tozu] almıştım. Allah'ın inayetiyle iaşeden çok sıkıntı çekmedik. Yalnız uzun müddet mısır ekmeği yedik. Buğday ekmeği şehrin sukutundan [düşmesinden] beş on gün sonra dışarıdan gelen unlarla yapılabildi.

Şehirde komitacılar sarkıntılık etmekten geri durmuyorlardı. Bu da iki hafta kadar devam etti. Yunan jandarmaları idareyi ele aldılar. Bazı evlere hususi surette jandarma bile verdiler. Bizim eve de yalnız geceleri yatmak üzere bir jandarma gönderdiler. Vilayet dâhilindeki kaza kaymakamlarının ikisinin ahalisi tamamen Rum, birinin de ekserisi Rum'du.

Şehir Yunanlılara geçtikten sonra birtakım heyetler merkeze geldi. Evvelce kaymakamlık ettiğim yerlerden gelenler sureti mahsusada [özel olarak] beni ziyaret ettiler. Evden dışarı çıkmadığımı görünce, tahkirden [aşağılanmaktan] çekindiğime ihtimal vererek hemen teşebbüste bulundular. Yunan memurları tarafından yalnız hürmet göreceğimi söyleyerek çarşı ve sokağa çıkmamı teşvik ettiler. "Sizin memuriyet hayatınızda bıraktığınız tesir o kadar büyük ve iyidir ki bulunduğunuz kazaların halkı bunu hiçbir vakit unutamaz. Sizin için bir hizmet yapmak lazım ise biz hazırız. Bize söylemekten çekinmeyiniz. Biz ne yapsak sizin yaptığınız âdil muamelenin şükranını hiçbir vakit ödeyemeyiz" dediler. Kendilerine teşekkür ettim ve hiçbir şeye ihtiyacım olmadığını ve hakikaten Yunan memurlarından fena muamele görmediğimi

---

tükenen ordu 6.000 asker ve 450 subay kaybettikten sonra teslim olmuştur. Yanya 21 Şubat 1328'de [6 Mart 1913] Yunanlılara teslim edilmiştir. Bkz. Mehmet A. Gökaçtı, "Geçmişten Günümüze Yanya", *Tarih ve Toplum* Cilt 31, sayı 181 (Ocak 1999), s. 31-43.

ancak bana bir iyilik yapmak istiyorlarsa, bana İstanbul için müsaade vermelerine delâlet etmelerini söyledim.

Hakikaten insan memur bulunduğu yerde yalnız vazifesini düşünerek bitaraf hareket eder ve herkese seyyanen [eşit olarak] muamele yaparsa bunu halk, velev ki kendi ırkından da olmasa, unutmaz. İnsan ummadığı zamanlarda bile bunun mükâfatını görür. Ben o hizmetlerin halk üzerindeki hüsn-i tesirini [güzel etkisini] görmekle hakikaten mütehassis oldum [duygulandım]. Ve idare âmiri olarak edindiğim hareket tarzının isabetini bir daha, hem de benimle hiç alakası kalmayanların iyi muamelesi ile gördüm.

Sivas
Erzincan
Erzurum
Hasankale
Kemah
Kuzıçan
Avnik
Eleşkird
Bayezid
Diyadin
Maku
Nahçivan
Culfa
Ordubad
Kığı
Hınıs
Mulazgird
Mazgird
Bargiri
Ercış
Sağmah
Pertak
Çapakcur
Adilcevaz
Ahlat
Erçek
Hoy
Marand
Palu
Genç
Muş
Harput
Hani
Kulb
Van
Hoşab (Mahmudiye)
Süfiyan
Tebriz
Eğil
Sasun
Bitlis
Ergani
Atak
Hazo
Hizan
Agakis
Karkar
Penianiş
Çermik
Miyafarkın
Zok
Tinis
Amid
Harzan
Siirt
Gerger
Kâhta
Siverek
Sirya
Espaperd
Hakkâri
Çölemerik
Hısn-i Keyf
Urmiye
Samsat
Mardin
Cezire (Cizre)
Miran
Uşnü
Urfa (Ruha)
Kargandede
İmadiye
Nusaybin
Harran
Seve-Bulak
Habur
Eski Musul
Revanduz
Sincar
Musul
Erbil
Merga
Köysancak
Şehir Bazarı
Rakka
Altun Köprü
Kızılca
Kara D.
Kerkük
Sirucik
Havı
Şehrizor
Deyru'z-zor
Sinn
Rahba
Sihne
Tikrit
Zohab
? Derteng
Kasr-ı Şirin
Karan
Fırat
Ane
Demir Kapı
Dicle
Hanekin
Gilan
Zangabad
Mendeli
Kazaniya
Sahiliye
Deh Ba
Bağdat
Badra
Ceşşan
Kerbela
Hille
Necef
Vasit
Rumahiye
Semave
Kayseri
Niğde
Elbis
Gülek
Servantigâr
Tarsus
Adana
Ayas
Payas
İskenderun
Kilis
Azaz
Antakya
Kuseyr
Sermin
Zur
Lazkiye
Ma'arratü'h-Nu'
Cebele
Hama
Maşyaf
Tartus
Hims (Hum
Trablusşam
Kara
Nabk
El-Bika
Beyrut
Baalbek
Zebedani
Sayda
Katana
Şam
Kunaytira
Akka
Safed
Munya
Cisr b. Ya'kub
Şanemeyn
Laeccun
Muzeyrihi
Kakun
Aclun
Nablus
Yafa
Ayn Zerka
Remle
Kudüs
Askalan
Gazze
Darum
n Yunus
Hebron
Katrahi
Kerekü'ş-şebek
Karaba

Osmanlı Anadolusu, Kafkaslar, İran, Mezopotamya ve Suriye.
Kaynak: D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. B. Tırnakcı (YKY, 2013).

İkinci Bölüm

VATAN HAVASINI SOLUMAK

Şehrin Yunanlılar tarafından işgalinden sonra pek ender olarak komşulara kadar gidebildim. Bütün vaktimi evimde, altı dönümlük büyük avlunun bahçesini bizzat bellemekle geçirdim. Belleğim yerler ekildi. Meyve ağaçlarını budadım. Bu suretle iki ay kadar ıztırap içinde oturabildim. Çarşıya yalnız bir gün gittim. O da İstanbul için müsaade ettikleri zaman hükümet binasından müsaade vesikasını almak için.

O gün Yunan bayrağının evvelce bayrağımızın dalgalandığı hükümet ve kumandanlık dairelerinde dalgalandığını görünce müteessir oldum. Teessürüm derinleşti. İşimi bir an evvel bitirerek evime döndüm ve iki gün sonra Preveze tariki [yolu] ile İstanbul'a hareket ettim.

Çanakkale'ye gelinceye kadar ıstırabım yüzümden belli oluyordu. Yolda daima düşünüyor, ati [gelecek] hakkında bir türlü karar veremiyordum. İstanbul'a hareket ederken kararım Anadolu'nun ortasında bir yer bularak ailemi hemen oraya nakletmekti. Çanakkale'den içeri girince geniş bir nefes aldım. Doğduğum günden beri teneffüs ettiğim vatan havasını soluyordum yeniden. Birden yüzüm değişti. Yüzüme çökmüş olan ümitsizlik havası dağıldı. Vatanı yükseltmek, felaketlerden ders almak gerektiğini düşünmeye başladım.

İstanbul'a bir sabah erkenden girdik. Tahsil için yedi sene kaldığım bu güzel şehri görünce asabım iyileşir gibi oldu. Dışarıya çıktım. Prevezelilerden bir kafileye daha önce müsaade edilmişti. Onların içinde arkadaşlarıma rastladım. Gedikpaşa'da onların bulunduğu pansiyonda ben de bir oda tuttum. Akrabalarımı, teyzezademi ziyaret ettim. İttihat ve Terakki merkez-i umumisine [genel merkezine] giderek Yanya'dan partiye ait bende bulunan emanetleri verdim.

GAZETEDEKİ TAYİN HABERİ

Dâhiliye Nezareti'ne giderek açığa alınma sebeplerimi anlamak ve cevaz-ı istihdam kararı almak istedim [işe alınmak için izin istedim]. Dâhiliye nazırı Hacı Âdil[1] Bey'di. Kendilerini Rumeli seyahatinde Yanya'ya uğradıkları yaz gördüğümü yukarıda yazmıştım. Görmek istedim. Kabul ettiler ve hüsn-i muamele gösterdiler. Ne kadar zamandır açıkta bulunduğumu sordular.

1 Hacı Âdil Arda (1869-1935): Bkz. Bölüm 1, n. 130.

"Sekiz ay" dedim.

"Bu kadar oldu mu?" dedi. Ondan sonra biraz düşünerek, "Öyle ya, tam sekiz ay" diyerek cevabını yine kendileri verdiler.

Cevaz-ı istihdam kararı için müracaat ettiğimi söyledim.

"O bir formalitedir" dediler.

Kendisinin yanından çıktım, memurin müdürü Şerif Bey'e uğradım. Şerif Bey bana barid [soğuk] bir muamele göstermedi, aksine hürmet etti. Birkaç gün sonra Mahmut Şevket Paşa'nın şehadeti vuku buldu.[2] Ben de bazı arkadaşlarımla merhumun cenazesine gidiyordum. Arkadaşlarımdan biri bir gazete uzattı, "Uzak yere intihap ettiniz" dedi. Gazeteye baktım. Münhal [boş] olan Siirt kaymakamlığına tayinim yazılıydı.

Düşündüm, Yunan denizi kenarında, devletin aksâ-yı garbındaki [en batısındaki] bir yerden aksâ-yı şarkına [en doğusuna] gidiyorum. Siirt'in Van'a mı, Bitlis'e mi merbut [bağlı] olduğunu unutmuşum. Bitlis'e merbut olduğunu ve İran ile mutasarrıflık hududu arasında Süleymaniye mutasarrıflığının Zaho ve Dohuk kazaları ile Hakkâri'nin Çölemerik kazaları olduğunu anladım.

Mahmut Şevket Paşa'nın şehadeti akabinde hükümette yapılan değişiklikte Talât Bey Dâhiliye nazırı olmuştu. Memurin ve Muhasebe Müdürlüklerinde işimi bitirdikten sonra en kısa yol olan Batum, Tiflis, Gümrü, Açmazin,[3] Iğdır ve Van tariki [yolu] ile Bitlis'e, oradan da Siirt'e gitmeye karar verdim. Batum'a kadar vapurla, Açmazin istasyonuna kadar şimendiferle, oradan araba ile Iğdır'a gidilecek ve Iğdır'dan sonra yine araba ile Van'a varılacaktı. Bu yolu tercih ettim.

---

2 Mahmut Şevket Paşa (1856-1913): Bağdat'ta doğdu. Üsküdar askerî rüştiyesi ve Kuleli askerî idadîsine devam ettikten sonra, 1878'de Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu. Osmanlı ordusunun ıslahıyla görevlendirilen Goltz Paşa'nın muavinliğini yaptı. Hızlı siyasî ve askerî yükselişi 1908'de Üçüncü Ordu komutanlığına atanmasıyla başladı. 31 Mart Vak'ası sonrası İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'na komuta etti. 18 Mayıs 1909'da Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordular müfettişliklerine getirildiğinde ordu içindeki en yetkili kişi konumuna yükseldi. Temmuz 1912'ye kadar süren sıkıyönetimin de yardımıyla önce Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin, ardından Hakkı Paşa kabinesinin üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu. Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskını sonrası sadrazamlığa getirilerek yeni kabineyi kurdu. İktidarda olduğu dönemde Yemen isyanı ve Trablusgarp'ın işgalinin yarattığı kriz ile subayların siyasetten çekilmesine yönelik ısrarı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arasının giderek açılmasına neden oldu. 11 Haziran 1913'te Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e giderken arabasında uğradığı silahlı saldırıda öldürüldü. İttihatçılar suikasttan muhalifleri olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı sorumlu tuttu, idarecileri bu olaya karıştıkları gerekçesiyle ağır cezalara çarptırıldı, ülkeden kaçmak zorunda bırakıldı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle iktidar tamamen İTC triumvira'sının, yani Enver, Cemal ve Talât Paşaların kontrolüne geçmiştir. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27 (Ankara, 2003), s. 384-386; Bayram Bayraktar, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Subayların Siyaset Yapmasına Engel Olmak Amacıyla Yapılan Uygulama Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi: Siyaset*, ed. Güler Eren, Cilt: 2 (Ankara, 1999), s. 454-460; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İletişim Yayınları, 2015), s. 156-180; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 149.

3 Açmazin (Açmiyaçin veya Eçmiadzin): Erivan'ın 20 kilometre batısında bulunan bir kaza. Bugün Ermenistan'ın en büyük dördüncü şehri Vagharshapat.

Veda için Dâhiliye nazırı Talât Bey'in yanına girdim. Bir emir ve direktifleri olup olmadığını sordum.

"Orada biraz eşkıya vardır. Başka cereyanlar da olsa gerek. Rumeli'de çalıştığınız gibi çalışarak asayişi temin etmenizi istiyorum. Başka söyleyecek bir şeyim yok, tamamen muvaffak olacağınıza eminim. Uğurlar olsun" dedi.

Merkez-i umumiye uğradım. Hacı Âdil Bey'i gördüm, kendileriyle epeyce konuştum. Orada arkadaş bulunup bulunmadığını, hiç olmazsa, madem ki eşkıya ile uğraşacağım, emin bir jandarma kumandanı temin etmelerini rica ettim.

"Şimdiki hâlde jandarma kumandanı yok. Yeni giden Abdülkadir isminde genç bir müddei-i umumi [savcı] vardır, o size yardım eder. Üst tarafı yavaş yavaş temin edilir" dediler.

Biraz Çamlık intihabından bahis açıldı. "Siz tamamen haklı çıktınız. Hakikaten Şahin Bey ilk aleyhimizde bulunanlardan biri oldu" dedi.

SİİRT YOLUNDA

Haziran'ın ortalarına doğru İstanbul'dan Lloyd Triestino [kumpanyasının] vapurlarından biri ile Batum'a hareket ettim. Trabzon'a kadar vaz'ı hamil etmek üzere [doğum yapmak için] hemşiresinin yanına giden amcazadem Ömer Abdülkadir Renda'nın refikası İffet Hanım ile İffet Hanım'ın görümcesi Hikmet Hanım'ı götürdüm. Trabzon iskelesinde hemşiresi ve enistesi vapura gelerek onları karşıladılar, ben dışarı çıkmadım. Vapurdan Trabzon'u seyrettim.

Nihayet Batum'a geldik. Pasaportumda "Gubernator" [vali] yazılı olduğu için Batum'da iskele ve gümrükte Rus memurlardan hürmet gördüm. Eşyamı bile yoklamadılar. Batum'da bir gün kaldıktan sonra şimendiferle Tiflis'e gidildi. Tiflis'te bir gün kalındı. Oradan şimendiferle Açmazin istasyonuna ve arabayla Iğdır'a gidildi. Vapurda nahiye müdürlüklerinden birine tayin edilmiş olan Köprülülü Sabit Bey'e rast geldim. Mektepte iken Köprülü'ye gittiğim zaman onu orada amcası Mahmut Bey'in evinde tanımıştım. Bu suretle ikimiz yol arkadaşlığı yaptık.

Iğdır'da bir Ermeni'nin isticarında bulunan [işlettiği] tek katlı bir otele indik. Araba aradık. Nihayet Van için bir fayton tuttuk. Sülüs masrafı [masrafın üçte biri] bana, diğeri nahiye müdürüne ait olacaktı. Araba ikindiüstü Iğdır'dan hareket edecekti. Hareket zamanına kadar çarşıda dolaştık, her tarafta Türkçe konuşulduğunu, fakat halkın İstanbul'daki eski Acemler gibi giyindiğini gördük. Otele döndüğümüz zaman sebebini anlamak istedik. Otelci bura halkının Türkçe konuştuğunu, fakat Acem olduklarını söyledi.

Tiflis ile Açmazin arasındaki şimendifer seyahati sırasında karı koca Tebriz'de muallim olan bir Ermeni ailesi ile tanışmıştım. İkisi de Türkçe biliyorlardı. Türkçeyi nereden öğrendiklerini sorduğumda, "Tebriz'de Türkçe konuşuruz" demişlerdi. Iğdır'da da bu hâli görünce, İstanbul'da Acem dediğimiz kimselerin ekserisinin Azeri Türk olduğunu, fakat Şii oldukları için kendilerine Acem denildiğini, daha doğrusu kendilerine Acem dediklerini ve Muharrem ayinlerine[4] iştirak edenlerin kısm-ı azamının [büyük bölümünün] Azeri Şii Türk olduğunu anladım.

İkindi üzeri Iğdır'dan hareket ettik. Akşama doğru güneş batmadan evvel Boyun noktasında bir göl kenarındaki Rus hudut karakolunun önüne geldik. Orada arabada geceledik. Alessabah [sabah erkenden] dağdan aşağı inerek Kızıldize'ye geldik.[5] Kızıldize'de bizim gümrük ve karantina idaremiz vardı. Gümrük muamelesi bittikten sonra sıhhi muayeneye gittik. Rodos'ta maiyyet memuru iken tanımış olduğum bir Rum doktorunu orada karantina doktoru buldum. Tanıştık, muamelelerimiz çabuk bitti. Bir şeyler yedikten sonra hareket ettik. Geceyi bir köy kenarında bulunan jandarma karakolu önünde araba içinde geçirdik. Sabah erkenden hareketle öğlene doğru Akbağ'a[6] geldik. Orada Hamidiye Süvari Alayları[7] binbaşılarından birine rast geldik. Biraz kaldıktan sonra daha fazla durmayı uygun bulmadık ve gece Bargiri'de[8] yatmak üzere hareket ettik. Fazla sürerek Bargiri'ye gelebildik.

Bargiri'de bir dam altında istirahat edelim diye hükümet konağında yatmaya karar verdik. Seyyar karyolalarımızı açtık. Fakat öyle bir pire hücumuna uğradık ki uyumak kabil [mümkün] olmadı. Erkenden yola çıktık, ikindiüstü Van ovasında bir Alevi Türk köyüne geldik. Arabacı, ki Ermeni idi, "Bu köy Kızılbaştır, burada yatılmaz" dedi. Biz ısrar ettik ve o köyde geceledik. Vakıa dam altında yattık, fakat yattığımız yer hayvanların bulunduğu bir ahırın ke-

4 Bektaşi ve Aleviler, Muharrem ayının ilk on iki günü Hz. Hüseyin'in matemini tutarlar. İlk on gün su orucu tutulur, on birinci günün akşamı aşure pişirilir ve ertesi gün dağıtılır. Bkz. Bedri Noyan, "Bektaşi ve Alevilerde Muharrem Ayini, Aşure ve Matem Erkânı", *Halk Kültürü* 1984 (1).

5 Kızıldize: Bayezid'in güneyinde, tarihî İran kervan yolu üzerinde bulunan bir köy. Bugünkü ismi Ortadirek'tir.

6 Abağa (Abak): Bayezid-Van güzergâhında, Bargiri'nin kuzeyinde, Abağa Çayı'nın suladığı ova. Diğer ismi Çaldıran'dır.

7 Hamidiye Aşiret Süvari Alayları: Abdülhamit'in 1891'de Kürt ve Arap aşiretlerden, Rus Kazak birlikleri örnek alınarak meydana getirdiği ve ekseriyetle İbrahim Paşa gibi aşiret reislerinin kumanda ettiği birliklerdir. 1894 Sasun isyanının bastırılmasında uyguladıkları yöntemlerle kötü bir şöhret edinen Hamidiye Süvari Alayları 1908 devrimi sonrası dağıtılmış, ancak 1912'de milis kuvvetler biçiminde yeniden örgütlenerek Aşiret Süvari Alayları adıyla düzenli orduya bağlanmış, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına katılmışlardır. Bkz. Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950* (Oxford University Press, 2012), s. 18; Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans* (ABC-CLIO, 2009), s. 203-204.

8 Bargiri: Van Gölü'nün kuzeydoğusunda, 1910'dan itibaren Van vilayet merkezine bağlı bir nahiye. Bayezid-Van güzergâhındaki önemli kavşak noktalarından biridir. Bugünkü ismi Muradiye'dir.

narında ayrılmış bir sekiden ibaretti. Esasen köylüler de burada yatıyorlarmış.

Sabahleyin erkenden yola çıktık. Öğleden evvel Van'a vardık. Van'da bir otele yerleştim, ardından Tahsin[9] Bey'i makamında ziyarete gittim, biraz konuştuk. Oranın idaresinden biraz malumat almak istedim. "Rumeli'den daha kolaydır" cevabını aldım. Anlattığı bazı vakalardan anladım ki buralarda en çok uğraşacağımız unsurlar Ermeniler idi. Kürtler ikinci derecede kalıyordu. İki gün kadar Van'da kaldıktan sonra ufak bir motorla Tatvan'a hareket ettik. Geceyi ada [Akdamar adası] civarında geçirdik. Sabahleyin Elcevaz'a[10] ve sonra da Tatvan'a[11] vardık. Gölde epeyce fırtına vardı. Birçok yolcuyu tuttu, fakat salimen Tatvan'a varabildik.[12]

DOLANDIRICI KARAKOL KUMANDANI

Tatvan'dan Bitlis'e 17 kilometre, herkes bir at kiralayarak Bitlis'e gidiyordu. Ben de yabancısı olduğum bu vilayete merbut bir livanın mutasarrıfı bulunduğum için karakola müracaat ettim. Bana da iki hayvan bulmalarını söyledim. Karakol kumandanı hayvan kiralarının 25 kuruş olduğunu, fakat hatırım için bana 20 kuruşa hayvan bulacaklarını söyledi. Bu söz beni birdenbire şaşırttı. Ve sert bir tavırla bana ne sıfatla hatır yaptığını ve neden dolayı bana daha ucuz bedelle hayvan tutmak istediğini sordum. Adam şaşaladı. "Devlet bana yol parası veriyor, onu kimseye minnet etmemem için veriyor" dedim ve hayvanların binek ücretini de peşin vererek hareket ettim.

Vapurcukta, yani motorda, tanıdığım diğer Bitlisli yolculara rastladım. Konuşarak gidiyorduk. Hayvan ücretinden bahis açıldı. "Bitlis belediyesi fiyat kesmiştir, 15 kuruşa bir hayvan tutuluyor" dediler. Bunu öğrenince daha çok müteessir oldum. Demek kendi memur olduğum vilayete ilk girdiğim dakikada benden yalancılıkla muayyen [belirli] tarifeden fazla para dolandıran jandarma karakol kumandanı oldu. Derin derin düşünmeye başladım. Demek ki bu vilayetteki jandarmalar böyledir. Bunlar ile nasıl asayiş temin edilebilir? Biz Rumeli'de böyle şeylere hiç rastlamamıştık.

Geç vakit Bitlis'e girdik. Bitlis belediye dairesi karşısındaki tek otele indim.

---

9 Hasan Tahsin Uzer (1877-1939): Selanik'te doğdu. Atatürk'ün çocukluk arkadaşıdır. Mülkiye eğitiminin ardından çeşitli idarî görevlerde bulundu. 1913'ten mütareke dönemine kadar Van, Erzurum, Suriye ve İzmir valiliklerini üstlendi. Meclis-i Mebusan'da İzmir mebusu iken işgal kuvvetleri tarafından tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Dönüşünde TBMM'de milletvekili olarak yer aldı. 1935'te Üçüncü Umûmî Müfettişlik'e atandı. Bu görevdeyken rahatsızlanarak vefat etti.

10 Elcevaz (Adilcevaz): Van vilayeti, Van sancağına bağlı kaza. Van Gölü'nün kuzeyinde, Süphan dağının altında, tarihî Halep-Tebriz yolu üzerindedir.

11 Tatvan (Tadvan): Bitlis vilayeti, Bitlis sancağı, Bitlis merkeze bağlı nahiye. Bitlis'in kuzeydoğusunda, Van Gölü kıyısında, tarihî Halep-Tebriz yolu üzerindedir.

12 20. yüzyıl başında imparatorluğun en büyük gölü olan Van Gölü üzerindeki işlek iskeleler, Van, Ahlat, Erciş, Adilcevaz ve Gevaş'tır.

Ertesi günü vali Ohrili Mazhar[13] Bey'i ziyaret ettim. Gideceğim yerin ahvali hakkında bana malumat verdi. Asayişin bozuk olduğunu, en ziyade asayişle meşgul olmam icap ettiğini söyleyerek muvaffakiyetler temenni etti. Ertesi gün hayvanla Bitlis'ten hareket ettim, gece Zaviye Sürhan'da kaldım.[14]

Ertesi sabah erkenden kalktım, Zaviye Sürhan'ın altındaki nehirde bir banyo aldıktan sonra yola devam ettik. Ve öğle ezanı okunurken Siirt'e girdim.[15] Şehir uzaktan bembeyaz yüksek binalarla süslenmiş bir kasaba olarak gözümün önüne Beyoğlu'nu getirdi. İçeriye girince sokaklardan etrafa pis bir koku yayılıyordu. Doğru hükümet konağına gittim. Mutasarrıf vekili olarak kalan mektubcusu haber alınca geldiler. Onlar da istikbale [karşılamaya] hazırlanıyorlarmış, öğleden sonra çıkacaklarmış, fakat erken gelmişim. Allah'ın tevfikine istinaden 18 Temmuz 1913'te Siirt'te işe başladım.

BEDİRHANİ KAMİL BEY'İN MAZBATASI

Yeni geldiğim bu mutasarrıflığın umumi muamelatını gözden geçirmeye, kendime göre bir çalışma programı düşünmeye başladım. Dâhiliye nazırım Talât Bey'in "Rumeli'deki gibi çalışınız, yeter" sözü daima kulaklarımda. Memurların ve sairlerin [diğerlerinin] tebriklerini kabul ettim. Hem ziyaretlerini iade etmek hem de ahval ve bilhassa asayiş hakkındaki şikâyetlerini dinlemek ve kendi kendime bir karar vermek için birer birer hepsini evlerinde gördüm.

Üç dört gün geçmişti ki vilayetten bir telgraf aldım. Vilayet Umumi Meclis azalığına Siirt'çe intihap edilen [seçilen] Bedirhani Kamil Bey'in mazbatasındaki itirazları tetkik ederek yapılacak muamelenin ve icap ederse intihabın yeniden icrası hakkında fikir ve mütalaamın beyanı isteniyordu. Mazbatayı, bütün intihap işlerini tetkik ettim. İntihabın kanunî dairesinde [kanunlar çerçevesinde] yapıldığını ve Kamil Bey'in tamamen kanuna uygun bulun-

---

13 Ohrili Hüseyin Mazhar: Üsküp ve Kosova valiliklerinde (1911-1912), İzmir polis şefliğinde bulundu. Mart 1913'te Ali Paşa yerine Bitlis valiliğine atandı. 1916'da Talât Paşa tarafından tehcir sırasında yaşanan suiistimalleri araştırmakla görevlendirilen dört komisyondan birinin başkanlığına getirildi. Ocak 1920'de Diyarbakır valiliğine tayin edildi, 1921 Mart'ına kadar bu görevde kaldı. 1922 Ağustos'unda Aydın mutasarrıflığına tayin edildi. Eylül ayında emekliye sevk edildi.

14 Zaviye Sürhan (?): Kanunî Süleyman'ın 1533 Irak seferine katılan Matrakçı Nasuh, bu bölgede Tekke-i Sapan adlı bir konaklama yerinden söz eder. Stefanos Yerasimos bunun, Tavernier'nin Adilcevaz'ın kuzeyine yerleştirdiği Spanktiere olduğu görüşündedir. Tavernier Bitlis'in güneyinde ise Karakan'da bir kervansaraydan bahseder, ki Bitlis'ten önceki son yerleşim yeridir. Bkz. Stefanos Yerasimos, ed., *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdağ (Kitap Yayınevi, 2010), s. 288-291.

15 Siirt: Bitlis vilayeti, Siirt sancağı merkez kazası Siirt, Dicle nehrine akan Botan çayı üzerindedir. Siirt, Eruh, Pervari, Garzan ve Şirvan kazalarından oluşan Siirt sancağının 1906/1907 sayımına göre toplam nüfusu 71.595, bunun 59.499'u Müslümandır. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914* (University of Wisconsin Press, 1985), s. 162-163.

duğunu gördüm. Mazbatadaki nakîb[16] ve müftü efendilerin itirazlarını daha çok şahsi gördüm. Vilayete cevap verdim. Muamelenin tamamen kanunî olduğunu ve intihabın feshini mucip [gerektiren] kanunî bir sebep görmediğimi ve mazbatada dermeyan edilen [ele alınan] itirazların hükümetin kuvvetli bulunması takdirinde hiçbir kıymeti olmayacağını ve hükümet zayıf olduğu zaman itirazda olmasından korkulan ahvalin hudusuna [sonradan meydana gelmesine] manî olunamayacağını ve binaenaleyh yapılacak bir şey olmadığını arz ettim.

Mutaarrızların [şikâyetçilerin] anlaşılan ya vilayette veyahut mutasarrıf merkezinde şifreyi yazan memurlar arasında adamları vardı ki benim yazdıklarımı aynen öğrenmişler. İki üç gün sonra müftü ve nakîb efendiler benim yazdığım telgraftan bahsederek, "Bizim itirazlarımız Bedirhanilerin[17] şimdiye kadar bu memlekette yaptıkları muhtelif isyanları nazar-ı itibara [dikkate alarak] hükümetimizi ikaz etmeye matuf [yönelik] idi. Bizim şahsen bir şeyimiz yoktur. Bilseydik, itirazda bulunmazdık" dediler.

Ben de, "Sizin kanaatiniz bu. Siz vazifenizi yaptınız, üst tarafını düşünmemeniz lazım. Mutasarrıflık ve vilayet icabını yapar" dedim. Uzun söyletmediler, fakat mesele bu şekli alınca hemen ayağa kalktım ve cümlesine hitaben sert ve ciddi bir eda ile "Mutasarrıflık makamı şahsi münakaşa yeri değildir. Hepiniz dışarı çıkınız ve münakaşalarınızı dışarıda yapınız" dedim.

Biraz sonra müddei-i umumiyi [savcıyı] çağırdım, gülerek kabul ettim, "Çok mu sert oldu?" dedim.

---

16 nakîb: İslam'da peygamberin soyundan geldiğini iddia ederek seyyid, veyahut şerif, payesi alanlar toplumda ayrıcalıklı bir konum elde eder, askerlik hizmeti ve vergiden muaf tutulur, a'yândan kabul edilerek yerel yönetimde söz sahibi olurlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bunların kayıtlarını nakîb-ül-eşraf nıtardı. Nakîb-ül-eşraf, seyyidlik iddiasında bulunanların başvurularını da değerlendirir, seyyidlerin haklarını gözetir, kanundan sapanları cezalandırırdı. Kıdemce halifeden sonra gelen nakîb-ül-eşraf, padişahlara kılıç kuşatır, padişahların cenaze namazını kıldırırdı. Meşrutiyet devrinde Meclis-i A'yân'a atanmış, 1908 devrimi sonrasında da maaşı artarak mevkiini korumuştur. Seyyidlerin yaşadıkları vilayet ve liva merkezlerine de "nakîb-ül-eşraf vekili (veya kaymakamı)" unvanıyla memurlar tayin edilir, bunlar meclis divanında yer alırlardı. Tanzimat ile birlikte politik etkilerinin azaldığı iddia edilir. Bkz. Bruce Masters, "ashraf", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston ve Bruce Masters (New York, 2009), s. 55-56; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II (İstanbul, 1993), s. 647-648; Selçuk Akşin Somel, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire* (Scarecrow Press, 2003), s. 209.

17 Bedirhan ailesi: Botan bölgesine hâkim, kuvvetli bir Kürt aşireti. Botan Beyi Bedirhan Paşa 1840'larda Cizre ve çevresine hâkim olmuş, Tanzimat reformlarının taşra idaresinde ve vilayet yapısında getirdiği değişiklikler güç kaybetmesine sebep olunca merkezî otoriteye isyan etmiştir. İsyan bastırılıp Bedirhan Girit'e sürülse de bölgenin hâkimiyeti ailenin diğer fertlerine bırakılmıştır. Geniş bir aile olan Bedirhanlar arasında önemli pozisyonlara getirilenler olmuş, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile Kürdistan Teali Cemiyeti gibi örgütlerin kuruluşunda yer almışlardır. İlk Kürtçe gazete *Kürdistan* yine bu aile tarafından çıkarılmıştır. Bkz. Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries* (SUNY Press, 2004), s. 95-99.

"O kadar ciddi ve sert konuştunuz ki üçümüz birden önümüze bakarak çıkmaya mecbur olduk. Adamların tarizine [üstü kapalı sataşmasına] bittabi ben de cevap verecek idim ve münakaşa hakikaten iyi olmayacaktı. Hareketiniz çok münasip oldu" dedi.

Tabii benim tarz-ı hareketimden gerek müftü ve gerekse nakîb efendiler çok muğber oldular [gücendiler]. Çalışmalarıma devam ediyordum. Nazar-ı dikkatimi çeken ilk mesele idare meclisindeki ruhani azalar idi.[18] Müftü, nakîb, Keldani metropoliti, Süryani metropoliti, Ermeni marhasa, hepsi idare meclisi müzakerelerine iştirak ediyorlardı. Bereket versin ki bunların cümlesi ekser hâllerde [çoğunlukla] aynı fikirde bulunmuyorlardı.

SİİRT'İN İMARI VE SU SORUNU

Şehri biraz tetkik ettim. Muayyen iki üç yoldan maada [haricinde] sokaklar dar ve pisti. Binaların tarz-ı inşası "ces" [Kürtçe "alçı"] denilen bir nevi alçı ile taşların yapıştırılmasından ibaret gayet seri bir tarzdı, ki hararet ve rutubeti son derece masseder [emer]. Yazın geceleri odada uyumak ve yatmak mümkün değildi. Herkes damlarda yatıyordu. Ben de ev buluncaya kadar hükümet dairesinde kalmıştım. Fakat güneş çıkar çıkmaz o kadar yakıyordu ki dışarda kalmak mümkün değildi. Hemen soğuk bir duş alarak aşağı odaya iniyordum.

Gündüz duvarların massettiği sıcaklık bütün gece tekrar dışarıya verildiği için odalar öğlene kadar çok sıcak olmuyordu. Öğlene kadar ısınmaya başlar ve öğleden sonra oturulmaz hâle gelirdi. Hava geceleri çok berrak, yâbis [kuru] ve gündüze nazaran serin denilecek kadar latifti. Damlarda uyku esnasında rahatsız edecek sinek, sivrisinek yoktu. Gündüzleri ise sinek pek çoktu. Neyse ki bit pire yoktu. Damlarda güneş çıkıncaya kadar iyi uyunabi-

18 meclis-i idare: Tanzimat döneminde merkeze bağlı yerel yönetimlerin meydana getirilerek idarî yapılarının tespiti sürecinde 1854'te İstanbul'da Şehremaneti'nin kurulmasıyla başlayan dönüşüm taşraya doğru yayılmak istenmiş, bu itibarla pilot çalışma mahiyetindeki 1864 tarihli Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin ardından, burada genel hatları çizilen hukuki çerçevenin geliştirilerek kapsamının genişletildiği 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi hazırlanmıştır. Günümüz modern belediyeciliğinin ilk adımlarını teşkil eden 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde vilayet teşkilatı ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve köy biçiminde olmak üzere Osmanlı idarî birimleri yapılandırılmıştır. Bu nizamnameyle vilayet idare meclisleri teşkil edilerek geniş katılımlı bir yönetsel yapı gözetilmiştir. Livalarda teşkil edilen idare meclisleri de vilayetlerle aynı fonksiyonu üstlenmiştir. Tanzimat ruhuna uygun olarak, valinin başkanlığında toplanan vilayet idare meclisi üyeleri arasında hâkim, mektubcu ve defterdarın yanı sıra ahalinin seçtiği iki Müslüman ve iki gayrimüslim üye bulunurdu. Aynı şekilde müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri de tabii üyelerdi. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2010); İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri 81840-1880)* (Ankara, 2000), s. 61-62; Erkan Tural, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi* 14 (1), Ocak 2005.

liyordu. Hükümette yatıp kalkmayı doğru bulmuyordum. Nihayet hükümete uzak olmakla beraber fevkani [üstte] iki odalı, geniş ve açık bir sofası olan bir ev buldum. Tek kusuru bir çeşmenin yanında bulunmasıydı. Kadınlar sabaha kadar ellerinde testi, su almak için nöbet bekliyorlardı.

Şehrin en büyük derdi içecek su idi. Evlerdeki kuyuların suları acıydı, yalnız temizlik için kullanılabilirdi. Hamamları selatin[19] idi; Siirtliler Şafii oldukları için bir havuz içinde su değişmeden akşama kadar havuza girer çıkar, güya temizlenirlerdi. Onun için cilt ve göz hastalıkları fazla idi. Hanefilerin küçük bir hamamı vardı. Hanefilerden başka Şafii olup da sıhhi durumdan korkanlar oraya giderdi.[20]

Seleflerimden biri her evin bahçesinde bir kuyulu abdesthane yaptırmaya muvaffak olmuş ise de halkı sokaklarda büyük abdestini yapmaktan tamamen men edememişti. Hele dar ve kemerli sokaklar umumi ve açık bir abdesthaneden başka bir şey değildi. Oradan geçmek zaruretinde kalındığında kirlenmemek için çok dikkat etmek gerekirdi. Oturduğum ev hükümete biraz uzaktı. Yolum da böyle dar sokaklara rast geliyordu. Sokakta bu vaziyette gördüklerimi kovalamaktan kendimi alamıyordum. Bu şekilde bir iki yol temiz kaldı.

SİİRT'TE İLK TAKİBAT

Siirt'e vardıktan sonra iki hafta geçmişti ki, vilayetten bir telgraf aldım. Van vilayeti namına Hakkâri mutasarrıfı Cevdet[21] Bey, jandarma kumandanı

---

19 selatin: Ar. sultanlar. Osmanlı sultanı ve ailesi tarafından yaptırılan camilere selatin denirdi. Zamanla cami dışındaki meyhane, hamam, han gibi büyük yapılar için de kullanılmaya başlamıştır.

20 Sünni İslam inancında ve İslam hukukunda Kuran'ın yorumlanmasına göre birbirinden ayrılan dört ana fıkıh mezhebi vardır. Bunlar Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli'dir. Osmanlı devletinin resmî mezhebi Hanefilik'ti. Vilayetlere atanan kadılar bu mezhebe mensup olmakla birlikte öteki mezheplerin hâkim olduğu yerlerde mahkemelere diğer mezheplerden müftülerin katılmasına da izin verilirdi. 17. yüzyılda Bitlis'te bulunan Evliya Çelebi burada Şafii mezhebi müftüsü bulunduğunu, Hanefi mezhebi müftüsü bulunmadığını, çünkü halkının Şafii mezhebinde olduğunu yazar. Yine Evliya Çelebi'ye göre Türkler Hanefi, Kürtler Şafii'dirler. Bruce Masters, "sharia", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston ve Bruce Masters (Facts on File Inc., 2009), s. 527; Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis ve Halkı*, çev. Haydar Işık (Alan Yayıncılık, 1989), s. 45; Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, 1. Cilt (Yapı Kredi Yayınları, 2010), s. 130.

21 Tahir Cevdet Belbez (1878-1955): İşkodra'da doğdu. 1901'de Mülkiye Mektebi yüksek kısmından mezun oldu. Van vilayetinde maiyyet memurluğunu tamamladı. Çeşitli kaza kaymakamlıklarının ardından Ocak 1912'de Hakkâri mutasarrıflığına atandı. Kasım 1914'te Van valiliğine önce vekâleten, ardından asaleten atandı. Nisan 1916'da Adana, Ekim 1917'de Ankara valiliklerine tayin edildi. Mütareke döneminde İzmir'de tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Malta'dan firar ederek bir süre Avrupa'da kaldı. Savaştan sonra Bergama yakınlarındaki çiftliğine yerleşerek ziraatla uğraşmıştır.

Halil[22] Bey ve fırka kumandanı Hüseyin Bey'den mürekkep bir heyet yanlarında bir müfreze olduğu hâlde Geliguyan[23] taraflarına hareket etmişler. Bitlis vilayeti namına da benim emniyet edeceğim zevattan birinin bir tabur askerle gönderilmesi münasip görülmüş, mütalaam soruluyordu.

Verdiğim cevapta, yeni geldiğim için bu işlere vukufu olan [hâkim] bir kimseyi henüz tanımadığımı, münasip görüldüğü takdirde bizzat hazır olduğumu arz ettim. Vilayet bu cevabı memnuniyetle karşıladı ve bana bu kararımdan dolayı teşekkür etti. Esasen Muş'a gelmiş olan bir tabur nizamiye askeri, bir muhabere [haberleşme] başlamadan evvel Şırnak taraflarına hareket etmişti. Şifreyi hâlleden tahrirat [resmî yazışma] müdürü bana Şırnak Geliguyan gibi uzak ve sert yerlere gitmektense Garzan[24] kazasına Bişare Çeto'ya gitmenin daha münasip olacağını söyledi.[25] Tahrirat müdürünün kızını bir Siirtliye verdiğini ve onun Bişare Çeto'yla bir karabeti [yakınlığı] olduğunu haber almıştım. Tahrirat kâtibinin bu mütalaasının sebebini başta anlayamadım. Fakat sonra bunu da anladım. Adamın maksadı Rumeli'den gelen bu takipçi mutasarrıfı ilk hareketinde muvaffakiyetsizliğe uğratmak ve bütün muamelata kendisi hâkim olmak imiş.

Mamafih hiç renk vermeden ben Şırnak'a doğru hareket için hazırlığımı yaptım. Seyyar, yerli güzel bir çadır aldım. Yanıma da Rumeli'den gelen jandarmalardan on kişi alarak bir akşamüzeri Siirt'ten hareket ettim. Nehri geçtikten sonra geceyi Sadah köyü harmanlık yerinde açıkta geçirdim. O gece Ramazan arifesi idi. Sahurda beraberimde getirdiğim öteberiyi yedim. Erkenden hareketle, ikindiüstü Eruh kazasının merkezi olan Dih kasabasına geldim. Kaza merkezini, hükûmet dairelerini dolaştım. Geceyi orada geçir-

---

22 Halil Kut (1882-1957): 1905'te Harp Akademisi'nden mezun oldu. Makedonya'da 3. Ordu'da görevliyken (1905-1908) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1909'da Selanik'teki seyyar jandarma birliğine komuta etti. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına katıldıktan sonra Van jandarma alay komutanlığına atandı. 1915'te Irak'ın güneyinde Kutü'l-Amare'de İngiliz birliklerini tutsak ederek mirliva (general) rütbesine yükseldi. Bu nedenle "Kut" soyadını almıştır. Mütareke döneminde tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. Hapisten kaçarak Millî Mücadele'ye katıldı. Azerbaycan'da Ermenilerle savaştı. Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerini desteklemek için Almanya'ya gitti. Kurtuluş Savaşı'nın ardından yurda dönmüş, ancak aktif siyasette yer almamıştır.

23 Geliguyan (Guyan): Hakkâri sancağı, Beytüşşebap kazasına bağlı nahiye. Bugünkü ismi Uludere'dir.

24 Garzan: Siirt'e bağlıdır. 1924'e kadar kaza, 1938'e kadar nahiyedir. 1938'de Mısriç köyüne nakledilen nahiyeye Kurtalan adı verildi.

25 Bu bölge 20. yüzyılın başlarına kadar Kürt aşiretleri arasında kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Özellikle Garzan yöresi aşiretler arası iktidar mücadelesinin neden olduğu şiddetin en yoğun yaşandığı yerlerden biriydi. Reşkotan ve Etmankî aşiretleri arasındaki kanlı mücadelenin yanı sıra Aliki ve Pencinar aşiretleri arasında da şiddetli çatışmalar yaşanıyordu. Süregiden şiddetin baş aktörlerinden Pencinar aşiret reisi Bişare Çeto ve kardeşi Cemil Çeto bilhassa Ermeni, Kürt ve Süryani köylerine uyguladıkları zulümlerle nam salmışlardı. Haklarındaki hukuki takibat, Temmuz 1914'te, savaşın başlamasıyla askıya alınmış ve bu çeteler soruşturmadan kurtulmuştur. Bkz. Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950* (Oxford University Press, 2012), s. 21-22.

dim. Ertesi günü erkenden hareket ederek akşama doğru bir ormana geldik. Geceyi ormanda geçirmeye karar verdik. Ufak bir karargâh kurduk. Yüksek bir yerde ve meşe ağaçlarının ortasında konakladığımız hâlde müthiş bir sivrisinek hücumuna uğradık. Çadırım dört kanatlı bir oda biçimindeydi. Seyyar karyolamın seyyar bir de cibinliği vardı. Buna rağmen uyumak imkânı olmadı. Çok erken kalktık, öğlene kadar Şırnak'a geldik.

AĞALAR VE KÖLELİK

Şırnak, Ova kazasının bir nahiyesi idi.[26] Müdür olarak bir ihtiyar zat karşıma çıktı. Biraz yokladım, yaşı altmışı geçmiş ve bitkindi. Zaruret dolayısıyla oraya düşmüş olduğunu söyledi. Nahiye merkezini dolaştım. Müdürlük dosyalarını gözden geçirdim. Aldığım izahat ve gördüğüm manzara üzerimde fena bir intiba bıraktı. Akşama doğru müdürün dairesine büyük bir sofranın geldiğini gördüm. Müdüre sebebini sordum.

"Şırnak âdeti, Şırnak ağası zat-ı âlinize iftar sofrası gönderdi" dedi.

"Şırnak ağası çok mu zengin? Hükümetten ve devletten daha mı zengin?" dedim. Şaşırdı. "Şırnak ağası bana iftar sofrası gönderemez, ben onu davet ederim. Ben devletin vekiliyim, devlet benim bütün masraflarımı karşılıyor. Yemeği iade ediniz" dedim. Dairedekiler bu kez telaşlandılar.

Yanımda Ova jandarma bölüğü komutanı Diyarbekirli Yüzbaşı Aziz Efendi vardı. "Aman" dedi, "sonra biz aç kalırız. Beraber iken bize bakarlar, fakat yalnız geldiğimiz zaman ekmek vermezler. Müsaade edin de yemeği askerler yesin, siz yemeyin" dedi.

Ben kendi yemeğimi çıkardım, yedim. Yalnız jandarma kumandanının sözleri bana burada hükümet kuvvetinin sıfır olduğu kanaatini verdi. Şırnak ile avdette [dönüşte] meşgul olmayı düşünerek Geliguyan'a gitmenin çaresini aramaya başladım. Nihayet Şırnaklı Yusuf Ağa "Ben oraları biliyorum, yol gösteririm" dedi. Gece yarısından evvel Şırnak'tan hareketle öğlene doğru Geliguyan'da Zap nehri kenarında Cevdet Bey ile askerin kurduğu karargâha geldik. Van'dan gelenler ile görüştük. Ben de kendi çadırlarımı kurdum.

Ben Geliguyan'a gelmeden evvel kuvve-i seferiye eşkıya ile müsademe etmiş, eşkıyanın tuttuğu boğaz alınmış ve eşkıya ufak kollara ayrılarak dağılmış ve uzaklaşmıştı. Ben orada iken etrafı gezen müfrezeler eşkıyadan eser

---

26 Şırnak: Siirt ve Mardin'i Hakkâri'ye bağlayan yolların kesişme noktasında bulunan önemli bir kavşak olmasına rağmen 19. yüzyıl sonlarına kadar burada kayda değer bir yerleşim birimi bulunmuyordu. Hamidiye Alayları'nın teşkilinden sonra bölgeye hâkim olan göçebe aşiretlerin yerleşik düzene geçmesiyle burada köyler kurulmaya başladığı tahmin edilmektedir. 1884'te Siirt sancağı Bitlis vilayetine bağlandığında Şırnak, Eruh kazasının bir nahiyesiydi. 1914 Temmuz'unda kaza statüsüne yükseltilmiştir. Bkz. Metin Tuncel, "Şırnak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39 (İstanbul, 2010), s. 110; *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima-i Fevkalâde, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990), s. 273-274.

bulamamışlardı. Kuvve-i seferiye daha bir müddet orada kalacaktı. Benim aklım Şırnak'ta idi. Bir an evvel Şırnak'a dönüp yapacağım işleri planlamak istiyordum. Birkaç gün Zap kenarında kaldıktan sonra Şırnak'a dönmeye karar verdim. Zap karargâhına yaklaştığımız zaman bir köye uğramıştık. Köylü yanındakine birtakım emirler veriyordu.

"Bu hizmetkârın mı?" dedim.

"Hayır, kölem" dedi. Anlayamadım. İzah etti. "Bu adam bizim bir Hıristiyan kölemizin oğludur. Annesini de ben evlendirdim. Mahsul benim olmak şartı ile mülk verdim. Bu çocuk doğdu, büyüdü. Mukavelemiz mucibince bu babasının oğlu, fakat benim kölemdir."

İfade ve tabirleri beni bütün bütün hayrete düşürdü. Kendi memleketimizde hâlâ esaret hayatı vardı.[27] Zaten Geliguyan'a kuvve-i seferiye gelinceye kadar Türk askeri ve kumandanı ya da mutasarrıfı gibi yüksek memurlar gelmemiş. Halk ilk olarak asker görüyordu. Kendi âdetleri üzere bedevi olarak yaşıyorlardı. Hükümet ile münasebetleri ağaları vasıtası ile idi. Ağalar hükümeti halk üzerindeki nüfuzları ile tehdit ederler, halkı da hükümetteki nüfuzları ile tazyik ederlerdi.

Van'dan gelen askerin kısm-ı küllisi [çoğu] fırka komutanı ile Şırnak Ova tarikiyle Van'a dönmeye karar vermişlerdi. Cevdet ve Halil Beyler Çölemerik'e ve Hakkâri'ye döneceklerdi. Ben onlara veda ederek Şırnak'a döndüm.

"SAKALLI BİR ZAT"

Şırnak'ta köy haricinde bir düzlükte çadır kurdum. Siirt'ten beraberimde getirdiğim jandarma efradı ile Eruh jandarma bölüğü kumandanı da beraberimde, Şırnak'ı tetkike başladım. Şırnak'ta bir âdet varmış, bayram günü cemaat namazdan sonra hangi ağayı ziyaret ederse o ağa Şırnak ağası olurmuş. Onun ağalık müddeti de ikinci bir tebliğe kadar devam edermiş. Benim bulduğum Süleyman Ağa'dan başka, Yusuf Ağa, Agaysur Ağa, Abdurrahman

27 Osmanlı'nın temel tarımsal örgütlenmesi olan reaya-çiftlik sistemi, devlet mülkiyetindeki (miri) topraklarda çalışan, Müslüman veya gayrimüslim "özgür köylü ailelerine" dayanmasına rağmen tarımda, el sanatlarında, ticarette ve yüksek sınıf hanelerinde köle emeği yaygın biçimde kullanılıyordu. Tanzimat ile birlikte önce 1830'da, savaş veya korsanlık sonucu esir düşen Hıristiyan kölelere özgürlük veren bir ferman çıkarılmış, 1857'de ise zenci köle ticareti yasaklanmıştır. Ancak Kürt aşiretlerinin hâkim olduğu bölgelerde, Ermeni köylülerin aşiret reislerine serfliğe varan bağımlılıkları II. Meşrutiyet'in ilânından sonra da devam etmiştir. Ermeniler, Kürt bey ve ağaları arasında alınıp satılabiliyor, Ermeni köyleri silahlı Kürt aşiretlerinin sağladığı koruma karşılığında Kürt beylerine *kafirlik hakkı* denilen bir haraç ödüyorlardı. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Osmanlılar – Fütûhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler* (Timaş Yayınları), s. 165-182; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Hil Yayınları, 1987), s. 74; Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim (Saqi Books, 1994), s. 148.

Ağa namında üç ağa daha vardı. Ağa ismi Şırnak'ta ancak bu tarz ile iktisap edilirmiş [kazanılırmış]. Nahiye halkı ağaya bir vergi veriyor, ağa da giden geleni kendi masrafı ile karşılıyor. Verginin bir kısmı ağnam başına muayyen bir resim vermekle ödeniyor. Hesap ettim, devletin aldığı varidatın dört mislini ağa alıyor.

Şırnak ağalığı muhtar bir hükümette olmasına rağmen benim Şırnak'ta bulunduğumu haber alan Cizre, Mardin, Siirt, Erova adliyeleri, Şırnak ağaları ve Şırnaklılar hakkında ellerinde bulunan birçok ahz-ı asker [askere alma] tezkeresini infaz için bana gönderdiler.[28] Şırnak'ı dolaştım. Ağaların evlerinin damlarında bir boy irtifaında mazgallı duvarlar vardı. Bu tedbir daha çok hükümet kuvvetlerine karşı alınırmış.

Ben çadırımda her akşam iftar veriyordum. Ağaları, nahiye müdürünü, nahiye kadısını davet ediyordum. Nahiye kadısının dediğine göre Cizreliler Siirt kaymakamı, yani benim için "Haluk [uysal], sakallı bir zat; nafile Şırnak'a gitti" diyorlarmış.

"Sakallı ne demektir?" dedim.

"Kendi hâlinde, halim selim, namazı orucu ile meşgul demek" dedi.

CUDİ DAĞINDA "SICAK" TAKİP

Geliguyan'dan evvel bizim vilayete ait Muş taburu Şırnak'a geldi. Eşkıyadan bir grubun Cebel-i Cudi'de [Cudi dağında] olduğu haber alındı. Hemen kuvvetli bir müfreze yaparak gece Şırnak'tan Cudi dağına doğru yürüdük. Gün ağardığı zaman Cudi dağının eteklerini tırmanmaya başladık. Orada birtakım kulübelerden ibaret bir köye rast geldik. Köy halkı uykudan o anda yeni kalkmış, asker kalabalığına korka korka bakıyor. Fakat bu bakanlar hep kadın, hiç erkek yok. Erkekler evlerini bırakarak uzaklaşmışlardı.

Muhtelif istikametlerden dağa tırmanarak dağın ortasında bir kaynağın başını merkez yaptık. Kollar etrafa yayıldılar, eşkıya arıyorlar. Kaynağın adı Kânî Spi (Kürtçe Beyaz Kaynak). Çok soğuk bir su. Ben o kadar susamıştım ki suyun soğukluğunu ancak dördüncü kadehte anlayabildim. Ağaç dibinde yarım saat kadar uyudum. Evlerinden kaçan köylü erkekler bizden korkacak bir şey olmadığını görünce yanımıza geldiler. Kavun ve karpuz getirdiler. İkindiye doğru kollarımız dönmeye başladı. Eşkıya yerine külliyetli ka-

28 1839'dan itibaren taşrada idarî merkezlere atanan nüfus memurları önce Tahrir-i Emlâk İdaresi'ne bağlı olarak çalışmaya başlamış, ardından Ahz-ı Asker Dairesi'ne bağlanmışlardı. 1881'de yapılan düzenlemeyle Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Nüfus-u Umumi İdaresi kurulmuş, taşra ileri gelenleri ile kaza nüfus memurları sayımların her yıl güncellenmesinden sorumlu tutulmuştur. İdare meclislerinin incelemesinin ardından üst mercilere iletilen sayımlar, demografik verilerin yanı sıra nüfusun vergi ve askerlik yükümlülüklerine ilişkin bilgiler de içeriyordu. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914* (University of Wisconsin Press, 1985), s. 28-32.

çak ağnam yakalamışlardı. Ağnamın vergisinin alınması muamelesi nahiye merkezinde yapılmak üzere, resmi ve kaçağı ödeyebilecek miktarda ağnam, muhafaza altında Şırnak'a gönderildi.

Birkaç gün sonra Van askerleri de fırka komutanıyla beraber Şırnak'a geldiler. Van askerlerinin arasında iyi kuzu çevirmesi ve ciğer kebabı yapmayı bilen askerler vardı. Onlara bir kuzu ziyafeti verdim. Hüseyin Bey ile Cizre'ye kadar gitmeye karar verdik. Vakıa bu kaza benim mutasarrıflığım haricinde, Mardin mutasarrıflığına merbut idi. Oraya kadar gelmişken bu kaza merkezini de görmeyi faideden hali görmedik [faydalı bulduk].

Bir sabah erkenden Şırnak'tan hareket ettik. Dağdan aşağı ovalara inince sıcaktan bunalmaya başladık, çok susadık. Orta yerde gördüğümüz bir kaynaktan su içtik. Su hepimize çok sıcak geldi. Daha aşağıda Cizre boğazında başka bir kaynağa rastladık. Onun suyu içilebilecek hâlde idi. Akşamdan biraz evvel Cizre köprüsünün önüne geldik. Birçok adamın Dicle kenarında yarı bele kadar suyun içinde olduklarını gördük, tuhafımıza gitti. Doğru hükümet konağına gittik ve su istedik. Bize karlı su getirdiler. Sırayla içiyoruz, içtiğimiz an-ı vahitte [aynı anda] su vücuttan çıkıyor. Bir türlü suya doyamıyoruz.

"Çok sıcak" diye konuştuğumuz zaman yerliler, "Şimdi sıcak değil, bir buçuk ay evvel daha sıcaktı" dediler. Biz Ağustos'ta orada bulunuyorduk.

"Nehir kenarındaki adamlar ne yapıyor?" dedik.

"Sıcaktan zahmet çekiyorlar, yarı bellerine kadar su banyosu yapıyorlar" dediler. Gece hepimiz müftünün selamlığında misafir kaldık. Ben Cizre'de, bu sıcakta çok kalmamızın doğru olmadığını söyledim. Arkadaşlar da mütalaamı muvafık [uygun] buldular.

ŞIRNAK'TA HÜKÜMETİN NÜFUZU

Şırnak'tan ayrılırken yirmi dört saat zarfında kulelerin damlarındaki mazgallı duvarların yıkılmasını ve yıkılmadığı takdirde Cizre'den avdetimde cebren yıktıracağımı söylemiştim. Aklım Şırnak'ta idi. Mazgallı duvarlar yıkıldı mı, yıkılmadı mı diye düşünüp duruyordum. Sabahleyin Cizre'yi ve pazarı dolaştık. Sıcak hepimizi çok sıkmaya başladı. Biz de öğleden evvel atlarımıza binerek dağ yolunu tuttuk. Akşam geç vakit Şırnak'a geldik. Ertesi sabah mazgallı duvarların yıkılmış olduğunu gördük.

Ağaları davet ettim. Benim yanımdayken ahz-ı asker tezkerelerinin hükmünü infaz ettik. Onları büyük bir çadıra misafir ettik. Bir iki gün sonra Van kuvve-i seferiyesi hareket etti. Ben Muş taburu ile Şırnak'ta kalarak merkez ve mülhakattaki [çevre beldelerdeki] asker firarilerini toplayacaktım. Muş nizamiye taburu kumandanı bana sormadan hareket emrini verdi. Tabii çok sıkıldım. Ben de vilayet ile muhaberede bulunmak üzere Eruh'a hareket ettim.

Adliyenin aradığı adamları beraber götürdük. Ben seferden geldiğim zaman tabur da Eruh'u geçmişti. Vilayet taburun tekrar dönmesini fırkaya tebliğ etmişti. Ben bu taburdan artık hayır gelmeyeceğini, disiplinin bozulduğunu, buralarda yapılmak istenilen icraatın daima şu ya da bu tesir ile böyle yarıda bırakıldığını, bunun için hükümetin nüfuzunun kalmadığını ve icraat yapılmak isteniyorsa icraatın neticesine kadar dayanmak icap ettiğini de ilaveten yazdım. Şifahen de maruzatta bulunmak üzere vilayete gitmek için müsaade istedim. Vali izin verdi, ben de Bitlis'e giderek gördüklerimi, hissiyatımı, tahassüsatımı [izlenimlerimi] anlattım. Şırnak'ın vaziyetinden, mevkiiden, hükümetsizliğinden bahisle orada hemen birinci sınıf bir kaza teşkilini arz ettim.[29]

SİİRT'TE İDARENİN TESİSİ

Bitlis'ten Siirt'e döndükten sonra mutasarrıflık işleri ve asayiş ile meşgul olmaya başladım. Adliyenin mühim ahz-ı asker müzekkerelerinin [yargılama süreçlerinin] icrası, Şırnak ağalarının derdesti [tutuklanması], kendi mutasarrıflığımdan ziyade civar mutasarrıflıklarda, hassaten [özellikle] Mardin mutasarrıflığında ve beni "kendi hâlinde, halim selim" belleyen Cizre'de büyük tesir bırakmıştı.

Siirt'te bir eşkıya çetesinin yeri haber alındı. Merkez bölüğü kumandanını çağırdım. Henüz tabur kumandanı gelmemişti. Ne suretle hareket edeceğini anlattım. Adam dinledikten sonra "Biz" dedi, "insan üzerine silah atamayız, onlar bize atar."

"Niçin?" dedim.

"Yalancı şahitler ile bize cürüm isnat ederler ve hapishanelerde çürütürler. Arkadaşlarımdan birçoğu hapishanelerde çürümektedir."

"O hâlde bu liva dâhilinde eşkıya istediği gibi serbest hareket edebilir; kimsenin malı, canı, ırzı emin değil demektir" dedim. Cevap veremedi. Hemen müddei-i umumiyi çağırdım. Onun yanında bölük kumandanına aynı şeyleri tekrar ettirdim.

---

29 Şırnak nahiyesinde kaza teşkilatı kurulması meselesi Meclis-i Mebusan'da görüşülürken Genç mebusu Mehmet Emin Efendi'nin verdiği bilgilere göre Cizre ve Eruh kazaları arasında büyük bir nahiye olan Şırnak, boylamı 18 saat, enlemi 10 saat genişliğinde bir bölgeyi kapsıyor, dâhilinde 120 köy bulunuyordu. Burada hükümetin tesis edilerek halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenliğin sağlanması için Şırnak'ın birinci sınıf kazaya tahviline ilişkin kanun Dâhiliye Encümeni tarafından hazırlanarak 1914 Mayıs'ında Meclis-i Mebusan'a getirilmiş, Haziran ayında Meclis-i Mebusan'da kabul edilmiş, Temmuz ayında Meclis-i A'yân'da onaylanmıştır. Mazbata muharriri Cebelibereket mebusu Hasan Sezai Bey'in layihayı savunurken yaptığı açıklamalardan Abdülhalik Bey'in tespit ve önerilerinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima-i Fevkalâde, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1991), s. 287-288, 321; *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima-i Fevkalâde, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990), s. 273-274.

Müddei-i umumi de benim gibi hayrete düştü. "Eşkıya takibi esnasında müsademelerde vurulacak eşkıyadan kendilerine hiçbir şey gelmeyeceğine emin olsunlar. Bunun için arzu ederlerse yazılı kâğıt vereyim. İsterlerse ben de onlarla beraber takibe gideyim, hangisini tercih ederlerse yapmaya hazırım" dedi.

Müsademe esnasında vurulacak şakilerin cesetlerinin merkeze getirilmesini tembih ettim. İlk müsademede vurulan şakilerden ikisinin cesedi mutasarrıflık merkezinde teşhir edildi. Müfreze efradına nakdi mükâfat dağıttım. Evvelce korkak zannedilen Siirt jandarması üç dört kişi ile büyük işler görecek kadar cesur oldu. İki vak'a daha oldu, onlar hakkında da aynı muamele yapıldı. Pervari postasını vurup jandarmaları cerh eden [yaralayan] eşkıyaların akıbeti böyle oldu. Üç dört misal livada asayişin birdenbire düzelmesine ve herkesin emin olmaya başlamasına sebep oldu.

Asayişten sonra Siirt'in diğer ihtiyaçlarını düşünmeye başladım. Çarşıya, belediyeye gitmek istedim. Polis komiseri dört beş polisi ile önümden yürümeye başladı. "Bu ne olacak?" dedim.

"Burası böyle ister" cevabını aldım.

"Polislerin vazifesi neyse oraya gitsinler. Ben yalnız çarşıyı gezer, belediyeye de giderim" dedim. Yalnız geceleri muayyen olmayan [belirsiz] saatlerde şehirdeki karakollara ansızın gider, polislerin vazife görüp görmediklerini teftiş ederdim.

Çarşının hemen büyük kısmı Evkaf'a ait ve gayet dardı.[30] Yüklü bir hayvan geçtiği zaman yayaların dükkânların içlerine girmekten başka korunacak yerleri yoktu. Evkaf ve belediyeyle görüştüm. Çarşıyı yıktırmayı ve yerine hiç olmazsa altı metre genişliğinde bir yol ile yine eskisi gibi üstü kapalı yeni bir çarşı yaptırmayı kararlaştırdık. İşe başlanması zamanını tesbit ettik. Belediye kaçamak yapmaya başladı. Muayyen [belirlenen] günde çarşıda hazır bulundum. "Belediye yıkmaya başlasın" dedim. Baktım hiç hareket yok. Hükümet adamları kubbenin üstüne çıkarak ilk kazmayı vurunca belediye memurları üşüştüler ve işe başladılar.

Meğerse bazı dükkâncılar belediyeden birkaç gün tehir [erteleme] istemişler. Belediye de önceden karar verildiği için bize bir şey diyemedi. Yalnız ilk kazmayı vurmamakla dükkâncıların arzusunu yerine getirmek istiyordu.

---

30 Evkaf Nezareti: Klasik Osmanlı ekonomisi içinde, toplum yararına faaliyet gösteren kurum ve yapılar ile bunların masraflarının karşılanması için bağışlanan mülkleri içine alan vakıf sistemi, vakfın gelirinin görece serbest olarak vakfa bırakılması nedeniyle aynı zamanda şahısların miras yoluyla ailelerine bırakabilecekleri bir özel mülkiyet sistemine imkân veriyordu. 19. yüzyılda vakıflar da merkezin denetimine alınmak istenmiş, 1836'da Nezaret-i Evkaf-ı Hümayün kurulmuştur. Vakıfların bir kısmı mütevellilerce idare edilmeye devam ederken, bir kısmı da doğrudan Evkaf Nezareti'nce idare edilmiştir. Bkz. Nur Altınyıldız, "The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation", *Muqarnas– History and Ideology: Architectural Heritage of the Lands of Rum*, ed. Sibel Bozdoğan, Gülru Necipoğlu (Brill, 2007), s. 281-305; Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 307-310.

Bununla işin geri kalmayacağını anlayınca o da harekete geçti. Çarşı kısım kısım yıktırılarak pek az zamanda daha güzel ve eskisine nisbetle genişçe bir çarşı meydana geldi. Gerek dükkâncıların gerekse halkın memnuniyetini ve hükümete duasını aldık.

MEŞHUR SİİRT BATTANİYESİ

Bitlis'i gezdikten sonra Dominiken papazlarının kurduğu mektep ve müesseseyi de dolaştım.[31] Dominikenlerde yapılmakta olan halılar gözüme ilişti. Onlara nasıl ve hangi yünden yaptıklarını sordum. Yerli Cizre-Zaho tiftiklerinden yaptıklarını ve hiç boyamadıklarını, renklerinin tamamiyle tabii olduğunu söylediler. Ben de iki seccade ısmarladım.

Bu tiftik ve tabii renk üzerinde durdum. Abacılara[32] gittim, onlar da gerek cepken ve gerekse kısa abaları aynı tiftikten yaptıklarını söylediler. Abacılardan Ahmed'in dükkânına girdim. Abaları ne suretle dokuduklarını tetkik ettim. Kendisine ne kadar genişlikte aba dokuyabileceğini sordum. Bir arşından[33] geniş dokuyamayacağını, fakat uzunluğu istediği kadar dokuyabileceğini söyledi.

"Aynı şekilde üç arşın uzunluğunda, üç kanat yapabilirsiniz. Hepsi beyaz ve saçaklı olacaktır" dedim.

"Olur, hatta isterseniz aralarına biraz siyah da katarım" dedi. Üç arşınlık bir kanat dokudu, istediğim gibi idi.

"İki kanat daha dokuyacak ve kanatları dikeceksiniz. Kanatların birleştirilmiş uçlarına aynı yünden saçak yapacaksınız" dedim. Yaptı, getirdi. Fakat saçağı boyalı Avrupa yününden yapmıştı.

"Saçakları niye Avrupa yünüyle yaptın?" dedim.

"Daha güzel olur diye yaptım" dedi.

Ben de, "Şimdi saçakları değiştirmek kabil değilse yenisini hemen yaparsın, bu yaptığının parasını al, ama bundan sonra benim dediğimi yap" dedim. İtiraz etmedi, az zamanda ikincisini yaptı. Tamamen istediğim gibi oldu. Ben de bu iki battaniyeyi meclis-i idare odasına serdim.

İçtima günü idare azaları, "Bu güzel battaniyeleri Rumeli'den mi getirdiniz? Ne güzel şeyler" dediler.

---

31 Vatikan tarafından gönderilen Dominiken misyonerlerin Anadolu'da, Tiflis-Sivas-Tebriz üçgeninde ve Kilikya Ermeni Krallığı'nda, ticaret yolları üzerindeki faaliyetleri 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1856'dan itibaren Fransız Dominiken misyonerleri özellikle Musul, Bitlis ve Van'da aktif olarak faaliyet gösteriyorlardı. Bkz. Johannes Preiser-Kapeller, "Civitas Thauris: The significance of Tabriz in the spatial frameworks of Christian merchants and ecclesiastics in the 13th and 14th centuries", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer (Brill, 2014), s. 281.

32 aba: Kaba yünden yapılan mütevazı bir kumaş.

33 arşın: Dirsekten parmak ucuna kadar olan mesafeyi esas alan uzunluk birimi.

"Battaniyeler Rumeli tipi, fakat Rumeli'de değil Siirt'te yapılmıştır" dedim. İnanmadılar, kendileriyle şaka ediyorum sandılar. Nihayet bütün meclis-i idareyi Abacı Ahmed'in dükkânına götürdüm. Nasıl yaptırdığımı orada anlattım. Beni tebrik ettiler.

"Memlekette iş yaratmak ve para getirmek lazım. Yün var, sanatkâr var, niçin yapılmasın?" dedim.

Ahmedo iyi bir usta idi. Başka tabii renklerden üstleri kesik battaniyeler yapmaya başladı. Onu teşvik için on battaniye ısmarladım ve yün alabilmesi için yarı parasını da peşin verdim. Ahmedo benim için yaptığı battaniyeleri başka müşteri çıktıkça satıyor, bana yenisini yapmaya kalkıyor, ona da müşteri çıkınca onu da satıyor ve benimkiler en sona kalıyordu. Adam gelip ellerimi öpüyor, teşekkür ediyordu. Nihayet Bitlis'e giderken benim ısmarladığım battaniyeleri bitirebildi.

Ahmedo'yu gören diğer abacılar da battaniyeler yapmaya başladılar. İşte "Siirt battaniyesi" denilen tabii renkli, boyasız battaniyeler bu suretle yapılmaya başlamıştır. Siirt sanatkârlarına bir iş açtım. Ve Siirt'e bir gelir kaynağı bıraktım. Sonra bu tabii renklerden elbiselik ve perdelik kumaşlar da yaptırdım.

SİİRT'TE ASAYİŞİN TEMİNİ VE VALİNİN RAPORU

Nihayet Kerkük'ten bir jandarma kumandanı geldi. Esasen Harbiyeli, çalışkan ve asabi bir adam. Asayişin temini hakkındaki fikirlerimi kabul etti. Buna çok ehemmiyet vereceğini söyledi. Bir gün vilayetten bir şifreli telgraf aldım. Halenzeli Osman Ağa'nın evinde eşkıyadan birisi saklanmış. Kimseye haber vermeden müfrezeyi hazırladım. Beraber şehrin aksi istikameti yönünde gece yol aldık. Şehirden uzaklaştıktan sonra yolu değiştirdim. Ve Halenze'ye yaklaştığımız zaman vazifemizi müfreze zabitine anlattım.

Halenze'nin ileri gelenlerinden ve zengin bir adam olan Osman Ağa'nın evini evvela uzaktan, sonra da yakından sardık. Şafakla beraber evin dibine geldik. Araştırmalarımızı yaptık. Adam mütehayyir [şaşkın]. Nihayet bir şey bulamayınca oturdum adamla konuştum. Bunu kendisini çekemeyen Bedirhan tarafından ve hassaten yapılmış olduğuna ihtimal verdiğini söyledi. Bir suç olmayınca bundan bir şey çıkmayacağını anladım ve merkeze avdet ettim.

Keyfiyeti vilayete yazdım. Benim gece bizzat müfreze ile bulunmaklığım livada iyi bir tesir yaptı. Kasaba içinde de gece yarısından sonra bir baskında bizzat bulunduğumu haber alan kasabalılar da kasaba ve mülhakatında asayişin tamamen düzeleceğine kani oldular.

Nihayet vilayet valisi Mazhar Bey, Muş ve Genç livalarını teftiş ettikten sonra Siirt'e geldiler. Ben evimi tahliye ederek kendisine verdim. Herkesle evde ve dı-

şarıda serbestçe görüşmesini ve ne arzu ederse yapılmasını belediye ve hükûmet memurlarına emrettim. Birkaç gün kaldıktan sonra vilayet merkezine avdet etti.

Ayrılırken herkesin huzurunda, "Merkez de dâhil olduğu hâlde nüfuz ve hükûmet yalnız sizin livanızda tamamen tesis etmiştir. Sizi bütün kalbimle tebrik ederim, Allah daima muvaffak buyursun" diyerek teftişten memnuniyet ve takdirlerini alenen söyledi. Merkezî hükûmete yazdığı raporda da bu mealde cümleler kullandığını bilahare vali olduktan sonra anladım.

ŞİRVAN'DA ÇETE TAKİBİ

Şirvan kazasının İrden nahiyesinde Emin Bey namında birinin reisliğinde bir çete dolaşıyordu. Çete daha çok vilayet merkez livasında faaliyet gösteriyordu, Şirvan kazasına ender gelirdi. Nahiye müdüründen bunun nahiyede olduğu hakkında bir mektup aldım. Yeni gelen jandarma kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey'le bir plan yaptık. Hemen alessabah ufak bir müfrezeyi muayyen bir yere gönderdik. Biz de gece yarısı, yağışlı bir havada yola çıktık. Siirt'ten çıkarken yağmur yağıyordu. Şirvan dağlarına, Maden köyüne doğru yol aldıkça yağmur bol kara tebeddül etti [döndü]. Güç hâl ile yol alabiliyorduk. Nihayet, yedi saatte varacağımız yere ancak on iki saatte vardık. Hayvanlar da, biz de çok yorgun düştük.

Maden'de müfrezeye mola verdim. Hayvanlara biraz yem, jandarmalara da biraz yemek ve uyku. Ben uyuyamadım. İki saat geçmemişti ki bir köylü geldi. Dağın arkasından birçok tüfek sesi geldiğini söyledi. Evvelce gönderdiğimiz ufak müfrezenin bizi beklemeden müsademeye mecbur olduğu kanaatini edindik. Hemen yola çıktık. Fakat kar o kadar çok ki, süvariler nöbetle yolu açmadan piyadeler karın içinde yürüyemiyorlar. Güneş batmadan evvel, şakilerin birinci müsademeden sonra geldikleri evi uzaktan ihata etmeye [kuşatmaya] kalkıştık. Evde bulunan şakiler biz kendilerine çok yaklaşmadan silaha davrandılar, müsademe başladı.

Yavaş yavaş karanlık çöküyordu, karanlık basmadan eve girmek için acele ediyorduk. Bunu hisseden şakiler evin dereye bakan kısmından koşarak kaçmaya başladılar. Eve girdik. Bir kısmımız onların izi üzerinden koştu. Nihayet zifiri karanlık oldu. Sabahleyin müsademe eden müfreze çavuşu yanımıza geldi. Talimatımız dairesinde köprünün öte tarafındaki evlerde saklı duran müfreze, Emin Bey'in düğüne gitmekte olduğunu görmüş, biz de henüz gelmediğimizden şakileri kaçırmamak için müsademeye girmişler. Şakilerden biri maktûl düşünce [ölünce] Emin Bey ile refikleri [arkadaşları] geri dönüp bizimle müsademeye başladıkları eve girmişler. Hava böyle yağışlı olmasaydı biz tam zamanında yetişecektik ve bizim ateşimizden kaçan şakiler evvelce gönderdiğimiz diğer müfrezenin kucağına düşeceklerdi.

SEYYİD ALİ İLE İLK KARŞILAŞMA

Maktûl düşen şakinin cesedini teşhir için liva merkezine gönderdim. Biz de alessabah kar üzerinde iz takip ederek Hizan'a doğru yürümeye başladık. Fakat biraz sonra tekrar kar yağmaya başladı, izleri tamamen örtüldü. İlk izlerden şakilerin çete reisinin kayınpederinin bulunduğu Hizan köylerinden birine doğru gittiğine zahip olduk [fikrini edindik]. O köye giderek köyü ve reisin kayınpederinin evini taharri ettik [aradık]. Fakat bir şey bulamadık.

Oradan Gayda Tekkesi'ne, Seyyid Ali'nin bulunduğu yere gitmeye ve çete reisiyle olan sıhriyetinden [akrabalığından] dolayı çeteyi ondan istemeye karar verdik. Gayda, Hizan kaza merkezinden iki saat kadar uzaktaydı.[34] Karlar içinde yol alarak Gayda Tekkesi'ne vardık. Seyyid Ali tekkede oturuyordu. Arkadaşım Binbaşı Ali Rıza Bey'in tensibi [uygun gördüğü] gibi müfreze kısım kısım ve muntazam bir surette tekkeye yanaştı ve tekkeye girdi. Ben de binbaşı ile müfrezenin ortasında ilerleyerek tekkeye girdim.

Seyyid Ali oturduğu odanın eşiğinde bizi istikbal etti. Gayda ve Hizan doğrudan doğruya Bitlis'e tabi idi. Siirt ve livasıyla bir alakası yoktu. Onun için "Siirt mutasarrıfı ben, Emin Bey'in çetesini takip için buraya kadar geldim. Emin Bey'le olan münasebetinizi biliyorum. Ben müfrezem ile beraber Emin Bey'i buluncaya kadar burada kalacağım" dedim.

Adam hiç ummadığı bu hitap karşısında şaşırdı. "Yorgunsunuz, buyrun istirahat ediniz, o meseleyi sonra görüşürüz" dedi. Hakikaten öyle oldu. Çete bahsi açıldıkça lafı değiştirmeye çalışıyor, başka şeylerden bahsediyordu. Ermenilerin hareketi hakkında fikrimi soruyor, o söylüyor, ben söylüyorum, böylece Gayda'da ikametimiz sürüyor. Bu ikametten adam çok sıkılmaya başladı. Çetenin izini bulmadıkça bizim de ayrılmayacağımızı anladı. Nihayet aklınca bir plan tertip etti.

Mürettep [uydurma] bir mektup aldı. Bu mektupta çetenin Kaçkan deresinde, o arada ikbalde [rağbette] olmayan kendi zevcelerinden birinin oturduğu yerde bulunduğunu, orada değilse Van'a merbut Reşadiye nahiyesinin bir köyünde bulunduğunu yazıyordu. Büyük bir hizmet yapıyor tavrıyla mektubu bana uzattı. Mektubu binbaşı ile tetkik ettim. Bizi tekkeden çıkarmak için düşünülmüş bir hud'a [aldatma] olduğunu anladım. Fakat hiçbir zahmetten çekinmediğimizi göstermek için oralara gitmeye karar verdik.

Kaza merkezinden Bitlis'e ve Van'a şifreler verdim. Ve Reşadiye nahiyesi müdüründen, alessabah o köy civarında bize iltihakını [katılmasını] istedim. Biz de gece olunca yola çıktık. Kaçkan vadisine ininceye kadar yol çok fenaydı. Karda güç hâl ile vadiye indik. Evvela sabaha doğru Seyyid Ali'nin

34 19. yüzyıl ortalarında Hizan kazası merkezi Gayda'dan Aşağı Karasu'ya taşınmıştır.

zevcesinin bulunduğu yeri ihata ettik. Her iki taraftan, yani Hizan ve Reşadiye tarafından yolları kestik. Kimseyi geçirtmiyorduk.

Evden ihtiyar bir adam karşımıza çıktı. "Gayda'dan mı geliyorsunuz?" dedi.

"Evet" dedik ve mektubu gösterdik.

Adam nefretamiz bir tavırla, "Nihayet bu iftirayı da yaptı. Buradaki hatun oğlunun annesi, fakat genç kızlarla eğlenmek istediği için onu buraya sürdü. Her tarafı istediğiniz gibi arayınız. Göreceksiniz ki hiçbir şey bulamayacaksınız. Emin Bey hiçbir zaman buralara gelmez. Çete sıkıştığı zaman Gayda'nın etrafındaki ormanlarda, Seyyid Ali'nin himayesine girer ve tehlike geçtiği zaman tekrar meydana çıkar" dedi.

Hakikaten evde bir şey bulamadık. Reşadiye'ye kadar gitmek azmiyle yolları her taraftan kestiğimiz hâlde o günü evde geçirdik. Akşam hareket ettik. Kaçkan vadisinde Seyyid Ali'nin amcazadesini evinden aldık. Kendisine mektup hikâyesini anlattık.

"Yalan, sizleri aldattı. Mademki gideceksiniz, müsaade ederseniz ben de beraber geleyim" dedi.

Hakikaten amcazade Şefik ile beraber mektupta yazılı köyün önüne geldik. Köyü kuşattık. Reşadiye nahiye müdürü de sabahleyin bize iltihak etti. Yarım metre kar içinde yazlık sarı potin ile gelen müdüre acıdım. Soğuktan hasta olmasından korktum. Hakikaten köyde ne mektupta ismi geçen adamın evinde ne de başka yerde bir şey bulabildik. Biz de müfreze ile Reşadiye merkezine geldik.

Orada biraz istirahatten sonra ben binbaşıyla Tatvan tarikiyle Bitlis'e, valinin yanına gitmeye karar verdim. Müfrezenin büyük kısmını Gayda'ya iade ettim. Seyyid Ali'ye de "Daha oradan hareket ederken mektubun uydurma olduğunu size söylemiştim. Bu fazla kar içinde karanlık gecelerde takibi yapmaktan maksadım hiçbir şeyin azmimizi kıramayacağını, her şartta vazifemizi ifa etmek istediğimizi size ispat etmektir. Müfrezemi Gayda'ya gönderiyorum, ben gelinceye kadar orada kalacaktır. Sizinle tekrar görüşürüz" diye bir pusula yazdım, müfreze çavuşu ile gönderdim. Biz de yola devam ettik. Fakat karın fazlalığından Tatvan'a gitmek mümkün olmadı. Tatvan'a iki saat uzakta bir köyde gecelemek mecburiyetinde kaldık.

Ertesi günü pek erken yola çıkmamıza rağmen Rahova'ya ancak ikindiüstü varabildik. Siirt'ten çıktığımızda soğuk ve kar yoktu. Hayvanların ayaklarında buz mıhı bulunmuyordu. Buzlu yollar çok kayıyor, biz de yolun çoğunu yaya almak mecburiyetinde kalıyorduk. Rahova'ya girerken bıyıklarımız buz bağlamıştı.

Rahova[35] hanında bir çay içerken Bitlis boğazını geçme imkânı olup olmadığını sorduk. Hancı uzaktan gelen bir kafileyi göstererek "Onlar gelince tahkik edelim" dedi. Kafile geldi. Donun biraz çözüldüğünü, hemen hareket edersek yatsıya kadar Bitlis'e varabileceğimizi söylediler. Biz de öyle yaptık. Boğazın bazı yerlerinde biz de, hayvanlar da kayıyorduk. Fakat akşamdan sonra Bitlis'e girebildik.

VALİ MAZHAR BEY'İN TUTUMU

Vali beyi ziyaret ettim. Takibimizin neticesi hakkında kendisine izahat verdim. "Müsaade ederseniz tekrar Hizan'a giderek Seyyid Ali'yi derdest ile merkeze getireyim" dedim.

İzahat verirken beni heyecanlı bulmuş olacak ki, "Onu sonra görüşürüz. Yorgunsunuz, benim evimde istirahat ediniz" dedi. İki gün geçti, vali bey hiç Hizan'dan bahsetmiyordu. Nihayet jandarma kumandanını gönderdim, "Sizinle beraber görüşeceğim" dedi.

Seyyid Ali mütemadiyen sadakatinden bahsederek müfrezenin Gayda'dan kaldırılmasını vilayetten telgraflarla rica ediyordu. İki üç gün daha geçti, vali bey yine bir şey söylemiyordu. Ben de işsizlikten sıkılmaya başladım. Beni Seyyid Ali'ye göndermek istemediğini anladım. Siirt'e avdet için müsaade istedim. Muvafakat ettiler [uygun gördüler]. Ben de mutasarrıflığa avdet ettim.

Birkaç gün sonra vilayetten bir telgraf aldım. Müfrezenin Gayda'da temdid-i ikametinden [daha fazla kalmasından] bir fayda memül olmadığından [umulmadığından] başka zaman takibat yapılmak üzere müfrezenin Siirt'e alınmasının muvafık olacağı bildiriliyordu.

Gayda, Hizan doğrudan doğruya vilayete merbut bulunduğu için ben de müfrezeme Siirt'e gelmesini bildirdim. Bir müddet sonra Emin Bey çetesinin Şirvan kazasının bir köyüne gittiği vilayetten haber edildi. Jandarma kumandanını bir müfreze ile yanıma alarak Şirvan'a gittim. Orada yaptığım tahkikata nazaran Emin Bey çetesinin haber verilen yere gelmesi ihtimali olduğunu anlayınca bir çavuş kumandasında kuvvetlice bir grubu haber verilen köye sevk ettim.

---

35 Rahova (Rahva): Van Gölü ile Bitlis arasında yüksek rakımlı bir düzlük. 1655'te Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi, burada Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan bir han olduğunu, yine bu ovada yolcuların sığınması için birçok kemerler bulunduğunu yazar. Evliya Çelebi'nin anlatığına göre "Rahova ovasına yağan kar, ne Muş sahrasına, ne Erzurum sahrasına" düşer, "Tam sekiz ay minâre boyu kar bu Rahova'da kalıp Bitlis yolu bu tarafta kapanır." Bkz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, 1. Cilt (Yapı Kredi Yayınları, 2010), s. 181.

EŞKIYA KARŞISINDA JANDARMANIN İLK BAŞARISI

Bir gün sonra müfrezeden aldığımız bir mektupta, haber verilen yerde Emin Bey çetesi bulunmamış ise de Reşkotan aşireti reisi firari eşkıya Reşo'nun bir evde iki avenesiyle [adamıyla] bastırıldığını, yapılan müsademede bir jandarmanın öldüğü, Reşo'nun maktûl, avenesinden bir şeririn mecruh düştüğü [adamlarından birinin yaralandığı] ve diğerinin firar ettiği bildiriliyordu. Maktûlün cesedini kaza merkezine getirttim, oradan Siirt'e gönderildi. O zamana kadar birçok müsademelerden daima kurtulan ve birçok jandarmamızı şehit eden Reşo nihayet küçük bir jandarma müfrezesi tarafından tenkil edilmişti [cezalandırılmıştı]. Jandarmalara mükâfat verdirdim. Ölen jandarmayı Şirvan'da merasim ile gömdük. Ailesine altı maaş nisbetinde para mükâfatı vermek müsaadesini aldım.

Reşo mutasarrıflıkta o kadar namlı idi ki livaya haber verdiğim zaman Siirt'te buna kimse ihtimal vermedi ve inanmadı. Ben de maktûlün cesedini teşhir için liva merkezine gönderdim. Kendim binbaşı ile Şirvan'da kaldım. Siirt halkı meraklarını teskin için tamamen yollara dökülmüştü. Maktûlün cesedi geniş bir yerde teşhir edildi. Siirtliler gözleriyle gördükten sonra hükümetin nüfuzuna, asayişin temini hususundaki kararlılığına daha çok güven göstermeye başladı.

Şirvan'da beklerken vilayetten aldığım bir mektupta Seyyid Ali hakkında ahz u girift [yakalama kararı] çıktığından, vilayet merkez jandarmasının bunu icra edebileceği ümit edilmediğinden bu ahz u giriftin benim maiyyetimdeki müfreze ile icrasını ve adamın tevkif edilerek Bitlis'e gönderilmesi ve ahz u giriftin melfuf [ekte] bulunduğu yazılıyordu.

Evvelce Hizan-Van hududunu geçip Tatvan tariki ile Bitlis'e kadar giderek bu adamın tevkifi için kendisinden izin istediğimde müsaade etmeyen vali beyin, şimdi Şirvan-Hizan yolunun tamamen karla kapalı olduğu bir zamanda benden bunu isteme sebebini bir türlü anlayamadım. Mamafih kazaların jandarma bölük kumandanları ile tabur kumandanını yanıma alarak bir müfreze ile Gayda'ya gitmeyi düşündüm. Jandarma bölük kumandanlarını Şirvan'a davet ettim.

Bu emirleri verdikten sonra evvelce oraya kadar beraber gittiğim ve müsademede cesaretini gördüğüm tabur kumandanında bir hareket gördüm. Sebebini sordum. Yolların kapalı olduğunu, böyle bir zamanda Şirvan'dan Hizan'a gitmeyi doğru görmediğini ve muvaffakiyet ümit etmediğini, esasen bu ahz u giriftin icrası ile doğrudan doğruya Bitlis adliyesi ile Bitlis jandarmasının kanunen mükellef [yükümlü] olduğunu söyledi.

Bu fikri ve mütalaayı kendisine Şirvan kazası kaymakamı Galip Bey'in söylediğini sonradan anladım. Ve vilayete münasip bir cevap verdim. Birkaç gün daha Şirvan'da kaldım. Reşkotan aşireti reisi olan, Reşo'nun annesi

Berki Hatun'dan Reşo'nun yanında iken mecruhen [yaralı olarak] firar eden eşkıyanın hükümete teslimini istedim. Adamı teslim ettiler. Merkeze avdet ettim. Pek az müddet sonra jandarma kumandanım tifüse tutuldu ve Siirt'te gömüldü. Allah gani gani rahmet etsin.

Jandarma kumandanlığına vekâleten Garzan bölüğü kumandanı Yüzbaşı Hacı Kâzım Bey'i getirdim. Hacı Kâzım Bey ile Siirt asayişi, ağnam tadadı [sayımı] hakkında projeler yapıyorduk. Bir gün şehir haricinde ikimiz dolaşırken birçok silahların patladığını duyduk. Silahlar hapishane tarafından geliyordu. Evvela hapishanenin basıldığına, sonra da Siirt Ermenilerinin bir hareket yaptığına ihtimal vererek ikimiz de silah sesleri gelen tarafa koşmaya başladık. Kalabalık olan bir yere geldiğimizde bir ölünün yerde yattığını gördük. Jandarma kumandanı hemen katili yakalamaya koştu. Ben de ölü etrafında toplanan kalabalığı bir iki baston sallaması ile dağıttım. Kimsenin ölüye yaklaşmamasını tembih ederek kumandanın arkasından koştum. Bu koşmalar esnasında lastiklerim çamura battı. Bunu Siirtliler daima söylerler. Nihayet bir evin yüklüğünden katili çıkardık. Onu da vak'a mahalline getirdik. Bir müddet sonra polisler ve onun akabinde müstantik [sorgu hâkimi] vak'a mahalline geldiler. Vaziyeti olduğu gibi devri teslim ederek vak'a mahallinden ayrıldık. Şehrin asayişi için süratle yapılan bu hareket yukarıda yazdığım gibi Siirtlileri çok sevindirmiş ve şehir harici asayiş gibi şehir dâhili asayişin de tamamen istikrarına hizmet etmiştir.

DÖRT YIL ERKEN GELEN VALİLİK TAYİNİ

Mart ayının iptidalarında [başlarında] Bitlis'te birtakım toplantıların vaki olduğunu haber aldım. Bizim livada, bilhassa şehirde bunlardan hiç bahsedilmiyor veyahut da bahisten çekiniliyordu. Vilayete bir telgraf verdim. Bu duyduğum haberler doğru ise jandarma kumandanı ile beraber kuvvetli ve seçme bir müfreze ile emir buyurulduğu anda Bitlis'e doğru harekete amade olduğumu arz ettim. Vali alakama teşekkür ile şimdilik ahvalin teskin olduğunu [durmun sakinleştiğini] ve böyle bir harekete lüzum olmadığını bildirdi.

Bir gün akşamüzeri jandarma kumandanı ile evde otururken telgrafçı bir telgraf getirdi. "Tebrik ederim" dedi. Telgrafı açtım. Bakırköy'den Vasfi imzası ile "Bitlis valiliğini tebrik ederim" yazıyordu. Bunu alaya hamlettim [yordum] ve telgrafçıya bundan kimseye bahsetmemesini tembih ederek telgrafı sobaya attım. Ertesi gün Diyarbakır Posta ve Telgraf müdürü Abdullah Bey'den gelen telgraf, o da tabiatımı bildiği için "Valiliğinizi tebrik ederim, ajans yazıyor" mealinde bildirdi. Tabiatıyla yine aldırmadım. Çünkü valilik için daha zamanım gelmemişti. Daha mutasarrıflıkta dört sene kalmam icap ederdi. Nihayet gece Dâhiliye Nezareti'nde müsteşar Ali Münif imzasıyla aldığım bir şifreli telgrafta "Bitlis valiliğine tayininiz arz-ı atabe-i ulya kılındığından [padişaha

sunulduğundan] hemen vilayet merkezine hareket ile muvasalatınızın işarı" [varışınızın bildirilmesi] deniyordu.

Bu telgrafın akabinde âmirim olan vali Mazhar Bey'e yazarak "Nezaret'ten Bitlis'e hareketim için bir telgraf aldım. Taraf-ı âlinizden [yüksek şahsınızdan] bu hususa dair bir emir almadım. Emirlerinizin işarını [bildirilmesini] rica ederim" dedim. Vali bey hemen hareketimin muvafık ve münasip olacağını bildirdi. Ben de ertesi gün jandarma kumandanım ile beraber Bitlis'e hareket ettim. Sular çok taşkın olduğu için atlarla suyun içinden zor geçtik. Ertesi gün Bitlis'e vardık.

Doğru vali beyin evine gittim. Vali bey de telgraf almıştı. Benim kendisini istihlaf etmemden [kendi yerine atanmamdan] çok memnun olduğunu ve Van mektubcusu Fuat Bey'i kastederek vicdansız bir adam gelse idi çok ıztırap çekeceğini, vilayetin içinde hakikati seven bir arkadaşı görmekten müsterih olduğunu söyledi. Beni evinde tuttu. Evindeki eşyayı, mukasseten [taksitle] vermek üzere yüz altına devretti. [Daha sonra] Bu eşyanın kısm-ı küllisini Bitlis'te bıraktım ve mukabilinde bir para almadım.

Vali bey, vak'ayı çıkaran mülazımın Bitlisliler tarafından merkeze getirildiğini ve Bitlislilerin yeminlerine inandığı için hadisenin tamamiyle bertaraf olduğunu Nezaret'e bildirdiğini, iki gün sonra mülazımın Bitlis'ten tekrar dağa çıkarak nümayişlere devam ettiğini görünce çok müteessir olduğunu ve Nezaret'e aldatıldığını yazdığını, böylece aldatılmış bir valinin yerinde kalmamasını tabii gördüğünü söyledi.

Sabahleyin kendisiyle misafir odasında otururken Ermeni tacirlerinden bir heyet valiyi görmeye geldi. Türlü sebepler göstererek dükkânlarını kapatmak için Mazhar Bey'den izin istiyor, vali Mazhar Bey de kapatmamaları için onları iknaya çalışıyordu. Bir müddet tahammül ettim, nihayet tahammül edemeyerek Mazhar Bey'den müsaade isteyerek, "Görüyorum ki bu efendiler kendilerini hükümetten daha kuvvetli görüyorlar. Burada hükümet kalmaz ise kendilerini hükümetten daha kuvvetli görecek, hükümet kuvvetine karşı gelecekler. Rica ederim arzularını isaf buyrunuz [yerine getiriniz], bütün dükkânlarını kapatsınlar. Bundan hiçbir zarar çıkmaz" dedim. O ana kadar hiç benim tarafıma bakmaya lüzum görmeyen Ermeni tacirler benim tarafıma dönerek beni baştan aşağı süzdüler.

Ben tekrar, "Rica ederim vali beyefendi, müsaade buyrun istediklerini yapmak üzere gitsinler" dedim. Adamlar tanımadıkları birinin bu müdahalesine hayret ederek odadan çıktılar.

Mazhar Bey bana, "Sinirlendiniz" dedi.

"Hayır, kanaatimi arz ettim" dedim. "Bunların hükümet kuvvetlerine ve hükümete itimatları olmadığını görüyorum. Onun için söylediklerini yapmalarında hükümet noktai nazarında bir mahzur görmüyorum."

O gün akşamı, 30 Mart 1914'te, Nezaret'ten de resmî emrim geldi. Mazhar Bey, "Ben Muş tariki ile yarın gideyim" dedi.

Gece kendisi, jandarma kumandanı Asım, polis müdürü Durak ve mektubcu Abdülmecit Vehbi Beyler de olduğu hâlde beraber yemek yedik. Biraz içince dayanamadı. "Oğul" dedi, "işlerini daima kendi takdirin ile gör. Bunların yazdıklarının, söylediklerinin hiçbirine kulak asma. Dinle, fakat kararını verirken kendi zekâ ve takdirini kullan. Beni bu hâle getiren, Nezaret'e karşı «*resmen aldatıldım*» sözünü, ki bir vali için ne kadar mühimdir, söylemeye mecbur eden bunlardır." Adamlar buna hiç mukabele etmediler [karşı çıkmadılar], ben de iyi bir ders almış oldum.

Gerek polis müdürünün, gerek jandarma kumandanının, ki bu iki arkadaş şahsen çok gayur [gayretli] ve tecrübeli kimseler idi, verdikleri mütenakız [çelişkili] ve çok mübalağalı raporlarını görünce Mazhar Bey'e hak verdim. Birinin sabah raporunda nahiyede on bin kişinin toplandığı mezkur iken [yazarken], öğle raporunda beş bin, akşam raporunda on beş bin yazılı idi. Kendilerini yanıma çağırarak beş bin, on bin veya on beş bin adamın bir nahiye merkezine toplanmasının, bilhassa yiyeceği kıt bir köyde, mantıken ve aklen mümkün olmadığını izah edince hak veriyorlar, fakat raporlar yine aynı suretle yazılıyordu. Ve ilaveten, "Biz haber aldığımız gibi yazmaya mecburuz" diyorlardı. Münakaşa zamanı olmadığı için mantıken ve aklen mümkün olmayan havadisi, köylülerden işittikleri tarzda pek mübalağalı bir surette, mütalaasız [yorumsuz] âmirlerine bildirmelerinin yanlış olduğunu, vazifelerinin de bunu iktiza etmediğini [zorunlu kılmadığını] söyledim.

1914 BİTLİS İSYANI[36]

Mazhar Bey'in ayrılışından sonra geceleyin bir köylü, Şeyh Şahabettin Efendi mührüyle bana hitaben Arapça "ilâ mutasarrıf ve kumandan" serlevhasıyla

---

36 II. Meşrutiyet'in ilânından ve Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesinden sonra hâkimiyetlerinin azaldığını düşünen Kürt aşiret liderleri artan vergilerin de etkisiyle bir süredir İstanbul'dan uzaklaşıyor, Rusya'ya yaklaşıyorlardı. 8 Şubat 1914'te Yeniköy'de imzalanan ve Erzurum, Trabzon, Sivas-Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır vilayetlerini iki yabancı müfettişin komiserliğine teslim eden ıslahat programı bir yandan Rusya'ya geniş bir müdahale imkânı tanırken, bir yandan da Kürtler arasında topraklarının Ermenilere verileceği yolunda şayiaların yayılmasına neden oldu. Büyük bir isyandan çekinen hükümet kuvvetlerinin 1914 Mart'ında tutukladığı Molla Selim, adamları tarafından kaçırıldı. 300 ağa ve 8.000 Kürt'ün desteğiyle Bitlis'i kuşatan Molla Selim ve Seyyid Ali önderliğindeki isyan 1 Nisan 1914'te başladı (Rumi 19 Mart 1330). Üç gün süren şiddetli çatışmalar sonunda isyancılar başarısız oldular ve bir kısmı Rus konsolosluğuna sığındı. Molla Selim'in tutuklanmasının, henüz Rusya'da bulunan Abdürrezzak Bedirhan ve Şeyh Taha'nın daha büyük çapta planladıkları isyanın erken çıkmasına neden olduğu ileri sürülmektedir. Justin McCarthy et al., *The Armenian Rebellion at Van* (The University of Utah Press, 2006), s. 156-157; Michael A. Reynolds, "Abdürrezzak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Bahar 2011), s. 441-445.

[başlığıyla] bir ultimatom gönderdi. Şeyh Şahabettin, Gayda [Hizan] şeyhinin oğlu ve Gayda postnişini[37] Seyyid Ali'nin kardeşi ve Molla Selim'in tilmizi [öğrencisi] idi.[38] Ultimatomda hükümet dairelerini, depoyu ve silahları teslim etmediğimiz takdirde kasabayı işgal ettikleri zaman hepimizin derisini yüzerek saman dolduracaklarını ve hükümet kapısına asarak gelip geçene tükürteceklerini ve dökülecek Müslüman kanının vebalinin bize ait olacağını bildiriyor ve ultimatomun sonunda "Allah'ın inayeti ile cihada başlıyoruz" diyordu.

Arapça yazılmış mektubun bazı yerlerini tercüme edemedim, vilayet kadısı olan Raif Bey'i çağırttım.[39] Mektubu getireni de tutmalarını söyledim. Nihayet ultimatomun manasını tamamen anladık. Daha evvel Muş'tan takip için getirilmiş olan Binbaşı Ali Rıza Bey'i çağırttım. Şakileri, asileri şehirde beklemeden üzerilerine gitmenin daha münasip olacağına ve sabah erkenden harekete karar verdik. Yalnız, Köprüköy muharebesinde şehit düşecek olan merhum Ali Rıza Bey, "Bizim adem-i muvaffakiyetlerimizin ekserisinin saiki [başarısızlıklarımızın çoğunun nedeni] havadır. Bugün hava çok güzel görünüyor, Allah vere de yarın hava bozulmasa" dedi.

Sabahleyin erkenden Ali Rıza Bey'in kumandasında, bir mitralyöz bölüğü, bir batarya cebel topu [dağ topu] ve üç bölük nizamiye askeri ile bir [bölük] jandarmadan mürekkep takip kuvvetleri hareket etti. Siirt jandarma kumandanı da yanındaki dört neferi ile bu kuvvetlere iltihak etti. Kuvvetlerin hareketinden sonra hava bozuldu, kar yağmaya başladı. Ben hemen örfî idare [sıkıyönetim] ilân ettim. Ali Rıza Bey'in dediklerini hatırlamakla beraber çarşıyı dolaştım. Dükkânını kapatmak istemeyenlere mümanaat edilmemesini [engel olunmamasını] söyledim.

Konsolosların bulundukları mıntıkaya gittim. Konsolosların muhafazaya ihtiyacı olup olmadığını sordum. Yalnız İngiliz konsolosuna bir muhafız verdim. Rus konsolosu muhafız istemedi. Oradan hükümet konağına geldim. Öğlene kadar takip kuvvetlerinden bir haber alamadım. Öğleden sonra hükümet konağında derinden top sesleri işitmeye başladım, merak ettim. Birazdan polis müdürü geldi, takip bölüklerinden biri şehre gelmiş, bölük

---

37 postnişin: Mevlevilikte bir rütbe.

38 Martin van Bruinessen'in verdiği soyağacına göre Şeyh Şahabettin, 18. yüzyıl başlarında etkili olan Nakşibendi şeyhi Molla Muhammed Arvâsî'nin soyundan gelen Şeyh Sıbgatullah'ın torunuydu. Babası Şeyh Celaleddin, 1877-78 Rus Harbi'nde Osmanlı ordusunun yanında yer almıştı. Bruinessen'de belirtilmemiş olmakla birlikte Şeyh Şahabettin ve Seyyid Ali'nin kardeş oldukları başka kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State – The Social and Political Structures of Kurdistan* (Zed Books, 1992), s. 324, 337-338; Vahan Baibourtian, *The Kurds, the Armenian Question, and the History of Armenian-Kurdish Relations*, çev. Mariam Mesropyan (Ottawa, 2013), s. 199.

39 Mehmet Raif Dinç (1874-1949): Çeşitli sancak ve vilayetlerde kadılık yaptı. Meclis-i Mebusan'da Erzurum mebusu olarak bulundu. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde yer alarak Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. Milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'nde yer almıştır.

kumandanı olan yüzbaşı da askerin bozulduğunu söylemekteymiş. Adamı yanıma çağırttım. Biraz konuşunca adamın gayet korkak biri olduğunu, vazife mevkiini ve arkadaşlarını terk ederek müsademe mahallinden kaçtığı kanaatini edindim. Hemen tevkifini emrettim.

Akşamüzeri takip kuvvetleri komutanı Ali Rıza Bey'in de top ve mitralyözlerle şehre girdiğini gördüm. Top ve mitralyözlerin kazasız gelmesine biraz sevindim. Fakat vaziyeti iyi görmedim. Gelenler bütün bütün yorgun ve ıslaklardı. Nihayet köprüyü ve hükümetin bulunduğu mahalleyi muhafaza etmeye karar verdim. Ali Rıza Bey ile görüştüm. Bir gece evvel söyledikleri aynen çıktı, "Asker çok ıslandı ve yoruldu, geri döndü" dedi. Kendisi de çok yorgun olduğu için istirahat etmesini söyledim.

Ben elimde bulunan bir bölük nizamiye ile muayyen yerlere çifte nöbetçi koyarak, biraz da elde ihtiyat tutarak geceyi geçirmeye karar verdim. Yüzbaşı Kâzım Bey de geldi. Kendisi çok yorgundu. Askerin ıslanmasından dolayı duramadıklarını, fakat işin bu kadar izam edilecek [büyütülecek] bir mahiyeti olmadığını, karşıdaki asilerin gayri muntazam olduğunu ve eğer Siirt'ten 60-100 kişi kadar getirilse idi, bu ricata [geri çekilmeye] da pek mahal kalmamış olacağını söyledi.

Kâzım Bey'e çok itimadım vardı. Çok yorgun olduğu için ona da benim evimde bir kanepede istirahat etmesini söyledim. Ben bir iki arkadaş ile aldığımız tedbirlerin iyi işleyip işlemediğini kontrole çıktım.

Plevne'yi parola olarak vermiştim. Nöbetçilerin önünden geçerken parolayı söylüyor ve öyle geçiyordum. Tayin ettiğimiz bütün yerlerde nöbetçilerin vazife gördüklerini gördüm. Ben de geceyarısından sonra eve gelerek soyunmadan bir sedire uzandım. Fakat bir türlü uyuyamadım. Şafakla beraber Ali Rıza Bey'in yaveri geldi. Karşıki mahallerin bir kısmını Kürtlerin işgal ettiklerini, kendi bayraklarını diktiklerini ve "Sallu ala Muhammed" diye bağırdıklarını, kumandan beyin emir beklediğini söyledi. "Ben şimdi geliyorum, kumandan bey ateş açsın" dedim.

Ben de hemen çıkarak doğru hükümete yollandım. Hükümet meydanının dış kapısına geldiğim zaman jandarma kumandanı Asım Bey'in hükümetten çıkarak Gökmeydan'a doğru yol almakta olduğunu gördüm. Mektubcu Bitlisli Abdülmecit Vehbi beri gelerek bir şeyler söyledi. Adamın yüzü sarardı, evine gönderdim. Polis müdürü de çocuklarına haber vermek için izin istedi, ona da git dedim.

Kumandan, "Ne yapacağız?" dedi.

"Yerimiz hükümet konağıdır. Hükümet konağından hareketi idare edeceğiz" dedim.

Bir aralık hapishaneden salat [dua] ile karışık gelen birtakım seslere cevap verilmeye başlandı. Hapishane muhafızına derhâl yaylım ateşi açmasını

söyledim. Mahpuslar hemen içeriye girdiler ve bir daha ses çıkarmadılar. Jandarma kumandanına da hükümette kalmak iyi değilse Gökmeydan'da debboy [malzeme deposu] yanındaki top bataryasının bulunduğu mevkiye giderek oradan hareketi idare etmek lazım geldiğini söyledim ve Gökmeydan'a doğru yol aldım.

ÇATIŞMADA ÖLMEK FİKRİ VE TALÂT BEY'E TELGRAF

Hükümet kapısından meydana gidinceye kadar sağ taraftaki mezarlıkta mezar taşları arasında mevki alan askerlerimizin silah atmakta olduklarını gördüm. Çok ferahladım. Kürtlerin şeriat propagandasına askerimizin inanmasından ve silah atmak istememesinden korkuyordum. Bu korkum hemen zail oldu [geçti].

Gökmeydan'ın ortasındaki top mevziine gittiğimde bir an için aklımdan şunları geçirdim, "Yarabbi, ben valilik istemedim. Aklımdan bile geçmiyordu. Ne kusur işledim ki böyle bir vak'ayı benim zamanımda yarattın? Bilerek hiç kimsenin hakkını yemedim, yedirmedim, iptal ettirmedim. Daima vazifemi düşündüm ve vazifemi her şeyden üstün tuttum. Hayır, hayır... Ben nasıl olsa ölecektim, çocukların nafakası için yatakta değil, müsademe yerinde kurşun ile ölmem mukadder olsa gerek. O hâlde açıkta olmak ve sakınmamak gerek."

Bu mülahazadan [düşüncelerden] sonra gülmeye ve herkesle şakalaşmaya başladım. Saklananlar ile, yere yatanlar ile gülüyordum. Ara sıra serseri kurşunlar yanımıza geliyordu. Telgrafhaneye gidip İstanbul'a keyfiyeti [durumu] telgraf başında bildirmek lazımdı. Gittiğimde mitralyöz komutanını mitralyözleri telgrafhane damına yerleştirirken buldum. Sokak sokak taramasını ve ses gelen taraflara ateş açmasını söyledim. İyi bir genç olan komutan hemen emrimi yerine getirdi. Karşıki mahallede bir iki evin cephelerini yaladı. Kürtlerin bayrak diktiği yerlere de ateş açtı. Salavat sesleri birden kesildi.

İstanbul ile konuşmaya başladık. Telgraf başında Dâhiliye nazırı Talât Bey bulunuyordu. Uzlaşma yapmanın kabil olup olmadığını sordu. İmkân görmediğimi, kasaba içindeki harbi kazanacağımızı ve Muş'tan hareket ettiğini beyan buyurdukları fırka komutanı İhsan[40] Paşa ile kuvvetleri gelinceye kadar tutunabileceğimizi ümit ettiğimi, mütekabil [karşılıklı] silah kullanılmaya başlandığı için askerin ânî bir bozgunundan korkmadığımı söyledim.

"Telgrafhane ateş altındadır, telgrafhaneyi başka bir yere nakledemez misiniz?" dedi.

---

40 İhsan Sökmen (1873-1955): Çeşitli birlik ve fırka kumandanlıklarında bulundu. İstanbul Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ne başkanlık etti. İzmir valiliği yaptı, TBMM'de İstanbul ve Giresun milletvekili olarak yer aldı.

"Bizim bulunduğumuz mahalle ve mevki tamamen ateş sahasındadır. Telgrafhaneyi yerinde bırakmayı daha muvafık görüyorum" dedim. Başka emirleri yoksa askerin başına gitmek ve saatte bir tekrar telgrafhaneye gelmek için müsaade istedim.

Debboyun yanına gelince bir kısım Ermeni ve Türk Bitlislinin silah istemek için müracaatta bulunduğunu gördüm. Kendilerine makbuz mukabilinde debboydan silah dağıttım. Muharebe karşı mahallede daha kızışmışa benziyordu. Etraf bembeyaz kar ile kaplı olduğu için dağ yollarından şehre doğru gelen Kürtler dürbünle rahat görülüyordu. Batarya kumandanına yol tarafına bir iki şarapnel atmasını söyledim. Bir iki atımdan sonra otuz beş şarapnel ve dane[41] atımımız kaldığını söyledi. "Çok idareli kullanmaya çalışınız" dedim. Biraz piyadelerin bulunduğu taraflara gittim. Askerin maneviyatını iyi gördüm. Nişan alarak silah kullanıyor, neşeli görünüyorlardı. Telgrafhaneye gittim, vaziyetteki vahametin azaldığını söyledim. Yine epeyce konuştuktan sonra tekrar Gökmeydan'a geldim.

YÜZBAŞI KÂZIM BEY'İN KAHRAMANLIĞI[42]

Meydana çıkınca karşımızdaki Kızılmescit mahallesinde çok şiddetli ateş teati [karşılıklı ateş] edildiğini gördüm. Oraya gönderilmiş kuvvetimiz olmadığından ateşin nereden geldiğini anlayamadım. Merak ettim, soruşturdum. Nihayet bir çavuş merakımı halletti. Ben telgrafhaneye giderken Siirt jandarma tabur kumandanı Yüzbaşı Kâzım Bey ortaya çıkarak "İçinizde benimle beraber gelecek, on mert gönüllü yok mu?" demiş. Askerden on beş kişi ortaya çıkmış. Kumandanın Siirt'ten getirdiği neferlerin ikisi kaledeki debboya gönderilmişti. Çünkü Bitlis jandarmalarına itimadım kalmamıştı. Şehirdeki ateş başlayınca kasabalı jandarmalardan yanımızda pek kimse kalmamıştı.

Kâzım Bey kalan iki jandarmasını da bu on beş gönüllüyle beraberine alarak köprüyü geçmiş, müftü ve biraderi Sadullah'ın evlerine hücum etmiş, oradan asileri çıkartmış ilerliyordu. Bunu karşıdan takip ederken ikindiye doğru bir jandarma ile bir nizamiye neferi ellerinde birtakım bayraklarla geldiler, valiyi arıyorlar.

"Benim" dedim.

---

41 İçinde metal parçaları bulunan şarapnel mermisinden farklı olarak dane mermisinin düştüğü yerde yakıp yıkıcı bir etkisi vardır.

42 Justin McCarthy ve arkadaşları *Armenian Rebellion at Van* kitabında hükümet kuvvetlerinin başarısını Bitlis valisi Abdülhalik Renda ve Van Jandarma kumandanı Kâzım Özalp'in çabalarına bağlar. Kâzım Özalp 4 Mart 1914'te Van Jandarma Alay Kumandanlığı'na binbaşı rütbesiyle tayin olmuştur. Abdülhalik Bey'in aşağıda aktardığı gibi, Van'dan destek kuvvet istendiyse de, birlikler isyan bastırıldıktan sonra ulaşabildi. Bitlis isyanının bastırılmasında önemli rol oynayan Siirt jandarma tabur kumandanı Yüzbaşı Hacı Kâzım Bey'dir. Yüzbaşı Kâzım Bey 1914 yazında Bişare Çeto ve adamlarıyla girdiği bir çatışmada öldü.

"Yüzbaşı selam gönderdi, merak etmeyiniz diyor. Kürtleri diğer tepeye doğru sürüyoruz, aldığımız bayrakları da size gönderdi. Asiler kiliseye girdiler, kiliseyi topa tutmanızı rica ediyor."

Hemen neferlere birer altın mükâfat verdim. Ve jandarma neferini onbaşı yaptım. Binbaşı Ali Rıza Bey'e de nizamiye neferi için aynı muameleyi yapmasını rica ettim. Merhum da aynı suretle hareket etti. Bunu gören yanımızdaki depoyu bekleyen nöbetçiler, "Ne mutlu bunlara, hem onbaşı oldular hem de birer altın mükâfat aldılar" dediler.

"Onlar gönüllü gittiler" dedim.

"Biz de giderdik ama vazife başında idik" dediler.

Bu muhavereden [konuşmadan] askerin maneviyatının yerinde olduğunu, bu vakadan sonra da çoğaldığını gördüm. Batarya komutanına kilisenin topa tutulmasını söyledim. İkinci dane kilisenin penceresinden içeri girdi. Seyredenlerde sevinç başladı. Ben Yüzbaşı Kâzım Bey'e biraz kuvvet göndermelerini söyleyerek tekrar telgrafhaneye gittim, İstanbul'a malumat verdim.

RUS KONSOLOSUNUN AÇIĞA ÇIKARDIĞI GERÇEK

İstanbul'da telgraf başında nazır bulunmadığı zaman bir daire müdürü hazır bulunuyordu. Geri döndüm, karanlık basmak üzereydi. Köylülerin dağ yollarından geriye doğru şehirden uzaklaşmaya başladıkları görünüyordu. İki gecedir uykusuzdum, fazla yorulmuştum. Bir çorba almak üzere Gökmeydan'ın bir tarafında bulunan vali konağına giderken Rus konsolosluğu kavası geldi. "Konsolos Bey selam ediyor. Eğer buradaki ateşi kestirirseniz, o da karşıki mahallede ateşi kestirecektir. Arzu buyurursanız sizinle görüşmeye de gelir" dedi.

"Karanlık oldu, örfî idare vardır, bir kaza olur, konsolos bey dışarı çıkmasın. Ateş kesmeye gelince muharebe devam ediyor, onlar ateş etmez, çıkarlarsa bizimkiler de ateş etmez. Beyhude yere havaya silah atılmaz" dedim.

Adam gidince etrafımda bulunan Bitlislilere, ki ekserisi bizim mahallede idi, "Hani bunlar şeriat davası peşinde idiler? Konsolos beyin bu işe karışmasının sebebini bana izah edebilir misiniz? Mademki ateş kestiririm diyor, o hâlde ateş yaptıran da o demektir. Şimdi isyanın esas sebebini anladınız mı? Merak etmeyiniz, Allah'ın inayeti ile bunu tamamen bir ibret numunesi olacak tarzda bastıracağız" dedim. Konsolosun bu haberi bizim taraftaki mahallelere birden dağıldı.

Sabahleyin asilerin iltica ettiklerini, fakat sokaklara yaptığımız mitralyöz ateşi üzerine evlerine sığındıklarını gören halk bu sefer onlara lanet etmeye ve bize iltihaka başladı. Bir çorba içtikten sonra keyfiyeti İstanbul'a bildirdim. O aralık Yüzbaşı Hacı Kâzım da beni görmek için telgrafhaneye geldi, şifahi

rapor verdi. Sabaha şehrin karşıki mahallelerini temizlemek ümidinde olduğunu söyledi. Şu tarzda boru çaldırırsa kendisine yardım gönderilmesini, şu tarzda çaldırırsa tehlike kalmadığı cihetle kendisini değiştirmek üzere bir zabit gönderilmesini rica etti ve askerin başına gitti.

İSYAN BASTIRILIYOR

Ben bir müddet daha telgrafhanede kaldım. İstanbul ile görüştüm. Vaziyetin iyi bir duruma girdiğini anlattım. Geceyi evvelki gece gibi ihtiyat tedbirleri alarak geçireceğimizi söyledim. Van ile de muhabere ettim [haberleştim]. Van da bir kuvvet gönderdi. Fakat gerek Van gerekse Muş kuvvetlerinin gelmesi en az üç gün isterdi. Nöbet yerlerini dolaştım, nöbetçiler çok dikkatliydi. Eve gittim, yine soyunmadan bir koltuk üzerinde uyudum.

Sabahleyin gayet erken Ali Rıza Bey'in evvelki sabah gelen yaveri yine geldi. Hersan mahallesindeki Kürt bayraklarının kaldırıldığını, oraya bizim askerlerin gittiğini ve şu boruyu çaldıklarını söyledi. Bu parola, "tehlike kalmadı beni değiştiriniz" parolası idi. Hemen bir zabit ile biraz kuvvet gönderilmesini, Yüzbaşı Hacı Kâzım Bey'le erlerinin değiştirilmesini söyledim. Ben de hazırlandım.

Pek az geçmişti ki, Hacı Kâzım Bey yorgun fakat neşeli olarak geldi. Müsademeleri anlattı, kilisede kalacaklarını tahmin ettiği için evvela kiliseyi almak, bunun için ihtiyatla hareket etmek mecburiyetinde kaldığını, fakat güneş doğmadan kiliseye girdikleri zaman kimseyi bulamadıklarını, tepeyi alarak asilerin bütün bayraklarını aldıklarını ve boru çaldırdıklarını söyledi.

Bir kahve ve bir nargileden sonra öğlene kadar uyumasını söyledim ve çıktım. Çıkarken bana Siirt'ten getirdiği birisini kendi yanında, diğerini de kalede debboy yanında şehit verdiğini müteessiren anlattı. Şehit jandarmalarımızdan biri Süryani idi. Jandarmaya verilen talim ve terbiyenin âmire karşı ne kadar merbutiyet tevlit ettiğini [bağlılık yarattığını] gösteren güzel bir misal.

ASİLER RUS KONSOLOSLUĞUNA SIĞINIYOR

Evden dışarı çıktım. Hükümet konağına gittim. Rus konsoloshanesine Molla Selim de içlerinde olmak üzere on yedi kişinin iltica ettiğini Rus konsolosu gelip söyledi. Bunların bize verilmesini istedim. Muvafakat eder gibi oldu, fakat "Bir de İstanbul'daki büyük elçimize sorayım" dedi. İstanbul'dan muvafık cevap almamış olacak ki bir daha teslimden bahsetmedi. Ben de konsoloshaneyi ve civarını muhafaza altına aldırdım.

Bitlis polisi ile jandarması bu işi yüzlerinin akıyla becerdi. Konsoloshanesi bit içinde kalan konsolosun bütün sinirliliğine rağmen vazifelerini gayet

dikkatle ifa ettiler. Mültecilerden hiçbirinin kaçmasına meydan vermediler. Rus kaynaklarının bunların firar ederek Musul ve İran'a gittiklerine dair haberlerine bazen İstanbul dahi inanarak ehemmiyetle soruyor ve biz de kendilerine kimsenin konsoloshaneden çıkmadığı haberini veriyorduk. Bu hâl Rusya ile münasebetlerimizin inkıtaına [ilişkilerin kesilmesine] kadar, yani Mart'tan Teşrinievvel'e kadar devam etti.

Münasebetin inkıtaı akabinde konsolos hepsini konsoloshaneden çıkardı. Biz de onları aldık. İdama mahkûm olan Molla Selim gibileri idam edildi. Diğerlerinin nefiy [sürgün] cezaları arkadaşlarınınki ile beraber bağışlanarak cümlesi serbest bırakıldı. Her tarafı sokaklarla çevrili, büyük bir bahçe içindeki konsoloshanede aylarca on yedi kişinin kalması ve hiçbirinin kaçmaya muvaffak olamaması yukarıda dediğim gibi oraya tahsis edilen polis ve jandarma kuvvetlerinin candan vazife görmesine ve bu vazifeyi büyük bir dikkatle, vatan vazifesi telakki etmelerine borçluyuz.

Bir gün evvel aleyhimize harekete hazırlanan ve kasabanın asiler tarafından işgalini bekleyen birtakım Bitlisliler, o gün fevç fevç [kalabalıklar hâlinde] hükümete gelerek hükümetin muvaffakiyetini tebrik ile devlete dua ettiler. Evvelsi gece top ve mitralyözler şehre döndüğü zaman onları yağlamak için yağ yoktu. Bitlis'te zeytinyağı bulunmaz, yalnız bir mağazada olduğu söyleniyordu. Mağazaların hepsi kapalı idi. Polis müdürü Durak Bey'e "Mağazanın kapısını kırarak zeytinyağını alınız, batarya ve mitralyöz komutanlarınıza veriniz, mağazanın kapısını da muhafaza ediniz" dedim. Silahlar ancak bu suretle yağlanabilmişti.

MAHKEMELER KURULDUĞUNDA

Hersan mahallesine giden kuvvetlerimiz asileri şehirden bütün bütün uzaklaştırdı. İki gün sonra Muş'tan gelen fırka komutanı İhsan Paşa'ya idare-i örfiyye âmirliğini [sıkıyönetim başkanlığını] ve takibatı devrettim. Paşa hemen Van'dan gelen bir alayı İbrahim Bey riyasetinde bir divan-ı harb-i örfî teşkil ettirdi. Kendisi de kuvvetleriyle vakaya iltihak eden asileri takip etmek ve yakalamak için Hizan taraflarına gitti. Asilerin ele başları tutuldu. Rusya'ya firar etmek için Van taraflarına kaçan Şeyh Şahabettin de Van'ın Erciş kazasında tutularak Bitlis'e getirildi.

Divan-ı harb-i örfî mahkemeleri başladı. İsyana iştirak eden, yağma için sırtlarına bir çuval alarak şehre doğru gelen binlerce köylü vardı. Bunları tutup mahkûm etmek, isyan mürettip ve müşevviklerini [isyanı tertip ve teşvik edenleri] serbest bırakmak Rumeli'deki vak'alarda yaptığımız hataları tekrar etmek olurdu. Aklı ermeyen fakir muhtaç köylüyü değil, bu işi yapanları tutup muhakeme etmek elbette doğru yoldu. Örfî idare komutanı, tümen

komutanı İhsan Paşa da örfî harb divanında böyle hareket ederek, en azılı ve faal olan on beş kişiyi idama, diğerlerini de muhtelif sürgün ve kalebentlik cezalarına mahkûm etti.

Sürgün cezalarına çarptırılanlar mahallerine gönderildi. İdama mahkûm olanların hükümlerini İstanbul Meclis-i Vükelası[43] bir türlü tasdik etmiyordu. Nezaret bazı şeyler sordu. Oradan anladım ki tasdikte bir tereddüt vardı. Nihayet hükümlerin tasdikiyle hapishanede bulunanların hükümleri infaz edildi. Bunların başında Şeyh Şahabettin ve kardeşi Seyyid Ali de vardı. Sonra anladım ki İstanbul'da bulunan Genç mebusu Mehmet Emin[44] Bey idam hükümlerinin icrasının yeniden birtakım kargaşalara sebebiyet vereceğini söylemiş, Nezaret de bu vak'adan sonra hükümetin kuvvet ve nüfuzunun ne merkezde olduğunu sormuştu.

Fırka kumandanı İhsan Paşa ile örfî idare harp divanı, işlerini bitirdikten sonra yerlerine gittiler. Bitlis alay merkezi olarak kaldı. Vak'anın bu suretle hükümet lehine bastırılması, elebaşı addedilenlerin tutulup mahkûm olması, derecelerine göre hükümlerinin kâffesinin [tümünün] icra edilmesi, köylü ve fakir halka dokunulmaması hükümeti çok kuvvetlendirdi. Asayiş tamamen temin edildi. Vilayette âdî vukuat bile çok ender olmaya başladı. Bundan istifade ederek vilayetin terakki ve umranı [gelişme ve bayındırlığı] hakkındaki düşüncelerimi tatbike başladım.

HAYAT NORMALE DÖNERKEN

Evvela alay için bir kışla, darülmuallimin [öğretmen okulu] için bir bina, bir hükümet konağı, Muş'ta mektepler ve hükümet konağı, hayvanların ıslahı için İdare-i Hususiye'den [il özel idaresinden] Musul'dan aygırlar, Kars'tan boğalar getirilerek Muş ve Bitlis'teki depolara verildi. Binaların damları için Rusya'dan kalın çinko getirilmesi takarrür etti [kararlaştırıldı], pazarlıkları yapılarak siparişleri verildi.

Şehirdeki karakollar için telefon makineleri ve telleri getirildi. Telefonlar tesis edildi. O zamana kadar vilayet merkezi telefon görmemişti. Halka bunu anlatmak için "Birer mecidiye veren mütekabilen [karşılıklı] konuşur ve

43 Meclis-i Vükela: Bugünkü anlamıyla Bakanlar Kurulu. Sadrazamın başkanlığında haftada iki kez Meclis-i Vükela'da bir araya gelen nazırlar devlet işlerini görüşür, oy çokluğuyla aldıkları kararları bir mazbataya padişaha sunarlardı. Meclis-i Vükela 1909'dan sonra parlamentoya karşı sorumlu bir hüviyet almıştır. Bkz. İhsan Güneş, ed., *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci – I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt I (TBMM Vakfı Yayınları, 1996), s. 12; Selçuk Akşin Somel, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire* (Scarecrow Press, 2003), s. 100-101.

44 Mehmet Emin (1861-1918): Bayezid'de doğdu. Rüştiyeden sonra medreseye devam etti. Nahiye müdürlüğü ve kaymakam vekilliği yaptı. Kasım 1908'de Genç sancağından Meclis-i Mebusan'a seçildi, ikinci ve üçüncü dönemlerde de Meclis'te bulundu.

seslerini işitir" dedim. Bu suretle noksan kalan bazı merkezler de ikmal ve itmam edildi [tamamlandı].

Tatvan'da Van valisi Tahsin ve Hakkâri mutasarrıfı Cevdet Beylerle bir toplantı yaptık. İki vilayeti ilgilendiren meseleleri konuştuk. Bir kısmını Dâhiliye Nezareti'ne yazdık. Ben de İstanbul'daki ailemin gelmesini yazdım. İstanbul'dan Trabzon, Erzurum, Bulanık tariki ile geleceklerdi. Erzurum'a kadar iki adam yolladım. Trabzon'a vapurla, oradan arabalarla Erzurum'a kolay geldiler. Fakat Erzurum'dan Bitlis'e gerek yol itibariyle gerekse gece konakları itibariyle epeyce sıkıntı çektiler. Kardeşim Kerim çocukları İstanbul'dan getiriyordu. Yanlarında, Delvine'de nüfus memurum olan Sair Efendi, kayınvalidem ve baldızım da vardı.

Bitlis'e yaklaştıkları zaman atla karşılamaya gittim. İlkbahardan sonbahara kadar yağmur yapmadığı için karlar kalktıktan pek az zaman sonra yollar kurur ve hayvanlar yürüdükçe toz bulutları ortalığı kaplar. Ben de öyle bir vaziyette idim. Başımda geniş dairevi bir şemsiper [şapka] vardı. Arabanın birinde bulunan karım, çocuklarım ve kardeşim beni uzaktan görmüşler, fakat kardeşim beni bir ecnebi telakki etmiş, bana ihtimal vermemiş, ancak yaklaştığım zaman beni tanımışlar.

Attan indim, kardeşim ata bindi, ben de onun yerine arabaya atladım. Çocuklarımın ikisi de bana yan yan bakıyor, bana yaklaşmıyorlardı. Sebebini sonra anladım. Ben Siirt'ten gelirken sakal koyuvermiştim. Bitlis'te ilk zamanlarda sakallı idim. O günlerde de sakalım epeyce uzamıştı. Çocuklar beni sakalsız biliyorlar, sakallı görünce tuhaf tuhaf bakıyor, bir türlü ısınamıyorlardı. Kasabaya yaklaşıncaya kadar alıştılar. Babalarının sakallı olmayacağına karar verdiler. Ben daha evvel evdeki hamamı hazırlatmıştım. Ben onları eve indirdim ve hükümet konağındaki işime gittim.

SEFERBERLİKTE ORDUNUN İAŞESİ

İşlerim iyi gidiyordu, bilhassa bina işleri. Kasabalılar ve köylüler yardım olarak bana on kavakta bir kavak hibe ettiler. Onda bir kavak o kadar çok kereste verdi ki darülmuallimin ve kışla pavyonlarının inşasına yettikten ve hükümet konağı için lazım olan miktar ayrıldıktan sonra arttı. Darülmuallimin binasını Bitlis tarzında değil, kireç ile yaptırdım. Hükümet konağı için aynı surette hazırlıklar yaptırdım. Askerî pavyonları ise Bitlis usulü ile yaptırdım. Esasen bunların hepsinin damının çatı olarak yapılmasına ve Rusya'dan kalın saclar gelince örtülmesine karar verilmişti. Ismarlandı, hududa geldiği zaman Ruslar ile münasebetimiz münkati oldu [kesildi], getirmek mümkün olamadı.

Şark vilayetlerine gönderilen umûmî müfettişlerin[45] salahiyetleri hakkında fikir teati etmek üzere Van valisi Tahsin Bey ile Gevaş'ta bir toplantı yaptık. Bitlis'ten Gevaş'a at ile gittim. Bir gece yolda yatarak iki günde Gevaş'a avdet ettim. Avdetimin sabahında Gevaş'tan hareket ettim, ertesi günü alessabah Bitlis'te bulundum. Jandarma süvarilerinin bir kısmı yolda kaldı.

İki günde gidilen Muş'a ben bir gecede gidiyor ve bir gecede dönüyordum. Gündüzün sıcağından ve tozundan seyahatlerimi gece yapmayı tercih ediyordum. İnşaat yalnız vilayet merkezinde değil, mülhakatta da başlamıştı. Bilhassa Muş'ta diğer yerlerden fazla idi. Muş inşaatı kerpiç ile olduğu için Bitlis'inkinden birkaç defa daha kolay idi. Daha çabuk yapılabilirdi.

İşte böyle çalışırken seferberlik ilân edildi.[46] Artık her işin fevkinde [üstünde] seferberlik ile bizzat meşgul olmak lazımdı. Seferberlik devam ettiği müddetçe daima seferberlik işlerini ilk planda tutuyor ve onlara her işten daha ziyade ehemmiyet veriyordum. Diğer vilayet işlerinin mühimlerini kendim görüyor, cari işleri [günlük faaliyetleri] mektubcuya gördürüyordum.

Bitlis'teki alayı fırkanın her alayından evvel seferber ettik ve yola çıkardık. Hayvanlarını çabuk tedarik etmeme sebep de hayvan paralarının bir kısmını hemen tediye etmek [ödemek] oldu. Diğer teçhizatını da bitirdik ve alayı tümen merkezi olan Muş'a gönderdik. Tümen de diğer alayların seferberliğini bitirdikten sonra Köprüköy'e doğru hareket etti. Vilayette menzilin[47] muhafazası ve bütün vilayetteki ambarların idaresi vilayet üzerinde kaldı. Ambarlar meselesini bizzat elime aldım. Ve Yanya mevkii-i müstahkemindeki tecrübelerimi burada geniş mikyasta [ölçekte] tatbik ettim. Üç mutasarrıfı da kendi merkezlerinin [Muş, Siirt ve Genç sancaklarının] ve kazalarının ambarlarını kontrole memur ettim.

Mutasarrıflar bana haftada bir rapor veriyordu, doğrudan doğruya Bitlis'e bağlı kazalar [Ahlat, Hizan ve Mutki kazaları] da öyle. Vilayet merkezindeki ambarlar da gündelik rapor veriyor, ben de bunları topluyor, kontrol ediyor ve hafta içinde Üçüncü Ordu[48] Komutanlığı'na bildiriyordum. Mülhakat am-

---

45 umûmî müfettişler: Tanzimat'la başlayan yenilik ve reformların Balkan ve Anadolu vilayetlerinde uygulanmasını gözetmek ve buralarda asayişin teminini sağlamak üzere doğrudan Bâbıâli'ye sorumlu, valilerin üzerinde ve vezir rütbesinde umûmî müfettişler atanmıştır. Vilâyât-ı Sitte'yi kapsayan Anadolu ıslahatı ve Vilâyât-ı Selâse'yi kapsayan Makedonya sorunu müzakerelerinde olduğu gibi, doğrudan müdahale imkânı arayan düveli muazzama ile yabancı kontrolünü en aza indirmeye çalışan Bâbıâli arasında uzun münakaşalara sebep olan Umûmî Müfettişlik kurumu 1914 sonlarına kadar etkinliğini sürdürmüştür. Bkz. Cemil Koçak, *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)* (İstanbul, 2003), s. 25-34.

46 Harbiye nazırı Enver Paşa 2 Ağustos 1914'te orduya genel seferberlik emri verdi.

47 menzil teşkilatı: Cephedeki birliklere iaşe ve ihtiyaçlarının ulaştırılması ile ordunun lojistik dâhil cephe gerisi hizmetlerini üstlenen birim.

48 Üçüncü Ordu: I. Dünya Savaşı sırasında merkezi Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını Hasan İzzet Paşa (Ekim-Aralık 1914) ve Enver Paşa (Aralık 1914-Ocak 1915) üstlenmiştir. Sarıkamış harekâtı ile Köprüköy ve Erzurum savaşlarına bu ordu katılmıştır.

barlarını tetkik ederken birkaç hafta Siirt raporlarında mütenakız malumat buldum. Soruşturdum. Mutasarrıf da merak ederek hususi surette mektubcudan ambar işleri ile kimin meşgul olduğunu sormuş. Mektubcu "Bizzat vali" cevabını verince mutasarrıf bey de ondan sonra bizzat meşgul olmaya ve raporlarını tetkik ettikten sonra vilayete yazmaya başladı.

Vilayet makamı her vilayetteki bütün ambarların sitüasyonlarını [durumlarını] bir tablo üzerinde daima göz önünde bulunduruyor, çıkan gideni kontrol ediyor ve mevcuda ilave veya tenzil [eksiltme] ediyordu. Kendim ve mutasarrıflar bu vazifeyi böyle benimseyince kaymakamlar da benimsedi. Ambar memurlukları için vilayetin bütün memurlarından istifade edildi. Vazife görebilecek olan kimse hariç bırakılmadı.

VALİSİ AMBARCI OLAN VİLAYETİN KADISI KANTARCI OLUR

Dedim ya vilayet bu işi en mühim ve elzem iş telakki ediyordu. Hatta ambar memurluğunu kaza kaymakamının üstlendiği Çapakçur'da[49] kadı Şeyhülislamlık'a müracaat ederek kendisine ambarda verilen kantarcı vazifesinin memuriyeti ile münasip olmadığından bahisle şikâyette bulundu.

Şeyhülislam merhum Hayri Efendi Ürgüplü[50] de telgrafla keyfiyeti bana bildirdi. Ve Çapakçur kadısının şerefiyle münasip bir vazifede kullanılmasını istedi. Cevaben "Vilayetin valisi ambarcı iken kaza kadısına kantarcılıktan daha şerefli vazife bulunabilir mi?" dedim. Ambar işi hakikaten iyi işliyor ve ambarlar mütemadiyen doluyordu. Diyarbakır veya Mardin tarikiyle gelen kıtaların yollarda iaşeleri vilayet ambarları tarafından temin olunuyordu.

Askere alınan yaşlı gayrimüslimlerden sanat sahibi olanları, bilhassa taşçı ve bina ustalarını kışla inşaatında asker olarak çalıştırmak üzere Bitlis'te bıraktım. Bunlarla seferberlik zamanında ve harp süresince askerî pavyonlar tamamlandı.

Teşrinievvel'de Yavuz'un[51] Karadeniz'deki Rus limanlarına taarruzu üzerine Rusya ile münasebetlerimiz kesildi. Bitlis konsolosu ziyaretime geldi. Kendisine İstanbul tariki ile memleketine dönmek için azami kolaylığı göstereceğimi söyledim. Çok sevindi. Konsolosluğa iltica eden isyan müşevvik ve mürettiplerine konsoloshaneden çıkmalarını söyledim. Onlar da çıkarken tamamen tutuldular ve ölüme mahkûm olanların cezası icra olundu.

---

49 Çapakçur: Genç sancağına bağlı kaza.

50 Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (1867-1921): Bursa'da müderris olarak memuriyete başladı. Selanik'te ceza reisi olarak bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1914'te Şeyhülislam tayin edildi. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü.

51 Yavuz zırhlısı: Goeben adıyla denize indirilip Osmanlı İmparatorluğu'na alınmasıyla Yavuz adı verilen muharebe kruvazörü.

Mütebakilerin [kalanların] ve örfî harp divanı kararıyla uzak yerlere nefy edilmiş [sürülmüş] veya kalebentliğe mahkûm edilmiş olanların aflarını ve memlekete avdetlerine müsaade edilmesini İstanbul'dan rica ettim. İstanbul ricamı kabul ederek bunların hepsini affetti. Bitlis'e geldiler. Bitlis'te bulunduğum müddetçe muharebe işlerinde yardımlarını esirgemediler.

Van Valisi Tahsin Bey Erzurum'a, Hakkâri valisi (mutasarrıfı) Tahir [Cevdet] Bey Van'a tayin olundular. Harp kışa yakın bir zamanda ilân edildi. İlk müsademelerde Köprüköy ilerisinde bulunan Hamidiye Süvari Alayları inhilal etti [çözüldü] ve kısmı azamî [büyük kısmı] firar etti. Mirak aşiretinin[52] teşkil ettiği alayın bir kısmı Bitlis ve Siirt dağlarında yakalandı ve askerî mahkemeye verildiler.

KÖPRÜKÖY'E GİDEN PEKSİMET

Üçüncü Ordu Komutanlığı'nda bir değişiklik oldu. Enver Paşa da Erzurum'a gelerek orduyu taarruza kaldırdı.[53] Sert ve karlı bir kışta kıtalarımızın çoğu Allahuekber dağlarında eridi. Taarruz muvaffak olmadı. İnsan zayiatımız büyük oldu. Ordu komutanı[54] da tifüse tutuldu ve öldü.

Taarruz muvaffak olmayınca Ruslar mukabil bir taarruzla Beyazid [Doğubeyazıt] ve Karaköse taraflarını aldılar. Oradan birçok muhacir Bitlis'e geldi, bir kısmı cenuba [güneye] geçti, bir kısmı da orada kaldı. Muhacirlik aynı zamanda tifüs salgınını da beraber getirdi. Ordu bu vaziyete girince ordu iaşesi ehemmiyet kesbetti [kazandı].

Bu arada ordu komutanlığından bir telgraf aldım. "Trabzon, Elaziz, Diyarbekir, Sivas vilayetleri yevmi [günlük] elli ilâ yüz elli ton arasında iaşe maddelerini Erzurum'a yetiştirmeği teâhüd ettiler [söz verdiler]. Siz ne miktar edersiniz?" diye soruyordu.

Ben de "Kışın asgarî on beş, yazın da asgarî yirmi beş ton" diye cevap verdim.

---

52 Mirak aşireti: Bilhassa Dersim'de güçlü olan bir Ermeni aşireti.

53 Sarıkamış Harekâtı: Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesindeki Türk-Rus muharebelerinin ilk safhasını teşkil eden taarruzdur. Harbiye nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşa'nın bizzat idare ettiği Üçüncü Ordu'ya bağlı birliklerin, Rus ordusunu Sarıkamış'ta kuşatmak üzere 22 Aralık 1914'te taarruza geçmesiyle başlayan harekât, mevsim şartlarının orduyu zorlaması, teçhizat noksanlığı, birlikler arasında koordinasyon kurulamaması ve Rusların Erzurum önlerindeki birliklerini zamanında Sarıkamış'a kaydırmaları gibi nedenlerle başarısızlıkla sonuçlanmış, ölü, yaralı ve tutsaklarla ordunun yaklaşık 50.000 kayıp vermesi neticesinde Rusların Anadolu içlerinde rahatlıkla ilerlemelerine neden olmuştur. Bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, 2001), s. 52-60.

54 Hafız Hakkı Paşa (1879-1915): Enver, Mahmut Kâmil ve Fahrettin Paşaların Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşıdır. Enver Paşa ile dağa çıkarak meşrutiyetin ilânını tetikleyen kadronun içinde yer aldı. Sarıkamış Harekâtı'nda 9. Kolordu'yu idare etti. Harekâtın başarısız olması üzerine Başkomutan vekili Enver Paşa İstanbul'a dönerken Üçüncü Ordu komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya bırakmıştı.

Komutan bu telgrafıma gayet nazik bir teşekkür ile mukabele etti. Taaccüp ettim [şaşırdım]. Bu taaccübü ancak komutan ile Erzurum'da şifahen [yüz yüze] görüştüğüm zaman hallettim. Orduya sevkıyat taahhüdüm pek muntazam oluyor, bilhassa gönderdiğimiz Bitlis mamulatı kavurma ve peksimet çok makbule geçiyordu.

Peksimet yüzünden Bitlis'te çarşı ortasında fırıncıları dövmek mecburiyetinde kaldım. Ambarları teftiş ederken peksimet ambarına da uğradım. Ambar memuruna, ki temiz Adliye memurlarından biri idi, peksimetlerini nasıl bulduğunu sordum. İçlerinin iyi pişmemiş olduğunu söyleyerek birkaç peksimedin içini gösterdi. Merkezde yapılan peksimet, ekmek, kavurma vesaireye müddei-i umuminin reisliğinde jandarma kumandanı ve polis müdüründen mürekkep bir komisyon bakıyordu. Komisyona gidip keyfiyeti anlattım, dikkat edilmesi için fırıncılara sıkı tembih edilmesini söyledim.

Bir müddet sonra yine ambarları teftiş ederken peksimet ambarına geldim. Yine memura sordum, "İnşallah peksimetlerimiz iyileşti" dedim.

"Pek az fark etti paşam, yine bir kısmının içi pişmemiş" diyerek bir peksimedi kırdı. Hakikaten içi tam pişmiş değildi.

Ambardan çıktım, atıma bindim ve doğru çarşıya gittim. İlk rast geldiğim fırının önünde atımdan indim. Fırına girerek peksimet istedim. Birkaç peksimedi kırdım, içleri fena değil idi. Fırıncılar sapsarı olmuş titriyorlardı. Daima böyle çıkarılmasına dikkat edilmesini söyledim. Oradan köprü üstünde olan bir fırına geldim. Ondan birkaç peksimet aldım, kırdım; içi pişmemiş. Fırıncıyı kapının dışına çektim. "Bu peksimet nereye gidiyor biliyor musun?" dedim.

"Evet, Köprüköy'e askere gidiyor" dedi.

"Orada senin akrabandan kimse var mı?" diye sual ettim.

"Var" dedi.

"Bu peksimet dayanır mı? Küflenir mi?" diye sordum.

"Fazla kalır ise küflenir" dedi.

"Peki küflenir ise sen yer misin?" Cevap yok. Bir el ense ile fırıncı devrildi. Adam yalvarıyor, "Bir daha olmaz, merhamet et vali paşa" diyordu.

Oradan diğer fırınlara gittim. Beni gören sararıyor, titriyordu. Birisine daha bir iki tokat attım ve peksimedin yenilebilmesi için iyi pişmiş olması lazım geldiğini söyleyerek onlardan ayrıldım. Doğru komisyona gittim. Her üçüne birden, "Valiniz maalesef çarşı ortasında peksimedin pişkin çıkmaması yüzünden fırıncı dövmeye mecbur kaldı, cürüm işledi. Vazifenizi yapınız" dedikten sonra, askere yedireceğimiz peksimedin behemehal [mutlaka] iyi pişmiş olması lazım geldiğini ve ancak bu takdirde sıhhate yarayabileceğini söyledim.

Esasen peksimedi yapan fırıncılar askere davet edilmiş yedek erler idi. Onlar peksimet yapmak şartı ile askere alınmamışlardı. Fırıncıların dayaktan ziyade

korkularının sebep ve âmili buydu. Ondan sonra Bitlis peksimetleri çok nefis ve sıhhi oldu. Cephede çok arandı. Ve yiyenler de pek çok duada bulundular. Mâmafih vali olarak askerin iaşesine taalluk eden [ilgilendiren] bir meseleden dolayı sokakta herkesin önünde adam dövmek mecburiyetinde kalmıştım.

ÜRETİMİN KONTROLÜ VE AMELE TABURLARI İLE SEVKIYAT

Bitlis aynı zamanda Mardin için de transit vazifesi görüyordu. Mardin'den gelen kavurma tenekelerinden şüphelendim. Üçüncü Ordu'dan Bitlis'e bir miralay gelmişti. Onunla bir iki teneke açtıralım dedik. Tenekeyi açtık, içinden ağırlık için konulmuş olacak taş çıktı. Başka bir tenekeden iri kemikler çıktı. Hepsini açmaya ve doktorlara muayene ettirmeye karar verdik. Neticede hiçbir tenekenin sıhhate muvafık çıkmadığını [uygun olmadığını] tespit ettik. Bunun üzerine Bitlis'te yapılan kavurmaların imalini gayet sıkı kontrol altına aldım. Günde birkaç defa bizzat kontrol ediyordum. Her kavurma tenekesinin üzerine sabit boya ile Bitlis ve doldurma tarihi yazılıyor ve böylece sevk ediliyordu.

Kavurmacılar, fırıncı meselesinden sonra daha dikkatli davranmaya başladılar. Her tenekenin üzerinde tarih ve dolduranın ismi yazılıyordu. İlaveten, asker yerken çıkacak herhangi bir fenalıkta üretici ile dolduran hakkında çok sert davranacağımı söylediğimden ve askerin iaşesi işinde hiç ihmal kabul etmediğimi bildiklerinden bütün kavurmalar çok iyi yapıldı ve ordudan çok teşekkür alındı.

Bir gün teftişim esnasında bir buğday ambarında fare pisliği gördüm. Memura dikkat edilmesini, kedi konulmasını söyledim. Ambar memuru, ki oralı bir hükümet memuru idi, "Fareden ziyan gelmez paşam" dedi.

"Niçin?" dedim.

"Fare yediğinden çok toprak getirir. O yüzden neticede ambardan noksan çıkmaz, bilakis fazla çıkar" dedi. Memurun tek düşündüğü ambarın noksan veya fazla vermesiydi. Fare pisliği ile toprağı düşünemiyordu. Kendisine izahat vererek düşüncesini değiştirdik.

Kış basınca sevkıyat güçleşti. Zaman oldu, hayvan kızağı ile sevkıyat yapma imkânı kalmadı, insanlar tarafından sürülen kızaklar ile sevkıyat yapma mecburiyeti hasıl oldu. Bir aralık o da mümkün olmadı. Nihayet o müddet içinde amele taburlarına[55] on kilo kendileri için, on beş kilo da ordu için

55 amele taburları: Meşrutiyet'in ilânından sonra 1909'da gayrimüslimler de zorunlu askerlik kapsamına alındı. Bir kısmı, varlıklı Müslümanlar gibi bedel-i askerî [askerlikten muafiyet vergisi] ödeyerek silah altına alınmazken, büyük çoğunluğu askere alınarak amele taburları hizmetine verilmiştir. Menzil müfettişliklerine bağlı bulunan amele taburları bilhassa sevkıyat işleri, yol yapımı ve inşaatlarda çalıştırılıyordu. Bkz. Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building, From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (I.B. Tauris, 2010), s. 170-171.

olmak üzere her bir adamın arkasına yirmi beş kilo yükleyerek gönderdik. Bu suretle gündelik sevkıyatın asgarisi olan yirmi beş tonu temine çalıştık ve muvaffak olduk.

VAN'DA ERMENİ İSYANI

Van hududunda Ruslarla çarpışmakta olan Van valisi bir aralık Van'a geldi. Van'da Ermenilerin isyana hazırlanmış olduklarını, ilkbaharda huduttan Ruslar ve Ermeniler taarruz ederken onların da Van'dan çıkarak hudutta bulunan askerleri iki ateş arasına almaya karar verdiklerini haber almıştı. Bir deneme yaptı. İsyan zamanından evvel patladı. İki aydan fazla bir zaman Van şehri içinde muharebe yapıldı. Şehrin kısm-ı azamı Ermenilerin elinde bulunuyordu. Kuvvetlerimiz hafif jandarma kuvvetlerinden, topçumuz da eski Krupp[56] dağ topçusundan ibaretti. Bu kuvvetler ile Van'ı alamadık. Nihayet hariçten de Ermenilere yardım gelince Cevdet Bey yanındaki kuvvetlerle beraber kuvve-i seferiyenin gelmekte olduğu Çölemerik [Hakkâri] istikametine çekilmek mecburiyetinde kaldı. Ermeniler bu kuvvetlerle Gevaş'ı da alarak Kuskunkıran'a kadar geldiler.

Van Gölü şimalinden [kuzeyinden] de Ahlat'a yaklaştılar. Van'ı ve etrafını alan Ermeniler birçok mezalim yapmaya başladılar. Kayıklarla Van'dan Tatvan'a iltica edenler arasında çok miktarda ağır mecruh vardı. Bunların bu manzarası Bitlislileri çok sinirlendiriyor ve heyecana getiriyordu.

Bitlis'in de vaziyeti kritikti. Muhacirler, ta Beyazid, Karaköse, Batnos, Erciş ve Elcevaz aşiretleri ve halkı hayvanları ile Bitlis boğazına gelmişler cenub-i garbiye [güney batıya] gidiyorlardı. Van'da Türklere yapılan işkenceler de çok mubalağa ile etrafa yayılıyordu.

Hâl bu vaziyette iken bir gün başlarında Ermeni marhasası olduğu hâlde Bitlis'in ileri gelen Ermenilerinden beş kişi vilayet makamına geldiler. Bitlis'te eskiden beri Ermeniler ile Türklerin gayet iyi geçindiklerini ve evvelki Ermeni vak'alarında Bitlis'te hiçbir şey olmadığını ve bunu Ermenilerin unutmadığını, binaenaleyh Bitlislilerin telaşına mahal olmadığını ve kendilerinin teskin edilmesini söylediler.

Cevaben, "Bu müracaatınızdan şunu anlıyorum. «Bitlis yakında Van gibi işgal edilecek, biz buradayız, Türkleri himaye edeceğiz, Van'dakiler gibi yapmayacağız.» Müracatınızın gayesi bu ise size söylüyorum ki Bitlis tamamen harap olmadıkça bu vaziyet burada hasıl olmayacaktır. Ben Türklerde bir telaş görmüyorum. Herkes vatani vazifesini görmektedir, müsterih olunuz" dedim.

---

56 Almanların Krupp silah fabrikalarında üretilen toplar.

"TARİH BİR ALEMDAR VAK'ASI DAHA GÖRMÜŞ OLUR"

Bu arada Muş mutasarrıfı merhum Servet[57] Bey ile geçen bir muhaveremizi anlatmaktan kendimi alamayacağım. Servet Bey'in refikası ile çocukları merkez tabibinin evinde, kayınbiraderinin yanında idiler. Vaziyet bu şekil alınca Servet Bey makine başında vaziyeti bana sordu. Bitlis isyanından dolayı Kürtlerin bana düşman olduğu kanaatinde bulunduğunu söyledi. Muş'un garbi [batısı] emin bulunduğu için çocuklarımın kendi çocukları ile beraber Muş'a gönderilmesini istedi. "Muş'ta çocuklar daha emin olacaktır, olmazsa Elaziz'e gönderirim" dedi.

Kendi aile ve çocuklarımı Bitlis'ten çıkarmayacağımı, çıkaracak olursam Bitlisliler arasında büyük panik hasıl olacağını ve nihayet Ermenilere kerpiçten yapılmış olan Van evlerinde üç ay muvaffakiyetle karşı koymaya muvaffak oldukları hâlde taştan yapılmış olan Bitlis evlerinde bizim bunu yapamamamız için bir sebep görmediğimi söyledim. Israr etti. Nihayet dayanamadım, kendisine "Tarih bir Alemdar vak'ası daha görmüş olur" dedim.[58]

"Sen zaten böylesin" dedi, "benim çocuklarımı hemen gönder."

"O senin hakkın, hemen bugün yola çıkarırım" dedim.

Kararım şu idi. Jandarma ve halktan mürekkep ufak tefek müfrezeler ile Rehova boğazını tutmak, yavaş yavaş Papşin'e kadar çekilmek ve en dar olan bu mıntıkayı tutmaya çalışmak. Nihayet Bitlis şehrinde müsademe, muharebe yaparak Bitlis mahallerinde gruplar teşkili ile müdafaada bulunmak. En son dakikada ise oturduğum evi, ailem içinde olduğu hâlde ateşe vermek ve Ermenilerin eline ne kendimi, ne de ailemiz efradından hiçbirini diri olarak ele geçirtmemek.

SON TEDBİRLER VE İLK ÇATIŞMALAR

Bitlislileri topladım, müdafaadan bahsettim. Bitlis'ten kimsenin çıkmasına müsaade etmeyeceğimi, çıkan olursa öldüreceğimi, ben veya çocuklarım çıkmak isterlerse onların da bizi öldürmesi lazım geldiğini söyledim. Bu

---

57 Mehmet Emin Servet (1878-1915): Akseki'de doğdu. Mülkiye'nin idadî kısmından sonra devam ettiği yüksek kısmından ve Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nden 1901'de mezun oldu. Dârü'l-Hayr mektebinde muallimlik ve müdürlük yaptı. Nisan 1909'da Kosova merkez kazası kaymakamlığına, Temmuz 1911'de Kosova vilayeti Taşlıca sancağı mutasarrıflığına, Mayıs 1914'te Muş sancağı mutasarrıflığına atandı. 1915 Ağustos'unda sancak kazalarını teftiş ederken yolda rahatsızlanarak komaya girdi ve kaldırıldığı Elaziz Amerikan Hastanesi'nde vefat etti. Geride bıraktığı eşi ve üç çocuğuna Hidemât-ı Vataniyye tertibinden 250'şer kuruş maaş bağlandı.

58 Rusçuk a'yânı Alemdar Mustafa Paşa (1765-1808), tahta çıkmasına yardımcı olduğu II. Mahmud'a karşı ayaklanan Yeniçeriler kendisini öldürmek üzere Bâbıâli'deki sarayına saldırdığı sırada barut mahzenini ateşe vererek kendisiyle birlikte yüzlerce isyancıyı da öldürmüştü.

suretle Diyarbakır'dan veya başka bir yerden kuvvet gelinceye kadar Bitlis'te kalmaya karar verdik.

Zaten ordunun Bitlis vilayetinden alacağı mevadd-ı iaşenin [iaşe maddelerinin] temini ve Diyarbakır, Mardin ve cenup şehirlerine bu tarik ile giden mevaddın temini ve sevkini vilayet vesaiti [araçları] ile yapmak zaruretinde bulunduğumuz, kuvvetimiz de vilayete bırakılan üçte bir esas jandarma ile milislerden mürekkep bulunduğu için tedbirlerimizi sıkı almak zaruretinde idim.

Asker gittikten sonra mülhakata bir tamim yaptım [çevre beldelere bir bildiri gönderdim]. Vazifemizin ağırlığını anlattım ve asayişin ihlaline katiyyen müsaade etmeyeceğimi ve vuku bulacak herhangi bir taarruz ile yapılacak zararın laakal [en az] on mislini ceza olarak yapacağımın bilhassa yol üzerinde bulunan Muş Ermeni köylerine iyice anlatılmasını bildirdim.

Muş ovasında nahiye müdürünün yanında bulunan bir müfrezenin yattığı yerin ateşe verilmesiyle on kişi yakılarak öldürülmüş ve yalnız nahiye müdürü, o da bacadan çıkmak suretiyle kurtulmuştu.

Sason'a [Muş] giden üç kişiden mürekkep bir jandarma devriyemiz yolda ansızın tutularak parça parça yapıldı ve her parçası ayrı ayrı yerlere gömülerek hiçbirisinden nişan [iz] bulunamadı. Tahkikata başladık. Muş ovasındaki vak'adan gözleri korkmuş olan marhasa müsaade istedi ve failleri kendiliğinden teslim oldular. Vak'ayı anlattılar. Zavallı jandarmalarımızn parçalanmış vücutlarının parçaları gömüldüğü yerden toplanarak Muş'a, katiller de Bitlis'e gönderildi.

Van ve Muş üzerine Hizan kaymakamından (Ayı Mustafa) bir gün gayet telaşlı bir telgraf aldım. Ermenilerin kaza merkezi üzerine yürüdüklerini, asker ve top serian [acele] gönderilmezse kaza merkezinin Ermenilerin eline düşeceğini bildirdi.

Cevaben, "Asker ve top hudutta düşman ile savaşmaktadır. Dâhili asayişin temini ile biz mükellefiz. Sen jandarma kumandanı ile orada öleceksin, ondan sonra ben de jandarma komutanı ile oraya gelip aynı akibete uğradıktan sonra asker ve top gelebilecektir. Yerini bırakıp buraya sağ gelirsen ben seni imha edeceğim" dedim.

Telgrafı açık verdim. Ertesi günü kaymakamdan bir telgraf aldım. Bütün gün devam eden müsademe neticesinde Hizan jandarma ve milisleri Ermenileri püskürtmüş ve takip ederek evvelce Ermenilerin eline düşen köyleri geri aldığı gibi beş Ermeni köyünü de işgal ederek tahrip edilmiş illere doğru devam etmişti.

VAN DÜŞERKEN

Vilayette asker yoktu, fakat iyi bir jandarma vardı. Esefle söyleyeyim ki jandarmanın üçte ikisini ordu aldı ve bize yaşlı efradı ile jandarma kadrosunu doldurmamızı ve milis teşkil edilmesini bildirdi. Evvelce muvaffakiyetle asayişi temin eden, tensîk edilmiş [nizama sokulmuş olan] jandarma yerine şimdi kısm-ı azamı hiç talim görmemiş ihtiyar efraddan mürekkep bir jandarma kuvvetimiz vardı.[59]

Menzil hattını ve asayişi bu kuvvetle temin etmek zaruretinde idim. Onun için yukarıda dediğim gibi asayişte hiç ihmalkâr davranamazdım. Esasen Siirt'te de ancak çok dikkatli ve seri davrandığım için asayişi temin ile Bitlis isyanında aynı hisle seri karar vererek isyanı bastırmış idim. Benim tek düşüncem orduya gidecek iaşe ve teçhizatın salim olarak mahalline varması idi. Tedbirlerin emirleri çok şiddetli görünmesine rağmen mesuliyeti tekabbül ederek [sorumluluğu kabul ederek] böyle yapmaktan ve icabında hayatımı vermekten başka bir şey düşünemezdim.

Van valisi kuvve-i seferiye ile birleşmek üzere cenub-i şarkiye [güney doğuya] doğru çekildi.[60] Kuvve-i seferiye ile birleşti, fakat kuvve-i seferiye Rumiye[61] taraflarında verdiği muharebelerde geri çekilmeye ve Çölemerik-Pervari tariki ile Siirt'e gelmeye mecbur kaldı.[62] Oradan da Bitlis'e geldi. Asker çok yol yürümüş olmasına rağmen muntazam ve neşeli idi. Ermeniler ise ihata edilen Tatvan'a ve diğer taraftan Reşadiye'ye kadar gelmişlerdi. Kuvve-i seferiye birkaç gün Bitlis'te istirahat ettikten sonra harekete geçti.

---

59 Bitlis Jandarma Alayı, yedi vilayetin jandarma taburları, Diyarbakır Jandarma Alayı ve Van Jandarma Alayı ile birleştirilerek Van Jandarma Tümeni meydana getirilmişti. Üçüncü Ordu emrine verilen ve Aralık 1914'te İran seferine gönderilen bu tümen, Mart-Nisan 1915'e kadar Kotur'u işgal etti. Bu sırada çıkan Van isyanı nedeniyle Bitlis jandarma taburu Harput ve Diyarbakır jandarma taburlarıyla birlikte 24 Şubat 1915'te Van'a kaydırıldı. Bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, 2001), s. 53, 62, 65.

60 Enver Paşa'nın İran'ı işgal planı dâhilinde 1. ve 5. Seferî Kuvvetler oluşturulmuştu. Aralık 1914'te İstanbul'dan Halep'e sevk edilen bu kuvvetlerin kumandanlıklarına Kâzım Karabekir ve Halil Kut atanmıştı. Kotur'daki işgal kuvvetlerine katılarak İran içlerine ilerlemesi planlanan iki kuvve-i seferiye de Sarıkamış faciası sonrası kuzeye sevk edilmiştir. Mart 1915'te Kâzım Karabekir Çanakkale cephesine atanmış, Haziran'da seferî kuvvetler 3. Ordu Sağ Kanat Grubu içinde yeniden yapılandırılarak Halil Kut'un kumandasına verilmiştir. Bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, 2001), s. 62-65; Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (Routledge, 2007), s. 67.

61 Rumiye (Urmiye): Bugün Türk-İran sınırındaki Rumiye ovasında yer alan Rumiye şehri, dünyanın en büyük tuz göllerinden Rumiye Gölü'nün batısındadır ve İran'ın büyük şehirlerinden biridir.

62 İran harekâtı için İstanbul'dan gönderilen seferî kuvvetlerden yalnızca 1. Kuvve-i Seferiye İran'a girmiş, bir süre Rumiye Gölü'nün kuzeyindeki Dilman'ı işgal etmiş, Rusların Van'a taarruzu üzerine Hakkâri üzerinden Bitlis'e çekilmiştir. Kafkas cephesinde kurmay subay olarak görevyapan Aziz Samih İlter'in aktardığına göre Kuvve-i Seferiye Mayıs 1915'te Bitlis'e doğru çekilmekteydi. Bkz. Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Genelkurmay Basımevi, 2007) [Birinci baskı 1934], s. 45, 49.

Kuvve-i seferiye şimale hareket ettikten sonra Bitlis ve Muş tehciri başladı. Tehcirde müsademeler oldu, iki taraf telefat [kayıplar] verdi. Muş'ta daha ihtiyatlı davranıldığı için telefat nisbeten Ermenilerde fazla oldu. Sason'da her iki tarafın zayiatı fazla idi. Malta'da iken okuduğum tercüme edilmiş bir Ermeni muhtırasına göre Sason'da bizim telefatımız daha fazla imiş.

Kuvve-i seferiye Ahlat civarında ve daha ileride dövüşerek ilerliyor, Van valisi de gölün cenup kısmında Van'a doğru gidiyordu. Nihayet umumi bir taarruz oldu. Bir iki gün bizimkiler ilerledi, Van bile geri alındı. Fakat çok sürmedi, tekrar Rus ve Ermenilerin eline düştü. Bizimkiler Gölmüş'e kadar çekildiler. Rus ve Ermeniler gölün şimalinden Bitlis'e ve Muş'a doğru yürümeye başlayınca Rahova'da müdafaa tertibatı yapıldı.[63]

BİTLİS BOŞALTILIYOR

Fırka karargâhı Papşin'de idi. Bir gece karargâhın Bitlis şehri içinden geçerek Deliklitaş'taki çayırlığa gittiğini haber aldım. Vilayete kimseler haber vermedi. Ordu komutanına sordum. Malumatı olmadığını, hemen karargâhın geri dönmesi emrini verdiğini, fakat vaziyetin vahim olduğunu gördüğünden Bitlis'ten halkın tahliyesinin doğru olacağını bildirdi. Ben de o zaman bütün şehirlerin tahliyesi için emir verdim.

Hükümetin evrak-ı mühümmesini [önemli belgelerini] ve hükümet merkezini Garzan'a, aileleri de Silvan'a gönderdim. Tahliye bir gecede oldu. Bittabi herkesin vasıtası yoktu. Çoğu yakın köylere ve kasabanın mühim bir kısmı da Diyarbakır'a gitti. Alınan sıkı inzibat tedbirlerinden dolayı tahliye esnasında mühim hiçbir vaka olmadı.

Ertesi günü kasabada yanımda memur olarak jandarma komutanı ile polis müdürü, nafıa mühendisi, merkez tabibi ve benim şifre kâtipliğimi yapmakta olan meclis-i idare vilayet başkâtibi kaldı. Jandarmalar da orada idi. Halktan pek az kimse kalmış, şehir bomboş idi. Yirmi, yirmi beş bin kişiyi ihtiva eden şehrin bir gecede boşalması ve ertesi günü bomboş kalması hakikaten gayrimüslimlere birtakım hisler tevlid ediyordu [uyandırıyordu]. Fakat maksat kasabayı Rus ve Ermeni askerlerinin işgaline maruz bırakmamak idi. Elimizdeki pek az kuvvetle boğazda dövüşe dövüşe Diyarbakır'dan veya cenuptan kuvvet gelinceye kadar tutunacaktık.

---

63 16 Mayıs 1915'te Rus ordusu Van, Malazgirt ve Ahlat'ı ele geçirmiş bulunuyordu. 22 Temmuz'da 3. Ordu Sağ Kanat Grubu'na bağlı kuvve-i seferiye, Rus ordusunu 1914'teki mevkiine püskürtmek için taarruza geçmiş, Bargiri'ye kadar ilerleyebilmiş, ancak Rus karşı taarruzu üzerine büyük kayıplar vererek geri çekilmiştir. Bkz. Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (Routledge, 2007), s. 67-68; Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Genelkurmay Basımevi, 2007) [Birinci baskı 1934], s. 50-52.

Bu arada Mutkililerden[64] yağma için kasabanın bazı yerlerine saldıran birkaç kişi oldu. Hemen yakalanarak derhâl idam edildiler. Böyle gayet sert tedbirlerle kasaba bomboş olduğu hâlde talandan muhafaza edildi.

Ordu komutanı kendi salahiyetini bana vermişti. Daha evvel tahliye esnasında halkı soyan iki jandarma subayı da kurşuna dizildi. Böyle vakit geçerken rahatsızlandım, fièvre'im [ateşim] arttı. Doktor bir türlü teşhis koyamadı, vaziyetten manen çok sıkıntı çekiyordum. "Harbe girdik, şarkı tamamen ve ebedi kurtaracağız, kapitülasyonsuz ve her şeyden müstakil [bağımsız] bir devlet olarak yaşayacağız" kanaatleri, Rusların şark vilayetlerimizi işgal etmeleri ile zir ü zeber [alt üst] olabilirdi. Bir gün böyle yatakta iken ordumuzun sağ cenahtan muvaffakiyeti hakkında birtakım haberler aldık. O günü fièvre'im azaldı. Kendimi iyi hissetmeye başladım. Fakat bu iyilik çok devam etmedi, aksi haberler geldi. Taarruz muvaffak olamadı, ricat ettik [geri çekildik]. Ruslar daha birtakım yerlerimizi işgal ettiler, benim fièvre'im yine arttı.

Hastalığıma "paratifo" denildi. Saç ve bıyık hep traş edildi, fakat ne olsa evde yalnız birkaç arkadaş yanımda idi, hizmet edecek kimse yoktu. Benim haberim olmadan fièvre'imin olduğu bir anda arkadaşlar Silvan ile görüşmüşler ve refikamın serian [çabucak] Bitlis'e gelmesinin iyi olacağını söylemişler. Karım da çocukları, annesini ve hemşiresini Silvan'da bırakarak kardeşim ile yola çıktı. Ve hiç durmadan ikinci günü Bitlis'e geldi. Ben yatakta yatıyordum, fakat durumumu tehlikeli görmüyordum. Bir ay kadar böyle devam etti. Vilayet ikametgâhını değiştirdik. Kışlaların bulunduğu tarafta bir eve naklettik. Yavaş yavaş hayvan ile hükûmet konağına kadar gidip gelmeye başladım. Yalnız çok hâlsizdim. Dereceye artık bakmıyor, hafif yiyor ve işlerle meşgul oluyordum.

Ruslar Muş ovasına doğru şarktan yapılan hareketlerini durdurdular, Ermeniler de Van Gölü'nün cenubunda Göllü'ye kadar çekildiler. Vaziyet böyle biraz devam ettiği için civar köylere gitmiş olan halktan birkaç ev muvakkaten [geçici olarak] şehre döndüler.

Bu aralık İstanbul'dan bir telgraf aldım.[65] İstanbul rahatsız olduğumu haber almış bana Kastamonu valiliğini kabul edip edemeyeceğimi soruyordu. Bu istihraca [hükme] vaktiyle terfian Diyarbakır vilayetine naklim teklif edildiği hâlde Bitlis'te hükûmet işinde daha mühim vazifeler bulunduğunu söyleyerek kabul etmeyişim sebeb oldu zannediyorum.

Verdiğim cevapta, "Harp sahasından bu zamanda ayrılmayı katiyyen arzu etmez idim. Ne yapayım ki sıhhi vaziyetim eskisi gibi burada vazife gör-

64 Mutki: Bitlis sancağı merkezine bağlı kaza.

65 Dâhiliye nazırı Talât Bey'in 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) tarihli telgrafı, Kastamonu valiliğine tayini için Abdülhalik Bey'in fikrini soruyordu. Bkz. Gönül Türkan Demir, *Mustafa Abdülhalik Renda* (Ankara, 2015), s. 36.

meye müsait değildir. Burada arzu edildiği gibi vazife göremeyeceğim için Kastamonu'ya naklime muvafakat ediyorum" dedim.

BİTLİS'TEN AYRILIRKEN

Nihayet nakil emrim geldi. Seyyar eşyamızın bir kısmını, karım ve kardeşim ile çocuklarımızı da alarak Sivas'ta buluşmak üzere Silvan'a gönderdim. İki gün sonra ben de Bitlis'ten hareket ettim. Yirmi günden beri at ile hükümet konağına gidip geldiğim hâlde yola çıktığımızın ilk günü Rahova'nın biraz ötesinde Çukur[66] nahiyesine kadar zor gidebildim. Yanımdakilere yola devam etmenin mümkün olmadığını, ayaklarımın kesildiğini, tutmadığını söyledim ve Çukur'da Nahiye Müdürlüğü binasında kaldım. Ertesi günü yavaş yavaş Hasköy'e kadar gelebildim. Ancak üçüncü günü Muş'a varabildik. Muş'ta iki gün istirahat ettim. Oradan Hınıs tarikiyle dördüncü gün Erzurum'a varabildik. Erzurum'a yaklaştığımız zaman vali Tahsin Bey ile ordu komutanı Mahmut Kâmil[67] Paşa istikbale gelmişlerdi. Onlarla Erzurum'a gittik. Erzurum'da da iki gün kadar bir istirahatten sonra Erzincan tarikiyle Sivas'a hareket ettim.

Erzurum'da iken ordu komutanı bana, Bitlis'in resmen tahliyesinden evvel orada ordu mümessili olarak bulunmuş olan erkân-ı harp miralayı [kurmay albay] Nasuhi Bey'in izinsiz gidip gitmediğini sordu.

"Evvelce telgrafla da arzettiğim gibi ben izin vermedim, fakat giderken «Ailemi Diyarbakır'a götüreceğim» diye bana malumat verdi. Binaenaleyh kanaatimce zımni [dolaylı yoldan] izin aldı fikrinde olmalıdır" dedim.

"Neyse" dedi, "adam idam edilecekti, hayatını kurtardınız." Bu zat bilhare mütareke zamanında kendisi çağrılmadan mahkemeye gidip Mahmut Kâmil Paşa aleyhinde ifadatta bulunmuştur [ifade vermiştir]. Sonra da başka vazifeler aldığı için Yüzellilikler[68] meyanına girmiştir.

---

66 Çukur (Norşin): Bitlis sancağı merkez kazasına bağlı nahiye. Bitlis'in 30 km kuzeyindedir. Bugünkü adı Güroymak'tır.

67 Mahmut Kâmil Paşa (1877-1922): Halep'te doğdu. Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni tamamladıktan sonra 5. Ordu'ya atandı. Balkan savaşında İşkodra kalesi komutanlığında bulundu. Şubat 1915'te Hafız Hakkı Paşa'nın Erzurum'da tifüsten ölmesi üzerine 3. Ordu'nun komutanlığına atandı. Şubat 1916'da 5. Ordu komutanlığına getirildi ve Şubat 1918'e kadar bu görevde kaldı. 1919 Şubat'ında tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. 28 Mayıs 1919'da önce Limni adasına, ardından 21 Eylül'de Malta'ya sürüldü. 1922'de İstanbul'da vefat etti.

68 Yüzellilikler: Nisan-Temmuz 1923'te Lozan barış görüşmelerinde İtilaf devletleri antlaşmaya bir genel af maddesi konulmasını istediler. Ancak Türk hükümeti millî mücadele karşıtlarını kapsayacak bir genel affa taraftar değildi ve görüşmeler sürerken genel af haricinde kimlerin tutulacağına henüz karar vermemişti. Neticede Türk tarafı isimleri sonra belirlenecek 150 kişiyi mahrum tutmak üzere genel affı kabul etti. 16 Nisan 1924'te genel af ilân edildi, ancak aftan mahrum bırakılan 150 kişinin listesi Haziran ayında Meclis'te kabul edildi. Bu 150 kişiye Türkiye'yi terk etmesi emredildi. Bkz. Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul, 2007), s. 237-238.

Ben Mahmut Kâmil Paşa'ya şu suali sordum, "Ordu iaşesi sevkıyatı için her vilayetin yaptığını bildirdiğiniz günlük yüzlerce tona mukabil benim verdiğim kışın asgarî on beş ve yazın asgarî yirmi beş tona neden hararetli teşekkürde bulundunuz?"

Cevaben, "Öteki vilayetlerin taahhüdü hiçbir hesaba istinat etmiyordu [dayanmıyordu]. Taahhütlerini ifa için her birinin on beş bin mekkâresi [kiralık yük hayvanı] bulunması lazımdır. Halbuki emirlerinde bin mekkâre bile yoktur. Sizinki kabil-i icra [yapılabilir], sağlam bir hesaba istinat eden, hakiki bir taahhüt olduğu için çok memnun oldum ve derhâl hararetli teşekkürlerde bulundum" dedi.

Erzurum'dan ayrılırken Erzincan'a kadar ordu komutanı otomobillerini bize verdi, hayvanları daha evvel yola çıkardım. İki günde ancak Erzincan'a vardım. Erzincan'da vekâleten, bilahare Urfa mutasarrıfı olarak Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi'nce idam edilen Bayburt kaymakamı Nusret[69] Bey bulunuyordu.[70] İki gün de orada dinlendim. Oradan bir yaylı ile hayvanlar da yedekte olarak Sivas'a yollandık. Dördüncü günü Sivas'a gelebildim. Ailem öteki yoldan daha gelmemiş idi. Sivas'a varınca soruşturdum. Malatya'dan ve Hekimhan'dan geçtiklerini öğrendim. Sivas'ta merhum Muammer[71] Bey vali idi. Onunla beraber dertleştik. Kastamonu için yol hazırlığı yapmaya başladık. Eşyalarımızı arabalara yükledik.

TALÂT PAŞA'NIN ISRARIYLA HALEP VALİLİĞİNE TAYİN

Eşyalarımız bir günlük yol almışlardı. Biz de kiraladığımız diğer vasıtalarla hareket edeceğimiz sırada merhum Muammer Bey elinde bir telgraf ile geldi. Halep'e nakledildiğimden yolumu değiştirmemi söyledi. Gerek ben gerekse

69 Nusret Bey (1875-1920): Yanya'da doğdu. Mülkiye Mektebi idadî kısmından mezun oldu. Tepedelen, Aydonat, Filat, Maçova, Delvine ve İskeçe kaymakamlıklarında bulundu. 1913'te Bayburt kaymakamlığına atandı. Ergani ve Urfa müstakil mutasarrıflıklarında bulundu. Mütareke döneminde tutuklandı ve Divan-ı Harb'de yargılanarak idam edildi.

70 Divan-ı Harb-i Örfî: Birinci Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyetle İttihat ve Terakki'nin kendini feshetmesi ve liderlerinin yurtdışına kaçmasını izleyen süreçte önce Meclis-i Mebusan'ın 5. Şubesi tarafından tahkikat başlatıldı (Ekim-Kasım 1918), İttihatçılar kovuşturuldu. Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesiyle bu tahkikat yarım kaldı. İşgal kuvvetlerinin baskısıyla 8 Mart 1919'da Damat Ferit hükümetince Divan-ı Harb-i Örfî kurularak İttihatçılar yeniden tutuklanmaya ve yargılanmaya başladı. Divan-ı Harb'in başkanlığına (Nemrut) Mustafa Nâzım Paşa getirilmişti. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İletişim, 2015), s. 657-676.

71 Ahmet Muammer Kardaş (1875-1928): İstanbul'da doğdu. 1899'da Mülkiye Mektebi yüksek kısmından mezun oldu. Kangal, Niksar, Vodina ve Medine kaymakamlıklarında bulundu. 1909'da Kayseri, 1911'de Adana merkez mutasarrıflıklarına atandı. Haziran ayında Adana valiliğine yükseltildi. Şubat 1911'de Konya, 1913'te Sivas, 1916'da yine Konya valiliklerine tayin edildi. Mütarekede tutuklanarak önce Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı, ardından Malta'ya sürüldü. Yurda dönüşünde Kayseri mutasarrıflığına atandı. 1923'te Sivas milletvekili olarak Meclis'e seçildi.

karım bu haberden çok sıkıldık. İkimizin de gözleri yaşardı. Halep vilayetini yapabilip yapamayacağımı düşünmeye başladım.

Hemen telefonla Sivas'tan bir gün evvel hareket etmiş olan eşya arabalarını çevirmek için yoldaki karakollara emir verildi. Biz de iki gün sonra Konya Ereğlisi'ne doğru hareket ettik. Gece yolda İstanbul ile makine [telgraf] başında görüştüm. Hükümet beni İstanbul'a çağırıyordu. Çoluk çocuk Kayseri, Niğde, Bor tariki ile Konya Ereğlisi'ne geldik. Orada istasyona yakın boş bir eve girdik. Bütün aileyi orada bırakarak ben İstanbul'a gittim. Annem kardeşleri ile Erenköyü'nde oturuyordu. Babam Yanya'da mahsur kalmıştı, gelemiyordu. Her ay muntazam on beş altın ben, babam da ayrı gönderdiği hâlde annemi yüz altından fazla borçlu buldum. Borçlarını ödedikten sonra annemi ve dört kardeşim ile hizmetçilerini beraber Halep'e götürmeye karar verdim.

Dâhiliye nazırı Talât Bey'i gördüm. Halep'e göndermezlerse daha iyi edeceklerini, tanımamakla beraber işittiğime göre geçimsiz olan Cemal[72] Paşa ile benim tabiatımda olan bir zatın geçinmesinin güç olacağını söyledim. Merhum, Halep için ısrar etti. Ve Cemal Paşa'dan benim tayinim üzerine aldığı uzun bir teşekkür telgrafını getirerek okudu. Kendilerine benim yeni bir vali olduğumu, Suriye eski ve yaşlı valilere alışık olduğu için bu cihetten Halep'in beni hoş görmeyeceğini ve başka bir yerde daha çok nafi [faydalı] olabileceğimi söyledim. Epeyce konuştuktan sonra nihayet "Sizin Halep'e gitmeniz lazım ve zaruridir" dedi.

Gitmekten başka çare kalmamıştı. Hazırlanmaya başladım. Teşrinievvel'in sonunda annem ile iki biraderimi ve iki hemşiremi alarak hareket ettik.[73] Aynı trende Cemal Paşa ile görüşmek üzere giden Emniyet-i Umumiye müdürü İsmail Canbulat[74] Bey vardı. Konya istasyonuna geldiğimiz zaman dışarıda

---

72 Ahmed Cemal Paşa (1872-1922): 1893'te Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu. Erkân-ı Harbiye Dairesi Birinci Şubesi'ne atandı, 1898'te redif fırkası kurmay başkanı olarak Selanik'teki Üçüncü Ordu'nun emrine verildi. Burada, 1899'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı, Cemiyet'in askerî kanadını örgütlemekle görevlendirildi. 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı. Çukurova'da Ermeni olaylarını ve Arap aşiretlerinin ayaklanmalarını bastırmak üzere sırasıyla Adana ve Bağdat valiliklerine atandı. 23 Ocak 1913 Bâbıâli Baskını sonrasında İstanbul muhafızlığı görevine tayin edildi. Kasım 1913'te Nafıa ve Şubat 1914'te Bahriye nazırlıklarına getirildi. Dünya Savaşı'nda İkinci ve Dördüncü Ordular komutanı olarak Güney cephesinde İngilizlere karşı savaştı. Yenilgi üzerine Enver ve Talât Paşalarla birlikte yurtdışına kaçtı. Ankara hükümeti lehine Ruslarla görüşmeler yaptığı bir sırada 1922'de Tiflis'te öldürüldü.

73 TBMM Başkanlığı terceme-i hâl kâğıdına göre 4 Ekim 1915'te [21 Eylül 1331] Halep valiliğine atanmış, 8 Kasım 1915'te [26 Teşrinievvel 1331] Halep'te göreve başlamıştır.

74 İsmail Canbulat (1880-1926): İstanbul'da doğdu. 1899'da Harb Okulu'nu bitirdikten sonra Manastır ve Selanik'te görev yaptı. Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1912'de İzmit kontenjanından Meclis-i Mebusan'a seçildi. Gönüllü olarak Balkan Savaşı'na katıldı. Nisan 1914'te Emniyet-i Umumiye müdürlüğüne, 1915'te İstanbul vali vekilliğine ve 1916'da İstanbul şehreminliğine atandı. Temmuz 1918'de Dâhiliye nazırlığına getirildi. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Kurtuluş Savaşı'nın ardından İkinci BMM'de İstanbul mebusu olarak yer aldı, 1924'te Terakkiperver Fırka'nın kuruluşuna katıldı. İzmir Suikastı davasında yargılanarak idam edildi.

mızıka ve asker merasim için gelmişti. Ben kendi vagonumda oturuyordum. Merhum Canbulat Bey geldi, "Aman" dedi, "vagondan ininiz de askeri selamlayınız."

"Geçerken bana merasim yapılmaz. Hem ben Konya'ya çıkmayacağım, vali beye de hiçbir haberde bulunmadım. Niçin çıkayım?" dedim.

Vali bey bu kıtayı Canbulat Bey için istemiş. Canbulat Bey'in çok iyiliğini görmüş. Kumandan "Müdürlere merasim yapılamaz" deyince vali merhum Salih Rifat Bey de behemehal [mutlaka] merasim yapmak kararında olduğu için şimendiferde tahkikat yaptırmış. Benim trende olduğumu anlayınca benim için kıt'a istemiş, komutan da muvafakat etmiş. Ben de vagondan inmeye mecbur kaldım. Askeri selamladık ve bittabi acele hükümete giderek hemen avdet ettik [döndük] ve yolumuza devam ettik.

Ereğli'de çocuklarım, kayınvalidem, baldızım ve kardeşim istasyonda bekliyorlardı. Onları da alarak yolumuza devam ettik. Pozantı'dan Tarsus'a arabalarla, Tarsus'tan Osmaniye'ye şimendiferle, oradan Mamüriye [Anamur] ve tünele kadar dekovil ile geldik. Eşyamızı arabalarla İslahiye'ye gönderdik. Tünel henüz açılmamıştı. Bir senet imzalayarak tünelin içinden dekovil ile, bazı yerlerinde su içinde geçtik. Öte tarafa çıktık. Arabalar geç gelmişti. Arabalara binerek İslahiye'ye doğru vagona gittik. Trenin hareketini beklerken istasyon müdürü hat komutanı geldiler, "Gece treni hareket ettiremeyeceğiz. Cemal Paşa hazretleri emir verdiler, sabahleyin hareket edilecek. Halep'e gündüzün girilecek" dediler. Bu cevaptan sıkılmadım desem doğru olmaz.

CEMAL PAŞA İLE İLK KARŞILAŞMA

Nihayet ertesi günü 26 Teşrinievvel 1331 [8 Kasım 1915] tarihinde İslahiye'den haraket ettik ve muayyen zamanda Halep'e vardık. İstasyon doluydu. Sakallı, orta boylu bir general trene doğru yürüyordu. Ben de indim.

"Hoş geldiniz" dediler. Bu general, Cemal Paşa imiş. Diğer generalleri ve sivilleri prezante etti [tanıttı]. Beni kendi arabasına aldı. Çocuklar doğruca iyi bir konağa gittiler. Halep'te vali konağı vardı. Yolda arabacıya "Karargâha!" diye emir verdiler.

Bu sözün yanında İslahiye'deki sıkıntım hiç kaldı. Demek ben vilayet makamından evvel ordu karargâhına götürülüyordum. Yolda, "Yarın emr-i âliyi okuruz" dediler. Daha ilk görüşte vilayet makamını hafif gören bu zata yalan söylemek mecburiyetinde kaldım; emr-i âliyi aceleden alamadığımı ve binaenaleyh okunamayacağını söyledim. Halbuki emr-i âli yanımda idi. Karargâha gittik. Bir müddet sonra da vilayet makamına gittim. İşe başladım, tebrikatı kabul ettim. Nezaret'e malumat verdim ve evime gittim.

Birkaç gün sonra Cemal Paşa, ben, Canbulat ve Şükrü Kaya[75] toplandık. Bazı meseleler hakkında kararlar verdik. Ertesi günü vilayet makamında iken ordu karargâhından bir telefon aldım. Erkân-ı Harbiye riyaseti [Genelkurmay başkanlığı], bir yerde toplanmış olan insanların on sekiz yaşından yukarı olanlarının çıkarılmasına kim emir verdi diye sordu. Gayet kat'i ve kısa bir surette "Halep valisi Mustafa Abdülhalik" dedim ve telefonu kapadım.

Kararı beraber verdiğimiz hâlde bu sualin sebebini bir türlü anlayamadım. Gece Müderriszadelerin Cemal Paşa şerefine verdikleri bir ziyafette bulunuyorduk. Ben gayet neşesiz ve düşünceli duruyordum. Cemal Paşa yanıma geldi, "Vali bey neden neşesizsiniz?" dedi.

"Ne olacak?" dedim, "Biz dördümüz bu kararları evvelsi gün almadık mı?"

"Aldık" dedi.

"O hâlde bugünkü mesele ne demektir?"

"Canım" dedi, "siz bizim verdiğimiz kararları nazar-ı itibara alırsınız, öteki işlere aldırmazsınız. Neşesizlenmeye hiç de mahal görmüyorum. Siz bildiklerinizi ve kararlarınızı tatbik edersiniz" dedi. Ondan sonra Cemal Paşa ordu namına yapılacak herhangi bir işe beni tevkil [vekil] ediyor, kolordu ahz-ı asker reisini tevkil etmiyordu.

Cemal Paşa Halep'te az kalırdı, ekseriya Şam'da bulunurdu. Halep'te vilayet işleriyle çok meşgul olmaya başladım. Bilhassa mektepler ile fazla uğraşıyordum. Bunun semerelerini çok kısa zamanda gördüm.

HALEP'İN İDARÎ SORUNLARI

Askerî işlerle yalnız vilayetten istenilen şeylerle meşgul oluyordum. Bir gün ordu levazım reisi Kâzım Dirik[76] vilayet makamına geldi. Cebinden çıkardığı büyücek bir saati önüme koydu, "Vali bey on dakikam var, istediklerimi söylüyorum" dedi. Birtakım maddeleri sıralamış, okuyor. Ben de her maddeye olur veya olmaz diye cevap veriyorum.

---

75 Şükrü Kaya (1883-1959): Midilli idadîsinin ardından 1900'de Galatasaray sultanîsine devam etti ve 1908'de Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Yüksek öğreniminî Paris Hukuk Fakültesi'nde tamamladı ve 1912'de yurda döndü. Çeşitli idarî görevlerde bulunurken Mütareke döneminde İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ndeki faaliyetleriyle Millî Mücadele'ye destek verdi. 1919'da tutuklanarak önce Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı, ardından 1920'de Malta'ya sürüldü. 1921'de Malta'dan kaçarak Anadolu'ya geçti ve Millî Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet'in ilânından sonra İsmet Paşa hükümetlerinde ve Fethi Bey kabinesinde Tarım, Dışişleri ve İçişleri bakanlıklarında bulundu. Uzun süre Halk Partisi'nin genel sekreterliğini üstlenmiştir.

76 Kâzım Dirik (1880-1941): 1889'da Harp Okulu'ndan piyade teğmen olarak çıktı ve kurmay sınıfına ayrıldı. Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı'na katılarak albaylığa yükseldi. Kurtuluş Savaşı'nda Üçüncü ve Dokuzuncu Ordularda Atatürk'ün kurmay başkanlığını yaptı. 1922'de generalliğe yükseltildi. Cumhuriyet'in ilânından sonra Bitlis valiliğine atanarak askerlikten ayrıldı. 1926'da İzmir valiliğine tayin edildi. 1935'te Trakya Genel Müfettişliği'ne atandı.

Üç dakikada cevaplarım bitti. Barid bir ifade ile "Müfettiş bey yedi dakikanız arttı, bunlardan arzu buyurduğunuz gibi istifade edebilirsiniz" dedim. Biraz sıkıldı, kalktı gitti. Karargâha avdette benim ordu ile beraber ve ordu için çalışan bir vali olmadığımı kumandan paşaya şikâyet etmiş.

Halep vilayet işlerinde eskiden kalmış bir muamelenin gayet kolay neticelendirilmesi Halep'teki itibarımı ve halkın itimadını tezyit etti [artırdı]. İki aile arasında bir arazi davası, her ikisinin de tapusu var. İki taraf da kuvvetli. Bir taraf hem kuvvetli hem de İttihat ve Terakki vilayet idare heyeti reisi. İdare meclisinde evrak okundu. Her vali değiştikçe okunur ve bir karara raptolunmazmış [bağlanamazmış].

Heyet-i idare reisi odaya girdi. "Sizin tapunuz var mı?" dedim.

"Hayır, müstecirim [kiracıyım]" dedi.

"O hâlde sizin burada işiniz yok" dedim. Aza hayretle yüzüme baktılar. "Evrakı okuttum, mesele mahluldür [çözülmüştür]. Şûra-yı Devlet bunu halletmiş. Eski kayıtlar tetkik edilsin, Şûra-yı Devlet'in kararı bulunsun" dedim.

Karar bulundu. Mesele basit, iki taraf bir yer için tapu ibraz ederlerse mukaddem [önce gelen] tapu sahibi zilyet[77] addedilir ve gayrimenkul ona idareten tevdi edilir [bırakılır] diyor.

Eski tapu için diğer taraf "Sahtedir" dediler.

"Biz idarede iş görmeye memuruz, sahte olup olmadığının tetkiki mahkemeye aittir. Aynı yer için mademki iki tapu ibraz ediliyor, Devlet Şûrası kararı dairesinde eski tapu sahibini zilyet addetmeye mecburuz. Üst tarafı mahkeme-i adliyeye aittir" dedim.

Aza, kendilerince halli güç görünen ve senelerden beri sürünen bu davanın bir toplantıda gayet kolaylıkla halledilmesine hem mütehayyir hem de müteşekkir. Hepsi ayrı ayrı yanıma gelip teşekkür ettiler. Mesele bu suretle halloluverdi. Keyfiyet bittabi akşamüzeri bütün Halep'te şayi oldu [yayıldı]. Bu vesile ile de halkın vilayet makamına olan itimadı çok arttı.

YENİ BİR MEKTEBİN TESİSİ

Mektepleri teftişimde kız öğretmen mektebinden çok memnun kaldım. Hiç Türkçe bilmeyerek mektebe girmiş olan kızların hem Türkçeyi öğrenmesi hem de diğer dersleri iyi bilmesi, müdürün titizliği ve mektebin çok temiz olması beni yeni bir kız öğretmen mektebi bulmaya sevk etti. Halep'in iç mahallelerinden birinde olan bu mektepte geceli bir sınıf daha açmak mümkün değildi. Esasen mektep bir sene evvel açılmıştı. İkinci teftişimde müdireyi tebrik ettim, gelecek sene daha iyi neticeler almasını diledim. Müdire bana

77 zilyet: Hukukta bir malın tasarrufuna fiilen sahip olan.

cevaben bu şerait dairesinde [şartlar içinde] arzu olunduğu gibi tedrisat [öğretim] yapmak imkânı olmadığını, sene nihayetinde Halep'ten ayrılmak mecburiyetinde olduğunu söyledi. Sebebini sordum.

"Mektep binası yok da ondan" dedi.

"Mektep binası bulunursa kalır mısınız?" dedim.

"Kalırım, ama mektep bulmak imkânını göremiyorum" dedi.

"Bina işi vilayetin işidir, siz yalnız kalacağınıza söz verin, alt tarafını düşünmeyin" dedim.

"Yeni bir bina en az iki seneden evvel olamaz. Binaenaleyh mektep binası için elverişli bir bina bulunması ihtimali yoktur" dedi. Ben evvelki cevabımı tekrar ettim. "Bina olursa, şimdi görüp beğendiğiniz mektepten daha muntazam ve daha iyi bir mektep gösterebileceğimi vaat ediyorum" dedi.

Ben onunla konuşurken kararımı da verdim. Belediyenin vilayet konağı, dört tarafı sokak, büyük bir bahçe ortasında, üç katlı kargir idi. Yatakhane ve ders odası olabilecek kadar büyük odası ve heyet-i tedrisiye [öğretmenler] için altı küçük odası vardı. Mektebe bitişik iki kurnası ve soğutması ile güzel bir hamamı, bahçede büyük bir mutfağı, ayrıca ahırı da vardı. Bu binayı belediyeden İdare-i Hususiye'ye satın aldırdım. Öğretmen mektebi Hususi İdare'ye merbut idi.[78] Ondan sonra tadilat yaptırdım. Müdireye planı ve binayı gösterdim, memnun oldu. İş onu ders yılı başlangıcına kadar yetiştirmekti. Gayretle yetiştirildi. Bize kâfi gelecek derece pek mükemmel bir yatılı mektep binası oldu. Hatta en alt katında bir ana mektebi bile açıldı.

Mektebin açılış törenini yaptık. Haleplileri, ecnebi konsoloslarını bu törene davet ettim. Mektebi gezdirdim, hepsi mütehayyir. Avusturya konsolosu Kont [Alois] Dandini yanıma gelerek beni tebrik ile "Bu mektebi burada yapmaktan maksadınız karşıdaki mektebi kapatmak mıdır?" dedi. Karşıda bir Alman kız mektebi yeni açılmıştı.

"Kendi ihtiyacımız için açılmış bir mektep" dedim. Bir gün de Türk ve gayri Türk bayanlara bir çay verildi ve mektep gezdirildi. Mektebin vaziyeti o kadar tesir etti ki hakikaten karşımızdaki mektebe giden Türk kızları bizim mektebe geldiği gibi Hıristiyan ve Yahudilerden de mektebe kabul edilmek için müracaat edenler çoğaldı. Onları büyük sınıflara alma imkânı yoktu, fakat ana sınıfına epeyce alınmıştı. Bir müsamerede çıkan iki küçük kızdan

---

78 İdare-i Hususiye: Bugünkü anlamında il özel idaresi olan İdare-i Hususiye bir kamu tüzel kuruluşu olup yapısı ve işleyişi 13 Mart 1329 (1913) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati ile düzenlenmiştir. Bu kanunla vilayet merkezinin il sınırları içindeki kamusal yatırım ve harcamaların İdare-i Hususiye bünyesinde yapılacağı saptanmıştır. İdare-i Hususiye, Millî Eğitim Kanunu'na uygun olarak umumî veya seyyar iptidailer, idadiler, öğretmen okulları ve gece mekteplerinin inşası, idaresi ve bakımından sorumluydu. Bkz. Kemal Gözler, *İdare Hukuku*, Cilt 1 (Ekin Kitabevi, 2003), s. 302-305.

biri Ermeni idi. Dilinden onu [Ermeni olduğunu] anlamak kabil değildi. Mektebin mefruşatını [kilim, koltuk vb. eşya] çok sade ve temiz yaptırdık. Halk halılar hediye etti. Ordu da bize elektrik için bir motor verdi, mektebin kendisine mahsus elektiriği de oldu.

TÜRKÇE YAYGINLAŞIYOR

Merkezde bulundukça haftada iki günümü mektepleri teftiş ile geçiriyordum. Erkek öğretmen mektebi için mimar Kemalettin[79] Bey'e bir plan yaptırıldı. Geniş bir yerde mektebin temeli atıldı. Sanat mektebi de her şeyiyle muvaffak olmuş bir mektep sayılırdı. İlk mektepleri ziyaretimde Türkçe öğrenmek hususunda büyük farklar görüyordum. Esasen vilayetin ekseriyetini Türkler teşkil ediyordu.[80] Şehrin birçok ailelerinin esası Türk soyadlarını muhafaza ediyorlardı, fakat bir nesil içinde terk ediyorlardı.

Vakıfların tetkiki sırasında Yeğenzade'nin, medresede oturacak, ilaveten fodla[81] alacak olanların Türk ilinden gelmesi ve Türkçe konuşması şartını koyduğu ve Kerkük ile Süleymaniye'yi, isimlerini zikrederek ayrıca kaydettiği hayranlık ve büyük takdir ile görüldü. Seleflerimizin memleket atisini [geleceğini] ne güzel düşündüklerini gösteren bunun gibi Suriye'de ve şarkta çok belgelere rast geliniyordu.

Yeğenzade Emin Bey'e bir gün sordum, "Evinizde hangi dili konuşuyorsunuz Emin Bey?" dedim.

"Vallahi Arapça efendim" cevabını aldım.

Vilayetimin her tarafını az zamanda teftiş ettim, gezdim ve gördüm. Ben de dil cereyanını muayyen bir yerde durdurmak için vilayetin istediği teşkilatı Meclis-i Umumi'ye teklif ettim. Meclis-i Umumi teklifi müttefikan [oybirliğiyle] kabul etti. Şam'ın talebi veçhile Mamure kazası Hama'ya veriliyor,

---

79 Kemalettin Bey (1870-1927): İstanbul'da doğdu. 1891'de Hendese-i Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra hocası Jasmund'un asistanlığını yaptı. Yüksek öğrenim için Berlin'e gönderildi ve meslek eğitimi aldı. Yurda dönüşünde Hendese-i Mülkiye'de ders vermeye başladı. 1901'de Harbiye Nezareti'nde Ebniye-i Askeriye mimarlığına tayin edildi. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde dersler verdi. 1908'de Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti'ni kurdu. 1909'da Evkaf Nezareti başmimarlığına getirildi ve yeni kurulan İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi müdürlüğüne atandı. Millî mimari akımının öncülerinden olan Kemalettin Bey, Ürgüplü Hayri Efendi'nin Evkaf nazırlığı döneminde İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü'nü büyük bir mimarlık ve inşaat bürosuna dönüştürerek Cumhuriyet'in ilk yıllarına damgasını vuracak birçok mimar ve mühendis yetiştirdi. Görevde kaldığı on yıl süresince millî mimari anlayışına uygun olarak çok sayıda tarihî yapıyı restore etti ve birçok kamu binası inşa etti.

80 1914 nüfus sayımına göre Halep vilayetinde 576.320 Müslüman, 8.182'si Katolik 21.954 Rum, 5.739'u Katolik 40.843 Ermeni, 12.193 Yahudi, 8.643 Protestan, 1.176 Latin, 2.956 Süryani yaşıyordu. 1894 sayımında Müslüman nüfusu 810.619'du. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914* (University of Wiconsin Press, 1985), s. 155, 188.

81 fodla (fodula, fotula): İçine kepek unu da karıştırılarak yapılan bir ekmek.

Antep'ten başka, merkezleri Kilis ve Antakya olmak üzere iki mutasarrıflık daha teşkil ediyor ve merkez Halep mutasarrıflığı ile vilayet dört mutasarrıflıktan (liva) mürekkep oluyordu. Bâb'ın İlbeyli nahiyesi, kaza olarak Kilis, Genç ve Nizip kazaları Ayıntap'a [Antep] veriliyor, İskenderun, Reyhaniye, Kırıkhan, Vardar kazaları Antakya'ya raptediliyor idi. Meclis-i Umumi mazbatasını Nezaret'e gönderdim, nazıra bunun manasını ve faydasını izah eden hususi bir de mektup yolladım.

Antakya'da Süveydiye'de [Samandağ] yatılı bir ilk mektep açıldı. Dil için bu türlü mekteplerden çok istifade edileceği kanaatinde idim. Altı aylık bir ders devresinden sonra mektebi teftiş ettim. Ümitlerimde tamamen haklı olduğumu anladım. Bugün o nahiyede Türkçe bilenler (Nasiri) o mektebin mahsulüdür.

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE CEMAL PAŞA İLE ANLAŞMAZLIK

Ziraat işleri ile fazla uğraşmak mecburiyetinde idim. Çünkü çok ekmek lazımdı. Teşvik ile imkânın hadd-i azamisine [en büyüğüne] varıldı. İaşe ile doğrudan doğruya alakadar değildim. Beyrut valisi, Cebel-i Lübnan mutasarrıfı, menzil müfettişi, ordu ve Halepliler ile bir mukavele akdetmişler. Bu mukaveleye Şam'da vakıf oldum. Şam'da a'şâr için bir toplantı yapılmıştı, ondan sonra dağıldık. O aralık Âliye Divan-ı Harbi'nde mahkûm olanlar idam edildi.[82] Cemal Paşa, Erkân-ı Harbiye reisi Ali Fuat[83] Paşa'nın yanında bana kanaatimi ve hissiyatımı sordu. Kanaatimin menfi olduğunu, bunun akibetini iyi görmediğimi delilleri ile söyledim. "Bu işi doğru görmediğimi söylemekten müteessirim" dedim.

Dışarı çıktığımız zaman Ali Fuat Bey odasına davet etti. Hararetle elimi sıkarak, "Medenî cesaretinizi tebrik ederim" dedi.

---

82 Suriye cephesinde alınan yenilgilerden sonra ve kuvvetlerin büyük kısmının Çanakkale cephesine kaydırıldığı sırada, 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa, isyan hazırlığında olduklarına inandığı Arapları sindirmek için, aralarında Trablusşam, Beyrut, Şam ve Nablus'un ileri gelen ailelerine mensup birçok kişiyi Divan-ı Harp'te yargılatarak idam ettirdi. İdamların bir kısmı Mayıs 1915'te Şam ve Beyrut'ta derhâl uygulandı. Ayân üyesi Abdülhamit Zôhravi, eski mebus Şefîk el-Müeyyed, gazeteci Abdülgani Arîsi, şair Refîk Rızk Sellum gibi isimlerin yargılanmaları 1916 yılında devam etti ve aynı yıl idam edildiler. Meclis-i Mebusan'da da tartışmalara neden olan idam kararları, Enver ve Talât Paşaların engellemeye çalışmasına rağmen, harp kanunlarının kendisine verdiği yetkiyi kullanan Cemal Paşa tarafından uygulanmıştır. Bkz. Feroz Ahmad, *Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918* (University of Utah Press, 2014), s. 130-131; Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri* (Antalya, 2007), s. 207-208; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İstanbul, 2015), s. 624-625.

83 Ali Fuat Erden (1883-1957): İstanbul'da doğdu. 1903'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Balkan Savaşı'nda 3. Ordu kurmaylığında, Dünya Savaşı'nda 4. Ordu kurmay başkanlığında bulundu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İzmir Müstahkem Mevkii komutan vekilliğine atandı. 1931'de Harp Akademileri komutanlığına getirildi.

Ben de "Bizim vazifemiz kanunî iş yapmaktır, keyif için iş yapmak değildir. Suçlu bulunursa bittabi kanuna çarptırılır" dedim.

Halep'te bir aralık sıhhiye müdür-i umumisi Doktor Esat Paşa ve muhacirin müdür-i umumisi Şükrü (Kaya) Beyler ile Cerablus'a kadar gitmeye karar verdik. Vilayetin vagonunu bir yük treninin arkasına bağlayarak yola çıktık. Çobanbey [İlbeyli] istasyonuna girerken tren yavaşladı. Arap çöl kıyafetinde bir kadın başında tuttuğu yoğurt testisi ile istasyona doğru yürüyordu. Arapça bilen doktor Esat Paşa kadına yoğurdu kaça sattığını sordu. Kadın derhâl, "Ben Arapça bilmem, Türkmenim" cevabını verdi. İki müdür-i umumi de hayretle yüzüme baktılar. Halep'in vilayet itibariyle nüfusunun çoğunun Türk olduğunu izah ile teşkilat hakkında Meclis-i Umumi tekliflerini anlattım.

Ordunun delâletiyle Beyrut, Cebel-i Lübnan ve Halepliler arasında yapılan zahire şirketi bir türlü yürüyemiyordu. Mukavelede gayrikabili icra [uygulanamaz] şeyler vardı. Cemal Paşa bir telgraf ile bu işte gevşeklik gördüğünü yazdı. Şirketin adamları daha ilk dakikada köylüye zulme başladılar. Zulme iğmaz-ı ayn edemezdim [göz yumamazdım].

"Böyle yapanlar hakkında takibat yapmak vilayetin kanunî hakkıdır. Bunda iğmaz-ı ayn edilemez. Kaldı ki şirket mukavelenamesinde devlet hukukuna taalluk eden [ilgili olan] birtakım hakların eşhasa [şahıslara] verildiği görülüyor. Bu mukavelenin kabiliyet-i tatbikiyesini [uygulanabilirliğini] görmüyorum. Halk devletin tahakkümüne alışmış, iğmaz-ı ayn edebilir. Ama eşhasın tahakkümüne muhakkak karşı gelir. Müfit [faydalı] netice vermeyeceğini gördüğüm böyle bir şirket mukavelesinin akibetinden endişe ediyorum" dedim.

İki gün sonra şirketin feshine karar verildi. Evvela Ali Münif[84] Bey, sonra da Cemal Paşa Halep'e geldiler. Cemal Paşa ile görüşürken "Haleplilerden hangisini Divan-ı Harb'e göndereceğiz?" dedi.

Ben de "Kimi suçlu görüyorsanız, emrediniz göndereyim" dedim.

"Abdülhalik, ben budala mıyım? Benim yaptığım her iş valilerin teklifi üzerinedir. Resen [kendi başına] yapılmış işim yok" dedi.

"Halep valisi Mustafa Abdülhalik'ten böyle bir teklif almayacağınızı şimdiden arz edebilirim" dedim. Meseleyi burada bıraktık.

---

84 Ali Münif Yeğenağa (1874-1951): 1896'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Meşrutiyet sonrasında Adana ve Halep mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da yer aldı. Talât Paşa'nın sadrazamlığında Nafıa nazırlığına getirildi. Mütareke sırasında tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Yurda döndükten sonra Adana valiliğine atandı. 1950 seçimlerine kadar Halk Partisi'nden milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır.

ORDUNUN İAŞE MESELESİ

Cemal Paşa'nın en büyük derdi iaşe idi. Ali Münif ile üçümüz görüşürken Ali Münif Bey "Üçüncü Ordu iaşe işlerinde çalışmış olan Halep vali-i hazırı [mevcut valisi] Dördüncü Ordu iaşe işlerini niçin üzerine almıyor?" dedi. Ben Üçüncü Ordu'da bunun neticesinde hastalandığımı ve hastalıktan dolayı oralardan ayrıldığımı söyledim.

Cemal Paşa "Üçüncü Ordu Türk ordusu da, Dördüncü Ordu Türk ordusu değil midir?" dedi. "Sizin sıhhatinize dokunacak tarzda çalışmanızı istemem, nezaretiniz [denetlemeniz] bana yeter."

Bir işi üzerime aldıktan sonra çalışıp didinmemenin elimde olmadığını, mamafih Hudeyde'ye kadar Halep'te gördüğüm vaziyetin ordu iaşesi ile doğrudan doğruya meşgul olmaya beni mecbur edeceğini ve bundan kaçınmanın doğru olmadığını söyleyerek iaşe işlerini üzerime aldım. Çok memnun oldu. Öyle anladım ki Ali Münif Bey'le daha evvel görüşmüşler ve teklifin Ali Münif Bey'den yapılmasını tensip etmişler [uygun görmüşler].

Derhâl kaymakamların hepsini merkeze çağırdım. Mûctemian [toplu hâlde] Cemal Paşa'ya götürdüm. "Aldığımız vazifenin ağırlığını kaymakam arkadaşlarımla beraber müdrikiz [kavrıyoruz]. Elimizden geldiği kadar çalışacağız, muvaffakiyet Allah'tan" dedim. Kaymakamları yerlerine gönderdim. Ben de bir hafta sonra teftişe çıktım. Ambarlarda tesellüm [teslimat] ve nakil fena gitmiyor, kusurları tashih ediyordum [düzeltiyordum]. Birdenbire çok mal gelmeye başladı. İstasyondaki hangar ve ambarlar doldu. Açıkta dökümyapmaktan başka çare kalmadı.

Kilis, El-Bâb, Menbiç, Ayıntap gibi yerlerde cami, kilise ve büyük binalar ambar ittihaz edildi [olarak kullanıldı]. İaşe işlerini üzerime aldıktan bir ay sonra, ki bu müddet zarfında vilayette tesis ettiğim bütün ambarları teftiş ile muamele ve hesaplarını tetkik etmiştim. Emmûl Rahim istasyonunda Cemal Paşa'ya mülaki oldum [kavuştum]. Enver Paşa'yı karşılamaya gidiyordu. Emmûl Rahim istasyonunda hangar ve depoların önünde buğday ve arpalardan yığınlar yapılmıştı. Trenden indi, "Bunlar nedir?" dedi.

"Ordu için toplanılmış zahire" dedim. Emmûl Rahim'den sonra Ebulzuhur'a [Abu al-Zuhur] geldik orada da yığınlar daha büyük ve daha çoktu.

Dayanamadı, Ali Fuat Bey'i çağırarak "Bak" dedi, "bu kadar az zamanda neler toplandı gör."

Trene girdik. Bir ay zarfında toplanılan hububatın yirmi milyon kiloyu geçtiğini, yalnız fena bir propagandanın önünü almak için aldığımız fiyatta tohumluk tevziinin [dağıtılmasının] muvafık olacağını söyledim. Derhâl kabul etti. "Yaz, imza edeyim" dedi. Yedi buçuk milyon kilo tohumluk istedim.

Bunu, hakiki muhtaç olanlara, aldığımız fiyata, yani bir kuruşa verecektik. Kabul etti.

A'ŞÂRIN TOPLANMASI VE KÖYLÜYE YAPILAN ÖDEMELER

Şam'dan bir telgraf almıştım. A'şârı aynen alıyorduk, bunu köylüye bırakarak para almayı ve o para ile tayin edilen bir kuruş bedel mukabilinde köylüden muayyen, ordunun tayin edeceği miktarda buğday ve arpa alınmasının muvafık olduğu görüldükten sonra her tarafta o suretle muamele yapılması yazılıydı. Hemen cevap verdim. Bu kararı ordunun menfaati aleyhinde gördüğümü, köylü a'şârı aynen vermeye alışmış iken bunu paraya kalp ederek [çevirterek] ayrıca para ile alınmasının pek kolay olmayacağını ve ordu iaşesini tehlikeye düşüreceğine sureti kat'iyede emin olduğum için, ordu nef'ine mugayir [çıkarlarına aykırı] gördüğüm bu kararı Halep vilayetinde tatbik edemeyeceğimi bildirmiştim.

Cemal Paşa yolda toplanan zahireleri görünce, bana çok garibime giden şu beyanatta bulundu. "Mevcutlar hakkında Levazımat-ı Umumiyye[85] reisi İsmail Hakkı[86] Paşa'ya malumat verecek misiniz?"

"Öyle bir vazife almadım. Zahireyi yalnız Dördüncü Ordu için alıyorum. Levazımat-ı Umumiyye için yağ ve yün alınıyor" dedim.

"Mevcudumuzu söylememenizi rica ederim" dedi.

Halep'te iken civarda zahire toplayanlar ile köylü arasında müsademeler olduğunu, askerin yardımının istenildiğini, bunu iyi görmediğini, binaenaleyh Halep'te de artık para ile her yerden zahire almaktan sarfınazar edilmesini söyledi.

"Bilmiyorum ama civardaki vaziyet a'şârı paraya kalp ettikten sonra ucuz para ile buğday ve arpa alınmak istenmesinden ileri geliyor" dedim ve bunun sakatlığından dolayı Halep'te tatbik edilmeyeceğini telgrafla arz ettiğimi ve bugün Halep için başka türlü muamele yapmayı doğru bulmadığımı, bir kazanın bir köyünde yüzde yirmi almış iken diğerlerinde daha az almak veya hiç almamanın büyük adaletsizlik tevlid edeceğini ve hükümete olan itimadın tamamen zevalinin mucip olacağını [kaybolmasına yol açacağını] izah ettim.

Bana "Halep'te Havran gibi vukuat çıkarsa ne yapacağız?" diye sordu.

"Takip ettiğimiz müsavi ve adil tarzdan vukuat çıkmaz. Başka usul tutar da müsavatı ve adaleti ihlal edersek o zaman vak'a olabilir. Bugünkü tarzdan

---

85 Orduların senelik ihtiyaçları ve bunların nasıl temin edileceği Harbiye Nezareti bünyesindeki Levazımât-ı Umumiyye-i Askeriyye İdaresi tarafından belirlenirdi.

86 İsmail Hakkı (ö. 1934): İttihat ve Terakki döneminde Harbiye Nezareti levazım reisliği ve Harbiye müsteşarlığı yapmıştır. Yemen'de bir çatışmada bir bacağını kaybettiği için "Topal" lakabıyla anılırdı. Dünya Savaşı'nda iaşe reisliği de uhdesine verilmiş, adı iaşe yolsuzluklarına karışmıştır.

bir vak'a çıkarsa tamamen mesuliyetini deruhte ediyorum [sorumluluğunu üstleniyorum]. Beni Divan-ı Âli'ye sevk buyurursunuz" dedim.

İaşe hususundaki tedbirlerimin isabetli çıkması ve vilayetçe yapılan mesai neticesinde ordu vesaitiyle toplanamadığı geçen seneki tecrübelerden anlaşılan külliyetli [çok miktarda] hububatın toplanması üzerine Cemal Paşa, ordusunun menfaati için olacak, Halep valisi ile Halep vilayetine diğer vilayetlerden başka nazarla bakmaya başladı. Halep valisinin muvafakatı olmadan Haleplileri hakkında örfî [askerî] bir muamele yapmadı. Halep halkı bunu çok iyi takdir ettiği için her hususta ve hassaten hububatın sevk ve idaresi hususunda çok candan yardımda bulundu.

Şam'da Suriye, Beyrut, Adana valileri, Lübnan ve Kudüs müstakil mutasarrıfları ile Cemal Paşa'nın yanında bir toplantı yapıldı. Toplantıyı Cemal Paşa açtı ve diğer arkadaşların huzurunda "Dördüncü Ordu Halep vilayetine minnettardır. Halep vilayetinin mesaisi olmasaydı ordu bugün aç kalacaktı. Binaenaleyh huzurunuzda Halep valisi beyefendiye şahsımın ve ordumun teşekkürlerini arz ediyorum" dedi.

Toplantımız birkaç gün sürdü. Son günü Cemal Paşa, Halep'te orduya aba yapan bir müteahhide beş yüz bin kilo buğday vermemi istedi. Ben vilayet memurları ile ahz-ı asker, jandarma zabitleri ve Halep'te bulunan bütün asker ve mütekaidin [emekliler], eytam ve eramil [yetim ve dul] aileleri için hususi bir depo ayırmıştım.

"Vilayet ambarından mı, yoksa muhafazam altında bulunan ordu hissesinden mi?" diye sordum.

"Vilayet ambarından" dedi.

Onu yapamayacağımı söyledim, "Çünkü Halep'te bulunan zabit, tekaüt [emekli], yetim ve memurlar için ihtiyaçtan fazla yarım milyondan fazla ihtiyatım yoktur. Yarın ne olacağını bilmem, yeni geleceklerin de ekmeklerini düşünmek mecburiyetindeyim" dedim. Suriye valisi merhum Tahsin [Uzer] Bey araya girdi. İki yüz bin kilosu vilayetten, üç yüz bin kilosu ordu vilayet muhafazasındaki mevcudundan verilmesi takarrür etti.

Biraz sonra Beyrut valisi Azmi[87] Bey Beyrut'a günlük verilmekte olan miktara bir vagon ilavesini istedi. Cemal Paşa "Mümkün değil" dedi.

---

87 Azmi Bey: İstanbul'da doğdu. Askerî idadînin ardından Hukuk Mektebi'ne devam etti. 1904-05'te Drama Sancağı müddei-i umumiliğine atandı. Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Eylül 1908'de Selanik Polis Müdür-i Umumiliğine getirildi. 31 Mart vak'asından sonra İstanbul polis müdürlüğüne tayin edildi. Bir süre Trablusşam mutasarrıflığında bulundu, 1912'de Siroz mutasarrıflığına atandı. 1913'te yeniden İstanbul polis müdürlüğüne getirildi. Seferberlikte önce Konya valiliğine, ardından Beyrut valiliğine atandı. Ordunun mağlubiyeti üzerine üç paşayla birlikte İstanbul'dan kaçtı. Bir süre Berlin ve Bakü'de Talât ve Enver Paşalarla çalıştı. Millî Mücadele'ye katılmak için Anadolu'ya geçmek istediyse de kabul edilmedi. 1926'da İzmir suikastı davasında yargılanmış, beraat etmiştir.

Azmi Bey asabileşti ve sert bir eda ile "Vilayetlere müsavi muamele yapılmıyor. Halep vilayetine memur, zabit, yetim, dul ve asker aileleri için milyonlarca kilo tohum veriliyor, bize bir vagon çok görülüyor, doğru mu?" dedi.

Cemal Paşa gayet ciddi bir eda ile "Kendinizi Halep ile kıyas buyurmayınız. Zahireyi toplayan, ambara koyan ben değil, Halep valisidir. Halep valisi bunu yapmasa ben de, ordum da aç kalır. O lütfediyor da tohum ve iaşe için nazikâne benim muvafakatimi istiyor. İstemese de, doğrudan doğruya yapsa ne diyeceğim? Ben toplamıyorum, ona ben bir şey vermiyorum, o bana veriyor. Siz ise vilayetinizden milyon değil, habbe [tohum] vermiyorsunuz. Bilakis ordu hissesinden her gün alıyorsunuz. Halep ile kendinizi kıyaslamaya nasıl hak buluyorsunuz?" dedi.

VİLAYET VE ORDU ARASINDA YETKİ ÇEKİŞMESİ

Bütün bunlara rağmen Cemal Paşa ile bazen münakaşalarımız eksik olmazdı. Bir gün Maliye müfettişi Âdil[88] Bey'in yanında idim. Vilayet polis müdürü Fikri Bey yanıma geldi ve "Şimdi makine başında ordu karargâhından çağırdılar. Evvelce Halep mektubcusu iken şimdi karargâhta çalışan bir bey şunları söyledi. İslahiye istasyonunun komiserlerinden olan zatı hemen gönderiniz ve neticesini bildiriniz. Paşa hazretlerinin emri iktizasındandır [gereğidir]" dedi.

Polis müdürüne çok haşin bir eda ile "Siz Halep vilayeti polis müdürü müsünüz, yoksa Dördüncü Ordu emrinde bir polis misiniz? Halep polis müdürü değilseniz şimdi vazifenizden ayrılırsınız, aksi takdirde vilayet makamının malumat ve emri olmadıkça vilayet memurlarını bir yere gönderemezsiniz" dedim. Polis müdürü müteessiren ayrıldı. Adil Bey'e "Şimdi Cemal Paşa'ya bir telgraf yazacağım, göreceksiniz tarziye verecek [özür dileyecek]. Siz yarın hareket etmezseniz gelecek cevabı size gösteririm" dedim.

Cemal Paşa'ya "Ordu karargâhından bir zat polis müdürüme şöyle bir emir verdi. Acaba vilayet makamını muhatap almamak için ne gibi büyük bir sebep vardır? Makam-ı vilayet, ordunun şimdiye kadar gösterdiği büyük itimadın bir günde zail olmasından mütehayyir ve müteessirdir. Böyle bir hâl varsa, mütekabil itimat ile çalışmayı düstur ittihaz eden [karşılıklı güvenle çalışmayı prensip edinen] benim, burada vazifeye devamım manasız bir hareket olur kanaatinde olduğumu arz etmek mecburiyetindeyim" diye yazdım.

---

88 Süleyman Âdil Okuldaş (1880-1939): İzmir'de doğdu. Rodos, Yanya ve Selanik idadîlerinde okudu. Manastır askerî idadîsinden ayrılarak Adana ve İzmir idadîlerine devam etti. 1899'da Cebelibereket Nafıa komisyonunda kâtip olarak başladığı memuriyetine Maliye müfettişi olarak devam etti ve 1917'de birinci sınıf müfettişliğe yükseldi. 1927'de Samsun milletvekili olarak Meclis'e katıldı. 1932'de milletvekilliğinden istifa etti.

Ertesi günü hakikaten Âdil Bey'e dediğim cevabı aldım. Telgrafın başında açık olarak "Tamamen hakkı âliniz vardır" dedikten sonra, şifre olarak bu muameleyi yapan zatın tevbih edildiğini [azarlandığını] ve ordunun makam-ı vilayet hakkında büyük itimadının berdevam olduğunu ve böyle arzusu hilafında bir hâlin vukuundan dolayı kendisinin de müteessir olduğunu yazdı. Âdil Bey'e malumat vermekte gecikmedim.

Bir gün karargâhtan bir telgraf aldım. Halep, Bağdat istasyonu karşısında Müderriszade Hasib Bey'e ait ve garın manzarasını ihlal eden salapurya[89] bir binanın derhâl hedm edilmesi [yıkılması] yazıyordu. Bittabi hiç aldırmadım. Aynı zamanda ordu, mıntıkasındaki valilere bir tamim gönderdi. Ordunun altına ihtiyacı çoğalmış, halka kâğıt para verilip başa baş altın toplansın, halktan temerrüd edenlerin [direnenlerin] de isimleri bildirilsin istiyordu. O zaman bir altın üç dört kâğıt idi, tabiatiyle buna da aldırmadım. Suriye valisi, "Bir günde şu kadar altın mübadele ettim siz ne yapıyorsunuz?" dedi. Cevaben, "Bu emir Halep vilayetince tatbik edilmemektedir" dedim.

Bir müddet sonra Cemal Paşa İstanbul'a gitmek üzere Halep'e geliyordu. İstasyonda karşılandı. İstasyona çıkınca yüksek ve haşin bir sesle Masralılardan ve Haleplilerden şikâyet etti. Somurtkan bir çehre ile arabaya girdik. "Ne kadar altın mübadelesi yaptınız?" dedi.

"Hiç" dedim.

"Hiçbir tane olur mu?" dedi.

"Altın ile kâğıdın bir olduğuna kani misiniz?" dedim.

"Beni bu kadar akılsız mı telakki ediyorsunuz?" dedi.

"O hâlde bir kanun yok iken Halep'te halktan iki veya üç lira fazla bir para, daha doğrusu bir vergi nasıl alınabilir?" dedim.

"Siz bilirsiniz" dedi.

Park Otel'e gittik. Benim cevabımdan çok memnun olmadı. Herkesin huzurunda bana, "Bir telgraf vermiş ve istasyon karşısındaki binanın hedmini rica etmiştim. Bina yıktırıldı mı?" dedi.

"Hayır" dedim, "çünkü o binayı kanunen yıkmak mümkün değildir. Kanunsuz yaptırmak isterseniz vilayeti değil kolordu komutanını tavzif edersiniz [görevlendirirsiniz]. O askerdir, bilâ kayd-ü şart [kayıtsız şartsız] emrinizi ifa eder" dedim. Kalabalık odada bir sükûnet hükmfermâ [hâkim] oldu.

Biraz geçti, kolordu ahz-ı asker reisi Şevki Paşa'ya dönerek "Ne oldu, doktorlar evi tahliye etti mi?" diye sordu.

Şevki Paşa, "Daha etmediler" dedi.

Cemal Paşa, "Hemen tahliye ettiriniz ve doktorları, baştabip de dâhil salahiyet dâhilinde hapsediniz" dedi.

---

89 salapurya: Yük taşımada kullanılan, 10-15 tonluk bir yelkenli. Burada "hantal" anlamında.

Biraz geçti, "Haydi istasyona gidelim" dedi. Beraber arabasına bindik. Bağdat istasyonuna gittik. "Nerede o salapurya?" dedi.

"Müderriszade Hasip Bey'in evi şu üç katlı kargir, yontma taşlı binadır. Başka salapurya bilmiyorum" dedim.

"Bu salapurya mıdır?" dedi, "Bu büyük ve kargir bir bina."

"Evet" dedim, "böyle olduğu için yıktırılmadı ya!"

"Bu nasıl yıktırılır? Çağırın bana istasyon müdürünü!" İstasyon müdürü sakallı, orta yaşlı bir İsviçreli idi. Geldi. Cemal Paşa, "Salapurya diye yıktırmak için bana yazdığınız bu bina mı?" diye sordu. Müsbet cevap alınca yanındakilere, "Hilaf-ı hakikat [gerçeğe aykırı] şeyler yazmaya utanmıyor musunuz? Buna nasıl salapurya diyorsunuz? Orduyu bu gibi yazılarla müşkil [güç] vaziyete sokuyorsunuz" dedi. Arabaya bindik, beraber karargâha geldik. Yolda yüzü gülmeye başladı ve benden özür diledi.

Ben kendisinden ayrılınca hemen kolordu komutanına telefon ettim. "Asker ve madun [astlar] olmak itibariyle doktorlar hakkındaki ordu komutanının emrini arzu buyurduğunuz gibi infaz edersiniz. Fakat evi kolorduya veren vilayettir. Evin anahtarını aldığınız yere teslim etmenizi rica ederim" dedim. "Böyle olmazsa vilayeti bademe [bundan böyle] kolordunun arzularını is'afta [yerine getirmekten] mazur görünüz." Kumandan paşa zaten doktorlar için verilen emirden sıkılmıştı. Müteşekkiren kabul ile ev tahliye edilince anahtarı vilayete teslim etti.

Bu evin tahliyesini Halep'in zengin Hıristiyan ailelerinden Humuslar takip ediyordu. Cemal Paşa'ya o kadınlar müracaat etmişlerdi. Halbuki ev ne kendilerinin, ne de içerisine koymak istedikleri adamların malı değildi. Ev Beyrut'ta oturan Rum Katolik metropolitinin malı idi. Tahliyeden sonra bana müracaat ettiler. Ev ile bir alakaları olmadığından kendilerine teslim edilemeyeceğini söyledim. Beyrut'a kadar gidip patrikten mektup getirdiler, patrik kendisi oturmayacağına göre ev vilayetin emrinde kalacaktı. Neticede tahliyesi takdirinde tekrar vilayete verilmek şartı ile Halep'e yeni gelen Bağdat demiryolları miralayı Fuat Ziya[90] Bey'e verildi. Bu suretle iki kadının doktorlara inat olarak yapmak istedikleri hareket de muvaffak olamadı.

Bu hadiseyi yakından takip eden askerî doktorlar haysiyetlerinin vikayesinden [korunmasından] dolayı on beş, yirmi sene sonra bana vak'ayı hatırlatarak minnetlerini söylediler.

---

90 Fuat Ziya Çiyiltepe (1870-1942): Sofya'da doğdu. Kuleli askerî idadîsi ve Harbiye Mektebi'nde okudu. 1893'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Erkân-ı Harp 1. Şube emrine verildi. 1899'da 4. Ordu kurmaylığına atandı. Balkan Savaşı'na katıldı. Mart 1915'te 3. Ordu menzil müfettişi olarak görevlendirildi. Bağdat demiryolu Toros-Amanos hattı köprü ve tünel inşaatı müfettişliğini üstlendi. 1933'te Elaziz milletvekili olarak Meclis'e girdi. Vefatına kadar milletvekilliği devam etmiştir.

SURİYE'NİN YEGÂNE MÜRACAAT MAKAMI

Enver Paşa bir gün Fatime istasyonunda askeri teftiş ederken halktan birisi bir istida [dilekçe] verdi. "Askerî işlere mi ait?" diye sordu. "Hayır efendim" cevabını alınca "O hâlde valiniz burada, ona veriniz" dedi. Cemal Paşa böyle bir misali de gördüğü hâlde ona vuku bulan her müracaatı kabul eder ve neticesinin bildirilmesi kaydı ile vilayete havale ederdi.

Bir gün yanında iken yine böyle birçok istidalar havale etmekle meşguldü. "Paşam" dedim, "bunlar sizi yoruyor. Bunlar askerliğe ait değilse kendilerine vilayete müracaatlarını tebliğ ettiriniz. Vilayet bu işleri tetkik ve icabını icra eder. Bu kadar büyük askerî işler arasında bunlarla meşgul olmak için vaktiniz olmasa gerek."

"Ne yapayım?" dedi, "Müracaat edeni reddedemem. Beni Suriye'de en büyük zat telakki ediyorlar, müracaatlara her ne suretle olursa olsun aldırmamak benim için mümkün değil."

"O hâlde lütfen tomar hâlinde hepsini birden vilayete veriniz de vilayet tetkik etsin" dedim. Bir kısmını böyle yapıyor, bazen de ayrı ayrı gönderiyordu. Askerliğe taalluk etmeyenler [ilgisi bulunmayan] için bittabi cevap verilmezdi.

Bunları yazmaktan maksadım, Cemal Paşa Suriye'de kendisini yegâne müracaat makamı telakki ettiği ve bütün ordu mıntıkasında kendisini tamamen hâkim telakki ettiği ve her dediğinin yapılmasını arzu ettiği ve aksine çok kızdığı hâlde mahza [yalnız] ordunun ve neticeten vatanın menfaati için buna tahammül ediyor ve cidden Halep'te kalmasını bütün kuvvetimle arzu ediyordum.

Ordu teşkilatının yapamadığı bir tarzda iaşe meselesinin tanzimi askerin her arzusuna galebe çalmıştı [üstün gelmişti]. Bu da hem zeki ve hem de anlayışlı ve vatansever olduğunu gösteriyordu. İstanbul'a bir seyahat esnasında Halep'ten geçerken ev meselesinden bahsederek bunu idareten sahibi olmayanlara teslim etmediğimi söyleyince, "Canım vilayete ait işleri sen nasıl münasip görürsen öyle yaparsın" dedi.

Halep vilayetinde Allah'ın inayetiyle bütün işlerde muvaffakiyet görülüyordu. Şehirde kaldığım müddetçe gündüzleri vilayet işleriyle meşgul oluyor geceleri de menzil dairesine giderek ordu iaşesine iştigal ediyordum [çalışıyordum].

KUDÜS-İ ŞERİF'TE BİR ARKADAŞIN TAHKİKATI

Bir gün Nezaret'ten bir telgraf aldım.[91] Müstakil Kudüs-i Şerif mutasarrıfı Midhat[92] Bey hakkında yapılacak tahkikatın Halep valisi tarafından yapılması ordu kumandanlığının teklifiyle kararlaştırıldığından Kudüs'e azimet [giderek] ve tahkikata mübaşeret [şahsen yürüterek] ile neticesinin işarı isteniyordu. Cevaben, "Kudüs müstakil mutasarrıfı sınıf arkadaşımdır. Aynı zamanda meslektaşımdır. Tahkikatın bitarafane cereyanı güçtür. Benim bu işten affım ile başka birisinin memur buyurulması daha muvafık olur" dedim.

Buna cevaben aldığım telgrafta, "Ordu kumandanlığı tahkikatın tarafınızdan icrasında musirrdir [ısrarcıdır]" deniliyordu. Tekrar itizar ettim [affımı istedim]. Son aldığım telgrafta bu sefer Nezaret ısrar ediyordu.

Mecburen gittim. Giderken İstanbul'dan Suriye'ye mebuslardan mürekkep bir heyet geliyordu. Onlarla beraber Beyrut'a kadar gittik. Cemal Paşa Beyrut'ta idi. Beyrut hayatını gördük. Beyrut'ta gördüğüm şeyler Suriye idaresi hakkında bana nafi dersler verdi. Öyle anladım ki Suriye'de bir Türk idare âmiri, muvaffak olmak için çok metin ve idealist olmalıdır. İstanbul'a müsteşar olarak gittiğimde nazır ve sadrazam Talât Paşa'ya Suriye hakkında malumat verirken şöyle idare-i kelam ettim [bunu münasip bir dille anlattım].

Beyrut'ta kaldığım iki üç gün beni cidden çok tazip etti [üzdü]. Oradan Şam'a gittim. Şam'dan Der'a yolu ile Kudüs-i Şerif'e vardım. Tahkikata başladım. Daha ilk sorulardan Midhat'a atfedilen cürümlerin vaki olduğuna [vuku bulduğuna] kanaat getirdim. Kendisine Kudüs'ten mezunen [izin alarak] ayrılmasını rica ettim. Onun hareketinden sonra ben de hareketle Şam'a geldim. Onu da Şam'da buldum. Kendisine sorduğum sorulardan sıkıldı. İtirafta bulundu. Kanaatimi tahkikat neticesi ile beraber Halep'ten Nezaret'e yolladım. Nezaret de onu Devlet Şûrası'na verdi, yerine başkasını tayin etti. Cemal Paşa da burada maksadına nail oldu [amacına ulaştı]. Aldığı haberlerin tahkikini mutasarrıfın arkadaşı olan Halep valisine havale ettirmiş, Halep valisi de aynı kanaati izhar edince [ortaya çıkarınca] kimsenin bir diyeceği kalmamış oldu.

---

91 Görev emri 9 Kanunisani 1332 (22 Ocak 1917) tarihlidir. Bkz. Gönül Türkan Demir, *Mustafa Abdülhalik Renda* (Ankara, 2015), s. 40.

92 Mehmed Midhat Alam (1879-1936): İzmir'de doğdu. Halep idadîsinin ardından Mülkiye Mektebi'ne devam etti ve yüksek kısmından 1903'te mezun oldu. Maiyyet memurluğunu İzmir vilayetinde yaptı. Kaza kaymakamlıklarının ardından 1913'te üçüncü sınıf mülkiye müfettişliğine atandı. Aralık 1915'te Kudüs mutasarrıflığına getirildi. Temmuz 1917'de Dâhiliye Nezareti Muhacirler Genel Müdürlüğü başmüfettişliğine tayin edildi. Eylül 1919'da Van valiliğine atandı. İstanbul hükûmetince görevden alındı. 1921'de İnhisarlar umum müdürlüğüne atandı. Maraş milletvekili olarak Meclis'e seçilmiştir.

KÖYLÜ BUĞDAYIN ÜSTÜNE PARA VERİYORDU

Halep vilayetinde 1916 senesi mahsulatının a'şâr ve mûbayaa [satın alma] hissesi tamamen alındıktan sonra istasyondaki ambarlar ve Bâb ile Kilis'ten maada Genç ve Ayıntap'daki iç ambarları vilayet teşkilatından alınarak doğrudan doğruya ordu memurlarına devredildi. İstasyon ambarlarının sevki muntazaman yapılabildi. Genç ve Ayıntap ambarlarının mevcudu bir türlü sevk edilemedi. Nihayet ordu komutanı Genç için bana telgraf ile ricada bulundu.

Halep'teki menzil müfettişini çok dürüst ve vicdanlı bir arkadaş olarak tanıdım. Kemal Bey'i yanıma alarak, yolda hayvan değiştirmek suretiyle bir günde Genç'e vardık. Ambar memurları ile mıntıka kumandanlığından ve sivil alakadarlarla mevcudun neden sevkedilemediği hakkındaki suallerimize gayet garip cevaplar aldık. Halk vesaiti yükleniyor, muhafaza tahtında [altında] istasyona indiriliyor. Diğer askerler istasyonda tesellüm ediyor [teslim alıyor]. Ambar idaresi daima noksan çıkarıyor. Bu noksan nakiller de tazmin ettiriliyor [halka ödetiliyor]. Buğdayın kilosu dışarıda on, on beş kuruş. Halk nakliye ücreti alamadıktan sonra üste de para vermek mecburiyetinde kalıyor ve ikinci sefer gitmiyor. Zorlanırsa muhtelif vesilelerle kaçıyor, saklanıyorlar. Bu suretle ambar mevcudunun sevki aylarca sürecek.

"Madem ki ambarlar cihet-i askeriye [askerlerin] elindedir, muhafaza tahtında sevk olunuyor, nakledenlerin vazifesi istasyona kadar getirmek ve orada bırakmaktır. Zahireyi istasyona bırakarak hayvanını alacak, geri dönecek ve tekrar yükleyecektir. Askerler muhafızlarına itimat etmiyorlarsa çuvalları mühürleyerek göndersinler. Yalnız nakliye ücreti halka peşinen verilmelidir" dedim.

Kemal Bey derhâl kabul etti. Ambar ve mıntıka müdürleri ile zabitler de kabule mecbur oldular. Sivil memurlar da bu tarzda günde binden fazla hayvan yükü taşınabileceğine emin oldular. Hemen keyfiyet münadi [çığırtkan] ile şehirde ilân edildi. Birinci posta yola çıkarıldı. Pek az bir müddet zarfında ambarlar istasyona ve oradan da Şam taraflarına sevk edildi.

Cemal Paşa çok mütehassis oldu [duygulandı]. Bana uzun bir teşekkür telgrafı yazdı. Bir müddet sonra kendisinden yeni bir telgraf aldım. Ayıntap hakkında da aynı zahmeti ihtiyar etmekliğimi [zahmete katlanmamı] ve Ayıntap'a kadar giderek, oradaki ambarların mevcudunun Akçakoyunlu istasyonuna sevkinin teminini rica ediyordu.

Oraya da gittim. Dert aynıdır, ambarlar arasında vezin [tartı] farkı ve bu farkın köylülerden tazmininin istenmesi. Mutasarrıfa sordum, bir çare bulamadıklarını söyledi. Genç'te yapılanı izah ettim. Belediye reisi aynı muamele Ayıntap'ta tatbik edilirse muvaffakiyetin muhakkak olduğunu, karar verilirse şimdi yalnız kasabadan birkaç yüz hayvan yükletebileceklerini anlattı. Ve filhakika [hakikaten] da öyle oldu ve Ayıntap ambarları mevcudu da az

zamanda Akçakoyunlu'ya naklolundu. Cemal Paşa memnuniyetini Halep vilayeti halkına hiç dokunmamakla gösterdi.

HALEP'İN İMARI VE ASAYİŞ

Halep şehrinin büyük derdi içecek su meselesi. Etrafı gezdim. Membadan başka içecek su bulunamadı. Tetkik ettirdim, kasabada yapılacak bir depo ile Halep'in içilecek suyunun bir miktarının temininin mümkün olduğu anlaşıldı. Borularımız yoktu, ordudan rica edildi. Yeter derecede Yafa'dan boru gönderildi. İşe başlanıldı. Halepliler bir türlü inanamıyor, Aynıtel [Halep'in kuzeyi] suyunun çeşmelerden şehrin içine akıtılabileceğine bir türlü ihtimal vermiyorlardı. Gittiğim yerlerde daima şu sual ile karşılaşıyordum, "Vali paşa, hakikaten mahallemizdeki çeşmeden Aynıtel akacak mı?" İnşaat ve ameliyatı muntazaman takip ediyordum. Memnun idim. Fakat memnunluk kâfi değil, suyu şehre akıtmak lazım.

Nihayet Aziziye'deki depoya ve birkaç çeşmeye su akıtıldı. Halk memnun ve müteşekkirdi. Halep'te harpte bulunmamıza rağmen imar ve inşaat yapmak imkânı bir dereceye kadar bulundu. Kız muallim mektebi binasının ihzarı [hazırlanması], erkek muallim mektebinin temelinin atılması, hükümet konağının temelinin atılması, Aynıtel suyunun şehre getirilmesi, Kilis darüleytamının [yetimhanesinin] açılması, yolların tamiri, hassaten ziraatin hiç olmazsa evvelki senelere kadar yapımının temini bu kabildendir [türdendir]. Halep'te takip ettiğim tarzı hareket, iyilik yapmak imkânı bulunmuyorsa mümkün olduğu kadar az fenalık yapmak. Mamafih iyilik yapmaya, şehre, bu vilayete de eserler bırakmaya beni Cenab-ı Hak muvaffak kıldı.

Halep yol uğrağıydı. Şarktan, cenuptan, şark-ı şimalden [kuzeydoğudan] İstanbul'a gidenler oradan geçiyordu. Kudüs, Beyrut, Lübnan dâhil, Suriye, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Bitlis, Van, Elaziz vilayetleri ile Malatya, Urfa, Maraş müstakil mutasarrıflıkları mebusları da Halep'ten geçerek İstanbul'a ve intihap dairelerine [seçim bölgelerine] giderlerdi. Şehre uğradıkça şehrin asayişinden, iaşesinden halktan işittiklerinden sitayişle [övgüyle] İstanbul'daki arkadaşlarına bahsederlerdi. İstanbul muhiti, hassaten Dâhiliye, Halep vilayetini muvaffak olmuş bir vilayet telakki etmeye başladı.

Asayişe verdiğim ehemmiyet büyüktü. Şehirde polis müdürü ile beraber bedevi kıyafetinde tebdil gezdiğim ve her tarafa girdiğim [oluyordu]. Halepliler de bana bu hususta yardımda bulundular. Orada bulunduğum on dokuz ay zarfında 250 bin nüfuslu şehirde vukuat-ı zabıtadan yalnız bir cerh [yaralama] vak'ası oldu. O da bir asker firarisi tarafından yapıldı. Ekmek bol ve iyi, bütün iaşe maddeleri mevcuttu. Bunlar mebuslar üzerinde hüsn-i tesir yapmaktan geri kalmıyordu.

TALÂT PAŞA'NIN SADARETİNDE MÜSTEŞARLIK TEKLİFİ

Şubat 1917'de Talât Bey, Talât Paşa olarak Sadaret'e geldi, Dâhiliye Nezareti de uhdesinde.[93] Dâhiliye için bir müsteşar arıyordu. Suriye'ye gelen mebuslar Halep'ten iyi intibalarla ayrılmıştı. Arkadaşların çoğu, taşralı bir adamın müsteşarlığa gelmesinin faydalı olacağını söylediler ve yazdılar. Amcamın oğlu Ömer'den bir mektup aldım. Sadrazam Paşa müsteşarlığa beni getirme kararını vermişti.

8 Mart 1917 Perşembe günü Mustafa Kemal Paşa İkinci Ordu kumandanı olmuştu.[94] Bahattin Şakir,[95] üçümüz bizim evde yemek yedik. Doktor ile Paşa uzun uzadıya gece yarısından sonralara kadar beraber konuştular.

Mart'ın sonlarına doğru Kudüs'te diğer valilerle ve müstakil mutasarrıflar ile bir toplantı yaptık. Talât Paşa benim müsteşarlığım için Cemal Paşa'ya yazmış, Paşa muvafakat etmemiş. Tekrar yazmış, ordu için benim kadar çalışacak bir arkadaş bulunmasını istemiş. Nihayet biz Kudüs'te iken Talât Paşa tekrar yazmış. Tahsin [Uzer] ve Azmi Beyler de Paşa'ya rica etmişler. Talât Paşa da Manisa mutasarrıfı Tevfik[96] Bey'i Halep'e tayin edeceklerini, memnun kalacaklarını, nihayet Dâhiliye'nin emniyet edilecek bir arkadaşa ihtiyacı bulunduğunu yazdı. Paşa da muvafakat cevabı verdi.

---

93 Savaş sırasında İttihatçılarla arası giderek açılan Sadrazam Said Halim Paşa 3 Şubat 1917'de istifa etmiş, yerine 4 Şubat 1917'de Talât Paşa getirilmiştir. Dâhiliye nazırı olan Talât Bey'e bu atamadan önce vezirlik rütbesi verilmiştir.

94 Şubat 1917'de Hicaz Kuvve-i Seferiye komutanlığına atanan Mustafa Kemal, Şam'a geçti. Cemal Paşa ile görüşerek Sina cephesindeki kuvvetleri inceledi. İnceleme sonrası hazırladığı raporda Hicaz'ın boşaltılarak buradaki kuvvetlerin Suriye cephesine kaydırılmasını öneriyordu. 2 Mart'ta durumu yerinde incelemek üzere Enver Paşa Şam'a geldi. Mustafa Kemal'in önerisine uygun olarak Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığı kaldırıldı ve Mustafa Kemal 2. Ordu komutanlığına atandı. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1 (Remzi Kitabevi, 1999), s. 270-272; Semih S. Tezcan, ed. Aytaç Demirci, *Mustafa Kemal'den Atatürk'e* (İstanbul, 2015), s. 84.

95 Bahattin Şakir (1874-1922): Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun oldu. İstibdad karşıtı faaliyetlerinden ötürü Erzincan'a sürüldü. Buradan önce Mısır'a, ardından Paris'e geçti. 1905 sonlarında Paris'teki çalışmaları ve Ahmet Rıza ile yapuğı görüşmelerle o günlerde dağılmakta olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tekrar ayağa kaldırdı. Merkez-i Umumi'nin değişmez çekirdek kadrosu içinde yer aldı. 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucuları arasında yer aldı. Nisan 1922'de Ermeni komitacı Aram Yerganian tarafından Berlin'de öldürüldü.

96 Mehmed Tevfik (d. 1867): İstanbul'da doğdu. Eyüp rüştiyesi ve Mülkiye idadîsinde okudu. Mülkiye'nin yüksek kısmından 1888'de mezun oldu. 1892-1901 arasında Selanik, Serez, Beyrut ve Şam idadîlerinde muallimlik ve müdürlük yaptı. Şam'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Cemiyet'in Şam ve Mısır'daki faaliyetlerine katıldığı için tutuklanarak Rodos zindanına tıkıldı. 1904'te tahliye edilince Selanik'e geçti, muallimlik yaptı. Ekim 1908'de İzmir maarif müdürlüğüne getirildi. 1910'da Manisa mutasarrıflığına, Mayıs 1917'de Halep valiliğine atandı.

ASKERİN GERÇEKÇİ OLMAYAN TALEPLERİ

Kudüs'te zahire müzakeresi için toplanmıştık. Ordu namına Erkân-ı Harbiye reisi Ali Fuat Bey de bulunuyordu. Ali Fuat Bey ordunun ihtiyaçlarını birer birer söyledi. Arkadaşlar yüzüme baktılar, iaşe hususunda söz söylemeyi toplantılarda bana bırakıyorlardı. Ali Fuat Bey'in istediklerini yapabilmek için ordu mıntıkası dâhilindeki Adana, Halep, Suriye, Beyrut vilayetleri ile Urfa, Kudüs, Cebel-i Lübnan'ın bütün hasılatını, halka bir habbe bırakmadan almak icap ediyordu. Ati için ne ekim düşünülüyor, ne de iki milyon halkın iaşesi düşünülüyordu. Yapılan hesabın neticesini arkadaşlara söyledim. Hayret içinde kaldılar.

Ali Fuat Bey hesabın doğruluğunu tasdik ile ordu mevcudunun 500.000 olduğunu söyledi. 500.000 ordunun çoğalması, 200.000 de ihtiyat payı, bizden 1.200.000 mevcutlu bir ordunun iaşesini istiyordu. Ordu mevcudunu hepimiz biliyorduk, iaşeleri bizden geçiyordu. Arkadaşlarla görüşülecek bir meselemiz olmadığını, bu hesaba nazaran istenilen mevaddın vilayetler için teklif-i malayani[97] olduğunu söyleyerek toplantıya nihayet vermemizin muvafık olacağını söyledim. Teklifim kabul edildi.

Cemal Paşa'yı gördüğümüz zaman ne kararlara vardığımızı sordu. Arkadaşlar namına izahat verdim. "Canım bu hesaplara bakmayın. Siz bana geçen sene verdiğinizi veremez misiniz? O kâfi" dedi. Mantıki bir talep. Hepimiz kabul ettik. Ben orduya 1916 senesi içinde 32.000 kilo vermiştim. Vilayetteki ahz-ı askerlerin, asker ailelerinin, jandarmaların, yetimlerin, memurların ve ailelerinin iaşesini vilayet ayrıca temin etmişti. Halep için bu miktar kabil-i istihsal [elde edilebilir] idi.

12 Nisan 1917'de Kudüs'ten hareket ettik. Paşaya istasyonda veda ettik. Nisan'ın 13'ünde Halep'e geldim. Gelir gelmez Nezaret'in şifreli bir telgrafını elime verdiler. Artık hazırlanmak ve gitmek lazımdı.

DÂHİLİYE NEZARETİ MÜSTEŞARLIĞI

İstanbul'a geldim ve ertesi günü Nezaret'e gittim. Daireleri gezdim, nazır vekili, Maliye nazırı Cavid[98] Bey ile görüştüm. Müsteşar vekili, hukuk müşaviri Osman Bey'den nezaret işleri hakkında izahat aldım. Ertesi günü sadrazam da geldi. İstikbal ettik, evlerinde ve dairede ziyaret ettim. Vezayifi [vazifeleri] taksim ettik. Taşra ile ben meşgul olacağım, kendisi Dâhiliye itibarı ile yalnız İstanbul ile meşgul olacaklar. Bâbıâli karşısındaki evin bana verilmesini rica ettim. Sadrazam [Talât Paşa] da öyle istiyormuş,

97 teklif-i malayani: anlamsız teklif. Güç yetirilemeyecek teklif anlamındaki teklif-i malayutaktan.
98 Mehmed Cavid Bey (1875-1926): Bkz. Bölüm 1, n. 99.

Nezaret'e pek yakın oturmamı arzu ediyormuş. Derhâl muvafakat ettiler. Mart'ın 13'ünde eve naklettik.

İşe başladıktan sonra bütün nezaretlerin nazır ve müsteşarlarını ziyaret ettim. Meclis-i Mebusan reisini de ziyaret ettim. Atımı İstanbul'a getirmiştim. Talât Paşa'nın ahırında bırakıyordum. Sabahleyin erkenden saray içinde ve cuma günleri de Edirnekapı'dan çıkarak Topkapı'dan dönmek üzere şehir içinde gezi yapıyordum. İstanbul'da müsteşarlık vazifesini elimden geldiği kadar iyi yapmaya çalışıyordum. İlk iş olarak Nahiye teşkilatını tetkik etmek üzere Heyet-i Teftişiye reisi Hamit[99] Bey'in riyaseti altında Ankara nüfus ve mahalli müdürleriyle müfettiş Ahmet Beşer'den mürekkep bir heyetin Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'a gönderilmesini temin ettim.

28 Haziran 1917'de Cemal Paşa Halep'ten ve vali Tevfik Bey'den şikâyette bulundu ve benim tekrar, muvakkaten olsun [geçici de olsa] Halep'e gönderilmemi istedi. Adem-i muvafakat [ret] cevabı verildi. Enver Paşa'ya müracaat etti. Nihayet teklif edilen valiler arasında şehremini Bedri[100] Bey'in vekâletini tercih etti.

HALEP ÖZELİNDE TAŞRA TEŞKİLATLARININ DÜZENİ

Halep'ten müsteşarlığa geldiğim vakit sadrazam [Talât Paşa], taşra ve hassaten Suriye hakkındaki mütalaamı sordular. Kendilerine cevap vermeden evvel Suriye'nin müstemleke gibi mi, yoksa anavatan gibi mi idare edilmesinin arzu edildiğini sordum. Anavatan gibi dediler.

---

99 Kapancızade Hamit Bey (1878-1928): Rodos'ta doğdu. 1902'de Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu. Rodos'taki maiyyet memurluğunun ardından Karacaabat ve Köprülü kaymakamlıklarında bulundu, Selanik'te muhaberat komisyonunda çalıştı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1912'de Tokat mutasarrıflığına atandı. Mart 1913'te Biga mutasarrıflığına getirildi. Aynı yıl Mülkiye Müfettişi oldu. Eylül 1914'te Diyarbakır valiliğine atandı. Ekim 1915'te Heyet-i Teftişiye Müdür-i Umumiliği'ne getirildi. Ekim 1918'de Dâhiliye Nazırı Fethi Bey'in isteğiyle Nezaret müsteşarlığında çalışmaya başladı. İşgal döneminde Karakol cemiyetinin kuruluşunda yer aldı. Ankara hükümetince önce Samsun mutasarrıflığına, Ocak 1920'de ise Trabzon valiliğine atandı. Trabzon mebusu olarak Meclis'e girdi. Ekim 1920'de Erzurum valiliğine atandı. Gümrü Antlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı. Haziran 1921'de Mamuretülaziz valiliğine atandı. Ağustos 1921'de Kastamonu valisi oldu. Dâhiliye vekili Refet Bele'nin önerisiyle Ağustos 1921'de Vekâlet müsteşarlığına atandı. Ocak 1922'de Adana valiliğine tayin edildi. Mayıs 1923'te görevinden ayrılarak Trabzon'a yerleşti ve *İstikbâl* gazetesinde muhalif yazılar yazdı. Takrir-i Sükûn döneminde gazetedeki yazıları nedeniyle Ocak 1926'da tutuklandı, yargılandı ve beraat etti. Mayıs 1928'de Tekel İdaresi teftiş kurulu başkanlığına atandı.

100 Bedri Bey (d. 1881): İstanbul'da doğdu. Mülkiye idadîsi ve Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Çeşitli mahkeme kâtipliklerinde ve savcılıklarda bulundu. Kasım 1913'te İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne getirildi. Mayıs 1916'da İstanbul şehremanetine tayin edildi. Aynı zamanda İstanbul valiliğini de üstlenmiştir. Halep valiliğine tayin edilmesiyle, 7 Temmuz 1917'de şehremanetinden ayrıldı. 2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki yöneticileriyle birlikte Berlin'e kaçtı. Mütareke döneminde Halep valiliğinde adının karıştığı suiistimal ve yolsuzluklar nedeniyle hakkında soruşturma açıldı. Mayıs 1920'de Moskova'ya, oradan Afganistan'a geçti ve Cemal Paşa ile birlikte Afgan hükümeti emrine girdi. Orada vefat etmiştir.

"O hâlde Suriye merkezine gönderilecek memurların icabında çok dikkat etmek lazımdır. Müsteşarlardan mürekkep bir komisyon teşkil edilmeli ve onlar memurları seçerek göndermelidir. Gidecek olanlar iki seneden fazla bırakılmamalı ve iki sene için onlardan içki, kadın, kumar, para ve eğlentiye mukavemet edeceklerine dair namusları üzerine söz alınmalıdır. Güvenenler gidebilir. Güvenemeyenler gitmez, başkaları aranır. Bir nezaretin tayin ettiği adam ne kadar iyi olursa olsun diğer nezaretin gönderdiği zat oranın cereyanına kapıldı mı, fenalıklar yerli memurlardan yapılmasına rağmen hepsi merkezden giden Türk memurlarına isnat ve onları ilzam ediyor [iftira edip onları bastırıyorlar]" dedim. Dikkatle dinledi, sözlerimi tavzih ettim [açıkladım]. Fakat umum nezaretler için müsbet bir netice alınamadı.

İstanbul'a gelince Halep teşkilatı hakkında vilayete gönderilmiş olan evrakı arattırıp buldum. Hususi mektubumla beraber İdare-i Umumiye Vilayet Müdüriyeti'nde duruyordu. Hiçbir muamele görmemiş. Nazıra yazılan mektubun neden dosyasında bırakıldığını sordum, mukni [doyurucu] bir cevap alamadım. Hususi mektubu oradan kaldırdım ve dosyayı muameleye koyarak Meclis-i Mebusan ve A'yân'a icap eden layiha [tasarı] takdim olundu. Vilayet teşkilatı hakkında bir rapor verdim. O rapor Meclis-i Vükela'da kısmen kabul edildi.[101]

AHMET RIZA'NIN KARŞISINDA İZAHAT

İstanbul'daki dertlerden biri de iaşe derdi idi. İaşeyi birisinin deruhte etmesi lazım geliyordu. Levazım reisi Hakkı Paşa'ya teklif edildi. Evvela kabul etmedi, sonra ısrar üzerine kabul etti. Kabul etmediği zaman Talât Paşa'yı çok sıkılmış gördüm. Kendisine, çok sıkılıyorsa iaşe işlerini deruhteye [üstlenmeye] ve çalışmaya amade olduğumu arz ettim.

İstanbul'a gelince benim taşra işleri ile meşgul olmaklığım ve İstanbul işlerinin Nazır Paşa tarafından görülmesi tensip edilmişti [uygun bulunmuştu]. Buna rağmen bir gün Nazır Paşa çağırdı. "A'yân'dan Ahmet Rıza[102] Bey'in İstanbul sütû hakkında bir meselesi var. Ona siz cevap vereceksiniz"

101 Halep vilayeti hudut ve teşkilatının tadiline dair kanun layihası. Detayı aşağıda verilmiştir.

102 Ahmet Rıza Bey (1859-1930): İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Sultanî'nin ardından ziraat eğitimi almak için Fransa'ya gitti. Grignon Ziraat Okulu'ndan mezun oldu. Yurda dönüşünde Bursa Maarif Müdürlüğü'ne atandı, Bursa İdadîsi'nde dersler verdi. Bir süre sonra tekrar Paris'e gitti, gazete ve dergilerde muhalif yazılar yazdı, padişaha layihalar gönderdi. 1894'te İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin daveti üzerine cemiyete katıldı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda yer alarak Avrupa'daki muhalefeti örgütledi. 1895'te Paris'te Türkçe ve Fransızca *Meşveret* gazetesini çıkarmaya başladı. 1908'de yurda döndü, Meclis-i Mebusan reisliğine seçildi. Ancak Cemiyet içindeki etkisi azalıyordu ve 1909'da Merkez-i Umumi'den çıkarıldı. 1912'de Meclis-i A'yân üyeliğine atandı, başkanlığını yaptı. 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Paris'e giderek Millî Mücadele'nin propagandasını yaptı, yazılar yazdı, konferanslar düzenledi. Lozan Antlaşması sonrası İstanbul'a döndü, fakat aktif siyasette yer almadı.

dediler. İstanbul işleri ile, hassaten A'yân ile, benim uğraşmaklığımın doğru olmayacağını, bu işin doğrudan doğruya belediyeye ait olması itibariyle, bu işlerle meşgul Şehremini vekili Sezai[103] Bey'in cevap vermesinin daha muvafık olacağını söyledim. Israr ettiler, "Sezai Bey'i çağırınız, izahat alınız ve o cevap için hazırlanınız" buyurdular.

Sezai Bey'le suali okuduk. Yazılan şeylerin hepsinin doğru olduğunu, İstanbul'da mektepten çıktığım ve Ziraat Bankası muhasebesinde çalıştığım iki aydan başka hiçbir memuriyet vermemiş, bütün hayatını taşrada muallim, maiyyet memuru ve idare âmiri olarak geçirmiş olan benim gibi bir zatın A'yân huzurunda buna cevap verebilmesinin çok güç olacağını tekrar Nazır Paşa'ya arz ettim. "Zarar yok, alışırsınız. Siz cevap vereceksiniz" dediler. Çarnaçar [çaresiz] cevap için hazırlanmaya başladım.

Muayyen vakitte A'yân Meclisi'ne gittim. A'yân reisi Rifat[104] Menemenlizade'nin reisliğinde Meclis açıldı, Sadaret'in tezkeresi okundu. Ahmet Rıza Bey, "Çok şükür Şehremini Bey cevap vermeye tenezzül buyurdular" deyince reis "Şehremini değil, Dâhiliye Nezareti müsteşarı cevap verecekler" demesi üzerine Ahmet Rıza Bey benim tarafıma bakarak "Af buyursunlar veçhe-i latifleri [güzel yüzünüzü] görmemiş idim" diye alay etti.[105]

Ben kıpkırmızı kesildim ve terlemeye başladım. Esasen oraya giderken redingot giymiştim. İlikli redingot daha çok sıktı. Nihayet terli terli kürsüye çıkarak cevaplarımı verdim. Bittabi cümlenin çoğu sual takrirlerindeki maddeleri tasdik ediyordu. Alınan tedbirleri de ilave ettim. Ahmet Rıza Bey cevaplar verdi, nihayet azadan Müşir Osman Paşa'nın müzakerenin kifayetine [yeterli olduğuna] ve ruznameye [gündeme] geçilmesine dair teklifi ekseriyetle kabul edildi. Ben de ferahladım.

---

103 Sezai Selek (1871-1961): İstanbul'da doğdu. 1889'da Darüşşafaka'dan mezun oldu. Çeşitli dairelerde memurluklarının ardından 1913'te şehremaneti muavinliğine, Temmuz 1917'de ise vekâleten şehreminliğine tayin edildi. 1925'te Millî Saraylar müdürlüğüne atandı ve 1945'e kadar bu görevde kaldı. Bir dönem Millî Reasürans Şirketi murakıplığında da bulunmuştur.

104 Rifat Menemenlizade (1856-1932): Adana'da doğdu. Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Muhasebat kalemlerinde yetişti. Meşrutiyet'in ilânından sonra Hüseyin Hilmi Paşa ve Mahmut Şevket Paşa kabinelerinde Maliye nazırlığında bulundu. Mart 1914'te Meclis-i A'yân üyeliğine atandı.

105 26 Kasım 1917 Pazartesi günkü toplantıda A'yân'da görüşülen asıl mesele, Harbi Umumi'nin en mühim meselesi olan iaşe sorunu, bunun getirdiği sefalet ve yolsuzluklardı. Müzakeresi gündemde olan ve bütçe açığı veren Şehremaneti'ne Maliye Hazinesi'nce 400 bin lira avans verilmesini öngören kararname görüşülürken Ahmet Rıza Bey, konu ilk kez Meclis'e geldiğinde şehremininin izahat vermek üzere huzura çıkmamasını eleştirmiş, İstanbul belediye hizmetlerindeki aksaklıkları sıralayarak bütçe açığına hangi harcamaların neden olduğunu sorgulamıştır. Süt bahsi, Ahmet Rıza Bey'in mütalaası sırasında araya girerek İstanbul'daki süt sıkıntısına dikkat çeken topçu feriki Rıza Paşa tarafından açılmıştır. Müzakere sırasında, zabıtlara geçtiği şekliyle, "Meşrutiyet'e riayet etmeyerek" huzura çıkmayan şehremînini eleştiren Ahmet Rıza Bey, şehremini vekilinin yanıt vereceğini sanmış, A'yân reisinin düzeltmesinden sonra "Bendenize arkaları müteveccih olduğu için tatlı simalarını görmedim. Herhâlde malumat buyururlarsa memnun kalırım" demiştir. Bkz. *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990), s. 86-88.

MÜLKİYE MEKTEBİ'Nİ YENİDEN AÇMAK İÇİN UĞRAŞIRKEN

A'yân mûzakerelerinde maiyyet memuru iken maiyyetlerinde bulunmuş olduğum Şükrü ve Osman Paşalardan daima yardım görmüyordum. Maarif vekili Şükrü[106] Bey tarafından Mülkiye Mektebi muvakkat bir kanun ile neşredilen bir bütçede tahsisatı kaldırılarak lağvedilmiş idi.[107] İdare memurları için bir memba [kaynak] kalmamıştı. Nazır Paşa'ya sıkıntılarımızı arz ettim. Evvela pek muvafakat etmedi. Kendisi Anadolu'da yaptığı bir seyahatten avdette beni yanına çağırarak idare memurları yetiştirmek üzere bir mektebe ihtiyaç gördüğünü, fakat tedrisat ve Darülfünun meselesinden imkân bulamadığını söyledi. Bu meseleye kimin itiraz ettiğini sordum.

"Merkez-i Umumi'de Ziya Gökalp" dediler.[108]

"Müsaade buyurursanız kendileri ile bir de ben görüşeyim" dedim.

"Çok iyi olur. Hele bir de muvafakati alabilirsen daha iyi olur" dediler.

Merkez-i Umumi'de Ziya Gökalp ile bir görüşme yaptım. Ben Nezaret'in sıkıntısını izah ettim. O da tevhid-i tedrisat [öğrenim birliği] meselesini anlattı. Ben, "Eğer bizim tesis etmek istediğimiz Dâhiliye Memurin Mektebi'nde dersler, Darülfünun'da aynı dersleri okutmakta olan hocalar tarafından verilirse sizin için mahzur kalır mı?" dedim.

"Hayır, ben her dersin gerek Darülfünun'da gerekse diğer yüksek mekteplerde aynı adamlar tarafından gösterilmesini isterim" dediler.

"O hâlde Darülfünun hocalarının Dâhiliye Memurin Mektebi'nde de ders vermeleri şartı ile böyle bir mektebin açılmasına muvafakat ediyor musunuz?" diye sordum.

"Evet" dedi. Teşekkür ettim ve ayrıldım. Doğru Nazır Paşa'ya gittim. Ziya Gökalp Bey'in muvafakatini aldığımı söyledim. İnanamadılar. Yanımda tele-

---

106 Ahmet Şükrü Bey (1875-1926): Kastamonu'da doğdu. Trabzon İdadîsi'nin ardından devam ettiği Darülmuallimin'den 1895'te mezun oldu. Selanik İdadîsi muavinliğine tayin edildi. 1903'te Bursa İdadîsi müdürlüğüne, 1908'de Selanik Hukuk Mektebi müdürlüğüne, 1909'da Selanik Maarif Müdürlüğü'ne atandı. Ocak 1912'de Maarif nazırlığına getirildi. 1913'te Kastamonu'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. Aralık 1917'de nazırlıktan istifa etti. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Yurda dönüşünde İzmit livası genel meclisine seçildi. 1923'te Trabzon valiliğine atandı. Aynı yıl Kocaeli'den milletvekili seçildi. İzmir suikastı davasında yargılanarak idam edildi.

107 1915'te Mülkiye Mektebi'ne tahsisat ayrılmamış, okul Darülfünun'a bağlanarak Hukuk Fakültesi altında bir şubeye dönüştürülmüştür. Bkz. Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I (Ankara, 1968-1969), s. 391-393.

108 Ziya Gökalp (1876-1924): Diyarbakır'da doğdu. Diyarbakır Mülkiye İdadîsi'nden sonra Mekteb-i Mülkiye'ye devam etti. Öğrenciyken muhalif faaliyetlerinden ötürü tutuklandı, 1900'de Diyarbakır'a sürüldü. 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır şubesini kurdu. 1910'da Parti Merkez-i Umumisi'ne seçildi. Dergi ve gazetelerde yazıları yayımlandı, üniversitede felsefe ve sosyoloji dersleri verdi. 1912'de Ergani'den Meclis-i Mebusan'a seçildi. Türk Ocağı derneğinin kuruluşunda yer aldı. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Yurda dönüşünde Diyarbakır'da yayıncılık yaptı. 1923'te Telif ve Tercüme Encümeni başkanlığına atandı. Aynı yıl Diyarbakır'dan Meclis'e seçildi.

fonla Ziya Gökalp'ten sordu, o da benim dediğimi tasdik etti. Nazır Paşa çok sevindi. "Derhâl kanunu hazırlayınız, meclise gönderelim" dediler.

Bu suretle Dâhiliye memurları yetiştirmek üzere Memurin Mektebi namı ile Dâhiliye Nezareti'ne merbut [bağlı] bir mektep açılması için bir kanun layihası hazırlandı. Meclis'e gönderilmek üzere Meclis-i Vükela'ya takdim edildi. Bu kanun Meclis'te çok iyi bir kabul gördü. Dâhiliye, Maliye ve Bütçe encümenlerinden çabuk ve kolaylıkla çıktı. Encümenler yalnız Memurin Mektebi ismini değiştirdiler, tekrar Mülkiye Mektebi ismini verdiler.

Meclis'in tatiline az zaman kalmıştı. Kanun Umumi Heyet'e geldi. Maarif encümeni istedi. Reis Hacı Âdil Bey mutalaamı sordu, müstacelen [acele] tetkik edilmek şartıyla Maarif encümenine gitmesinde fayda gördüğümü söyledim. Kanun Maarif encümenine gitti. Maarif Nezareti'ne Nafıa nazırı Münif Bey vekâleten bakıyordu.[109] İkimiz de mektebin açılmasını istiyorduk. Layiha Dâhiliye Nezareti'nden sevk edildiği için müdafaası da bana düşüyordu. Maarif encümeninde mektebe muhalif olan azaların her biri ile ayrı ayrı münakaşalarda bulunduk. En muhalif görünen Maraş mebusu bile kabulün en hararetli tarafı oldu. Ağaoğlu[110] bir şart ile kanunun Heyet-i Umumiye'ye sevk edilebileceğini söyledi. Maarif encümeninin mektebin Dâhiliye'ye değil, Maarif'e raptı hakkındaki tadille ilgili Heyet-i Umumiye'de tarafımdan itiraz yapılmaması, yalnız bu cihet için Dâhiliye'nin fikrini müdafaa etmemem için söz vermem istendi. Düşündüm taşındım, söz vermezsem kanun bir sene geri kalacak, verirsem kendi hazırladığım ve üç encümenin müttefikan kabul ettiği kanunun cihet-i irtibatını müdafaa etmemek vaziyetine düşeceğim. Kanunun çıkması için istedikleri sözü verdim.

Hakikaten kanun Umumi Heyet'te müzakere edilmeye başlanınca Dâhiliye, Maliye, Bütçe encümenleri kendi noktaı nazarlarının kabulünü istediler. Maarif nazır vekili "Hükümetin isteği mektebin açılmasıdır. Meclis hangi nezarete

---

109 Darülmuallimin'de yetişmiş olup tevhid-i tedrisat yanlısı Ziya Gökalp'in fikirlerini benimeyen Ahmet Şükrü Bey beşinci yılında Maarif nazırlığından istifa etmiş, yerine Mülkiye Mektebi mezunu Ali Münif Yeğenağa vekâleten atanmış bulunuyordu.

110 Ahmet Ağaoğlu (1869-1939): Karabağ'da doğdu. Paris'te College de France'da tarih ve filoloji eğitimi gördükten sonra 1888-1889'da St. Petersburg Politeknik Enstitüsü'ne devam etti. 1893'te Paris Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Paris'te gazete ve dergilere yazılar yazdı, bilimsel tebliğler sundu. Eğitimini tamamladıktan sonra Kafkasya'ya döndü, Bakü sultanilerinde dersler verdi, gazetelere yazılar yazdı, dergi çıkardı. 1909'da İstanbul'a yerleşti, Maarif müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne getirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Gazete ve dergilerde yazmaya devam etti. 1912'de Türk Ocağı derneğinin kuruluşunda yer aldı. 1915'te Afyon'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. 1917'de Kafkasya ordusunun siyasî müşavirliğinde bulundu. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. 1921'de yurda döndü, İstihbarat ve Matbuat genel müdürlüğüne atandı. 1923'te Kars'tan Büyük Millet Meclisi'ne seçildi. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin başyazarlığını üstlendi. Ankara Hukuk Fakültesi'nde dersler verdi. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. 1933'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Tarihi profesörlüğüne getirildi. Üniversite reformuyla kadro dışı bırakıldı.

raptını tensip buyuruyorsa [uygun görüyorsa] hükümetin itirazı olmayacaktır" dedi. Buna Maarif encümeni kızdı. Uzun uzadıya beyanatta bulundu.

Bunun üzerine diğer encümenler ve hassaten Bütçe encümeni reisi çok asabileşti, yerinden söz aldı, "Meclis'in malumatı olmaksızın muvakkat bir bütçe oyunu ile bu kadar senelik müesseseyi ortadan kaldıran Maarif Nezareti'ne nasıl tekrar bağlanabilir? Bunu getiren ve encümenlerde pek güzel müdafaa eden Dâhiliye Nezareti müsteşarı, nasıl oluyor da bu encümenlerimizde Dâhiliye'ye raptının mucip sebeplerini pek güzel izah ettiği hâlde burada kürsüye çıkıp bu noktaları izah ve tenvir etmiyor [aydınlatmıyor]. Müsteşar bey kürsüye çıksın ve bu tebeddülün [değişmenin] sebeplerini izah etsin" dedi.

Ben hiçbir harekette bulunmuyor, verdiğim sözü düşünerek önüme bakmakla iktifa ediyordum [yetiniyordum]. Bu vaziyetimi gören mebuslardan biri Bütçe encümeni reisinin yanına giderek bu mesele için neden kürsüye çıkmadığımı anlattı. Encümen reisi daha ziyade asabileşti ve kürsüye çıktı, uzun bir mütalaa ile yine tekrar ederek Meclislerin malumatı olmadan mektebi lağveden bir nezarete değil, mektebe muhtaç olduğu hepimizce taayyün eden [aşikâr olan] Dâhiliye Nezareti'ne mektebin raptını istedi. Büyük bir ekseriyetle teklif kabul edildi. Madde de o suretle tashih edildi. Benim sözüm yalnız bu madde hakkında idi. Diğer maddeleri kendim müdafaa ettim, kanun kabul edildi.

Umumi Heyet'ten çıkarken Meclis reisi Hacı Âdil Bey, "Tebrik ederim. Biliyor musunuz, sözünüzü tutmakla bütün meclisi lehinize çevirdiniz. Güzel bir muvaffakiyet, Allah mübarek etsin. İnşaalah iyi memurlar yetiştirmeye muvaffak olursunuz" dedi. Öteki tanıdığım mebuslar da yanıma geldi, onlar da tarz-ı hareketimi tebrik ettiler. Dâhiliye, Maliye, Bütçe encümenleri reisleri bile tarz-ı hareketime çok hak verdiler. Bu müzakere o zamanki zabıtlardan çıkarılarak bir düstür hâlinde Mülkiye Mektebi'ne verilmiştir.[111]

Millet meclislerinin böyle ruhî hareketleri çoktur. Hele bizim memlekette sözünde durmak meselesi bazen mühim bir meseleyi bile kolay kazandırır. Bu kanunu A'yân'da da zamanında çıkarttım ve sene-i tedrisiye iptidasında [ders yılı başlangıcında] mektebin, Mülkiye namı ile tekrar ve fakat Dâhiliye Nezareti'ne merbut olmak üzere açılması mümkün oldu. O suretle kısa bir fasıladan sonra kanaatimce memleketimize birçok nafi unsurlar yetiştirmiş olan bu müessese tekrar faaliyete başladı. A'yân'da çok itiraza uğramadım. Bittabi bu layihayı kendim hazırlamıştım. Bütün suallere, tenkitlere kolayca cevap veriyordum. Şehremanetinin sütü gibi değil...

---

111 Mülkiye Mektebi'nin yeniden açılmasına ilişkin kanun görüşmeleri 9 Mart 1918'de Meclis-i Mebusan'da başlamış, 19 Mart'ta Meclis-i A'yân'da görüşüldükten sonra tekrar encümenlere gönderilmiş, 28 Mart'ta A'yân'da kabul edilerek padişahın onayına sunulmuş ve 1 Nisan 1918'de kabul edilmiştir. Müzakerelerin tümü için bkz. Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1 (Ankara, 1968-1969), s. 401-433.

HALEP VİLAYETİ TEŞKİLAT KANUNU

Meclis'ten çıkardığım ikinci layiha da, Halep valisi iken Meclis-i Umumi-i Vilayet'in ittifakla kabul edip Nezaret'e gönderdiği, müsteşarlığa geldiğimde muamelesiz bir kenara atılmış bulduğum Halep vilayeti teşkilat kanunudur. Mebusan Meclisi'nde, A'yân Meclisi'nde uzun uzadıya müzakereleri mucip olan layiha Meclis-i Mebusan'da [görüşülürken] hükümetin fikrine pek itiraz edilmedi. Cebelibereket ve Halep [Antep] mebusları Sezai ve Hacı Mustafa arasındaki müthiş münakaşalardan sonra Hacı Mustafa'nın fikri Meclis'çe kabul edildi.[112]

A'yân'da epeyce uğraştım. Fakat bu kanun için çok iyi hazırlanmıştım. Damat Ferit,[113] Ahmet Rıza ve Çürüksulu Mahmud[114] Paşa itiraz edenlerin başında idi. Damat Ferit Paşa "Bu teşkilatta bir Araplık Türklük kokusu görüyorum. Nezaret'te bu zamanda böyle şeylerle uğraşılmamalıdır" dedi.

Kürsüden cevap verdim, "Nezaret'in bu işte yaptığı mesele Halep Meclis-i Umumisi'nin müttefikan gönderdiği bir işi aynen Meclis-i Âli'ye takdim etmektir. Nezaret buna ne bir şey ilave etmiş ne de eksiltmiştir. Paşa hazretleri zahmet buyurup da Dâhiliye encümenindeki evrakı bir defa mütalaa buyursalar, kuvvetle umarım ki hükümeti böyle bir ithamda bırakmazlardı."

---

112 Halep vilayeti hudut ve teşkilatının tadiline dair kanun layihası 31 Aralık 1917'de Meclis-i Mebusan'da görüşülmeye başlamış, 14 Ocak 1918'de oylanarak kabul edilmiştir. Buna göre Halep sancağına bağlı Maarretünnüman kazası ile Cisr-i Şugur kazasına bağlı Mazik nahiyesi ve mülhakatı Hama sancağına bağlanmış; Halep sancağında Hanasır, Oğuzhan, Meskene kazaları teşkil edilerek Cebel-i Sem'an, Bab ve İdlib kazaları Halep sancağına bağlanmış; Ayıntap [Antep] sancağında Cenkega ve Nizip kazaları teşkil edilerek Besni ve Menbiç kazaları Antep sancağına bağlanmış; Kilis sancağında İlbeyli, Com [Cum], Uzye kazaları teşkil edilmiş; Antakya sancağında Kırıkhan kazası teşkil edilerek İskenderun, Cisr-i Şugur ve Reyhaniye kazaları Antakya sancağına bağlanmıştır. 1 Mart 1919'da yürürlüğe girecek olan kanunla bu dört sancağa bağlı her kazanın 30 nahiyeye bölünmesi öngörülüyordu. 14 Ocak 1918 tarihli oturumda Cebelibereket mebusu Hasan Sezai Bey, Asi ırmağının bir kolu olan Karasu çayı ve Kürt Dağı'nın teşkil ettiği doğal sınırları öne sürerek Kilis sancağında öngörülen taksime karşı çıkmış, Karasu sathı mailinde yeni bir nahiye teşkil edilerek Cebelibereket'e bağlanmasını istemiştir. Antep mebusu Hacı Mustafa Efendi ise Sezai Bey'i idari sorunları bahane ederek Meydanlı tren istasyonunu Cebelibereket'e bağlamaya çalışmakla itham etmiştir. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1992), s. 449-451, 589-593.

113 Damat Ferit Paşa (1853-1923): İstanbul'da doğdu. Hariciye Nezareti'nde memuriyete başladı. Paris, Berlin, Petersburg, Londra sefaretlerinde kâtip olarak çalıştı. Abdülhamit'in kız kardeşi Mediha Sultan ile evlendi. Kasım 1909'da A'yân üyeliğine atandı. 1919-1920 arasında beş kez sadrazamlıkta bulundu. Millî Mücadele'yi bastırmaya çalıştı. Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı. Ekim 1920'de istifa ederek bir süre Avrupa'ya gitti. 1922'de ülkeyi terk etti.

114 Çürüksulu Mahmud Paşa (1864-1931): Çürüksu'da (Gürcistan) doğdu. Kuleli Askerî İdadisi'nin ardından Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'a devam etti. 1888'de Erkân-ı Harp yüzbaşısı oldu. Girit ve Dürzi isyanlarının bastırılmasında görev aldı. 1895 Yunan savaşında bulundu. 1899'da Gürcülerin veliahtla ilişki içinde olduğuna dair jurnaller üzerine akrabalarıyla Halep'e sürüldü. Meşrutiyetin ilânından sonra Erkân-ı Harp Dairesi'nde görev aldı. Balkan Savaşlarında bulundu. Bâbıâli baskını sonrası Mahmut Şevket Paşa hükümetinde Bahriye nazırlığına getirildi. Mart 1914'te Meclis-i A'yân üyeliğine seçildi. Sait Halim Paşa kabinesinde Bahriye nazırlığını sürdürdü. Ardından Nafıa nazırlığına getirildi. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Serbest kaldıktan sonra önce Almanya'ya geçti, ardından yurda döndü.

Dâhiliye encümeni reisi de bu sözleri tasdik ettikten sonra Damat Paşa, "Müsteşar Bey beni ikna etti, ben kabul ediyorum" dedi. Ahmet Rıza Bey de birtakım itirazlardan sonra "Kanaat getirdim, kabul ediyorum" dedi. Bu suretle süt meselesindeki "veçhe-i latifin" intikamını almış oldum.

Çürüksulu Mahmud Paşa Nizip'in Antep'e, Birecik ve Rumkal'a'nın Urfa'ya raptını bir türlü kabul edemiyor ve yalnız bu sebepten kanunu reddediyordu. Nihayet kanun kabul edildi. Mart, yani sene başı geçtiği için malî sebeplerden dolayı ertesi sene tatbik edilmek şartı ile kabul edildi. Eğer bu sebepten dolayı tatbikat geri kalmamış olsa idi, düşman Suriye ve Halep'i işgal ederken belki de daha o zaman Antakya ve Kilis livaları büyük ekseriyetle Türk olduğundan kurtulmuş olacaktı. Bunun kabulü için Meclislerde yapılan müzakereyi ihtiva eden zabıtlar merbut.[115]

POLİS MÜDÜRİYETİ'Nİ VİLAYETE BAĞLAMA ÇABASI

Vilayet teşkilatı hakkındaki mütalaalarımdan İstanbul'a ait olanı kabul edilmemiş idi. İstanbul Polis Müdüriyeti vilayete değil, doğrudan doğruya Nezaret'e merbut idi. Nezaret'in emniyet işleri ile meşgul ayrıca Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti vardı.[116] Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin hemen bütün işleri bu müdüriyet vasıtasıyla görülüyordu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti mahalli idare, umumi vilayetler idaresi, muhacirin gibi esaslı müdüriyetlerden müteşekkil, Nezaret encümenine dâhil bir müdüriyet idi. İstanbul'un diğer vilayetlerden bir istisnası olmadığına göre İstanbul Polis Müdüriyeti'nin vilayete değil, Nezaret'e merbut olmasında mantıki bir sebep göremiyordum.[117]

---

115 Meclis-i A'yân müzakereleri 19 ve 23 Şubat 1918 oturumlarında yapılmıştır. Bkz. *Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990), s. 412-416, 428-437.

116 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılana kadar İstanbul'un mülkî ve inzibatî tek âmiri İstanbul Kadısı'ydı. Tüm imparatorlukta kolluk kuvveti vazifesini ise Yeniçeriler ve sipahiler görüyordu. 1845 Polis Nizamnamesi ile İstanbul'da ilk kez polis teşkilatı kurulmuş, 1846'da İstanbul'un mülkiye ve zaptiye işleri Zaptiye Müşiriyeti'ne devredilmiştir. 1879'da Zaptiye Nezareti kurularak İstanbul ve çevresinin güvenliğinden sorumlu kılınmışsa da 31 Mart vak'asından sonra bu nezaret lağvedilmiştir. 1909'da İstanbul'da ilk kez vilayet teşkilatı kurulurken İstanbul'un zaptiye işleri için İstanbul Vilayeti Polis Müdüriyeti teşkil edilmiş, aynı zamanda Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kurulmuştur. Polis Müdüriyeti kâğıt üzerinde valinin emrinde görünmekle birlikte 1912'ye kadar vilayet teşkilatı işlerlik kazanmış değildir. 1912-1918 arasında ise İstanbul valiliğine İstanbul şehreminleri vekâlet etmiştir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Nezih Galitekin (İBB Yayınları, 1996), s. 46-48; Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İletişim Yayınları, 1985), s. 1269-1270.

117 Kanun-ı Esasî'nin 2. maddesine göre "Devlet-i Osmaniyye'nin pây-ı tahtı İstanbul şehridir. Ve şehr-i mezkûr bilâd-ı Osmanîye'den ayrı olarak bir gûnâ imtiyaz ve muafiyeti yokdur." 1908 devriminden sonra taşra mebusları bu maddeye dayanarak İstanbul'da vilayet teşkilatı kurulmasına öncülük etmişlerdir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Nezih Galitekin (İBB Yayınları, 1996), s. 48.

Mütalaanamede, "Eğer itimat meselesi ise bir nazır kadar maaş alan, aynı derecede yükseldikten sonra vasıta-i nakliyesi bulunan İstanbul valiliğine kabinede bulunan veya bulunması mutasavver [tasavvur edilen], Fırka'nın en emin arkadaşlarından birini getirmek kabildir" diyordum.

Nazır Paşa şahsen buna taraftar olmadı. Sadaret ve Dâhiliye Nezareti'ni kendi uhdesinde bulundurduğu müddetçe aynı fikri muhafaza etti. Dâhiliye Nezareti'nden çekilip de yalnız Sadaret'i muhafaza ettiği zaman bana, "Senin fikrinde olan bir Dâhiliye nazırı Nezaret'e geldi. Artık İstanbul Polis Müdüriyeti'ni vilayete raptedersiniz" dedi.[118]

MERKEZ VE TAŞRA ARASIDAKİ GERİLİM

Nezaret müsteşarlığına geldiğim zaman mektepte tanıdığım, benden iki üç sene evvel çıkmış iki zatı buldum. Mülkiye Mektebi'nden çıktıktan sonra Dâhiliye'ye intisap etmişler [kapılanmışlar] ve yavaş yavaş müdüriyete yükselmişler. Fakat taşrada hiçbir memuriyet yapmamışlar ve taşranın idaresi hakkında sarih bir nokta-i nazarları [açık bir görüşleri] da yoktu. Memuriyet (Memurin) müdürü, Muhacirin müdürü ile müsteşar muavini olmakla hukuk müşaviri de, bir aralık mebusluk da yapmıştı, aynı tarzda İstanbul'da yetişmiş, her üçü de Meşrutiyet'ten sonra Düyun-ı Umumiye'ye gelmişler ve taşra memurin mahallerine gitmemiş zatlar idi. Emniyet-i Umumiye müdürü maiyyet memurluğu ile kaymakamlıklarda, Heyet-i Teftişiye müdürü maiyyet memuru olarak kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda bulunmuşlardı. Son ikisi ile beraber müsabaka ile Mülkiye'ye girmiştik. Ben müsabakadan sonra bir sene mektebe devam edemediğim için her ikisi lisede sınıf arkadaşlarım olmakla beraber benden bir sene evvel mektepten çıkmışlardı.

Teftiş Heyeti müdürü ile Rodos'ta maiyyet arkadaşlığı yapmıştım. Taşrada bulunmamış olanlar taşra memurlarını daima kendilerinden aşağı görüyor ve emirler verirken o tarzda hareket ediyorlardı. Mutasarrıflık ve valiliğimde bunu ben de görmüştüm. Nezaret'te muvaffak olabilmek için evvela memleketi tanımanın, idarede çalışan ve hassaten Dâhiliye Nezareti'nde bulunanlar için bir kuvvet olduğunu onlara kabul ettirmek lazımdı. Üç dört encümen içtimaından sonra taşradan gelenlerin memleketi kendilerinden daha iyi tanıdıklarını kabul etmek mecburiyetinde kaldılar.

Muamelat-ı Zatiye [personel dairesi] işlerini tetkik ve merkezden nasb edilen [atanan] memurların sicil hallerini Memurin Müdüriyeti kadar, fakat diğerlerinden fazla öğrendim. Tetkikatımda sekiz on senelik mülkiye üçüncü sınıf kaymakamlar buldum. Nizamname üç senede terfiyi tecviz ediyordu

118 Temmuz 1918'de Dâhiliye nazırlığına getirilen İsmail Canbulat, Emniyet-i Umumiye müdürlüğü (1914) ve İstanbul vali vekilliklerinde (1915) bulunmuştu.

[izin veriyordu]. Köşede bucakta kimsesi olmayanlar kalıyor, diğerleri daha çabuk terfi ediyordu.

Onların bir defterini çıkardım. Encümende okuduk. Hepsi, "Bizim bunlardan haberimiz yoktu. Memurin müdürü bize bunları bildirmedi, haksızlık var, tamir edelim" dediler. Kaymakamların hiç müracaatı olmadan, dereceleri ve kıdemlerine göre, bittabi sicilleri temiz olanlar, terfi ettirilerek kendilerine tebliğ edildi. Bu hâl taşradaki arkadaşlara çok iyi tesir yaptığı gibi bu işlerle meşgul olmamış olan encümen azalarında ve Nezaret müdürlerinde de encümen reisi hakkında hürmet fikri hissolundu.

Daha birkaç muameleden sonra memleketi dolaşmış idarî ve siyasî büyük mesuliyet almış olan taşra erkânının istihdaf edilmemesi [hedef alınmaması] lüzumuna kani oldular. Bunu kabul ettirdikten sonra Nezaret'in her şubesinde muvakaffiyet baş gösterdi. Valilere ve müstakil mutasarrıflara yazılacak tenkitleri daha tebyiz edilmeden [temize çekilmeden] behemehal bana göstermelerini tembih ettim ve dâhili muamelat-ı cariyeden [günlük iç işlerden] başka, vilayetlere ve müstakil mutasarrıflara yazılacak telgraf ve mektupların behemehal müsteşar veya nazır tarafından imzalanmasını şart koştum.

Bunlar yapıldıktan sonra, Edirne valisi Zekeriya Bey valilerin muayyen zamanlarda gönderdikleri raporlardan bir rapor gönderdi. Raporda yapılan birçok iyi şeylerden bahsolunuyordu, fakat kanunsuz yapılan muameleler de vardı. Raporu tahlil ettirdim. Baştan aşağı kadar âlâ, iyi şeyler için cevaplarını yazdırdım. Sonra da kanun hilafı olan işlere az temas ederek bunların tekrarına meydan verilmemesini rica ettim.

Bu mektubu okuyan maiyyetin ağır bir tenkit olduğunu fark etmesi çok güçtür. Onlar valilerinin takdir edildiğini zannederler tenkidin farkına pek güç varırlar. Hatta vali bey şüphe ettiği için mektubu yanına alarak kendisini yetiştirmiş olan Mebusan Meclisi reisi Hacı Âdil Bey'e götürmüş. Takdir mi, tenkit mi, tembih mi olduğunu pek anlayamadığını söyleyerek fikrini sormuş. Hacı Âdil Bey, "Büyük tenkit, yalnız o suretle yazılmış ki tenkit olduğunu siz anlayabilirsiniz. Tenkitler takdir ile maske edilmiştir ki okuyan vilayet memurları valilerinin tenkit edildiğinin farkına varmasınlar" dediğini, bilahare vilayetlere yazılan bu tarzdaki yazılardan dolayı beni tebrik ederken anlattı.

TALÂT PAŞA'NIN ZAAFI

Arkadaşlara söylediğim, vilayet başında tutuldukça valinin devleti temsil ettiğini nazardan uzak tutmayalım idi. Mevkiinden çıkarılacak adama bile nazikâne tevbih ve ihtar yapılmalıdır. Bu suretle hem mümessillerimizin hem de devletin nüfuzu vikaye edilmiş olur. Eğer ben bunları vali iken hissetmemiş olsaydım, bunu bir usul olarak Nezaret'e sokmazdım.

Talât Paşa merhum kanuna çok merbut bir zattı. Politikacılar mecliste kanunsuz bazı işler için kendisini sıkıştırdıkları zaman "Ne yapayım? Encümen reisi müsteşardır. O da biliyorsunuz ki çöp atlamaz" derdi. Nihayet bir mebusun mutasarrıf olması için arkadaşları ısrar etmiş, o da naçar kalınca, "Müsteşar bugün meclise gelirse ona söylerim" demiş.

Encümenlerdeki işleri bitirdikten sonra gitmeden evvel riyaset odasına çağrıldım. Meclis-i Mebusan reisi, sadrazam ve Merkez-i Umumi azasından üç dört kişi oturuyorlardı. Tepeden bir sual karşısında kaldım: "... mebusunu mutasarrıf yapacağız. Kanunî bir manî var mı?"

"Kaymakamlık yapmış ise memnuniyetle yapılır. Yapmamış ise yapılamaz, nizamnamede mutasarrıflığa gelecek zevatın behemehal kaymakamlık yapmış olması şartı vardır" dedim.

"Mutasarrıf mebusluktan büyük mü?" diye sordular.

"Hayır, büyük değil. Ancak nizamname böyle diyor. Vali yapılabilir. Valilik için böyle bir kayıt olmadığı gibi vali Meclis-i Vükela kararı ile intihap olunur. Encümen, valilerin intihabında ne salahiyet ne de rey sahibidir."

"Ne garip şey!"

"Garip bir şey yok, fakat nizamname bu cihetten sarihtir" dedim. Daima çantamda bir nizamname taşırdım, açtım.

Talât Paşa, "Ben yaparsam ne olur?" dedi.

"Bizler, yani encümen nizamnameye muhalefet edemez, çünkü haklarında derhâl takibat yapılır. Nizamnameyi yapanlar", ki nizamnamede Dâhiliye vekili olarak Talât Paşa'nın da imzası vardı, "eğer yaptıkları nizamnameye muhalif harekette bulunurlarsa nizamnamede haklarında yapılacak bir muamele görmüyorum. Olsa idi, onu da arz ederdim" dedim.

Arkadaşlarına dönerek, "Sizlere demedim mi? Çöp atlamaz."

Mamafih, kalben memnun idi. Bu suretle Nezaret'e bu tarzda müdahalenin önünü alıyordu. Nezaret'te beraber çalıştığım müddet zarfında encümen kararına muhalif olarak bir kere hareket etmiş, onu da azap duyarak yapmıştı. İaşe kanunu ile iaşe umum müdürüne büyük salahiyetler verilmişti. İsmail Hakkı (Topal) Paşa[119] sebep zikretmeden, bir tezkere ile Çatalca mutasarrıfının azlini istiyor. Nazır Paşa da bunu Memurin müdürüne veriyor, "Bunu encümenden çıkarınız" diyor.

Encümende tezkere okundu. Arkadaşların hepsi, Memurin müdüründen maada [hariç], "Mucip sebep zikredilmeden, keyfi hareket gibi bir memur nasıl azledilir?" dediler. Nihayet encümen, Memurin müdürü de Dâhiliye encümeninin raportörü idi, müttefikan sebep görülmeden bir mutasarrıfın azlini doğru bulmuyor ve kararını o suretle yazıyor. Memurin müdürü karara

119 Levazımat-ı Umumiyye reisi.

iştirak etmekle beraber çok sıkıldı. Bu sefer, "Kararları lütfen reis bey Nazır Paşa'ya takdim buyursun" dedi. Sebebini hepimiz anladık, gülüşerek "Peki" dedim, "ben takdim ederim."

Paşaya rapor verirken bu kararları da verdim. Paşa okudu, "Bunun azlini encümen kabul etmedi mi?" dedi.

"Evet" dedim, "hiçbir sebep gösterilmedi. Sebep gösterilmeden memurlar çıkarılırsa devlete hizmet edecek adam kalmaz."

"Ama bu mutasarrıf bizim memnun olmadığımız bir mutasarrıf, hiçbir işe yaramayan bir adam. Başka suretle, çalışmadığından, kusurlarından bahsederek hakkında muamele yapılabilir" dedi.

"Ama sebep gösterilmeden yapılması memurların devlete merbutiyyetlerini [bağlılıklarını] çok sarsar. İtimatları kalmaz ve itimatları kalmayınca da yüksek memurlar mesuliyet alarak çalışmaktan çekinirler. Mesuliyet almayan memurlardan da iyi iş çıkmaz" dedim.

"İyi ama, ben bunun azlini istiyorum. Ne yapmalı?"

"Encümenin mazbatası sizin tasvibiniz ile katiyet kesbeder [kesinlik kazanır]. Tasdik buyurmayınız. Altına azlini yazarsanız Memurin müdürü formalitesini yapar" dedim. Öyle yaptı, mazbata Dâhiliye evrakındadır.

Fakat bu müdahalelerin acısı çekildi. Bir gün canı sıkıldı. "Ta...lı bir mutasarrıf yok. Hepsi hemen pu...!" dedi.

"Siz" dedim, "mutasarrıfları değil, valileri bile hadım yaptınız. Hangi mutasarrıf cesaret gösterebilir?" Beyrut, Şam, Halep, Konya, Adana valilerini saydıktan sonra, "Hatta en ziyade itimat ettiğimiz Sivas valisi Muammer Bey'i bile feda etmediniz mi?" dedim.

"Nasıl da hepsini birden sıraladın?" dedi.

"Valilikten geldim, acılarını bilirim."

"Ben harp çabuk bitecek zannında idim. Onun için ordu ne yazdı ise kabul ettim. Fakat olmadı, harp hâlâ devam ediyor. Fakat biz ipi kaçırdık. Hakkın var, bu arkadaşların ekserisinin bütün bütün atıldığını ve bir kısmının yerlerinin kaldırıldığını gördükten sonra mutasarrıflar ne yapabilir?" dedi.

ENVER VE TALÂT PAŞALAR ARASINDA ORDU-İDARE ÇEKİŞMESİ

Bir gün [Talât Paşa'nın] yanında iken Enver Paşa telefon etti. İzmit mutasarrıfının mahkemeye verilmesini istiyordu. Mesele şuydu, küçük rütbede bir subay İzmit mutasarrıfının yanına gider. Tekalif-i harbiye [savaş vergisi] suretiyle bazı eşya ister. Mutasarrıf bununla meşgul olan memurlara emir verir, subay ayrılmayınca "Daha başka bir şey mi istiyorsunuz?" der.

Subay ise "Yalnız kalkınız gidelim, istediğim şeyleri bana teslim ediniz" der. İzmit müstakil mutasarrıflık, mutasarrıf tatlılıkla gitmesini söyler, subay

ısrar eder ve sert söyler, mutasarrıf da iterek onu dışarı çıkarır. Mutasarrıfın subayı tahkir cürümü [hakaret suçu] ile mahkemeye verilmesi isteniyor.

Ben daha evvel kendilerine, "Subayların birçok nahiye müdürleri ve kaymakamları tahkir ve dövdükleri vakidir. Nezaret'te büyük bir dosya vardır, emrederseniz getireyim" demiştim.

O sırada telefon çalınca Paşa bunlardan bahsetti. "Dosyaları getir, Harbiye Nezareti'nde mevcut bütün vaka faillerinin aynı suretle mahkemeye verilmesi icap eder" dedi. Enver Paşa cevap vermedi. Anlaşılan Nezaret'ten sordu, hakikatın böyle olduğunu anlayınca bir daha İzmit mutasarrıfının işini sormadı.

Nezaret'in, bilhassa vilayetlerin umumi idaresi kısmında vilayetler ile beraber bazı tadilatı teklif etmiştim: Vilayetlerin mıntıkalara ayrılması, umumi vilayetler idaresi umum müdürünün valilerden, muavinin mutasarrıflardan, umumi vilayetler idaresi şube müdürünün mutasarrıflardan, muavinlerinin kaymakamlardan getirilmesi, her şube âmirinin iş görmekte olduğu mıntıkada en az beş sene kaymakamlık veya mutasarrıflık yapmış olması, senede üçer ay umum müdürün, muavininin, vilayet şube müdür ve muavinlerinin mıntıkalarına ait vilayetleri gezmeleri, müsteşar muavininin valiliklerde bulunmuş olanlardan seçilmesi.

Vesait-i nakliye bugünkü vaziyette değildi. Onun için üç ay ancak bir şeyler görmeye kâfi gelebilirdi. Uzak mıntıkalara gitmek için bazen bir ay veya kırk gün yolda geçirmek lazımdı. Maksadım müdür-i umumi veya şube müdürlerinin vilayetlerden gelen işleri seyahatlerinde gördükleri vaziyetler ile mukayese ederek, bilerek karar vermelerini temin idi. Fakat bunları yapabilmek imkânını elde edemedim.

Bulgaristan, Macaristan'a giden arkadaşların nahiye köyler üzerinde yaptıkları tetkikatın neticesinde nahiye kanunu da hazırlandı. Ve Meclis'e takdim edildi.

Memur olduğum günden beri emredilen yere bilâ itiraz [itirazsız] gitmeyi prensip ittihaz etmiştim [edinmiştim]. Müsteşarlığa tayin edildiğim zaman da, eksik maaşa rağmen, itiraz yerine, gösterilen itimattan dolayı teşekkür etmiştim. Bir sene kadar bir zaman geçmişti. Merhum Talât Paşa'ya Sadaret odasında fortrak yapıyordum [rapor veriyordum]. Birdenbire, "Yahu sen vilayette ne kadar maaş alıyordun, şimdi ne alıyorsun?" dedi.

"Yüz yirmi beş lira burada" dedim.

"Yüz lira desene. Sana gadir ettik [zulmettik], niye bir şey söylemedin? Vah vah, desene sana zarar ettirdik!" Tabii bir şey yapmak imkânı yoktu. En fazla maaş alan Dâhiliye, Hariciye ve Adliye müsteşarları idi. Öteki müsteşarlar bu kadar da almıyorlardı. Protokol itibari ile Dâhiliye müsteşarı bütün valilerin fevkinde idi. Birinci sınıf müsteşarlık, maaşı daha az olmakla beraber birinci sınıf valilerden evvel gelirdi.

Acarliman
Ortatepe
Beşirler
Kilseli
Derecili
D. oba
Mardaliç Aba
Örtülü
Satırır
Çandarlıkörfezi
Çmarburnu
Üçkoz burnu
Hammalburnu
Arslanburnu
Muslih
Sidilli
Sarıçam
Aliağa
Hacımusarli
Koru Kö.
Oraka Ab.
Yenifoça
Helvacı Kö.
Odar
Selimşahlar
Hamidiye
Halklı
Çaneki
Hacılar
ve Bu.
Işıklar
Menemen
Denizgir en Isk.
Mezrgan
Köste ad.
Bargir
MANİSA
Panas
Kese
Yamanlar
Ovacık
Kara Ad.
Tuzla
Baka
Bornova
Denizli
Hekim ad.
Kemodi Bu.
Gerince
İZMİR
Çalı bu.
Pınarbaşı
Gökseki
Ören
Kemalpaşa
Gülbahçe
Urla
Reisdere
Buki
Alaçatı
Karaki
Çamlı
Taçalı
Yeniköy
Seydiköy
Ayvacık
Etrim
Söğüt
Çamurdere
Demirci
Kavaalan
Demircili
Çukuro
Zohala
Cumaabat
Karacaabat
Ağvilyilli
Mersinli
Manastır
Seferihisar
Beveli
Torbalı
Kargı Bu.
Palama
Kelzi
Zeytinler
Değirmedere
Haskoy
Damlar
Burgaz
Bakırya burnu
Palamut
Tuzla Bu.
Kozpınar
Kuyumcu
Kuluk
Selçuk
Kuş. ada
Naibli
Akceova
SÖKE
Değirmencik
Davutlar
Söke
Müslim
Çamöreli
Sobice
Yeniköy
Aliğöz
Ebrek
Meşe
Tokeli
Ovacık
Kolderi
Dedekö
Begenoba
Deliçoban
Demirci
Minnetler
Taşlık
Şaphane
Gediz
Çeltikçi
Küplüce
Gökçeler
Gördes
Sereçeler
Çamlık
Eroğmuş
Kaşıkçı
Çoruk
Bayat
Boyalı
Atalanı
Orhanlar
Durasan
Eğlence
Çortak
Emirli
Madir
Bezcile
Kuşmahalle
Çomar
Hacıhızır
Taşkuyucuk
Borlu
Çay
IV. Ko.
Sihindi
Kürkçü
Çarıkköy
Yeniköy
Hatipli
Dereköy
Kartal Da.
Çadka
Pazarköy
Atala
Galde
Menda
Sarayköy
İhranlı
Mersinli
Pınarlar
İsmail B.
KULA
Dervişin
Kozala
SALİHLİ
Mendehora
Takmak
Çahlo
Beşkaza Da.
Ahmetli
Mantarlı
Darenli
Dere Çaylar
Orodan
Karakoyun gediği
Gökköy
Alaşehir
Aksaz
III. K.o.
Karakaya
Hacızeyhek
Ovacık
Subaşı
Balabancı
Cevizler
Türük
Kiran
Nazi
Haskoy
Çöp
Taş Kö.
Birgiri
Çömlekçi
Kilas
Kafoca
Kerimler
Kuykayallu
Berdem
İnegöl
Kayalı
Kevele
Yenişehir
Ağzbey
Afşar
Karaçınar
Göney
Develer
Kızılca
İhsan
Avdı
Demirci Çan
Alkaya
Bagadlı
Bolladan
Bey
Balyanbol
Işıklar
Tepeköy
Gözelpınar
İsabey
Demirhan
Sağler
Kuyucak
Savcılı
Çekes
Denizler
Keller
Zençeli
Yörük
Bakla
Sudrunlu
KOCELEKDAĞI
Karamea
Perli
Karpınar
Çerkes
Yenipazar
Arpas
Pınarlı
Hacıeyyub
Kocabaş
Hacıhaydarlar
Kadı
DENİZLİ
Eğrivi
Demirci
Bozdoğan

Kuva-yı Milliye'nin İzmir'e ilerleyişini gösterir harita. Başkumandanlık muharebesinde 1. Kolordu.

İzzeddin Çalışlar, ed., *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

Üçüncü Bölüm

TUTUKLULUK

1920 Mayıs'ının 13'üncü Perşembe günü akşamüzeri Sineklibakkal'daki evime giderken, tramvay grevi[1] devam ettiği için yazıhaneden yayan geliyordum. Akşam mektepten gelen çocuklarımı göreceğimi ümit ederek uzun yolu zahmetsiz alıyordum. Aksaray karakolu karşısında, birisinin Türk olduğu anlaşılan iki sivil kalpaklı önüme çıktı. İsmimi sordular, söyledim. Karşıdaki karakola girmemi söylediler. Karakolda, merkez memuru yanında üstümü taharri ettiler [aradılar]. Ondan sonra Galata'daki İngiliz polis karargâhına götürdüler. Merkez memuruna evime gönderilmesi ricasıyla bir pusula verdim.

Orada bir daha hüviyetimi tahkik ettiler, "Van valisi iken yaptığınız işlerden dolayı tevkif edildiniz" dediler. Van'da valilik etmediğimi, Van'da valilik edenin başkası olduğunu ve şimdiki hâlde Malta'da bulunduğunu söyledim.[2]

"O hâlde Muş ve Sasun'daki Ermenilerin nakil ve tehcirinden tevkif edildiniz" dediler. Cüzdanımın içinde Sarayburnu'nda Talât Paşa ve Ahmet Nesimi[3] ile beraber Bahriye Mektebi'nin merasim gününe gitmek üzere motora binerken çekilmiş bir fotoğraf buldular. Bulan adam İngiliz zabitine büyük bir sevinçle gösterdi, bana dönüp "Bunları tanır mısın?" dediler.

"Evet, tanırım" dedim, "Birisi âmirim, diğeri de Hariciye nazırı."

"Görürsün!" diyerek fotoğrafı geri verdiler ve Arabyan Hanı'na götürdüler.[4]

Karşımdaki odada Kartallı bir bahriye yüzbaşısı ile bir posta memuru bulunuyordu. Onlar biraz peynir ekmek verdiler. Ertesi Cuma günü Ferit [Renda, erkek kardeşi] ile kızlarım geldi. Gece saat onda İngiliz polislerinin

---

1 Türkiye Sosyalist Fırkası etrafında toplanan tramvay çalışanları, ücret zammı, sekiz saatlik işgünü ve bir günlük hafta tatili gibi taleplerinin Tramvay Şirketi tarafından kabul edilmemesi üzerine Tünel işçilerinin de katılmasıyla 11 Mayıs 1920'de greve çıktılar. Dört gün süren grev, Sadrazam Ferit Paşa'nın aracılığıyla uzlaşılarak 15 Mayıs'ta sona erdi. Bkz. Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi", *Kebikeç* 36 (2013), s. 250.

2 Cevdet Belbez'den bahsediliyor. Van (Kasım 1914 – Mart 1915) ve Ankara (Ekim 1917 – Ocak 1918) valiliklerinde bulunmuştu, 28 Mayıs 1919'da tutuklanıp Limni ve Malta'ya götürülen ilk sürgün kafilesindeydi.

3 Ahmet Nesimi Sayman (1876-1958): Said Halim Paşa kabinesinde Kasım 1914 – Şubat 1917 arası Ticaret nazırlığı, Talât Paşa kabinesinde Şubat 1917'den Ekim 1918'e kadar Hariciye nazırlığı yaptı. Bkz. n. 63.

4 Arabyan Hanı: Galata rıhtımında bulunan, İngiliz işgal kuvvetlerinin geçici askerî hapishane olarak kullandığı han.

evde araştırma yaptıklarını, kartdövizit ve bazı kitaplar ile fotoğrafları aldıklarını söylediler. O günü [o gecenin sabahında] tekrar araştırma yapmışlar, yazma güzel bir Kuran-ı Kerim ile benim şahadetnamelerimi [diplomalarımı], memuriyet ve nişan fermanlarımı, çocuklarımın fotoğraflarını alıp gitmişler.

Salı günü karımın da geleceğini söylediler. Tevkifhane kumandanlığına, hakkımda bir muameleye karar vermeden suç itham ve şikâyet maddeleri ne ise benden de bir defa sorulması için salahiyettar makama [yetkili makama verilmek üzere] kendisine yazdığım mektubun gönderilmesini rica ettim.

15 Mayıs 1920'de *Alemdar* ve ondan naklen akşam gazeteleri "görülen lüzum üzerine tevkif edildiğimi" yazdılar. Yalnız yatırdıkları oda muvakkat mevkuflara [geçici tutuklulara] ait bir oda olduğu için her gece bir iki vukuat sahibi sarhoş getiriliyor, bittabi uyku uyuyamıyordum. Nihayet üç gün sonra daimi mevkuflara ait bir odaya nakledildim. İngilizce bir metot elimde, vaktimi onunla öldürüyordum. Yalnız yıkanmak ve abdeste gitmek meseleleri çok biçimsiz ve pisti. Ondan çok sıkılıyordum.

ARABYAN HANI'NDA

18 Mayıs 1920 Salı günü karım, Ferit ve Bedia geldiler. Refikam [eşim], evi taharriye giden polislerin bütün evrakımı aldıklarını ve beğendikleri sağlam bir valizin içine koyarak götürdüklerini söyledi. Mamafih bu işin neticesinin hayır olacağını, sıkılmamamı da ilave etti. Bir liste hazırladım, her ihtimale karşı elzem bazı eşya istedim. Öğle paydosunda Reşat[5] ve Muş mebusu İlyas Sami[6] Beylerle görüştüm.

---

5 Mustafa Reşat Mimaroğlu (1882-1953): 1915'te Emniyet Umum Müdürlüğü siyasî şube müdürü olduğu sırada işlendiği iddia edilen suçlara atfen tutuklandı. Hassa mimarı dedelerinden ötürü Mimaroğlu soyadını alan Reşat Bey, 1882'de Selanik'te doğdu. Askerî rüştiye ve İstanbul idadîsinde okuduktan sonra 1902 yılında Mülkiye'den mezun oldu. Erzurum'da kaymakam, Beyazıt'ta mutasarrıf olarak bulundu, polis teşkilatının yeniden yapılandırılmasında görev aldı. 1915'te İstanbul Polis Müdürlüğü siyasî kısım şube müdürlüğüne getirildi. 1917'den itibaren Aydın, Çankırı ve Bolu sancakları mutasarrıflıklarında bulunmuş, Sinop mutasarrıflığına atandığı günlerde tutuklanmıştır. 31 Mayıs 1920'den 6 Aralık 1920'ye kadar Malta'da esir tutulduktan sonra serbest bırakıldı. Mart 1921'de Ankara'ya gelerek Millî Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet devrinde de çeşitli idarî görevlerde bulundu, milletvekilliği (1939-1943) ve CHP İstanbul il başkanlığı yaptı.

6 Hacı İlyas Sami Muş (1881-1945): Muş'ta doğdu. Mısır'da medrese eğitimi aldı. İstanbul Muratpaşa Camii Medresesi'nde müderrisken 1908 seçimlerine katıldı ve Muş milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Darülfünun'da Arapça müderrisliği de yapmıştır. 1919'da tutuklandı ve Ağustos 1920'de Malta'ya sürüldü. Serbest kaldıktan sonra 30 Kasım 1921'de Ankara'ya geçti. Cumhuriyet döneminde Muş, Bitlis ve Çoruh milletvekili olarak görev yapmıştır.

21 Mayıs 1920 Cuma günü ziyaret günü idi. Karım, çocuklarım, Ömer Emin [amcasının oğlu] ve Şakir [Kesebir] Beyler geldi. Bennett'ten[7] sorulmuş, Muş meselesinden dolayı tevkif edildiğimi söylemiş. Ben de bunları söyleyen amcamın oğluna, merak edilmemesini, izahat vermeye amade olduğumu söyledim. Karım, Kira'dan[8] naklen çok sıkılmama mahal bulunmadığını, bir yere nakletseler bile çok sürmeyeceğini ve neticesinin daha iyi olacağını söyledi. Ben de karım ve çocuklarım ile kardeşlerimi teselli ettim. Zaten o günü liste ile istediğim şeyleri de getirmişlerdi. Yola çıkmaya hazır bir vaziyette bulunuyordum.

Ramazan beni Arabyan Hanı'nda buldu. Geçen sene Ramazan'ı Bekirağa Bölüğü'nde[9] geçirmiş idim. Vaktimi İngilizce ile geçiriyorum. Teneffüs zamanlarımızı ayırdıkları için Reşat ile görüşemiyordum. 23 Mayıs'ta Ali Cenani'yi[10] getirdiler. "Malta'ya adam götüren vapura bakalım daha kimler götürülecek?" diyoruz. 24 Mayıs'ta Erkânı Harbiye-i Umumiye Birinci Şube reisi Kaymakam Basri[11] Bey (Cevat[12] Paşa'nın damadı) de getirildi. Ayrı bir

---

7 İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı John G. Bennett. Mütareke döneminde İngiliz Muhipler Cemiyeti tarafından "lehimizde" ve "destekleyici" olarak nitelenmiştir [bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2 (İletişim, 2015), s. 468]. Ahmet Emin Yalman ise anılarında Arabyan Han'da tanıştığı Bennett'den "İstanbul'un o sırada en nüfuzlu, en entrikacı adamı" olarak bahseder [bkz. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ed. Erol Şadi Erdinç, Cilt 1 (İstanbul, 1997), s. 493]. Bennett İstanbul'da bulunduğu yıllarda dönemin önde gelen simalarıyla tanışmış, Osmanlı hanedanıyla da yakın ilişki kurmuş, saltanatın kaldırılmasının ardından sürgündeki hanedan üyelerinin miras işleriyle ilgilenmiştir. İlerleyen yıllarda Mevlevilikten de esinler taşıyan spritüal bir tarikat kurmuştur.

8 Hatıratta adı sık sık geçen ve bazen Kira Hatemi Hanım olarak yazılan, Yanya günlerinden itibaren Rendaların yanında olan Kira Hanım'dır. Manevî konularda fikrine başvurulan, dinî bilgilerinden faydalanılan bir aile büyüğüdür.

9 Bekirağa Bölüğü: İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp Fakülteleri binalarının avlusunda bulunan askerî tevkifhane. Daha önce Harbiye Nezareti dairesi olarak kullanılan bina, 1908'den itibaren siyasî tutukluların kapatıldığı bir tevkifhaneye dönüştürülmüştü.

10 Ali Cenani Bey (1872- 1934): Üsküdar'da doğdu. 1885'te Askerî Rüştiye'yi bitirdikten sonra Antep Amerikan Koleji'ne devam etti. Halep'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Meşrutiyet'in ilânından sonra Halep'ten Meclis-i Mebusan'a girdi ve mütareke sırasında Meclis dağıtılana kadar Antep ve Halep mebusu olarak görev yaptı. 30 Mayıs 1920'de tutuklandı ve 13 Temmuz'da Malta'ya sürüldü. 25 Ekim 1921'de serbest kaldıktan sonra Ankara'ya geçti, 1923'te Gaziantep mebusu seçildi. Okyar ve İnönü kabinelerinde 1924'ten 1926'ya kadar Ticaret vekilliği görevini üstlendi. Bu dönem adının bir yolsuzluğa karışması nedeniyle Yüce Divan'da yargılandı ve 1928'de bir ay hapis ve 170 bin lira para cezasına çarptırıldı.

11 General Basri Saran (1885 – 1934): Yarbay Cevat Paşa'nın damadı olan Basri Bey, 1905'te Harbiye'den mülazım olarak çıkmıştır. 1917'de kaymakamlığa terfî etti ve erkân-ı harp reis muavini olarak Irak cephesinde bulundu. Mütarekeden sonra tutuklanıp Haziran 1920'de Malta'ya sürüldü ve Aralık ayına kadar orada tutuldu. Kasım 1921'de Millî Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet döneminde de orduda görev almaya devam etti.

12 Cevat Şakir Çobanlı (1871-1938): Müşir Şakir Paşa'nın oğludur. 1894'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden birincilikle mezun oldu. Mezuniyetinden 1908'e kadar padişah yaveri olarak Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi'nde görev yaptı. Çanakkale savunmasında Akdeniz Boğazı Müstahkem Mevkii komutanı olarak görev aldı. Kasım 1918'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine tayin edildi. Genelkurmay başkanlığının yanı sıra Harbiye nazırlığına atandı. İstanbul'un işgalinden sonra 18 Mart'ta tutuklanarak Malta'ya sü-

odaya konuldu. Arabyan Hanı'nda mevkufiyetim devam ediyordu. Salı günleri refikam, kardeşim ile, Cuma günleri de kızlarım, karım, kardeşim ile ziyarete gelirlerdi.

Mevkufiyetim devam ederken Yakup Şevki[13] Paşa da tutuklanarak getirildi. 4 Haziran 1920 Cuma ziyaret günüydü. Sabahleyin karım ile kızlarım geldiler, bilahare amcamın oğlu Ömer geldi. Onunla konuşurken gitmek için hazırlanmaklığım söylendi. Erkân-ı Harp kaymakamı Basri Bey'e aynı suretle tebligat yapıldı. Ömer'e çocuklara mümkün mertebe bakmasını söyledim ve hazırlandım.

MALTA'YA SÜRGÜN

Saat yedide bir zabit geldi ve eşyalarımızı bir otomobile koydurdu. Gümrük salonuna vardık. Bir motorla Ortaköy önünde demirli bulunan 1.200 tonluk HMS Sepoy namında destroyere götürüldük. Amiral Wyndham-Quinn[14] bizi yanına çağırdı, müteessir olmamak lazım geldiğini, bunun siyasî bir şey olduğunu söyledi. Gemisi küçük olduğundan misafirperverliğini yerinde yapamaz ise mazur görülmesini istedi. Kamaraları az olduğu için bize bir zabit kamarası tahsis etmiş ve emrimize bir de gedikli tayin etmişti. Gemideki kumanyadan yemek için arzu ettiklerimizi gedikliye emredebilecektik. Amiral çok nazik muamelede bulunarak bizi bir misafir gibi güverteye getirdiği koltuklara davet etti.

Ramazan'ın 17'si, mehtapta vapurumuz hareket etti. Sabahleyin Çanakkale'de iyi bir kahvaltı ettik. Fakat fırtına başladı, Mondros'a varmadan yediklerimi çıkardım. 11.50'de Mondros'a vardık. Barometre mütemadiyen iniyordu. Öğleden sonra 5.50'de Mondros'tan kalktık. Deniz pek dalgalı olduğundan güvertedeki deliklerden kamaramıza su giriyordu. Gece rahatsız olduk. Ertesi gün de fırtına devam etti. Hemen bütün günü-

---

rüldü. 31 Ekim 1921'de yurda döndükten sonra 9 Şubat 1922'de Elcezire Cephesi komutanlığına atandı. Cumhuriyet'in ilânından sonra bir süre milletvekili olarak Meclis'te yer aldı. Ardından istifa ederek askerî müşavirliklerde bulundu ve Askerî Şûra üyeliği yaptı.

13 Yakup Şevki Subaşı (1876-1939): Harput'ta doğdu. 1900'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve Genelkurmay 5. Şube'ye atandı. 1908 Aralık'ında 2. Ordu kurmaylığına atandı ve 1912'den itibaren çeşitli kolordu kurmaylıklarında bulundu. Bolayır, Çatalca, Galiçya ve Kafkas kolordularına komutanlık yaptı. 29 Mayıs 1920'de İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Tutuklandığında Yüksek Askerî Şûra üyesiydi. 31 Ekim 1921'de İnebolu'daki esir mübadelesinde bırakıldıktan sonra Ankara'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. 20 Nisan 1924'ten vefat ettiği 20 Aralık 1939'a kadar Yüksek Askerî Şûra üyesi olarak hizmet verdi.

14 Valentine M. Wyndham-Quinn (1890-1983): Kraliyet Donanması binbaşısı. Torpidobot H.M. T.B.037 ve destroyer H.M.S. Tempest'da kaptan olarak görev aldıktan sonra 14 Kasım 1919'da H.M.S. Sepoy destroyerine kaptan olarak atandı. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarına katıldı. 1945-1947 yılları arasında Uruguay ve Arjantin'de Deniz Ataşesi idi.

mü yatakta geçirdim. Daha ertesi gün, 7 Haziran 1920'de öğle üzeri Malta limanına geldik.

Gemiden ayrılırken Sepoy'un kumandanı gemisinin küçüklüğünden ötürü misafirperverliği tamam yapamamış ise mazur görülmesini rica etti ve yakın zamanda aynı gemiyle bizi vatanımıza götüreceğini ümit ettiğini söyledi. Biz de gördüğümüz iyi muameleden dolayı kendisine teşekkür ettik.[15] Vapurdan bizi bir zabit teslim aldı. Bizden evvel un taşımış olan bir yük kamyonuna bindirerek kamp ittihaz edilmiş [hâline getirilmiş] olan Polverista kalesine götürdü.[16]

MALTA'DA ESARET HAYATI

Mustafa'nın bulunduğu yerdeyim.[17] Elbiselerim ıslanmış, eve mektup yazdım. Arkadaşlarla birer birer görüştüm. Ekserisini çok asabi buldum. Daha evvel daha asabi imişler. İngilizce okumaya ve biraz da mandolin çalmaya başladım. Bir hafta kadar Mustafa'nın yanında yattım. Fakat sonra o odayı mutfak yapmak mecburiyetinde kaldık. Reşat'ın dışarıda başka bir odası vardı,[18] oraya naklettik. 28 Haziran 1920'de bize de bazı arkadaşlar gibi dışarı çıkmak müsaadesi verildi.[19] Evden mektup aldım, çok sevindim. Ben de hayatımı tanzim ettim.

Sabahleyin banyo, mandolin, ikindiye kadar ders ve tenis, geceleyin biraz briç. Bir gün Cevdet[20] yanıma gelerek parası geldiği için bana 10 liralık bir çek ayırdığını ve paraca sıkılmamamı söyledi. Mustafa Bey de 10 liralık bir

---

15 Abdülhalik Bey 29 Mayıs 1923'te İzmir valisi olduğu sırada, o günlerde HMS Venetia gemisinin komutanı bulunan Wyndham-Quinn'e bir mektup yazar, gördüğü iyi muameleyi unutmadığını belirterek teşekkürlerini iletir. Bkz. Kemal Giray, "Mutlu Savaş Esiri", *Çanakkale Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Pul Sergisi Kataloğu*, 17-25 Mart 2015.

16 Polverista İtalyanca "baruthane" demektir. Türk tutukluların yerleştirildiği üç katlı bina, vaktiyle aileli İngiliz askerler için inşa edilmişti ve her katında on daire vardı. Dairelerde 2 ilâ 4 oda bulunuyordu. Mahkûmlar bu dairelere dörder beşer yerleştirildiler. Binanın etrafı üç kat tel örgü ile çevrilmiş ve örgülerin dışında İngiliz askerler nöbet bekliyordu. Kışlanın civarında bir de karargâh komutanlığı dairesi ve askerlerin ikametine mahsus lokal vardı. Bkz. Ali Suat Ürgüplü, ed., *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 488; Mustafa Reşat Mimaroğlu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İkinci Kitap (T.C. Ziraat Matbaası: Ankara, 1946), s. 86.

17 Acente Mustafa (Kırzade).

18 İstanbul siyasî polis müdürü Mustafa Reşat Mimaroğlu. Bkz. n. 5.

19 16 Haziran 1920 Çarşamba günü tutuklulardan 60 kişiye haftada iki gün öğleden sonra ikiden sekize kadar kışladan serbest çıkma izni verildi. Bu listede adı yer almayan Abdülhalik Bey bir hafta on gün sonra izin tanınan ikinci grubun içinde yer almıştır. Bkz. Ali Suat Ürgüplü, ed., *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 543-545.

20 Cevdet Belbez. Bkz. İkinci Bölüm, n. 21.

çek devretti. Bu suretle benim hesab-ı carime [alacak verecek defterime] 20 İngiliz parası ilave olundu demektir.

2 Ağustos 1920, Mustafa Bey'in odasına naklettim, beraber oturuyoruz. İki parayı ceste ceste [azar azar] idare ediyoruz. 7 Ağustos'tan itibaren dışarıda Maltalı bir muallimden dersi iki şilin olmak üzere mandolin dersi almaya başladım. 11 Ağustos'ta Berlitz mektebine devama başladım.

Benim dışarı çıkmak sıram Çarşamba ve Cumartesi günleri geliyordu. Deniz banyolarına yirmi üç banyodan sonra 20 Ağustos 1920'de son verdim. 1 Eylül 1920'den itibaren Eczacı Mehmet Efendi, Mustafa Bey ve merkez kumandanı Cevat ile dört kişi beraber yemeğe başladık, diğerlerinden ayrıldık.

Dışarıya çıktığım zamanlarda Berlitz'ten İngilizce, Maltalıdan mandolin dersi alıyordum. Berlitz'ten 36 ders aldım. Çıkma saatleri tebeddül ettiği [değiştiği] için 30 Teşrinievvel [Ekim] 1920'de bunu da kestim. Mandolin mualliminin delâleti ile [aracılığıyla] Mister Hall namında bir İngiliz muallimden ders almaya başladım. İrlandalı bir Katolik olan Mister Hall, bizim bulunduğumuz yerin iskelesi civarında oturuyordu, bize yakındı. Ayrıca konuşmak için de bir Maltız muallimden ders almaya başladım. Onun aylığı 10 şilin, yalnız ondan pek az ders aldım. Evlendiği için bir daha gidemedim. Mister Hall'den de Cevdet ve Mustafa Beylerin firarına kadar on iki, mandolinden yirmi sekiz ders aldım.

Dışarı çıktığımda yalnız derslerimle meşgul oluyordum. Hayatımı o suretle tanzim ettim [düzenledim]. Deniz zamanı öğleden sonra tenis yapıyor idim. Başka zamanlarda sabah tenis yapar, tenisten sonra 11'e kadar ders okur, 11'den yemeğe kadar çalgı çalardım. Yemekten sonra biraz uzanır ve sonra çay zamanına kadar ders ile meşgul olurdum. Çaydan yemek zamanına kadar çalgı, yemek ve sonra gece elektrik olduğu için briç.

MUSTAFA VE CEVDET BEYLERİN FİRARI[21]

4 Kanunuevvel [Aralık] 1920'de dışarı çıkmıştım. Mustafa Bey'e garip bir surette rastladım. Bana doğru söylemedi. Kampa geldim. Oğlunun fotoğrafının çerçevesinden çıkarıldığını gördüm. O bir şey söylemeyince ben de sormadım. Cevdet de bıyıklarını tıraş etmişti. Bir iki günden beri ikisi sık sık konuşuyorlardı.

5 Kanunuevvel 1920'de Mustafa iki kat giyindi, tıraş olmadı. Evvelki günden beri şüphe ediyordum. Cevdet de kalın giyindi ve asabi idi. Ertesi

21 Adana ve Van valiliklerinde bulunmuş olan Tahir Cevdet Bey ile Trabzon tüccarlarından Mustafa (Kırzade) Bey 5/6 Aralık 1920'de Sicilya'ya hareket eden bir İtalyan vapuruna gizlice binerek Malta'dan kaçtılar.

güne kadar gelmediler, fakat kamp ancak 7 Kanunuevvel'de işi anlayabildi.[22] Derhâl dışarı çıkmak için müsaadeler ref olundu [kaldırıldı]. Mustafa ile aynı odada olduğumuz için kamp zabitleri gelip benden tahkikatta bulundular, bir şey bilmediğimi söyledim. Mustafa'nın eşyasını alıp götürdüler.

Arkadaşların akıbetinden bir haber alamadığım için sıkılıyordum. Kanunuevvel'in 11'ine kadar bir şey okuyamadım. Kamp zabitlerinden biri bunların kayıkla İtalya'ya gittiklerini söyledi. 12 Kanunuevvel'den sonra tekrar okumaya ve programıma aynen devama başladım. Yalnız dışarı çıkamıyordum. İçeride kaldığım müddetçe tıraş da olmadım, sakal koyuverdim. Evime numero tahtında [numara ile] mektuplar yazıyorum. Çocuklarıma da ayrı kartlar gönderiyorum.

Eczacı Mehmet Efendi, "Siz Mustafa Bey'in yadigârısınız, yemeği beraber yiyeceğiz" dedi.

Sene sonunda yaptığım hesaba göre Malta'da bizim para ile ayda 40 lira sarf etmişim. Çoğu yemek, kitap, muallim ve çamaşır parası.

ANKARA'DAN HAVADİSLER VE KURTULUŞ ÜMİDİ

Kanunisani iptidasında [Ocak 1921 başında] bizim işlerimize bakan İsveç konsolosu,[23] Novo Verdala'ya[24] giderek Şeref[25] ve Faik[26] Beylerin Trakya'ya

---

22 Ahmed Emin Yalman anılarında Cevdet ve Mustafa Beylerin kaçmış oldukları anlaşıldığında Ali Fethi Okyar, Ali Münif Yeğenağa ve Abdülhalik Renda'nın bir araya gelerek durumu görüştüklerini, kaçaklara zaman tanımak için ertesi güne kadar olayı gizlediklerini yazar. Bkz. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ed. Erol Şadi Dinç, Cilt 1 (İstanbul, 1997), s. 617.

23 Osmanlı tebaasının hukukunu muhafaza etmek üzere adaya davet edilen konsolos. Bkz. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, s. 455.

24 Novo Verdala veya Yeni Verdala. Polverista'nın karşısındaki bu kampta sadece siyasî tutuklular bulunuyordu. Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Hayatı", *Limni ve Malta Mektupları* (Ankara, 1989), s. xxxvii.

25 Mehmet Şeref Aykut (1874-1939): Edirne'de doğdu. Mekteb-i Sultanî ve Mercan İdadîsi'nin ardından Hukuk Fakültesi'ne devam etti. 1896'da Edirne merkez Posta Müdürlüğü kâtibi Talât Efendi ve Nüfus Müdürlüğü'nde pasaport kâtibi Faik Bey ile birlikte üzerlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait şifreli evrak bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı ve Yemen'e sürüldü. Meşrutiyet'in ilânından sonra Edirne'ye dönerek *Yeni Edirne* gazetesini çıkardı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur ile Misak-ı Millî Beyannamesi'ni hazırlamış, 28 Ocak 1920'de Meclis kürsüsünde beyanname metnini okumuştur. 16 Mart'ta İstanbul'un işgalinden sonra tutuklanarak Malta'ya sürüldü. 24 Mart 1921'de Faik ve Mithat Beylerle birlikte Malta'dan bırakıldıktan sonra Edirne mebusu olarak Ankara hükümetine katıldı.

26 Faik Kaltakkıran (1870-1948): Kastamonu ve Trabzon rüştiyelerinde okudu. Edirne Nüfus İdaresi'nde Pasaport kâtibi olduğu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Konya'da vilayet mektubî kaleminde, İstanbul'da Reji idaresinde çalıştı. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. Edirne mebusu olarak son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görev yaparken İstanbul'un işgaliyle tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. Mehmet Şeref ve Mithat Akif Bey ile birlikte 24 Mart 1921'de serbest bırakıldı. Edirne mebusu olarak Ankara hükümetine katılan Faik Bey, 1943'e kadar milletvekilliği görevine devam etti.

gitmelerinde Komisyon-u Âlî'nin mahzur görmediğini İstanbul'dan aldığı cevap üzerine tebliğ etmiş. [Süleyman Paşa'nın aktardığına göre] Başka bir liste de mevcut imiş. 1921 Kanunusani'de İnönü muzafferiyetini[27] güç hâl ile öğrenebildik. Sevincimize payan yok, hissiyatımız birdi. Bütün ümitler Ankara'daydı.

Şubat sonlarında gelen yabancı gazetelerde Ankara murahhaslarının [delegelerinin] Londra'ya gitmesi takarrür ettiğini [kararlaştırıldığını] ve Avrupa'ya hareket ettiklerini, İstanbul gazetelerinin de Anadolu hakkında atıp tutmaya tekrar başladıklarını yazıyordu. Bir gün sonra ajanslar da konferansın açıldığını ve Tevfik[28] Paşa ile Ankara heyetinin birleşmeye muvafakat ettiğini yazdılar.[29]

Bunlar da sevinç uyandırdı, fakat bir hafta hiçbir haber alamadık. Yalnız Cavid[30] Bey'den Cahit[31] Bey'e bir telgraf geldi, o da Londra'ya gidiyormuş. Celal Nuri[32] Bey'e kardeşinden şu telgraf geldi: "Échange prisonniers Malte

---

27 6 Ocak 1921 sabahı Yunan kuvvetlerinin Bursa ve Uşak cephelerinden taarruzuyla başlayan ve 11 Ocak 1921'de Ankara hükümeti kuvvetlerinin İnönü cephesinde püskürtmeyi başardığı muharebeler.

28 Ahmed Tevfik Okday (1845-1936): Tercüme Odası'nda yetişmiştir. Atina ve Berlin büyükelçiliklerinde bulunduktan sonra 1895'te Hariciye nazırlığına atandı. 1908 Aralık'ında Meclis-i Ayân'a girdi ve 1909 Nisan'ında kısa bir süre sadrazamlık yaptı. 1909 Mayıs'ından Kasım 1914'e kadar Londra Büyükelçiliği'nde bulundu. Ekim 1920'de tekrar sadrazamlığa atandı ve Saltanat'ın kaldırıldığı Kasım 1922'ye kadar görevde kaldı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Paris'teki barış görüşmelerinde bulunan ve Sevr Antlaşması'na imza atan heyette yer almıştır.

29 Birinci İnönü zaferi ile Türk kuvvetlerinin Doğu cephesindeki başarılarının ardından Avrupa devletleri Şubat 1921'de Londra'da yeni bir konferans yapılmasını kararlaştırdılar. İstanbul ve Ankara hükümetlerinin ayrı ayrı davet edildiği konferans 21 Şubat'ta başladı. Türk murahhasları 23 Şubat'ta görüşmelere katıldılar ve Sevr Antlaşması'nın tadili konusundaki görüşlerini bildirdiler. Ertesi günkü toplantıya Sadrazam Tevfik Paşa rahatsızlığını ileri sürerek katılmadı. İstanbul heyetinden Mustafa Reşad Paşa, her iki heyetin de fikir birliğinde olduğunu belirterek görüşme yetkisini Ankara heyeti başmurahhası Bekir Sami Bey'e bıraktı.

30 Mehmed Cavid Bey (1875-1926): Bkz. Birinci Bölüm, n. 99. Maliyeci Cavid Bey Londra ve Lozan Konferanslarında Türk heyetinde yer almıştır.

31 Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957): 1896'da Mülkiye'den mezun olan Hüseyin Cahit, Sadaret'te Mektubî Kalemi'nde kâtiplik yaptı, Vefa ve Mercan idadîlerinde dersler verdi. Servet-i Fünun topluluğu içinde yer aldı. Meşrutiyet'in ilânına kadar hikâyeci kimliğiyle öne çıkmış, edebiyat ve dil üzerine Batıcılık yanlısı yazılar yazmıştır. 1908'de Mercan idadîsi müdürlüğünden ayrıldı ve *Tanin* gazetesini kurarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde siyasete başladı. İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. Malta'dan bırakıldıktan sonra kendi imkânlarıyla İtalya'ya geçen ilk kafilenin içinde yer alan Hüseyin Cahit bir süre ailesiyle Avrupa'da kaldı. Yurda dönüşünde *Tanin* gazetesini yeniden çıkardı. Takrir-i Sükun yasasının uygulanmaya başladığı dönemde eski İttihatçılara ve Terakkiperver Fırka'ya yakın çizgisi nedeniyle yargılandı, İzmir suikastı davasına da adı karıştı ve Çorum'a sürüldü. 1926'da İstanbul'a dönmesine izin verilse de 1938'e kadar siyasî yasaklı kaldı. Bu tarihten sonra İnönü'nün himayesinde siyasete geri döndü ve milletvekili olarak Meclis'te yer aldı, *Tanin* gazetesini tekrar çıkarmaya başladı, *Ulus*'ta başyazarlık yaptı. 1957'de vefat edene kadar aktif olarak siyasette kalmaya devam etti

32 Celal Nuri İleri (1882-1938): Gelibolu'da doğdu. Mekteb-i Sultanî ve Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördükten sonra hukuk doktorası aldı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Gelibolu mebusu olarak yer

décidé réciproquement Londres" [Malta esirlerinin değişimi Londra'da karşılıklı olarak kararlaştırılacak].[33]

Rauf[34] Bey'e de Ziya Bey'den yakın zamanda halas [kurtuluş] olacağına dair tafsilatın [etraflı açıklamanın] postada bulunduğu hakkında bir telgraf geldi. Ajans da Bekir Sami[35] Bey'in ve Yunanlıların Atina'ya gittiklerini yazıyordu. 17 Mart 1921'de Londra'daki Bekir Sami ve Cavid Beylerden Said Halim[36] Paşa'ya bir telgraf geldi. Vükela-yı sabıka [eski vekiller] ve Hacı Âdil[37] ile Seyid[38] Beyler

---

aldı, mütareke döneminde *İleri* gazetesini çıkardı. 27 Mart 1920'de Malta'ya sürüldü. Yurda döndükten sonra Birinci Meclis'te Gelibolu milletvekili olarak yer aldı.

33 Ahmed Emin Yalman'ın aktardığına göre Celal Nuri Bey'e kardeşi Suphi Nuri'den gelen telgraf adadaki bütün gazeteci tutukluların serbest bırakılacağını müjdelemektedir. Ancak daha sonra bu haberin gerçeği yansıtmadığı, tutukluların vaziyetinin Londra konferansında ele alınacağı açığa çıkmıştır. Bkz. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ed. Erol Şadi Dinç, Cilt 1 (İstanbul, 1997), s. 620-621.

34 Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964): 1905'te Bahriye Mektebi'nden yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Trablusgarp'ta ve Balkan savaşında Hamidiye kruvazöründe süvari olarak görev yaptı. 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Bahriye nazırı oldu, 30 Ekim'de Osmanlı İmparatorluğu adına Mondros mütarekesini imzaladı. Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçti, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ikinci başkanlık yaptı, Heyet-i Temsiliye'ye seçildi. Sivas mebusu olarak bulunduğu son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Felah-ı Vatan grubunu kurdu ve Meclis başkanlığına seçildi. İstanbul işgal edilince tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 1 Kasım 1921'de İngiliz esirlere karşılık serbest bırakılan tutuklularla birlikte İnebolu'ya çıktı. 4 Kasım'da Ankara'ya geçerek Meclis'e katıldı. Lozan Konferansı sürecinde İsmet Paşa'yla ters düşerek hükümetten uzaklaştı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. 1926'da Paris'te olduğu sırada adının karıştığı İzmir suikastı davasında gıyabında yargılandı ve 10 yıl hapse mahkûm edildi. Hakkındaki ceza Yargıtay'da bozulduktan sonra 1935'te yurda döndü. 1939'da Kastamonu'dan bağımsız milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1942'de Londra'ya büyükelçi olarak atandı. 1944'te bu görevden istifa ederek siyasetten çekildi.

35 Bekir Sami Kunduh (1865-1933): Osetya'da doğdu. Mekteb-i Sultanî'deki eğitiminin ardından Paris'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okudu. Meşrutiyet'in ilânından sonra Trabzon, Van, Hüdavendigâr, Beyrut ve Halep valiliklerinde bulundu. Millî Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. Millî Mücadele'de Sivas kongresine katılarak Heyet-i Temsiliye'ye seçildi ve Ankara hükümetinin Hariciye vekili olarak görev yaptı. Londra Konferansı'nda Ankara hükümetini temsil eden Bekir Sami Bey, Malta sürgünlerinin İngiliz esirlerle mübadelesine ilişkin görüşmelerde Ankara'ya başvurmadan hareket ettiği için eleştirilmiş ve görevinden istifa etmiştir. Birinci Meclis'te Amasya mebusu olarak yer almış, TBMM ikinci döneminde Tokat'tan milletvekili seçilmiş, Terakkiperver Fırka'nın kuruluşuna katılmıştır. İzmir suikastı davasında yargılandıktan sonra beraat etmesine rağmen siyasetten çekildi.

36 Said Halim Paşa (1863-1921): Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Kahire'de doğdu ve Avrupa'da siyaset bilimi eğitimi gördü. Paris'te bulunduğu sıralarda Jön Türklerle yakınlık kurdu, maddi destekte bulundu. Meşrutiyet'in ilânından sonra Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye nazırlığı yaptı, Şûra-yı Devlet başkanlığına atandı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra sadrazamlığa getirildi, Şubat 1917'de görevinden istifa etti. Mütareke döneminde Osmanlı Meclisi'nde Kasım-Aralık 1918'de kurulan Tahkikat Komisyonu'nda sorgulandı. 10 Mart 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü cezaevine konuldu ve 27 Nisan 1919'da başlayan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nde yargılandı. Divan-ı Harp yargılamaları sürerken 28 Mayıs 1919'da önce Limni adasına ardından Malta'ya sürüldü. Serbest bırakıldıktan sonra 29 Nisan 1921'de Malta'dan Roma'ya geçti. 18 Aralık 1921'de Roma'da bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü.

37 Hacı Mehmed Âdil Arda (1869-1935). Bkz. Birinci Bölüm, n. 130.

38 Seyid Bey (1873-1925): İzmir'de doğdu. Medrese eğitiminin ardından İstanbul'da Hukuk Fakültesi'ne devam etti. Meclis-i Mebusan'da üç dönem İzmir'i temsil etti, Kasım 1916'da Meclis-i A'yân'a seçildi. 29 Nisan

dâhil olduğu hâlde 64 kişinin tahliyesine İngiliz hükümetinin karar verdiğini tebşir ediyorlar [müjdeliyorlar].[39]

19 Mart'ta Halil[40] Bey'e de Paris'ten Yunus Nadi[41] imzası ile gelen telgrafta "Mütebakisi [kalanlar] hakkında yapılan teşebbüsün muvaffakiyetle neticelenmesi memüldür [umulmaktadır]" ibaresi vardı. Bakalım Allah neler gösterecek diyorduk ki evvelki gün tarihli ajans kampa geldi. Talât Paşa'nın Berlin'de bir Ermeni tarafından katledildiği yazıyor.[42] Çok müteessir oldum. Bütün hayatınca yalnız milletinin menfaatini düşünen bir zat, o da Ermeni kurbanı oldu.

Ayın 23'ünde Sabit[43] Bey, Bekir Sami Bey'den şu telgrafı aldı: "Occupons de notre affaire perdez pas courage" [Cesaretimizi yitirmeden çalışmalarımızı sürdürüyoruz]. Bu da bir teselli oldu.

MÜBADELEYİ BEKLERKEN KAMPTA HAYAT

[1921] Mart'ın 24'ünde Mithat,[44] Şeref ve Faik Beyler azimet etti [yola çıktı].

1920'de tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Britanya tutsaklarıyla takas edilmek üzere 30 Ekim 1921'de İnebolu'ya getirilen son kafiledeydi. Ankara'ya geçerek İzmir mebusu olarak BMM'ye katıldı. Adliye Vekâleti'ne atanmış, hilafetin kaldırılmasında ve 1924 Anayasası'nın hazırlanmasında önemli rol oynamıştır.

39 21 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı dâhilinde, Türk ve İngiliz delegeler esirlerin mübadelesini görüşmek üzere 7 Mart'ta ilk kez buluştular. İngilizler Ankara hükümetinin elindeki 22 Büyük Britanya vatandaşına karşılık Malta sürgünlerinden bazılarını bırakabileceklerini söylüyorlardı. Malta'daki tüm sürgünlerin serbest bırakılmasına yönelik Ankara'nın kesin talimatına rağmen Bekir Sami Bey 64 tutsağın bırakılmasını öngören antlaşmayı 16 Mart 1921'de imzaladı. 28 Mart'ta belirlenen sürgünlerin Roma'ya getirilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Yunan kuvvetlerinin 23 Mart'ta yeni bir taarruz başlatması üzerine İngilizler antlaşmayı askıya almışlardır.

40 Halil Menteşe (1874-1948). Bkz. Birinci Bölüm, n. 113.

41 Yunus Nadi Abalıoğlu (1879-1945): Fethiye'de doğdu. Rodos Süleymaniye Medresesi'nin ardından Mekteb-i Sultanî'ye devam etti, Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Meşrutiyet'in ilânından sonra *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde çalıştı, Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organını çıkardı. 1912 seçimlerinde Aydın mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi, 1918'de son Meclis'te İzmir mebusuydu. 1918'de çıkarmaya başladığı *Yeni Gün* gazetesi İstanbul işgal edildikten sonra kapatılınca Anadolu'ya geçerek *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesini çıkardı. İzmir ve Muğla mebusu olarak Meclis'te yer aldığı günlerde Anadolu Ajansı'nı kurdu. Londra ve Lozan Konferanslarında Türk heyeti içinde yer aldı. Cumhuriyet'in ilânından sonra İstanbul'da *Hakimiyet-i Milliye* ve *Yeni Gün* gazetelerini birleştirerek *Cumhuriyet* gazetesini çıkardı. Gazete için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nuruosmaniye'deki eski merkez binası tahsis edilmişti.

42 Talât Paşa, 15 Mart 1921'de Sogomon Tehliryan tarafından Berlin'de vurularak öldürüldü.

43 Sabit Sağıroğlu (1881-1960): Kemah'ta doğdu. Rüştiyeden mezun olduktan sonra özel ders aldı. 1909-1912 ve 1913-1914 arasında iki kez Dersim mutasarrıflığında bulundu. Elazığ, Erzurum ve 1918 Nisan'ından itibaren kısa bir süre Sivas valiliklerinde bulundu. 14 Ocak 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. 28 Mayıs'ta Malta'ya sürüldü. 6 Eylül 1921'de Kara Kemal'in tertiplediği bir plan mucibince Malta'dan hep beraber kaçarak Sicilya'ya çıkan 16 sürgünün arasında Sabit Bey de bulunuyordu. Ankara'ya geçtikten sonra Nisan 1922'de Erzurum valiliğine atandı. 1923'te Erzincan milletvekili olarak Meclis'e girdi. Ziraat Bankası'nın yeniden yapılandırılmasıyla meşgul oldu. Halk Fırkası'nın ve sonra Terakkiperver Fırka'nın kuruluşunda yer aldı. 1928'de Ziraat Bankası idare meclisi üyeliğine getirildi.

44 Mithat Akif Bey (1881-1934): Zonguldak kaymakamı ve Bolu İttihat ve Terakki Fırkası mesul kâtibi. Mütareke döneminde tutuklandı ve 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. 24 Mart 1921'de serbest bırakıl-

Yusuf[45] Efendi'den maada [başka] hepimizin diğer üsera misillu [diğer esirler gibi] dışarıya çıkmalarına dair bir liste neşrolundu. 26 Mart'ta ise gideceklerin listesi neşrolundu. 64 kişi, sonradan gelenlerden Yakup Şevki Paşa ile Cenani Bey gidiyor, evvelkilerden Zekeriya,[46] Zülfü[47] Beyler de gidenler meyanında. Memurin-i idare-i saire burada. Kara Kemal[48] de burada. Ahmet Münci, Mümtaz,[49] İlyas Sami[50] ve Basri'nin asabiyetleri fazla.

Dışarıya çıktım, sakallı fotoğrafımı çıkardım. Demek ki 7 Kanunuevvel 1920'den 26 Mart 1921'e kadar hiç dışarı çıkmadım, 109 günlük uzun sakal. Sakalımı kestirdikten sonra bir fotoğrafımı daha çıkardım. Sakal ne kadar yaşlı gösteriyordu! Birdenbire 10 yaştan fazla bir feriha hasıl oldu [rahatladım, gençleştim]. Muallimlerime uğradım. Mandolin mualliminin hemşiresi ölmüş, İngilizce muallimi enflüenzadan mustarip imiş [gripten rahatsızmış]. Kampta heyet-i idarenin teşkili için teklif verildi. Kalan elli kişi arasında propaganda faaliyetleri başladı! İkinci çıkışımda Mister Hall'e giderek ders aldım.

30 Mart 1921'de Tahsin[51] Bey, Şeref ve Faik Beylerden şu telgrafı aldı: "Échange mon arrangé question en pour parler lettre suis" [Mübadele mese-

---

dıktan sonra Bolu'ya geçerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatında çalıştı, *Türkoğlu* gazetesini çıkardı ve Gençler Birliği Cemiyeti'ni kurdu. Cumhuriyet döneminde Zonguldak Halk Fırkası başkanlığına getirildi ve parti teşkilatını örgütlemeyi sürdürdü.

45 Yusuf Nuri Bitlisî: Kerkük'lü bir jandarma teğmenidir. Mardin yakınlarında işlenen kıyımlarla suçlanmıştır. 1919 başlarında Mısır'daki İngiliz sefert kuvvetleri tarafından tutuklanmış, 28 Ocak'ta Mısır'dan Malta'ya sürülmüştür. Üç İngiliz esiri öldürmekle de suçlandığından adada dolaşma izni verilmemiştir. Serbest bırakıldıktan sonra ne olduğu bilinmemekle birlikte Ahmet Emin Yalman anılarında, yurda döndükten kısa bir süre sonra "bir eşkıya çetesiyle çarpışırken" öldüğünü yazar.

46 Zekeriya Zihni Baj (1875-1942): Mülkiye Mektebi mezunudur. Tekirdağ mutasarrıflığında bulunmuş, Ekim 1915'te Edirne valiliğine atanmış ve Kasım 1918'e kadar bu görevde kalmıştır. Mütareke döneminde tutuklanarak Bekiraga Bölüğü'ne konuldu, 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü.

47 Zülfü Tigrel (1876-1940): Diyarbakır Askerî rüştiyesi ve Mülkiye idadîsinde eğitim gördü. Belediye Meclisi ve Meclis-i Umumi üyeliklerinde bulundu, Heyet-i İdare başkanlığı yaptı. Meclis-i Mebusan'da Diyarbakır'ı temsil etti. Mütareke döneminde Ocak 1919'da İstanbul'da tutuklandı ve Mısır'a, Seytbeşer kampına sürüldü. 23 Temmuz 1919'da Malta'ya nakledildi. Esir değişimi çerçevesinde 30 Ekim 1921'de İnebolu'ya getirildi. Ankara'ya geçerek Meclis'e katılmış, Lozan Konferansı'nda Türk heyetinde yer almıştır.

48 Kara Kemal (1868-1926): İstanbul'da doğdu. Düzenli bir eğitim almamıştır. Talât Bey gibi posta memurluğunda iken üyesi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde teşkilatçılığıyla yükselmiştir. Meşrutiyet'in ilânından sonra Cemiyet'in İstanbul müfettişliğine atandı ve 1912 kongresinde Merkez-i Umumi üyeliğine seçildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'un iaşesinden sorumluydu. 1917'de İaşe nazırlığına atandı. Mütareke sırasında Karakol Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. İngilizler tarafından tutuklanarak önce 29 Mayıs 1919'da Limni adasına, ardından 21 Eylül'de Malta'ya sürüldü. 6 Eylül 1921'de on beş tutukluyla birlikte adadan firar etti. Zaferden sonra yurda dönerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni canlandırmaya çalıştı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. İzmir suikastı davasında suçlandı, firar etti ve gıyabında ölüm cezasına çarptırıldı. Yakalanmak üzere olduğu sırada intihar ederek yaşamına son verdi.

49 İzmitli Mümtaz Bey: İttihat ve Terakki kâtib-i mesullerinden olup Enver Paşa'nın yaverliğinde bulunmuştur.

50 Hacı İlyas Sami Muş (1881-1945). Bkz. n. 6.

51 Hasan Tahsin Uzer (1877-1939). Bkz. İkinci Bölüm, n. 9.

lesi hallolundu, ayrıntıları mektubumda anlattım]. 1 Nisan 1921'de Feyzi[52] Bey Roma'daki Yunus Nadi Bey'den "Demarches continûment. Tous restans soyez tranquille salutation" [Müzakereler devam ediyor. Kalanlara salimen kavuşulacaktır] telgrafını aldı. İkinci İnönü muzafferiyeti de haber alındı.[53] Buna da hepimiz çok memnun olduk.

[İnönü zaferinin haberi kampa ulaşmadan evvel] 5 Nisan'da Şeref ve Faik Beylerin Tahsin Bey'e gönderdikleri mektup geldi. Protokolü gördüklerini ve Ankara'nın bunu mühim gördüğünü, kabul etmesinin güç olduğunu yazıyorlardı. Gidecek olanların isimleri İstanbul'da da ilân edilmiş olacak ki evden aldığım mektuplarda çok sıkıldıklarını, mamafih [bununla birlikte] başkalarından aldıkları haberlere göre bir iki aya kadar bizim de tahlisimizin memûl olduğunu [kurtuluşumuzun beklendiğini] ilân ediyorlar. Aynı tarihte Halep'ten Corci Abdeni'den 23 Mart tarihli bir mektup ile 25 İngiliz liralık bir çek aldım.[54]

29 Nisan 1921 Cuma günü prensler (Said Halim ve Abbas Halim[55] Paşalar) ile İbrahim Bey[56] ve Hüseyin Cahit Bey posta vapuru ile gittiler.[57] 30

---

52 Feyzi Pirinççioğlu (1878-1933): Diyarbakır'da doğdu. Ziya Gökalp'in amcasıdır. Diyarbakır Askerî İdadîsi'nden mezun oldu. Mülkiye Kalemi'nde çalışmaya başladı. Pirinççilikle uğraşan ailesinin işlerini, kurduğu İntibah şirketinde devam ettirdi. Meclis-i Mebusan'da Diyarbakır'ı temsil etti. Ocak 1919'da İstanbul'da tutuklandı ve Mısır'daki esir kampına götürüldü. 23 Temmuz'da Malta'ya sürüldü. Kara Kemal'in hazırladığı planla 6 Eylül 1921'de Malta'dan kaçan 16 esirden biriydi. Ankara'ya geçerek Meclis'e katıldı. 1922'de Rauf Orbay kabinesinin (IV. İcra Vekilleri Heyeti) Nafıa vekilliğine getirildi. Fethi Bey'in reisliğinde kurulan V. İcra Vekilleri Heyeti'nde de aynı görevi üstlendi. Cumhuriyet'in ilânından sonra ilk iki İnönü kabinesinde yer bulamasa da Fethi Bey'in 3. Türkiye hükûmetinde (Kasım 1924 - Mart 1923) yeniden Nafıa vekilliğine getirildi.

53 İkinci İnönü Muharebesi, 23 Mart 1921 sabahı İnegöl ve Yenişehir cephelerinden genel taarruza geçen Yunan kuvvetleri durdurulduktan sonra Türk ordusunun 26 Mart karşı taarruzuyla başladı ve 1 Nisan'da son buldu.

54 Abdülhalik Renda'nın günlüklerinde "Corci Abdeni" veya "Corci Abdeni ticarethanesi" şeklinde de geçer. Halep vilayeti Ticaret, Sanayi ve Tarım Odası üyesi de olan Georges Abdéni ve ailesinin, aynı adla faaliyet gösteren ithalat şirketleri bulunuyordu. Bkz. *Annuaire Oriental 1914*, Cilt 2 (İstanbul, 1914), s. 1335 ve devamı.

55 Abbas Halim Paşa (1866-1934): Said Halim Paşa'nın kardeşidir. Yükseköğrenimini Avrupa'da tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü, II. Abdülhamit'in son yıllarında Şûra-yı Devlet üyeliğinde bulundu. Said Halim Paşa'nın sadrazamlığında Eylül 1913'te Hüdavendigâr valiliğine atandı. Kasım 1914'te Nafıa nazırlığına getirildi. Şubat 1917'ye kadar bu görevde kaldı. Mütareke döneminde tutuklanarak önce Limni adasına, ardından Malta'ya sürüldü. Serbest bırakıldıktan sonra bir süre İstanbul'da yaşadı, sonra Mısır'a yerleşti.

56 Pirizâde İbrahim Sahib (1859-1934): Babası ve iki büyük dedesi şeyhülislamdır. Eylül 1909'da Selanik valiliğine atandı. 1912'de bir sene İstanbul valiliğinde bulundu, Ocak 1913'te Adliye nazırlığına ve aynı zamanda Mayıs 1914'te Şûra-yı Devlet reisliğine getirildi. 1916 Mayıs'ında Evkâf nazırlığını da üstlendi. Şubat 1917'de Meclis-i Ayân üyeliğine seçildi. Mütareke döneminde Meclis'te Tahkikat Komisyonu'na ifade vermiş, 27 Nisan 1919'da başlayan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisinde yargılanmıştır. 28 Mayıs'ta Malta'ya sürüldü.

57 İkinci İnönü zaferinin ardından, 12 Nisan 1921'de İngilizler daha önce Londra protokolünde mübadele edilmesi kararlaştırılan sürgünlerden 40 kişinin bırakılmasına izin verdiler. Bu tarihten önce bırakılan Şeref, Faik ve Mithat Beyler de bu listeye dâhil ediliyordu. Bunlardan Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa,

Nisan Cumartesi günü de 40 kişiden baki kalanlar gitti. Hüseyin Kadri[58] Bey yerini Hüseyin Tosun[59] Bey'e bırakarak bir fedakârlık gösterdi. Aynı gün 64'ten mütebaki [kalan] 24 kişiye dışarı çıkmak için müsaade olundu. Fakat sıramız geldiği hâlde bizi çıkarmadılar.

2 Mayıs 1921 Pazartesi günü kampta intihabat [seçim] yapıldı. 46 kişi iştirak etti, 41 rey ile heyet-i idareye intihap olundum. Benden sonra sırası ile Basri, Şükrü, Tahsin ve Bedri Beyler geliyorlardı. Ertesi günü toplanınca Bedri ve Tahsin Beylerin teklifleri mucibince heyet-i idarenin üç kişiden terkibine [oluşturulmasına] karar verildi ve aynı gün dedikodular başladı!

ANADOLU'DAN GELEN KÖTÜ HABERLER VE SAKARYA SAVUNMASI

10 Mayıs 1921 babamın İstanbul vasıtası ile göndermiş olduğu 15 İngiliz lirasını aldım. Haziran'ın 8'inci Çarşamba günü bayramdı. Bu bayramı esarette, kampta geçirecektik. Yekdiğerimizi [birbirimizi] tebrik ettik ve hepimiz yakın zamanda tahlisimiz için münacatta bulunduk [kurtulmamız için dua ettik]. Dışarıya müsaade olundukça ben derslerime devam ediyordum. Haziran'ın 24'ünde müçtemian ve müttefikan [toplu hâlde ve oybirliği ile] idare heyetimiz istifa etti. Hemen yenisi yapıldı. Bedri, Hüseyin Kadri ve Numan Usta[60] kazandılar.

Temmuz iptidasında [başında] ajanslar İzmit'in Kuva-yı Milliye tarafından işgalinin İngilizler tarafından Avam Kamarası'nda resmen beyan olunduğunu yazdı. İstanbul'dan gelen gazetelerde İzmit'in işgali hakkında epeyce tafsilat vardı. 27 Haziran 1921'de Yunanlılar şehri tahliye ediyor, Ermeniler ile bitaraf Türkler İstanbul'a kaçıyorlardı.[61]

İbrahim Sahib Bey ve Hüseyin Cahit Bey 29 Nisan'da kendi olanaklarıyla İtalya'ya geçtiler. Kalan 33 kişi ertesi gün İngiliz hükümetinin nezdinde İtalya'ya götürüldü.

58 Hüseyin Kadri (d. 1870): Karesi mebusu, İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyesi.

59 Hüseyin Tosun: Erzurum mebusu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Erzurum teşkilatını kurmuş, Teşkilat-ı Mahsusa'da üst düzey görev almıştır.

60 Numan Usta [Ustalar] (1884-1934): Kasımpaşa'da doğdu. İlköğrenimini Özel Teşvikiye Mektebi'nde yaptı. Tophane Sanayi Mektebi'ni bitirdikten sonra fabrikalarda çalışmaya başladı. 1910'da kurulan Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'nin sekreterliğini yaptı. İttihat ve Terakki'nin desteğiyle son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçildi. İstanbul'un işgalinden sonra tutuklandı ve 18 Mart 1920'de Malta'ya sürüldü. Tutsakların değişimi antlaşması gereği 30 Ekim 1921'de İnebolu'da bırakıldı. Ankara'ya geçerek İstanbul mebusu olarak Meclis'e katıldı.

61 20/21 Haziran 1921 gecesi Adapazarı milis taburuna bağlı kuvvetler sallarla Sakarya'yı geçerek Adapazarı'na hücum ettiler ve Yunan kuvvetlerini geri çekilmeye zorladılar. Harekâta devam eden Türk ordusu 27 Haziran'da İzmit'e girdi. Bkz. Atilla Oral, der., *Kâzım Özalp, Anılar-Belgeler* (İstanbul, 2011), s. 196-198.

Temmuz'un ortaları ve Ağustos iptidaları [başları] Anadolu'dan alınan fena haberlerle geçti. Yunanlılar Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i almışlardı.[62] İlaveten 15 Ağustos 1921 Kurban Bayramı'ydı ve hapishanede altıncı bayramı geçirecektim. Tabii üzülüyordum, fakat kanaatimi ve kurtulacağım hakkındaki kavî [kuvvetli] ümidimi muhafaza ediyordum.

Ağustos'un yarısından sonra Yunanlıların Ankara'ya doğru taarruza başladıkları Yunan menâbiinden [kaynaklarından] Avrupa gazetelerine gelen telgraflardan anlaşılıyordu. 29 Ağustos'ta ele geçen İtalyan gazetelerinde bizim tebliğ-i resmimize göre Ankara civarına yaklaşmış olan düşmanın 120 kilometre geri atıldığını yazıyordu. Büyük sevinç duyduk. 30 Ağustos'ta Nesimi[63] Bey'in 29 tarihli telgrafı geldi: "Aile droit grecque Sacaria complètement battu cernée" [Sakarya Yunan sağ kanadı tamamen kuşatılıp mağlup edildi].[64]

YENİ BİR KAÇIŞ PLANI

Kanunuevvel 1920'de Avrupa'ya savuşmuş olan Cevdet ve Mustafa Beylerle muhabere tesis ettik [iletişim kurduk]. Necdet ve Şevki isimleri ile bize yazıyorlardı. Şimdi de benim, Memduh[65] ve Numan Usta ile savuşmamızı temine gayret ediyorlardı.

---

62 10 Temmuz 1921'de Yunan ordusu üçüncü ve en büyük genel taarruzuna başladı. Bursa ve Uşak bölgelerinden hareketle Kütahya'ya doğru ilerleyen bu taarruz karşısında Türk ordusu Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kaldı.

63 Ahmet Nesimi Sayman (1875-1958): Girit, Hanya'da doğdu. Paris'te hukuk ve siyasî bilimler eğitimi gördü. Bâbıâli İstişare Odası'nda hizmet verdi. İttihat ve Terakki'nin arka planda kalan, önemli isimlerindendir. 1908 seçimlerinde İstanbul'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. Ticaret [1914-1917] ve Hariciye [1917-1918] nazırlıklarında bulundu. 10 Mart 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. 2 Haziran 1919'da Malta'ya sürüldü. 30 Nisan 1921'de Malta'dan serbest bırakılan ilk kafileyle birlikte İtalya'ya geçti. Cumhuriyet döneminde çeşitli idarî görevler almış, İş Bankası idare meclisi başkanlığında bulunmuştur.

64 20/21 Ağustos 1921'de Yunan kuvvetleri Sakarya'yı geçmek üzere ileri harekâta başladı. Sakarya Meydan Muharebesi adı verilen çarpışmalarda Yunan kuvvetleri Türk ordusunun sol kanadını kuşatarak Ankara yönünde ilerlemeye çalıştı. 28 Ağustos'ta Yunan kuvvetlerinin genel taarruzu durdurularak geri püskürtüldü. Bu tarihten itibaren Yunan ordusu Sakarya'nın batısına çekilecek, 9 Eylül'de Türk karşı taarruzu başlayacaktır.

65 Memduh Sermet Bey (1876-1922): Erzurum'da doğdu. 1899'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Erzurum vilayeti maiyyet memurluğuna atandı. Bir süre vilayet kazalarında kaymakam vekilliklerinde bulundu. 1906'dan itibaren Cide, Yekbuze, Nevrekop ve Kosova kaymakamlıklarını üstlendi. Kosova'da mutasarrıflığa terfi etti. Eylül 1915'te Bitlis vali vekilliğine, Şubat 1916'da Bağdat vali vekilliğine, Ağustos 1917'de Bitlis valiliğine ve Eylül 1917'de Musul valiliğine atandı. Musul düşünce İstanbul'a döndü. 11 Aralık 1918'de tutuklandı. 6 Eylül 1921'de Malta'dan kaçarak Ankara'ya geçti. 1922 Kasım'ında İzmir'de bir trafik kazasında öldü.

Fethi[66] Bey gitmeden evvel bir vasıtadan bahsetmişti. Bunu Memduh Bey'e anlattım. Memduh biraz keyif hâlde iken Bedri Bey'e açmış, Bedir Bey Kara Kemal Bey'e haber vermiş. Kara Kemal işin idaresini ele aldı ve vasıta ile görüşmeye başladı. 40 kişi gittikten sonra İstanbul ve Avrupa'dakilerden gelen telgraflarda ümit verici bir ses çıkmayınca savuşmak işi üzerinde daha iyi çalışmaya başlandı.

Vakıa yedi zatın savuşmasını temin etmeye çalıştılar. Tahsin Bey de bunların içindeydi. Kara Kemal ile Tahsin Bey pek samimi değilmişler. Gitme günü yaklaşınca Kara Kemal gidecekleri ayrı ayrı görüyor ve malumat veriyordu. Tahsin'e de gitti. Tahsin Bey inanamadı, bana gelip sordu. Ben de izahat verdim ve teklifin ciddi olduğunu anlattım. Müsterih oldu.

Nihayet Tahsin veya Memduh'tan benim gitmeyeceğimi duyan Kemal Bey yanıma geldi, "Siz neden gelmiyorsunuz?" diye sordu.

"Burada kalan arkadaşlara cesaret vermek ve ikinci defasında onları kurtarmak için" dedim.

"Seni cebren götürürüz" dedi.

"Hiçbir zaman cebre gelmediğimi biliyorsunuz. Ben sizin işinize yardımda bulunacağım, bundan emin olunuz. Yalnız hakikaten kalacaklar içinde çok sıkılacaklar vardır, onları teskin etmek borcumuzdur" dedim.

[1921] Eylül'ün 6'ncı günü [kaçışın] bütün plan ve teferruatından evvelden haberdar olduğum için Valetta'da[67] vazife aldım. Rauf ve Mithat Şükrü Beyler de yekdiğerimizden malumatımız olmayarak [birbirimizden habersiz] birer vazife aldılar. Zülfü Bey de daha uzağa gitti. Dördümüz de hangi vapur ile gideceklerini biliyorduk.

---

66 Ali Fethi Okyar (1880-1943): Manastır, Pirlepe'de doğdu. İlk ve orta eğitiminin ardından Harbiye'ye devam etti. Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni tamamladıktan sonra Selanik'teki 3. Ordu'ya atandı. Burada, 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. 1909'da Paris'e ataşe militer olarak atandı, 1911'de Trablusgarp savaşına katıldı. Manastır mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi, Çanakkale savaşında kurmay başkanlığında bulundu. Enver Paşa'nın Cemiyet'te artan etkisini dengelemek isteyen Talât Bey tarafından 1913 Mart'ında Merkez-i Umumi üyeliğine alındı ve genel sekreterliğe getirildi. Aynı yıl Sofya büyükelçiliğine getirildi. Mütarekeden sonra Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Dâhiliye nazırlığında bulundu. Bir süre Mustafa Kemal ile birlikte *Mihver* gazetesini çıkardı. 10 Mart 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. 28 Mayıs'ta Malta'ya sürüldü. 30 Nisan 1921'de serbest bırakıldıktan sonra Ankara'ya geçti, İstanbul mebusu olarak Meclis'e katıldı. Cumhuriyet'in ilânından sonra Mustafa Kemal'in yerine Meclis başkanlığını üstlendi. Bir süre başbakanlık yaptı, fakat hükümetinin güven oylamasıyla düşürülmesinin ardından 1925'te Paris büyükelçiliğine atandı. 1930'da yurda dönerek Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Partinin kapatılmasının ardından 1931'de Londra büyükelçiliğine atandı. 1939'da tekrar yurda döndü ve Refik Saydam hükümetinde bir süre Adalet bakanı olarak görev aldı.

67 Bugün Malta'nın başkenti olan Valetta şehri, o günlerde de adanın merkeziydi. Adanın dünyaya açılan iki büyük limanı da Valetta'daydı.

Arkadaşlardan Kara Kemal, Tahsin, Feyzi, Sabit, Muammer, Ahmet,[68] Süleyman Necmi,[69] Bedri, Memduh, Macit,[70] Nevzat, Gani,[71] Doktor Faik,[72] Muhacirci Şükrü[73] Beyler ile Mahmut Kâmil[74] ve Ali İhsan[75] Paşalar birer birer dış limanların birinden Malta'ya kasaplık bakariye [sığır] hayvanları getirmiş olan vapura girdiler. Vapurun güneş batmadan hareketi lazım idi. Bir türlü hareket etmiyor. O aralık Malta polis müdürünün otomobili içinde iki kişi olduğu hâlde süratle Valetta'dan limanın bulunduğu tarafa doğru gittiğini gördüm. Çok korktum. Limanı görebileceğim bir yere doğru

---

68 Ahmet Faik Erner (ö. 1967): Mustafa Kemal'in Harbiye'den sınıf arkadaşıdır. 1909'da Yıldız'da açılan Polis Okulu'nun kurucularındandır. Bağdat Jandarma alay kumandanlığının ardından Eylül 1913'te İstanbul Jandarma alay kumandanlığına tayin edildi. Aralık 1914'te Bağdat vali vekilliğine, Ağustos 1915'te Antep mutasarrıflığına atandı. Talât Bey'in Dâhiliye nazırlığında İstanbul Emniyet umum müdürlüğüne getirildi. Nisan-Kasım 1918'de Sivas valiliğinde bulundu. 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. 6 Eylül 1921'deki firarın ardından bir süre Avrupa'da kaldı, ardından Güney Amerika'ya geçerek Buenos Aires'te sefir başkonsolos olarak çalıştı.

69 Süleyman Necmi Selmen (1871-1943): Bafra'da doğdu. 1893'te Mülkiye'den mezun oldu. Sivas'ta maiyyet memurluğunun ardından Divriği, Zile ve Merzifon kaymakamlıklarında bulundu. 1908 ve 1909'da Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına getirildi. Kasım 1909 seçimlerinde Canik (Samsun) mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi. Nisan 1913'te Canik mutasarrıflığına, Mayıs 1915'te Ankara, Ekim 1916'da Diyabakır vali vekilliklerine atandı. Ağustos 1918'de Sivas, Mart 1919'da Trabzon valiliklerini üstlendi. 29 Ağustos 1920'de Malta'ya sürüldü. 6 Eylül 1921'deki firarından sonra Ankara'ya geçti ve Nisan 1922'de Sinop mutasarrıflığına atandı. 1923 Ağustos'unda Canik mebusu olarak Meclis'e seçildi.

70 Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) memuru.

71 Gani Bey: Erzurum'da doğdu. Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. 1914'te İttihat ve Terakki Fırkası'nın Sivas murahhası olarak çalıştı. 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü.

72 Faik Öz (d. 1876): Elazığ'da doğdu. 1898'de İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirerek doktor oldu. Meşrutiyet'in ilânından sonra mülkî hizmete geçti ve Misrat, Baybat, Merzifon, Bandırma ve Samsun kaymakamlıklarında bulundu. 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. Amasya mutasarrıflığı ve Samsun belediye başkanlığı da yapmıştır.

73 Şükrü Kaya Kasım 1914'ten Mart 1916'ya kadar İskân-ı Aşayirin ve Muhacirin müdürlüğü yaptığından "Muhacir", "Muhacirci" veya "Muhacirler Müdürü" Şükrü Bey şeklinde de anılmıştır.

74 Mahmut Kâmil Paşa (1877-1922). Bkz. İkinci Bölüm, n. 67.

75 Ali İhsan Sabis (1882-1957): İstanbul'da doğdu. 1902'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'u bitirdikten sonra devam ettiği Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden 1905'te birincilikle mezun oldu. 4. Ordu ve 2. Ordu karargâhlarında bulundu. Balkan Savaşı'nda Çatalca Mevki Komutanlığı'nda kurmay başkanlığı yaptı. Şubat 1915'te gönüllü olarak Kafkas cephesindeki 3. Ordu'ya katıldı. 13 Şubat 1916'da 13. Kolordu komutanlığına atandı. Kolordusuyla Irak cephesinde savaştı, 9/10 Mart 1916'da Sabis muharebesini kazandı. Haziran 1918'de 6. Ordu komutanlığına atandı ve Musul savunmasında yer aldı. Mondros Mütarekesi imza edildikten sonra bir süre şehri teslim etmeyerek direndi. Şubat 1919'da ordusu lağvedildi ve İstanbul'a çağrıldı. İstanbul'a vardığı 2 Mart'ta trenden iner inmez İngilizler tarafından tutuklandı ve Arabyan Hanı'na kapatıldı. Bir süre sonra Malta'ya sürüldü. 6 Eylül 1921'de firar ettikten sonra Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. Ekim 1921'de Batı cephesi 1. Ordu komutanlığına atandı. Burada İsmet Paşa'yla ihtilafa düştüğü için Haziran 1922'de Savunma Bakanlığı'na alındı. Haziran 1923'te emekliye sevk edildi. Uzun süre gözden uzak kalan Ali İhsan Sabis, 1954'te Demokrat Parti'den Afyon milletvekili olarak Meclis'e girdi.

giderken Rauf ve Mithat Şükrü[76] Beylere rastladım. Telaşımı gördüler, artık işi saklamaya lüzum görmedim, anlattım. Epeyce bir zaman geçtiği hâlde hiçbir şey olmadığını ve vapurun demir almaya başladığını söylediler. Yavaş yavaş ve ayrı ayrı kampa yollandık. Saat 10'da hepimiz kampta idik. Yalnız giden 16 kişi yoktu.

Kamptaki arkadaşlar saat 10'u çeyrek geçe meseleyi anladılar. Bütün kamp gece uyuyamadı. Arkadaşların selametle bir yere çıktıklarından bir haber alınabilse! Maazallah aksi bir haber de gelebilirdi. Ertesi gün karşıdaki kampta, yani Novo Verdala'da bulunanların bize gelmeleri ve karşılıklı haberleşmemiz men edildi. Bir süre sonra oradaki arkadaşların tümü, Cevat ve Sait[77] Paşalar dâhil, cebren bizim kampa getirildiler. Ahmet Emin[78] dışarıda oturuyordu, o da kampımıza getirildi. Bu suretle hepimizi Polverista'da topladılar. Hiçbirimize dışarı çıkmak için izin yok. [Kaçan] Arkadaşların tamamının selamete erdikleri ancak Eylül'ün 16'ncı Cuma günü Kara Kemal'in Roma'da göründüğü hakkında bir arkadaşa gelen mektuptan anlaşıldı. Zaten aradan 10 gün geçmişti. Fena bir şey olsa idi derhâl haber alınırdı. Burada tam "Haber yoksa, iyi haberdir" darb-ı meseli [atasözü] yerini buldu.

---

76 Mithat Şükrü Bleda (1874-1956): Selanik'te doğdu. İstanbul Mülkiye idadîsini bitirdikten sonra Cenevre Fen Fakültesi'nde Matematik öğrenimi görmek üzere İsviçre'ye gitti. Paris'te bulunan Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beylerle iletişim kurdu. Eğitimini tamamladıktan sonra Selanik'e döndü. 1906'da Talât Bey'le Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değişmez çekirdek grubu içinde yer almış, Meşrutiyet'in ilânından sonra Meclis'te Serez (Selanik), Drama ve Burdur'u temsil etmiştir. 1916'da Cemiyet'in kâtib-i umumiliğine getirildi. Ocak 1919'da tutuklanarak Bekirağa bölüğüne hapsedildi. 28 Mayıs'ta önce Limni adasına, ardından Malta'ya sürüldü. 30 Ekim 1921'de İnebolu'da İngiliz esirlerle mübadele edilen kafileyle serbest bırakıldı. Millî Mücadele sonrası siyasetten çekilerek İzmir'e yerleşti. İzmir suikastı davasında yargılansa da beraat etti. 1935'te Atatürk'ün isteğiyle Sivas milletvekili olarak Meclis'e girdi ve 1950 seçimlerine kadar Meclis'te görev yaptı.

77 Ali Sait Akbaytugan (1872-1950): Manyas'ta doğdu. 1893'te Harp Okulu'na girdi, 1898'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Erkân-ı Harbiye riyaseti 5. Şube'ye atandı, kurmay heyetinde görev yaptı. 1912'de Anadolu Demiryolları hat komiserliğinde bulundu. Aralık 1918'de Yemen'de İngilizlere esir düştü. Eylül 1919'da İstanbul'a döndü ve Ekim'de İstanbul Muhafızlığı'na getirildi. İstanbul'un işgalinde tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 31 Ekim 1921'de İnebolu'da serbest bırakıldı ve Ankara'ya geçti. Ekim 1921'de Elviye-i Selâse Soruşturma Kurulu başkanlığına getirildi. Ağustos 1922'de Askerî Yargıtay başkanlığına atandı. 1935'te Askerî Şûra üyeliğine atandı, Temmuz 1937'de emekliye ayrıldı.

78 Ahmet Emin Yalman (1888-1973): Selanik'te doğdu. İstanbul Alman Lisesi'nin ardından 1910'da Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu ve Columbia Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. 1914'te İstanbul'a döndü ve Darülfünun'da Ziya Gökalp'in yanında sosyoloji dersleri verdi. Bu dönemde gazeteciliğe başlayan Ahmet Emin Bey, Mudanya Mütarekesi'nden sonra Damat Ferit hükümeti tarafından Kütahya'ya sürülmüştür. İstanbul'a döndükten sonra 20 Mart 1920'de tutuklanarak Arabyan Hanı'na kapatıldı. 31 Mart 1920'de Malta'ya sürüldü. Malta'daki esirliğinin ilk yarısını, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek aldığı izinle kent merkezindeki bir otelde geçirdi. 6 Eylül 1921'deki firarlardan sonra diğer izinli esirlerle birlikte Polverista'ya yerleştirildi. 31 Ekim 1921'de İngiliz esirlerle mübadele edilen kafile içinde İnebolu'da serbest bırakıldı. 1923'te *Vatan* gazetesini kurdu. Terakkiperver Fırka'yı desteklediği için gazetesi kapatıldı. İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılamada beraat etmesine rağmen bir süre gazete çıkaramadı. 1940'ta *Vatan* yeniden çıkmaya başladı.

NİHAYET KURTULUŞ

Arkadaşlarımızın selametini haber aldığımız gün ajanslar Sakarya muharebesinin Yunanlıların kat'i felaketi ile neticelendiğini yazıyorlardı. Eylül'ün 19'unda gelen İtalyan gazetelerinde bizim 12 Eylül 1921 tebliğ-i resmimiz yazılı idi: 21 gün süren Sakarya muharebesi silahlarımızın muvaffakiyeti ile neticelenmiştir.[79]

23 Eylül'de İstanbul'dan gazete ve mektuplar geldi. Ben birden dört mektup aldım. 20 Ağustos'tan beri mektup almamıştım. Ya İstanbul İngiliz postası gönderilmiyor veyahut da Malta sansürü tutuyordu. Gazetelerde bizim 14 tarihli tebliğ-i resmimiz, ordumuzun Sakarya'yı geçtiğini ve düşmanı takip etmekte olduğunu yazıyor. Zülfü [Tiğrel] Bey'e Feyzi ve Bedri Beylerden mektuplar geldi. İtalyan gazetelerinde çıkan Yunan tebliğ-i resmisinde de Eskişehir'in 50 kilometre şarkında yerleştikleri yazılıydı.

Eylül'ün 27'nci Salı günü hepimizden nereye gitmek istediğimizi yazdırmamız istendi ve azami bir hafta zarfında Anadolu limanlarından birine gönderileceğimiz söylendi. Öğleden sonra gideceklerin 50 kişi olduğunu ve 9 kişinin kalacağını öğrendik. Kalanların garnizonculardan ibaret olduğu anlaşıldı. Ertesi gün garnizoncuların da hesabı kesildi.[80] Bununla hepimizin gitmesinin takarrür ettiği anlaşıldı. Hepimiz yol hazırlığı yapıyoruz. İhtiyaten arkadaşlardan biraz ödünç para aldım. Azimetimizin tehirinin [yola çıkışımızın gecikmesinin] Anadolu'daki esirlerin hâlâ sahile indirilmediğinden ileri geldiğini söylediler.

ESİRLER MALTA'DAN TAHLİYE EDİLİYOR

7 Teşrinievvel benim evlenme günüm. Bunu evvelki haberlere nazaran memleketimde hür olarak geçirmeyi ümit etmiş idim. Fakat formalite meselesinden dolayı o günü de yine Malta'da geçirmeye mahkûm olduk. Gelen İtalyan gazeteleri üsera mübadelesi [esir takası] meselelerinin halledildiğini, Reuters ajansı da *Times* gazetesinden naklen üseranın bilâ-istisna mübadelesine ait itilafın [esirlerin istisnasız takasına dair anlaşmanın] imza edildiğini haber

79 Erkân-ı Harbiye'nin 12/13 Eylül resmî tebliğinde muharebelerin bir özetiyle birlikte şu ifade yer almaktadır: "23 Ağustos 1337'den beri bilâ fasıla 21 gün devam eden Sakarya Meydan Muharebesi ordumuzun tam zaferiyle nihayet bulmuştur." Bkz. Atilla Oral, der., *Kâzım Özalp, Anılar-Belgeler* (İstanbul, 2011), s. 223.

80 Sakarya zaferinden sonra İngilizler Ankara hükûmetine başvurarak daha önce Londra'da kararlaştırılan esir mübadelesinin tamamlanmasını istediler. Başlangıçta, İngiliz askerlerine kötü muamele ettiği tespit edilen 8 zabitan ve garnizon kumandanını İngiliz mahkemelerinde yargılanmak üzere tutmak istediler. Ankara hükûmeti ise tüm esirlerin serbest bırakılmasını isteyerek söz konusu kişilerin Türk mahkemelerinde yargılanabileceğinde ısrar etti. Neticede tüm esirler şartsız serbest bırakılmıştır. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, İçtima II, Cilt 2 (İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara, 1985), s. 242-245; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (Bilgi Yayınevi, 2012), s. 494-501.

verdi. 13 Teşrinievvel 1921'de İsveç konsolosu İstanbul'daki İsveç sefaretinden aldığı 10 Teşrinievvel 1921 tarihli telgrafnâmeyi Cevat Paşa'ya gönderdi. Telgraf şöyledir: "Malta'daki Türk esirlerin tahliyesi havadisi sahihtir [doğrudur], kararlaştırılmıştır."

21 Teşrinievvel Cuma günü Chrysanthemum ve Montenol gaz vapuru ile gidileceği ve 17 kişinin Chrysanthemum ve diğerlerinin de gaz vapuruna bindirileceği tebliğ olundu. 22 Teşrinievvel 1921'de resmen her iki vapura bineceklerin eşyalarını nereye indirecekleri ve Salı günü sabahleyin yedide yatak takımlarının teslim edileceği ilân olundu.

24'üncü Pazartesi günü ilân olunan listelere göre Chrysanthemum vapurunda 17 kişiydik. 11 paşaya ilaveten Rauf, Mithat Şükrü, Seyid, Süleyman Nazif Beylerle ben ve Sait Paşa'nın uşağı İslam.

Ayın 25'inci Salı günü 12'yi 20 geçe kamptan çıktık. Liman dairesi iskelesine geldik. Evvela 17 kişi bir motor ile Chrysanthemum vapuruna götürüldü. Vapur harita vapuru imiş. Ortada bir yere yataklar yapıldı. 5'te limandan hareket edildi. Bu suretle Malta adasından ayrılıyorduk. Fakat vatan toprağına basıncaya kadar yine İngilizlerin elindeyiz. Gece fırtınaya tutulduk, bana çok dokundu. Sabah yatağımdan hiç kalkamadım. Yediğimi mütemadiyen çıkarıyordum. Bu fırtınada İstanbul'a Cumartesi gündüz varamayacağımız anlaşıldı. İstanbul'da, uzaktan da olsa ailelerimizle görüşemeyeceğiz.

VATAN TOPRAĞINDA

29 Teşrinievvel 1921 sabahı Çanakkale'ye geldik. O gün deniz bir hafifledi. Biraz çorba içtim ve yumurta yedim. Ertesi gün 30 Teşrinievvel Pazar alessabah İstanbul'a geldik. Ailelerimizle görüştürmediler. Kızlarım Nerime ve Nezihe ile refikam bir motorbotta idiler. Refikamı [uzaktan] gördüm, seslerini işittim, fakat görüşemedim. Ferit'in bir mektubunu aldım, ben de refikama bir mektup yazıp Hilâl-i Ahmer'e teslim ettim. 9'da İstanbul'dan ayrıldık. İstanbul limanı ve Boğaz manzaraları çok hoş.

Ertesi günü 31 Teşrinievvel 1921 Pazartesi saat 9'da İnebolu önüne geldik. Mübadelenin bugün yapılamayacağını söylediler. Vapurlar İnebolu önünde demir attı. Fakat fırtına yüzünden vapur demir tararsa [demir boşalırsa] ne olacağımız meçhuldü. Rüzgâr bir kez vapurun demirlerini koparmıştı.

Gece olunca bu sefer de kömür için tekrar İstanbul'a gideceğimiz söylendi. Bilhassa bizim vapurda kâfi miktarda kömür yokmuş. Bizi, yani 17 kişiyi İnebolu önünde duran bir İngiliz kruvazörüne naklettiler. Kruvazörün sandallarındaki subay ve erlerin kâffesi [tümü] can kurtaran yeleklerini giymişlerdi. Sandal vapurun güvertesine yakın bir yere kadar yükseldiği zaman atlıyorduk. Eşyamızı saydık, bıraktık. Onlar güya göndereceklerdi.

Kruvazörde hastane bölümüne hepimizi tıkadılar. Bir aralık yemek getirdiler, fakat hiçbirimiz almadı. Nihayet öğleden sonra 2'de toprağımıza inmeye muvaffak olduk. İnebolu kayıkçıları büyük maharetle ve çok ıslatmadan bizi karaya çıkardılar.

ESARETİN BİR MUHASEBESİ

Bu suretle İngilizlerin elinde 13 Mayıs 1920'den 1 Teşrinisani [Kasım] 1921'e kadar, yani 18 aydan 13 gün noksan kaldım. Bunun Arabyan Hanı'nda geçirdiğim 22 günlük müddeti, mevkufiyetimin en fena zamanıdır. Galata rutubetli ve dumanlı bir yer. Han pis ve bakımsız. Yıkanacak yeri, tuvaleti olmayan bir odada kapalı kaldım.

Malta'ya giderken destroyer kumandanının çok nazikâne muamele ettiğini yukarıda zikrettim. Gerek giderken gerekse gelirken beni rahatsız edecek derecede fırtına olduğu için mustarip oldum. İnebolu'ya çıkarken beş gün bir şey yemediğim için hastalıktan yeni kalkmış gibi idim. Yalnız vatana kavuşmak sevinci rahatsızlığımı setrediyordu [örtüyordu].

Malta'da kendi hesabıma muntazam ve çok temiz bir hayat geçirdim. Dışarıya çıkmaya müsaade edildiği zamanlarda İngilizce, biraz mandolin ve flüt dersleri aldım. İlk zamanlarda Abbas Halim Paşa ile Rauf Bey'den ders aldım. Sonra Berlitz mektebine gittim. Bir Maltızdan, nihayet Mister Hall namında bir İrlandalıdan dersler aldım. Muntazaman spor yaptım.

Kampa geldiğim ilk günlerde birçok arkadaşı bedbin [karamsar] bulmuştum. İnönü zaferlerinden sonra biraz ümitlendiler, fakat tekrar bedbin oldular. Hele vükelanın [vekillerin] tahliyesi ile kumandan paşalar ve valiler hakkında bir şey yapılmaması bedbinliği artırdı. Onun için arkadaşların bir kısmı savuşmaya karar verdiler ve savuştular. Fakat Sakarya zaferinden sonra hepimizin tahliyesi karar alındı. Büyük Millet Meclisi kısmen mübadeleyi kabul etmedi. İngilizler ikinci listeyi garnizonculara istisna ederek neşrettiklerinde de Ankara kabul etmedi. Nihayet hepimiz mübadele edildik.

Nefy [sürgün] zamanında çok metin zannedilen kimseler metanetlerini gösteremediler. Tam itikatla [inançla] ve vatana tam güveni olan pek az arkadaş metaneti ve kurtulacağı hakkındaki kavî ümidini muhafaza etti. Siniri bozulmuş olanlar Seylan, Cenubî Afrika'dan ve hatta Guyana'dan bahsediyor, İngilizlerin bizi o yerlerden birine göndererek ölünceye kadar orada bırakacaklarını zannediyorlardı. Oysa Malta'ya götürülmemiz için bizi İngilizlere teslim eden İstanbul hükümeti idi. İngilizler kendiliklerinden almamışlardı.

Malta'da kaldığım müddet zarfında Berlitz mektebinde 36, Maltızdan 4, Mantukadan 7 ve Mister Hall'den 16, ki ceman [toplam] 63 İngilizce

dersi ile, mandolinden 66 ve flûtten 19 ders aldım. Eğer Mustafa ve Cevdet Beylerin savuşmasından sonra dışarı çıkmaktan men edilmemiş olsa idim bilhassa Mister Hall'den çok istifade edecektim. Hall bana az zamanda çok şeyler öğretti, mektup yazmaya kadar. Kampta ben de derslerimi çok iyi hazırlamaya çalışıyordum. İngilizceye çalışırken Fransızcamı da tekrarlıyordum. Lûgatlerim Fransızcadan İngilizceye ve İngilizceden Fransızcaya idi. Amerika'dan Halep'te tanıdığım meyankökü şirketi memurlarından Mister Turk bana muntazaman *New York Times*'ın pazar nüshalarını, ayrıca hafif yazılmış bazı kitaplar gönderiyordu.

New York Times'ın pazar nüshası 120 sahife, her şeyden bahisler var. Onunla hele dışarıya çıkmaktan men olunduğum zamanlarda daha ziyade vakit geçiriyordum. Dedikodudan uzak kalıyor, gidip de dedikodu yapacağıma odamda oturup okuyor ve kimsenin rahatsız olmayacağı saatlerde mandolin veya flût çalıyordum. Flût eski enstrümanım olduğu için daha çok hoşuma gidiyordu. Hocam daha ilk derste sesleri çıkartabildiğimi görünce şaştı. Hakikaten Balkan harbinden sonra hiç çalmamış ve flûtleri Halep'te Kız Sanayi Mektebi'ne hediye etmiştim. Notalarını hatırımda tuttuğum mandolini de flûtü de can sıkmayacak kadar yapmaya muvaffak oldum.

Herhangi bir beynelmilel [uluslararası] mahkeme karşısına çıksam kurtulacağıma itimadım vardı. Hele mahkemeye gitmeden behemehal [mutlaka] tahliye olunacağım kanaatinde idim. Tahliye hususundaki kanaat ve itimadım hiçbir zaman zail olmamıştı [tükenmedi]. Refikam da mektuplarında daima aynı kanaati telkin ediyordu. Tek düşüncem çocukların iaşesi idi. Evde kalmış bazı şeylerin satılması bunu temin edemezdi. Doktor Tevfik iki defa ziyaret etmiş ve çocuklara 150 lira vermiş, mağaza da bir iki ay 30 lira para göndermiş. Fakat bunlarla temin-i maişet [geçim temin etmek] imkânsızdı. Bereket versin rahmetli babam Yanya'dan ayda 120 ile 130 lira arasında yardımda bulunuyordu. Bununla muktesidane [tutumlu bir biçimde] yaşıyor, karım ve hemşirelerim evin işlerini görüyorlardı. Çocukların leyli [yatılı] kalmasına imkân bulunmadığından onları da oturdukları yere yakın olan Selçuk Hatun Kız Mektebi'ne nakletmişlerdi. Küçük kardeşim Ferit de evde onlarla beraber kalıyordu. Ben çıkmadan biraz evvel Anadolu'da iş yapmaya başlamış olan amcamın oğlu Ömer de yardım etmeye başlamıştı.

NİHAYET ANADOLU'DA

İnebolu'ya çıkar çıkmaz bir lokantaya giderek bir çorba içtim, biraz yemek yedim. Sonra Abdürrahim Bey, Hüsnü[81] Paşa ve kaza kaymakamı ile görüştüm. Kaza kaymakamı Vekâlet'in bir telgrafından bahsetti. Elaziz vilayeti münhal

81 Ferik Hüsnü Paşa, İnebolu'daki Türk mübadele heyetinin başkanıydı.

[boş] imiş, beni istimzâc ediyor [fikrimi soruyor]. İki gün sonra telgrafı gördüm. Ankara'ya gidinceye kadar serbest kalmama müsaade edilmesini istedim. Vekil Fethi[82] Bey'e ve gerekse müsteşar Hamit[83] Bey'e telgraflar yazdım, teşekkür ettim.

Paşalar [Yakup Şevki, Cevat, Mürsel Paşalar] 4 Kasım'da Ankara'ya hareket ettiler. Ankara'dan kaymakamlığa gelen telgrafa göre askerlere verildiği gibi bize de masarif-i seferiye [yol masrafı] 100 lira verilmesi kararlaştırılmış. Buna arkadaşlar çok sevindiler. İstanbul'dan vapur gelmedi. Yalnız Ankara'dan Emin Arda'dan, Muammer'in İnebolu yolunda olduğunu bildiren bir telgraf aldım. İstanbul'dan çocukların iyi olduğuna dair bir mektup aldım. Ertesi günü refikamdan da bir mektup aldım, "Bizleri İnebolu'da bekle" diyor. Ben de hemen gelmeleri için cevap yazdım.

Arkadaşlar yavaş yavaş Ankara'ya gidiyorlardı. Fethi Bey'den kaymakama tekrar telgraf geldi. Ömer 9 Teşrinisani 1921'de geldi, konuştuk. Çocukları İstanbul'dan göndereceğini ve para için sıkılmamamı söyledi. Elaziz için cevap verdim, ailevi sebebe mebni [nedenlerle] affımı istirham ettim. Artık ailemi beklemeye karar verdim. Ömer ayın 11'inde İstanbul'a hareket etti.

İstanbul'dan gelen vapurlarla arkadaşların aileleri gelmeye başladı. Kastamonu telgrafhanesinden buradaki telgraf müdürüne ailemin miktarı soruldu. Kimin, ne sebeple sorduğunu anlayamadım. 17 Teşrinisani 1921'de İktisat vekili Mahmut Celâl[84] Bey'den İktisat müsteşarlığı teklifini nâtık [bildiren] bir telgraf aldım. Posta ve Telgraf umum müdürü Sabri[85] Bey de teklifi izah ediyor ve beni sevenlerin kâffesinin bunu tensip ettiklerini [uygun bulduklarını] ilave ediyordu. Celâl Bey'in teklifi dairesinde hizmete müheyya [hazır] olduğumu cevaben bildirdim. Ömer 20 saat karantinada bekledikten sonra ancak varabilmişti. Ailenin hazırlandıklarını, Milano vapuru ile hareket edeceklerini yazıyordu.

---

82 Fethi Okyar o sırada Dâhiliye vekiliydi (10 Ekim 1921 – 26 Ocak 1922).

83 Kapancızade Hamit Bey o sırada Dâhiliye Vekâleti müsteşarıydı. Bkz. İkinci Bölüm, n. 99.

84 I. Dönem Saruhan mebusu Mahmut Celâl Bayar, 10 Ağustos 1920'den beri Yusuf Kemal Tengirşenk'e vekâleten yürüttüğü İktisat vekilliğine 27 Şubat 1921'de asaleten atanmıştı.

85 Mehmet Sabri Toprak (1877- 1938): Bosna'da doğdu. Darüşşafaka lisesinden sonra Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Mart 1899'da Posta ve Telgraf Nezareti Tercüme kaleminde çalışmaya başladı. Haziran 1906'da telgraf fenni tahsili için bir yıl sekiz ay Almanya'ya gönderildi. Eylül 1909'da Telgraf Mektebi müdürlüğüne getirildi. 1912'de Saruhan mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi ve 1918'e kadar Meclis'te çalışmalarını sürdürdü. Yine bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası umumi kâtipliğini üstlendi, 1915-1916 yıllarında Fenerbahçe Spor Kulübü'nün başkanlığını yaptı. Dünya Savaşı nihayetinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendini feshetmesinin ardından Teceddüt Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. Anadolu'ya döndükten sonra Ankara hükümeti tarafından Kasım 1920'de Posta ve Telgraf umum müdürlüğüne atandı. Bu görevdeyken TBMM II. Dönem seçimlerinde Saruhan milletvekili seçildi. Ağustos 1923'te TBMM birinci başkanvekilliğine seçildi. Mart 1925 – Kasım 1927 tarihleri arasında Ziraat vekilliğinde bulundu.

20 Teşrinisani 1921'de Ankara'dan Moskova ve Tiflis'e gidecek olan Muhtar[86] ve İbrahim Tali[87] Beyler ile Reji müdür-i umumisi Mithat ve bir gün sonra Hariciye müsteşarı Suat Bey geldiler. İstanbul'dan gelen vapurlarla bir türlü münasebet tesis edilemiyordu. Sinop'tan gelenlerle de böyle. Fırtına yüzünden, kayıkçılar çok mahir olmalarına rağmen vapura yaklaşamıyorlardı. Cleopatra[88] vapuru İstanbul'dan ayın 23'ünde saat 11'de İnebolu önüne geldi, fakat irtibat yapılamadı. Vapur geceledi. Ertesi günü saat 3'e kadar kalmasına rağmen yine münasebet tesis edilemedi. İstanbul'a, Samsun'a telgraflar verdim. Aile ve çocuklarımın Cleopatra'da olup olmadıklarını sordum. 25'inde Sami'den bir telgraf aldım, "Aileniz salimen geldi. Hava açılınca göndereceğim. Merak etmeyiniz" diyordu.

24 Teşrinisani 1921 tarihli telgrafında müsteşarlığın irade-i seniyyeye iktiran ettiğini [atama emrinin hazırlanmakta olduğunu] ve harcırah havalesi verildiğini, oradaki işlerin tanzimini müteakip [düzenlenmesinden sonra] hareketimi rica ediyordu. Sabri Bey'den aldığım telgraftan istinbat etmek [anlamak] lazım gelir ki ailemin nüfus miktarını soran o olacak. Günler geçiyor ve İnebolu'da yalnızlıktan sıkılıyordum. Samsun'a gitmiş olan Ulvi Bey gönderdiği telde ailemin sıhhatte olduğunu, ilk vapurla geleceklerini yazıyordu.

Sami'den aldığım bir telgrafa göre Pake[89] veya Cleopatra ile ve Ulvi'nin refakatinde hareket edecekler. Fırtına yine başladı. Nihayet Cleopatra 5 Kanunuevvel 1921'de öğleye doğru geldi. Karantina memuru çocukların içeride bulunduğunu söyledi. Ben vapura gidemedim. Rıhtıma biraz zahmetle ve ıslanarak çıktılar. Eş-

86 Ahmet Muhtar Mollaoğlu (1870-1934): Çanakkale'de doğdu. Çanakkale rüştiyesi ve İstanbul Mekteb-i Sultanisi'nin ardından 1890'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda kâtip olarak çalışmaya başladı. Mayıs 1906'da Bâbıâli İstişare Odası muavinliğine alındı. Eylül 1908'de Sadaret Tercümanı oldu. Şubat 1912'de Atina elçiliğine getirildi. Temmuz 1918'de Kiev elçiliğine atandı. Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra Heyet-i Temsiliye'nin çağrısıyla Ankara'ya geçti ve Haziran 1920'de İstanbul mebusu olarak Meclis'e girdi. Ekim 1921'de Tiflis temsilciliğine atandı. Aralık 1922'de Moskova büyükelçiliğine tayin edildi. Aralık 1924'te İstanbul mebusu olarak Meclis'e seçildi. Eylül 1927'de Washington büyükelçiliğine atandı ve 1934'e kadar bu görevde kaldı.

87 İbrahim Tali Öngören (1875-1952): İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Sultanî'de eğitim gördükten sonra Askerî Tıp Mektebi'ne girdi ve 1893'te mezun oldu. 1909'da binbaşı rütbesiyle Hudeyde Hastanesi operatörlüğüne atandı. Trablusgarp cephesinde ve Balkan savaşında bulundu. 1914'te Sıhhiye Dairesi başkanvekilliğine atandı. Savaş süresince cephelerde bulundu. 9. Kolordu Müfettişliği karargâhında sağlık müfettişi olarak Mustafa Kemal ile birlikte 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı. Amasya, Sivas ve Erzurum'da bulundu. Haziran 1920'de Şark Cephesi Sağlık Başkanlığı'na getirildi. Ağustos 1920'de Yusuf Kemal Tengirşenk ile Moskova'ya giden heyette yer aldı. Heyet çalışmalarını takip etmek üzere Mart 1921'e kadar Moskova'da kaldı. Mayıs 1921'de Millî Savunma Bakanlığı Sağlık Dairesi Başkanlığı'na atandı. Ekim 1921'de Batum başşehbenderliğine atandı. Mayıs 1924'te fevkalâde murahhas olarak Varşova'ya gönderildi. 1926'da Diyarbakır milletvekili olarak Meclis'e girdi.

88 İtalyan Loit Triestino kumpanyasına bağlı, İstanbul İnebolu arasında çalışan yolcu vapuru. Vapur silah sevkıyatında da kullanılmıştır.

89 Fransız Pake kumpanyasına ait gemi.

yalar da ıslanmıştı. Cenab-ı Hakk'a, çocuklarıma, hemşirelerime ve kardeşlerime kavuşturduğundan dolayı binlerce hamd-ü senada bulundum.

İNEBOLU'DAN ANKARA'YA YOLCULUK

Hemen yol hazırlığına başladık. Evvela eşya için iki yük arabası bulduk, biz de iki yaylı tuttuk. Aile ile dört gün Abdurrahim Bey'de kaldıktan sonra 9 Kanunuevvel 1921 Cuma günü İnebolu'dan hareket ettik. Yol zahmetli ve çok çamurlu olduğu için ilk günü Küre'de kaldık.[90] Ertesi geceyi Seydiler'de geçirdik.[91] Öbür günü, yani 11 Kanunuevvel 1921 Pazar günü öğleden evvel Kastamonu'ya vardık. Ekşioğlu'nun otelinde yer olmadığından çarşıya yakın İkbal otelinde üç yataklı bir oda tuttuk. Orada Abdülehad Nuri[92] ve vali Rafet[93] Bey'i gördüm. Süleyman Necmi [Selmen], Bekir Sami [Kunduh] ve Sabit [Sağıroğlu] Beyler de burada bulunacaklarmış.

Ayın 13'üncü Salı günü Kastamonu'dan hareket ettik. Öğlen üzeri Beşdeğirmenler'de arabalar içinde, akşam Gavur Han'da kaldık.[94] Gavur Han'da pek zahmetle yerleşebildik. Gece yağan kar bize çok zahmet çektirdi. Gavur Han'dan erken kalktık. Tepeyi buluncaya kadar çok zahmet çektim ve sıkıldım. Nihayet tepeyi ve karakolu bulduk.[95] Oradan tekrar arabalara binerek akşam Kale Han'a geldik.[96] Bekir Sami, Refet Paşa ve arkadaşları da aynı yere gelmişlerdi. Erkenden Kale Han'dan ayrıldık ve akşam Çankırı'ya vardık. O gün yolda rahatsız oldum. Baş ağrısı devam etti, aspirin alarak erken yattım.

---

90 İnebolu-Ankara güzergâhında yaylı arabaların ilk durağı Küre'ydi. Subay, askerî personel ve aileleri Küre'de askerlik şubesinin misafirhanesinde kalıyorlardı.

91 Yaylı arabaların ikinci konaklama noktası Seydiler idi. Burada da bir askerî misafirhanenin yanı sıra küçük hanlar bulunuyordu.

92 Yusuf Kemal Tengirşenk'in ağabeyidir.

93 Rafet Canıtez (1880-1946): Bursa'da doğdu. Bursa idadîsinin ardından devam ettiği Mülkiye Mektebi'nden 1903'te mezun oldu. Bursa'daki maiyyet memurluğunun ardından Eskişehir, Bolvadin ve İnegöl kaymakamlıklarında bulundu. 1912 ve 1914'te Bursa'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. 1916'da Eskişehir mutasarrıflığına, 1918'de Dâhiliye Nezareti Nüfus İşleri müdürlüğüne getirildi. Mütarekeden sonra Ankara'ya geçti ve Dâhiliye Vekâleti müsteşarlığına getirildi. Eylül 1921'de Kastamonu, Kasım 1922'de Adana valiliklerine atandı. 1923'te Bursa mebusu olarak Meclis'e seçildi. Temmuz 1924'te Mübadele, İmar ve İskân vekilliğine getirildi.

94 Yaylı araba ile üç gün süren Kastamonu-Çankırı güzergâhındaki ilk durak Beşdeğirmenler Köyü'ydü. Beşdeğirmenler'den sonra gelen Gavurun Hanı ise aslında askerî malzeme taşıyan kağnı kolları için belirlenmiş durak yerlerinden biriydi. Abdülhalik Bey ve ailesi Beşdeğirmenler'de kalacak yer bulamadıkları için geceyi geçirmek üzere Gavur Han'a devam etmiş olmalılar.

95 Ilgaz Dağı doruğunda, 1823 metre rakımdaki Jandarma karakolu.

96 957 metre rakımdaki Hancı Halil Ağa'nın Kale hanı. Yaylı arabayla üç günde kat edilen Kastamonu-Çankırı hattındaki ikinci durak yeri aslında 1090 metre rakımda köylülerin işlettiği Kazancı Han'dı. Yer bulamadıkları için yola devam etmiş olmalılar.

Ertesi günü Çankırı'da kaldık [ayın 16'sı]. Berat'ta beraber çalıştığım Nusret Bey'le muhasebeci Fevzi Bey'i burada buldum. Gece belediye reisi Cemal[97] Bey'in evinde Hilmi ve Atıf Beyler ile beraber yemek yedik. Gündüz Bekir Sami ve diğer beylerin misafir kaldığı bağlar ortasında bir eve gittim. Çarşıyı gezdim, bana çok harap göründü.

Ayın 17'si Cumartesi günü erkenden 6 buçukta Çankırı'dan hareket ettik. Yol çok fena ve çok çamur idi. Ancak akşamüzeri Tüney Hanı'na gelebildik. Fena bir handı, toprak bir yerde yerleştik ve geceyi sıkıntı ile geçirdik. Sabahleyin yedide Tüney Hanı'ndan kalktık. Akşamüzeri karanlıkta Kalecik'e geldik. Handa yer bulamadık. Ben hükümette mal müdürünün odasında bir yatak açarak yattım. Çocuklar da belediye reisinin evinde kaldılar.

Sabah geç vakit Kalecik'ten hareket ile öğleden sonra Ravlı köyüne geldik.[98] Bir köy evinin bir odasını temizleterek battaniyelerimizi yaydık. Bulgurla güzel bir yemek yedik. Çocuklar rahat uyudular. Sabah sekizde Ravlı'dan hareketle öğlen 2'de Ankara'ya vardık. Emin Bey'e kasaba haricinde tesadüf ettim, eve geldik. Ev çocukların hoşuna gitti. Odun ve kömür alınmış. Ömer'in hesabından Ulvi Bey 100 lira göndermiş, Emin Bey almış ve depo etmiş.

MUSTAFA KEMAL'İN ANKARASI'NDA

Sabahleyin [21 Aralık] hazırlandım. Emin Bey ile çıktık. Celâl [Bayar], Rauf [Orbay] ve Fethi [Okyar] Beylerle diğer arkadaşları gördüm. Celâl Bey, Paşa ile ne suretle görüştüğünü söyledi. Fethi ve Rauf Beyler de keza... Zülfü [Tiğrel] Bey de Fethi Bey'in ne suretle kırıldığını söyledi.

Aralık ayının 22'nci Perşembe günü diğer arkadaşları Meclis'te gördüm. Meclis'te Mustafa Kemal Paşa ile görüştüm. Öğleden sonra Allah'ın inayeti ile işe başladım. O gün Meclis'te beni hiç tanımadığı hâlde Besim Atalay[99]

---

97 Cemal Dolunay (1877-1937): Çankırı'da doğdu. Rüştiye eğitiminin ardından 1892'de Çankırı Adliyesi'nde stajını tamamladı. Çankırı İl İdare Meclisi'nde bulundu ve 1920'de belediye başkanı seçildi. 1927'de Kastamonu'dan TBMM'ye girdi.

98 İnebolu-Ankara güzergâhında Çankırı-Kalecik-Ankara hattındaki son duraklardan biri de Ravlı köyüydü. 1990'da köyün adı Akyurt olarak değiştirildi.

99 Ahmet Besim Atalay (1882-1965): Uşak'ta doğdu. Rüştiyeyi tamamladıktan sonra bir yıl medrese eğitimi gördü. 1909'da İstanbul Dârulmuallimini'nden mezun oldu. 1910'da Konya Dârulmuallimini'ne atandı. 1912'de Trabzon Dârulmuallimini müdürlüğüne getirildi. 1915'ten 1919'a kadar Maraş, İçel ve Niğde Maarif müdürlüklerinde bulundu. İstanbul hükümeti tarafından görevinden azledildi. Silifke Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdu. Nisan 1920'de Kütahya mebusu olarak Meclis'e seçildi. Türk dili üzerine çalışma ve araştırmalar yaptı. 1932'de Türk Dil Kongresi'ne katıldı, Dil Encümeni çalışmalarında yer aldı. 1937'de Türk Dil Kurumu merkez heyet üyeliğine seçildi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dersler verdi.

Bey'in hakkımda konuşması çok fena tesir etti.[100] Adamı ben de tanımıyorum, hiçbir yerde rastlamadım. Benim ne şekilde çalıştığımı bilen bir adam değil. Fakat tasarruf için mi, yoksa başka bir maksat için mi böyle söyledi anlamadım. Koridora çıktığım zaman birçok arkadaşlar yanıma geldi. Müteessir olmama mahal olmadığını, arkadaşların büyük kısmının beni iyi tanıdığını söyleyerek teselli ettiler.

Eşyamız da bir gün sonra tamam, fakat ıslak olarak geldi. Ankara'da yerleştik. Ufak, yeni bir ev, fakat gayri sıhhi. Yeni olduğu için buna aldırmadık. Mademki çocuklar beğendiler, ben de sesimi çıkarmadım.

İktisat müsteşarlığında işe başladığımın ertesi günü Ukrayna muahedesi [anlaşması] konferansı Hükümet Konağı'nda resmen açıldı.[101] Ben de İktisat Vekâleti namına murahhas bulundum. Muahedenin tanzimi, okunması, vesaire için dört gün çalışıldı. Nihayet 2 Kanunusani 1922'de imza edildi. Ruslar tarafından Frunze[102] ve bizim tarafımızdan Hariciye vekili Yusuf Kemal[103] Bey başmurahhas idiler.

4 Kanunusani 1922'de Fethi Bey bana Adana valiliğini teklif etti. Kabul etmem diyemedim. Yalnız, "Hükümetçe (Ermenilerden dolayı) bir mahzur

---

100 O gün Meclis'te, "Adana leylî [yatılı] sultanîsi ile Gaziantep'teki ticaret idadîsi için Maarif Vekâleti'nin 1337 [1921] bütçesine tahsisat ilavesine dair Kanun" görüşülürken, Maarif Vekâleti'nin çeşitli uygulamaları ile Meclis encümenlerinin çalışmalarındaki aksaklıklar ve bütçenin tanzimindeki sorunlara ilişkin uzun bir münakaşa yaşandı. Münakaşa esnasında söz alan Kütahya milletvekili Besim Atalay Bey, tahsisatın artırılmasını onaylayan bir konuşma yaptı. Bu konuşmada Abdülhalik Bey'in bahsettiği kısım şöyledir: "... memleketimizin her tarafına verilecek olan ilim ve irfan tahsisatına acımamalıyız. Biz öyle şeylere acımalıyız ki, arkadaşlar, denizaşırı yerlerden gelip de İktisat Vekâleti müsteşarlığına tayin olunuyorlar. O paraları alın da çocuklar için mektep açtırın. Çocuklara dinini, milliyetini öğretin." Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima II, Cilt 15 (TBMM Matbaası, 1958), s. 200.

101 Konferans nihayetinde TBMM Hükümeti ile Ukrayna Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti arasında 2 Ocak 1922'de muhadenet ve uhuvvet [dostluk ve kardeşlik] anlaşması imzalanmıştır.

102 Mihail Frunze (1885-1925): 1917 Rus Devrimi'nin önderlerindendir. 1917-1922 Rus İç Savaşı sırasında güney ve doğu cephelerinin kumandanlığını üstlenmiştir. Aralık 1921'de Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin elçisi olarak Ankara'ya gelmiştir. Sürmekte olan Sovyet yardımına ilişkin Mustafa Kemal ile görüşmüş, Büyük Millet Meclisi'nde bir konuşma yapmış, cephelerde gözlemlerde bulunmuştur. Frunze, Taksim'deki Cumhuriyet anıtında Atatürk'ün hemen arkasında Voroşilov ile birlikte heykeli bulunan iki Sovyet generalinden biridir.

103 Yusuf Kemal Tengirşenk (1878-1969): Kastamonu'da doğdu. İstanbul Numune-i Terakki, Fatih Askerî Rüştiyesi ve Kuleli Askerî İdadîsi'nde öğrenim gördü. Geçirdiği bir kazadan sonra 1894'te Tıbbiye İdadîsi'ne nakledildi. 1898'de Hukuk Mektebi'ne girdi ve 1905'te mezun oldu. Kasım 1908'de Kastamonu mebusu olarak Meclis'e girdi. 1909'da Maarif müfettişi olarak Paris'e gitti. Burada Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora yaptı. Bir sene Londra Siyasi ve İktisadi İlimler Okulu'nda doktora sonrası araştırma yaptı. Ağustos 1914'te yurda döndü ve Adliye nezaretinde çalışmaya başladı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Kastamonu mebusu olarak yer aldı. İstanbul'un işgaliyle Mart 1920'de Ankara'ya geçti. Mayıs 1920'de İktisat vekilliğine getirildi. Sovyetler Birliği'yle yapılacak antlaşmanın görüşmeleri için Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderildi, Ekim'e kadar burada kaldı. Aralık 1920'de tekrar Rusya'ya gönderildi. 16 Mart 1921'de Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa ile Türk-Sovyet Antlaşması'nı imzaladı. Mayıs 1921'de Hariciye vekilliğine seçildi. Eylül 1930'da Adliye vekilliğine getirildi. 1933'te istifa ederek Ankara Hukuk Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi'nde dersler verdi.

görülmüyorsa itirazım yok" dedim. O gece Fethi Bey'deydik. Reis (Mustafa Kemal) Paşa da bulundular. Çok kaldık. Paşa, "Karşımda Halep valisini hiç değişmemiş olarak görüyorum" diyerek beni methetti ve iltifatta bulundu.

8 Kanunusani 1922'de Emin Bey bana Vekâlet müsteşarı ve Adana vali vekili Hamit Bey'in Adana'da kalmaya muvafakat ettiğini, inhilal eden [dağılan] Dâhiliye müsteşarlığına da benim tayinim hakkında Dâhiliye'den bugün Heyet-i Vekile'ye yazıldığını arkadaşlardan haber aldığını söyledi. Celâl Bey aynı gün Rauf Bey'in Nafıa Vekâleti'nden istifasından teessürle bahsetti. Ertesi gün [tayin meselesini] Celâl Bey'e sordum. Müsteşarlık meselesini teyit etti.

İktisat müsteşarı iken ordunun iaşesi için Celâl Bey'in riyasetinde bir içtima yapılmıştı. Millî Müdafaa Vekâleti namına gelen Muzaffer Bey öyle rakamlar ortaya atıyordu ki temini hiçbir zaman mümkün olamazdı. Celâl Bey'den izin alarak rakamları tahlile başladım. Muzaffer Bey durakladı. Nihayet başka zaman toplanmak üzere ayrıldı. Celâl Bey'e Kudüs'teki vakayı anlattım. Muzaffer Bey'in rakamlarının hakikatte mevcut değil, her türlü ihtimale göre hesap edilmiş ve şişirilmiş olduğunu anlattım, müsterih oldu.

KONYA VALİLİĞİNE TAYİN

10 Kanunusani 1922 Salı günü gazeteler Dâhiliye'ye naklimi yazdı. Fethi Bey'i öğleden evvel gördüm. Öğleden sonra da İktisat'ta çalıştım ve 11'inci Çarşamba günü Celâl Bey'e teşekkür ve veda ederek İktisat'tan ayrıldım. Dâhiliye'de tevfiki rabbâniye müsteniden [Allah'ın yardımı ve muvaffak kılmasına dayanarak] işe başladım. Demek İktisat Vekâleti'nde fiilen 19 gün müsteşarlık yaptım.

Dâhiliye'de kendi işim olması ve arkadaşların esasen beni tanıyor olmaları hasebiyle [bakımından] daha iyi çalışıyordum. 28 Kanunusani'de Fethi Bey Samsun'a hareket etti. Kendisini teşyi ettik [uğurladık]. Maarif vekili Vehbi[104] Bey Vekâlet'e geldi ve vekâleten Dâhiliye işlerini görmeye başladı. Dâhiliye'de çalışırken Konya valisi Galip[105] Paşa'nın Buhara elçiliğine tayini

104 Mehmet Vehbi Bolak (1882-1948): Balıkesir'de doğdu. Bursa idadîsinin ardından 1904'te girdiği Mülkiye Mektebi'nden 1906'da mezun oldu. 1912 ve 1914'te Karahisar-ı Sahip'ten Meclis-i Mebusan'a seçildi. Mayıs 1918'de Karahisar-ı Sahip, Ocak 1919'da Çatalca mutasarrıflıklarına atandı. İzmir'in işgalinin ardından Redd-i İlhak Cemiyeti'ne katıldı. 1920'de Karesi mebusu olarak BMM'ye katıldı. Şubat 1921'de Bekir Sami Bey'in heyetiyle Londra görüşmelerinde yer aldı. Kasım 1921'de Maarif vekilliğine seçildi. Ocak 1922'de İktisat, Şubat 1922'de Dâhiliye vekilliklerine vekâlet etti. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası ve 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşunda yer aldı.

105 Ali Galip Pasiner (1868-1939): Trabzon'da doğdu. Erzincan İdadîsinin ardından devam ettiği Harp Okulu'ndan 1888 yılında mezun oldu. Selanik'te görevliyken 31 Mart isyanını bastırmak üzere İstanbul'a giden Hareket Ordusu'na katıldı. Abdülhamit'e Meclis'in hal kararını ileten dört kişilik heyette yer aldı. 1909'da Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tayin edildi. Nisan 1915'te Hicaz valiliğine atandı. Taif'te İngiliz Kuvvetleri tarafından esir alındı ve Mısır'da üç yıl esir kaldı. 1920'de Ankara'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na

dolayısı ile açılan Konya valiliğine Vekâlet vekilinin gösterdiği namzetleri Fethi Bey kabul etti. Konya'ya Haydar, Sivas'a da Sabit Beyler namzet gösterilmişti. Yalnız Heyet-i Vekile bir türlü karar veremiyordu. Nihayet Vehbi Bey Heyet-i Vekile'nin Konya için beni münasip gördüğünü söyledi. Fethi Bey'e yazmışlar, o da "Suret-i katiyede adem-i muvafakat" [kesinlikle ret] cevabı vermiş. Nihayet Mustafa Kemal Paşa Fethi Bey'in muvafakatini aldı. Vilayetin maaşı, müsteşarlık maaşından daha azdı. Bu tayinin ceza telakki edilmemesi için maaşlar müsavi oluncaya [eşitleninceye] kadar müsteşarlık uhdemde kalmak üzere Konya vali vekilliğine tayin edildim.

Birkaç gün içinde işlerimi bitirdim. Ellişer liradan iki yük, altmışar liradan iki binek (yaylı) araba tutarak Mart'ın 7'nci Salı günü 8 buçukta Konya'ya hareket ettik. Yolda bindiğimiz arabanın atları ürktü fakat hamdolsun bir kaza olmadı. İlk geceyi Bâlâ'nın Vezir köyünde, ikinci geceyi Mandıra köyünde, üçüncü geceyi Ilgın'da (Konya), dördüncü geceyi de Tutup köyünde geçirdik. Bu köy halkı esasen kasabalı, seferberlikten sonra kasabaya dönmemişler. Temiz bir odada köylülerle uzunca görüştüm. Beşinci günü öğleden bir saat sonra Konya'ya vardık. Allah'ın tevfiki ile muvaffakiyet ümit ediyordum.

İAŞE KONUSUNDA MUSTAFA KEMAL VE İSMET PAŞALARIN GÖRÜŞLERİ

Mart'ın 11'inci Cumartesi günü Konya'da Allah'ın inayetiyle işe başladım. Hemen mübayaat [alımlar] komisyonundaki işlere baktım. Konya'daki devairi [daireleri], hassaten [özellikle] asker mübayaa işlerini tetkik ettikten sonra ayın 17'nci Cuma günü sabahleyin Akşehir'de bulundum. Kaymakamı ve belediyeyi ziyaret ettim. Öğleden sonra İsmet Paşa'yı gördüm, konuştuk. Meselelerin kısm-ı azamını [büyük kısmını] hallettik ve mutabık kaldık. İş paraya kaldı. Öğleden sonra Mustafa Kemal Paşa'yı da ziyaret ettim. Gece yemekte beraberdik. Para için kendileri de Ankara'ya yazdılar.

O gece yemekte Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve ben iaşe vaziyetini teferruatıyla konuştuk. Ekmek için, bilhassa vilayeti gördükten sonra telaş edilmemesi lazım geldiğini söyledim. Bu kanaati nereden edindiğimi sordular.

"Evet öyle" dedim. O seneki tadat [sayım] neticesini söyledim. Bir buçuk milyon küçükbaş hayvan sayılmıştı. Bunun dişi ve erkek nispetini, yavruların miktarını, yalnız yavru ve ıskarta çıkacak yaşlıların miktarını söyledim. Hiç esasa dokunmadan, koyun ve keçi ile cephenin et ihtiyacının temin edilebileceğini ve ayrıca sığır eti tedarik etme imkânı olduğunu da izah ettim. İkisi de kani ve memnun oldular, teşekkür ettiler.

---

katıldı. Ocak 1921'de Konya valiliğine atandı. 1922'de Buhara elçiliğine tayin edildi, ancak Sovyetlerin Buhara'ya girmesi üzerine bu göreve başlayamadı. Kurtuluş'tan sonra Askerî Temyiz Mahkemesi ikinci başkanlığında bulundu. Ekim 1931'de emekli oldu.

Arpaya gelince, Konya vilayetinin arpa mahsulü miktarını arz ettim. Ahalinin hayvanlarına yalnız zer'iyat [ekim] mevsimlerinde ve hasatta arpa yedirdiğini, diğer zamanlarda arpa vermediklerinden arpa ekmediklerini, bu sebeple arpanın buğdaydan dün [az, aşağı] olduğunu anlattım. Bu sebeple ordu ihtiyacının Konya'dan tedarikinin mümkün olmadığını ilave ettim.

Mustafa Kemal Paşa "O hâlde ne yapmamızı teklif ediyorsunuz?" dedi.

Sırası açıldı, "Romanya'dan bir vapur arpa getirmek" dedim.

Düşündüler, taşındılar, İsmet Paşa "Ben harice arpa için para veremem, başka bir çare bulunuz" dedi. Ben de arpa yerine bir miktar fazla buğday verebileceğimi ilave ettim.

İAŞE SORUNUNUN ÇÖZÜMÜ

Ertesi gün Akşehir'de vilayete ait işlerle meşgul oldum. İsmet Paşa'ya veda ettim. Mustafa Kemal Paşa'nın ziyaretine gittim. İdare hakkında uzun bir münakaşada bildiklerimi söyledim. Gece yarısında Akşehir'den hareketle Ilgın'a geldim. O gün Ilgın'ı dolaştım. İaşeyi kontrol ettim. Gece yemeği süvari kolordusu komutanı Fahrettin[106] Paşa ile karargâhında yedik, konuştuk. Ertesi gün Kadınhanı'na vardım, o günü orada geçirdim. Kadınhanı verimli kazalardan olduğu için kaymakamı ile iaşe hakkında uzun konuştum. Ertesi günü Sarayönü'ne vardım. Nakliyat meselesini tetkik ettim. Gece de Konya'ya döndüm.

Nisan'ın 1'inci günü akşamüzeri Mustafa Kemal Paşa, Rus sefiri Aralof[107] ve Azerbaycan sefiri Abilof[108] ile beraber Konya'ya geldiler. Mutantan [gösterişli] bir suretle istikbal edildiler [karşılandılar]. İhzar olunan [hazırlanan] eve götürüldüler. Gece fener alayı oldu ve beraber yemek yedik. Sefirler dört gün kaldılar ve Nisan'ın 4'ünde hareket ettiler. Mustafa Kemal Paşa Konya'da kaldı. Ankara'dan ancak Nisan'ın 6'sında yüz bin lira geldi. Alacaklılara biraz tevziat yapabildim [dağıtabildim].

---

106 Fahrettin Altay (1880-1974): İşkodra'da doğdu. Erzincan Askerî Rüştiyesi ve Erzurum Askerî İdadîsi'nin ardından Mart 1897'de Harp Okulu'na girdi. 1902'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve Erzincan'daki 4. Ordu'ya tayin edildi. Mart 1905'te Kolağası rütbesiyle 4. Ordu Karargâhı'na atandı. 1906'da Diyarbakır Redif Tümeni kurmaylığında görevliyken II. Abdülhamit aleyhtarlığı yaptığı gerekçesiyle Bitlis'e sürüldü. Meşrutiyet'in ilânından sonra 4. Ordu kurmaylığına tayin edildi. Eylül 1915'te Harbiye Nezareti müsteşarlığına getirildi. Haziran 1917'de 26. Tümen komutanlığına atandı ve Filistin cephesine gönderildi. Mayıs 1918'de ve Ekim 1919'da, Filistin yenilgisinden sonra karargâhı Konya'ya taşınan 12. Kolordu'nun komutanlığına atandı. Buradayken Millî Mücadele'ye bağlılığını bildirdi. II. İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar muharebelerinde bulundu. Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Eylül 1921'de mirlivalığa yükseltilerek 5. Süvari Kolordusu komutanlığına getirildi. Ekim 1924'te 2. Ordu müfettişliğine atandı. Temmuz 1943'te Yüksek Askerî Şûra üyeliğine seçildi.

107 Semyon Aralov (1880-1969): Sovyet Rusya elçisi.

108 İbrahim Abilov (1881-1923): Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti elçisi.

Nisan'ın 7'sinde İsmet Paşa, Fahrettin Paşa ile Asım[109] Bey geldiler. At yarışlarında bulundular.[110] Bu arada İsmet Paşa'nın bilhassa idare âmirleri hakkında birçok suallerine maruz kaldım. Aradan dört seneye yakın bir zaman geçtiği için yeni idare âmirlerini tanımadığımı söyledim. Eskilerden bahis buyurdular. Bildiklerimi, müsteşar iken elimden geçen vak'aları zikrederek arz ettim. "Bunları öğrendim, fakat benim bugünkü idare âmirlerim bunlardır, başkalarını bulamadım. İdareye çalışacağım" buyurdular.

Maaşat [aylıklar] meselesini çok uzun konuştuk. Ben cepheden maada geridekilerin müsavi surette maaş almalarının idarî bakımdan çok muvafık olacağını misaller ile anlattım. Dâhiliye Nezareti müsteşarı iken mülhakattan [civardan] gelen ve hatırımda kalan telgraflardan anladıklarıma göre böyle olmazsa anarşi olacağını, memur ve hassaten asayiş memurlarının kendi ailelerini yaşatmak için fena yollara sapacaklarını söyledim. Bunları dikkatle dinledi ve Ankara'ya avdetinde [dönüşünde] bununla meşgul oldu. Semeresi de görüldü. Nihayet cepheye civar ve cepheye hizmet ile mükellef olan yerler, cepheden üç aylık geri kalarak maaşlarını almaya başladılar.

Paşalar vazifeleri başına döndüler. İki gün sonra Hamdullah Suphi[111] Bey de geldi. Mustafa Kemal Paşa da kaldı. Nisan'ın 11'inde Mustafa Kemal Paşa Ilgın'a kadar gitti. Ertesi günü Garp Cephesi mübayaat hakkındaki kararını ve tertibatını tebliğ etti.

Nisan'ın 13'ünde Karaman tariki ile Ereğli'ye gittim. Orada da at koşusu oldu. İaşe hakkında icap edenlere tebliğde bulundum ve ayın 15'inde Sulta-

---

109 Asım Gündüz (1880-1970): Kütahya'da doğdu. 1899'da Harp Okulu'na girdi ve 1905'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olarak 4. Ordu emrine verildi. 1908'de Erkân-ı Harbiye Dairesi 1. Şube'ye atandı. 1909'da eğitim için Almanya'ya gönderildi. 1911'de 10. Kolordu karargâhına atandı. Balkan Savaşı'nda Harekât Şubesi'nde görev yaptı. Mayıs 1917'de 3. Kolordu kurmay başkanlığına getirildi. Sina cephesinde bulundu. Şubat 1918'de 48. Tümen komutanlığına getirildi. Ekim 1918'de İngilizlere esir düştü. Temmuz 1920'de Erkân-ı Harbiye Dairesi 2. Şube müdürlüğüne atandı. Ağustos 1921'de Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. Ağustos 1921'de Batı cephesi komutanlığı kurmay başkanlığına atandı. Eylül 1923'te Genelkurmay 2. Başkanlığı'na getirildi. 1943'te Yüksek Askerî Şûra üyeliğine seçildi.

110 Konya'da yayımlanan *Babalık* gazetesinin duyurduğu şekliyle, İlkbahar At Koşuları, "Vali Vekili Mustafa Abdülhalik Beyefendi Hazretleri'nin riyaset-i âlileri ve Garbi/Anadolu Menzil Müfettişi Erkân-ı Harb Miralaylarından Kâzım Beyefendi'nin himayeleri tahtında" ve "Hilal-i Ahmer ve Darüleytam menfaatine" yapılmıştı. Bkz. Seyit Küçükbezirci, "At yarışları, atçılık ve Konya", www.memleketim.com.tr.

111 Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966): İstanbul'da doğdu. Kısıklı, Altunizade ve Numune-i Terakki okullarından sonra devam ettiği Mekteb-i Sultanî'den 1904'te mezun oldu. 1905'te Reji İdaresi Tercüme Kalemi'nde çalışmaya başladı. *Servet-i Fünun*, *Resimli Kitap* gibi mecmualarda yazıları yayımlandı. Fecri Ati hareketi içinde yer aldı. 1909'da İstanbul Şehremaneti tercümanlığına atandı, Darülmuallimin ve Darülfünun'da dersler verdi. Üyesi olduğu Türk Ocağı'nda çalıştı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Antalya mebusu olarak katıldı. İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçti. Aralık 1920'de Maarif vekilliğine seçildi. TBMM II. ve III. Dönemlerinde İstanbul mebusu olarak yer aldı, Maarif Vekâleti'nde bulundu. Haziran 1931'de Bükreş elçiliğine atandı. Aralık 1944'te yurda döndü. 1946 seçimlerinde CHP'den İstanbul milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden Manisa bağımsız milletvekili olarak Meclis'e girdi.

niye tariki ile Konya'ya döndüm. Akşehir, Ilgın, Kadınhanı, Ereğli ve Karaman kaymakamlarına telgraf ile tebligatta bulundum ve ertesi gece Akşehir'e hareket ettim. Konya'da iken Başkumandan Paşa'dan paranın cephe emrine itası [verilmesi] hakkında telgraf aldım. Bundan sonra mübayaanın muntazam olacağı anlaşılıyordu. İsmet Paşa ile görüştüm. Hemen avdet ettim. Yolda Ilgın ve Kadınhanı kaymakamları ile görüştüm. Kendilerine mübayaat için para gönderdim. Nisan'ın 19'unda 10.000 kuruş maaşla Konya valiliğine tayinim hakkında Vekâlet'in tebliğini aldım.

Bir taraftan vilayet merkezinde mübayaa işlerini yoluna koyarken diğer taraftan mülhakatı dolaşarak iaşe vaziyetini tetkike başladım. Nisan'ın 24'ünde Beyşehir'e gittim. Ertesi günü Seydişehir'e uğradım. Saray'a, Bozkır'a gittim, bir gün sonra da Bozkır'dan Çumra'ya geldim. Ayın 28'inde Konya'ya döndüm. Maliye eski borçlar için biraz para gönderdi. Onlar da istihkak [hak] sahiplerine dağıtıldı.

Mayıs'ın 8'inde mübayaat için yanımızda epey para olduğu hâlde menzil müfettişi Miralay Kâzım Bey ile beraber Niğde'ye doğru yola çıktık. Yolda tevakkuf ettiğimiz [durakladığımız] istasyonlarda mübayaa için memurlara emirler verdim. Ertesi günü Niğde'ye vardık. Niğde'de bir gün kaldıktan ve mutasarrıf beyle görüştükten sonra ertesi günü bu tarikle Aksaray'a vardık.

Aksaray'da mutasarrıf Sabri Bey'di. Kendisine mübayaa için çok para getirdiğimi, ambarlarındaki milyonlarını birden alacağımı söyledim. Mutasarrıf bey şaşaladı. Ambarlarında milyonlar olmadığını, satın alınabilecek az mevadd [maddeler] olduğunu musirren [ısrarla] söyledi. Menzil müfettişinin yüzüne baktım, o da şaşkındı. Menzil müfettişi cepheye verdiği raporda burada satın alınacak milyonlar olduğunu yazmıştı. Nihayet mesele anlaşıldı. Menzil müfettişi mahcuz [haczedilmiş] a'şâr ambarlarının mevcudunu cepheye bildirmiş. O tarihten sonra mültezimin borçlarını vermedik.[112] Haczi kaldırmışlar ve mallarını da Ankara'ya naklettirerek satmışlardı. Binaenaleyh a'şâr ambarları bomboş idi. Satın alınabilecek şeyler için para bıraktık.

Mayıs'ın 12'sinde hareket ile o gün Konya'ya vardık. Hemen icap eden yerlere telgraflarla yeniden tebligatta bulundum, para gönderdim. Ertesi günü de Akşehir'e hareket ettim. Akşehir'de karargâhta not ettiğim mevaddı müzakere ettik, mutabık kaldık. Ben de ertesi günü Konya'ya döndüm. Mayıs'ın

112 Kurtuluş savaşı süresince Ankara hükümeti, 1919 itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan malî sistemi ve vergi usullerini aynen devam ettirmiş, toplanan vergilerin yalnızca nisbetlerinde değişiklikler yapılmıştır. 1919 itibarıyla %12 oranında tahsil edilen a'şâr da, önceden olduğu gibi ihale yoluyla vergi toplama hakkını elde eden mültezimler aracılığıyla toplanmaya devam etmiştir. Bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları* (Ankara, 1990), s. 98-99.

19'unda İsmet Paşa Konya'ya geldi. Hükümette [hükümet konağında] yine uzun uzadıya görüştük ve Mayıs'ın 22'sinde avdet etti.

VALİNİN DEĞİRMENCİLİĞİ SAYESİNDE MENZİL KALDIRILIYOR

Vilayet zer'i [ekini] yağmursuzluktan sıkıntıda idi. Nihayet hem merkezde hem de mülhakatta yağmurlar yağdı. Mayıs'ın 29'unda Maliye vekili Hasan Fehmi[113] Bey geldi. Un meselesini görüştüm. Bu meselenin bir an evvel hallini arzu ettiğini söyleyerek Adana'ya gitti. İsmet Paşa ayın 31'inde oto drezin ile geldi. Hükümette konuştuk. Fahri [Fahrettin] Paşa bir ekmek numunesi getirdi. İsmet Paşa, Fahri Paşa, menzil müfettişi Kâzım Dirik, Rüştü[114] Paşa ve ben bulunuyordum. Ekmek çok fena, içi yemyeşil. Fahri Paşa menzilden şikâyet etti. Menzil müfettişi kara değirmenlerinin paçallarından böyle olması ihtimalinden bahsetti. Ben ve Rüştü Paşa verdiğimiz buğdayların bizde mahfuz olduğunu ve bizim verdiğimiz buğdaylardan böyle un ve ekmek yapılamayacağını izah ettik.[115]

Nihayet İsmet Paşa, "Beni bu vaziyetten kurtar" dedi.

"Buğday yerine un veririz" dedim.

Bir ekmek numunesi yaptırdım, gösterdim, beğendi. Şu mütalaayı ileri sürdüm. Verilecek un düz kırma olacak, muayyen miktarda rutubeti ve kepeği bulunacak. Bunlar bir askerî kimyager tarafından muayene edilecek. Un çuvalları piyasaya çıkmadığı gibi fabrika çuvalı ağzında kurşun mühür bulunacak ve çuvalın üzerinde muayene eden kimyagerin ismi yazılı bulunacak. Bu un, kara değirmen unları ile karıştırılmayacak. Hepsini kabul

---

113 Hasan Fehmi Ataç (1879-1961): Gümüşhane'de doğdu. İktisat ve Maliye öğrenimi gördü. Mayıs 1912'de Gümüşhane mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi. İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçti. Mayıs 1920'de Gümüşhane mebusu olarak Meclis'e katıldı. Nisan 1922'de Maliye vekilliğine seçildi. Ağustos 1923'te kurulan Fethi Bey kabinesinde Maliye vekilliğini korudu. Kasım 1924'te Fethi Bey kabinesinde Ziraat vekilliğine getirildi. 1950 seçimlerine kadar Gümüşhane milletvekili olarak Meclis'te yer aldı.

114 Mehmet Rüştü Sakarya (1877-1951): İstanbul'da doğdu. 1895'te Harp Okulu'ndan mezun oldu ve 12. Alay'ın emrine verildi. 1897'de Türk-Yunan savaşına katıldı. Eylül 1911'de 1. Kolordu 6. Alay komutanlığına tayin edildi. Trablusgarp savaşına katıldı. Balkan Savaşı'nda I. Çatalca Muharebesi'nde yer aldı. Ocak 1913'te 16. Tümen komutanlığına tayin edildi. Tümeniyle Çanakkale, Filistin ve Gazze muharebelerinde çarpıştı. Yıldırım Orduları Grubu'nun Nablu muharebesinde Eylül 1918'de İngilizlere esir düştü. Kasım 1920'de Tetkik ve Tasnif Komisyonu'na atandı. Temmuz 1921'de Anadolu'ya geçti ve 61. Tümen komutanlığına tayin edildi. Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra mirlivalığa yükseltildi. Ekim 1921'de Konya Bölge komutanlığı ve 4. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti reisliğine getirildi. 1923'ten itibaren Millî Müdafaa Vekâleti dâhilinde askerî hâkim olarak görev yaptı. 1933'te Askerî Yargıtay üyeliğine seçildi. 1934'te emekliye ayrıldı.

115 9 Ekim 1921 tarihli Mükelleflyet-i Ziraiyye Kanununun Suret-i Tatbikine Dair Nizamname'ye göre her mahâlde teşkil edilmesi öngörülen mükelleflyet-i ziraiye heyetleri, en büyük mülkiye memurunun riyasetinde ahz-ı asker reisi, ziraat fen memuru, jandarma kumandanı ve yörenin iki ileri geleninden müteşekkil olacaktı.

buyurdular. Fabrikacılarla 2 Haziran 1922'de çuvalı 690 kuruşa 600 bin çuval için kesiştik.[116]

O günü İsmet Paşa avdet ettiler, istasyonda hareketten evvel Kâzım (Dirik) Bey'e "Bu un meselesi nasıl olacak?" diye sordu.

Dirik, "Bir haftaya kalmaz cephe aç kalacak" diye cevap verdi.

[İsmet Paşa] Bana döndü, "Ne dersin?" dedi.

"Şimdiye kadar aldığınızdan daha iyi ve daha fazla alacağınıza emin olun" dedim. Tren de hareket etti.

Kâzım Bey, "Sizi göremedim" dedi.

"Beni Halep'ten iyi tanırsınız, bu dakikadan itibaren ben değirmenciyim. Dediğim gibi olacağına kanaatim vardır. Allah'a ısmarladık" dedim.

Bugünden itibaren hakikaten değirmenci oldum. Değirmenlerin eleklerini değiştirdim. Hepsinde tek elek bıraktım. Konyalılar biraz söylendiler, nihayet işe koyuldular. Haziran'ın 5'inde Maliye vekili Adana'dan döndü ve 6'sında gitti. Değirmencilerle ilk mukaveleyi ayın 8'inde imzaladım.

Bir grup bana günde 638 çuval verecekti. Benim cepheye vereceğim miktar 80 tondu. Onun için vilayette ne kadar değirmen varsa hepsini görmek ve mukaveleye raptetmek icap etti [bağlamak gerekti]. Un teslimatı Haziran'ın 10'unda başladı. Keyfiyet una tahvil edilince menzil müfettişliği ilga edildi [lağvedildi]. Kâzım Bey'e izin verildi. Cephe kurmay ikinci reisi Osman Zati[117] Bey muvakkaten menzil umurunu tedvire [işlerini idare etmeye] başladı.

Nihayet Konya menzilinin iç yüzünü ve benim niçin Konya'ya gönderildiğimi pek geç anladım. Konya mebusları menzilin geniş teşkilatından çok şikâyette bulunuyorlardı. Galip Paşa da yukarıda dediğim gibi gitmeden evvel Vekâlet'e bir telgraf vermiş, iaşenin iyi gitmediğini, cephenin erzaksız kalması ihtimalini zikrettikten sonra bu işlerin düzelmek ihtimali olmadığını bildirmişti. Binaenaleyh şahsen tanımadığı hâlde mıntıkada çalıştığını bildiği, gıyaben tanıdığı ve bu işlerle çok uğraşmış olan Vekâlet müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'in Konya'ya gönderilmesinin çok muvafık olacağını bildirmişti. Vehbi Bey şifreyi bana göstermedi, ben bu şifrenin aslını Konya'da iki

---

116 1916 tarihli Tevhid-i Meskukat Kanunu uyarınca 100 kuruş = 1 lira olduğuna göre, Abdülhalik Bey unun çuvalına 6,90 lira verecek demektir. Mütareke İstanbul'unda şehrin iaşesi için Eylül 1918'de un tüccarlarıyla pazarlık eden İaşe nazırı Celâl Muhtar Bey, tüccarların 18 liraya imal ettikleri bir çuval un için hükûmetten cinsine göre 25 ilâ 30 lira talep ettiklerinden yakınıyordu. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918* (İstanbul, 2012), s. 508.

117 Osman Zati Korol (1880-1946): İzmir'de doğdu. 1904'te Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'u bitirdikten sonra devam ettiği Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden 1907'de mezun oldu. Kurmay stajı için 3. Ordu emrine verildi. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı'nda görev aldı. Aralık 1920'de Ankara'ya geçti ve kurmay başkanlığına atandı. Ekim 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı'nda kurmay ikinci reisliğine tayin edildi. Kasım 1922'de Millî Müdafaa Vekâleti Harbiye Dairesi başkanlığına getirildi. 1925'te Askerî Fabrikalar genel müdürlüğüne getirildi. 1936'da Askerî Yargıtay üyeliğine seçildi.

ay sonra görebildim. Yalnız Heyet-i Vekile'de Konya vilayeti namzetlerinden bahis olunurken Galip Paşa'nın telgrafını okumuş.

Fevzi[118] Paşa da, "Ben müsteşarla çalışmadım, fakat askerî işe meselelerinde çok muvaffak olduğunu işittim. Eğer onu Konya'ya gönderirseniz ve işeyi üzerine alırsa ben de menzil müfettişliğini küçültür ve herkesin şikâyet ettiği büyük teşkilatı dağıtırım" demiş. Anlaşılan Mustafa Kemal Paşa bunu muvafık görmüş ve Fethi Bey'i ikna etmişti.

Nitekim fiiliyatta da böyle oldu. Menzilin geniş teşkilatı çok küçültüldü. Fazla subay ve hayvanlar cepheye alındı. O suretle cephenin hayvan ve araba noksanı da kısmen ikmal edildi [tamamlandı]. Ben cephenin ununu, etini ve yemlik ile yemekliğini veriyordum. Et ve un tamamdı, fakat yemeklik ve yemlik ne kadar varsa o kadar verebiliyordum.

İSMET PAŞA İLE İAŞE MÜNAKAŞASI

Vilayetteki değirmenlere bizzat gidiyordum. Haziran'ın 15'inde Çumra'ya gittim, oradaki değirmenleri gördükten sonra Karaman'a geçtim. Karaman'da Millî Müdafaa vekili Kâzım[119] Paşa'nın telgrafını ve Behiç[120] Bey'in davetini

---

118 Fevzi Çakmak (1876-1950): İstanbul'da doğdu. Kuleli Askerî İdadîsi'nin ardından 1893'te Harp Okulu'na girdi. 1898'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve Erkân-ı Harbiye Dairesi 4. Şube'ye atandı. Nisan 1899'da 3. Ordu emrine verildi. 1910'da Mürettep Kosova Kolordusu kurmay başkanlığına atandı. 1911'de Garp Ordusu kurmay başkanlığına getirildi. Eylûl 1912'de Vardar Ordusu Komutanlığı 1. Şube müdürlüğüne tayin edildi. Aralık 1914'te 5. Kolordu komutanlığına, Eylûl 1916'da 2. Kafkas Kolordusu komutanlığına atandı. Ekim 1917'de 7. Ordu komutanlığına getirildi, hastalığı nedeniyle görevine başlayamadığı için yerine Mustafa Kemal atandı. Aralık 1918'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine atandı. Şubat ve Mart 1920'de Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde Harbiye nazırlığına getirildi. Nisan 1920'de Anadolu'ya geçti, Kozan mebusu olarak Meclis'e girdi ve Millî Müdafaa vekilliğine seçildi. Ağustos 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumi vekilliğine seçildi. Vekâletin kaldırılarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin oluşturulmasıyla Genelkurmay başkanlığına getirildi ve 23 yıl bu görevi sürdürdü. Ağustos 1946'da Demokrat Parti listesinden Meclis'e girdi. 1948'de Millet Partisi'nin kuruluşunda yer aldı.

119 Kâzım Özalp (1882-1968): Köprülü'de doğdu. Üsküp Askerî Rüştiyesi ve Manastır Askerî İdadîsi'nin ardından 1900'de Harbiye Mektebi'ne girdi. 1905'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve 3. Ordu emrine verildi. Bu dönemde Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. 1908'de Serez Redif Fırkası Erkân-ı Harbiyesi'ne atandı. 31 Mart ayaklanmasında Hareket Ordusu'nda yer aldı. 1910'da Mahmut Şevket Paşa'nın karargâhında görev aldı. 1912'de Vardar Ordusu Erkân-ı Harbiyesi'ne tayin oldu. Mart 1914'te Van Jandarma Alayı kumandanlığına atandı, burada Seyyar Jandarma Fırkası'nı teşkil etti. İzmir'in işgalinden sonra Millî Mücadele'ye katıldı. Nisan 1920'de Karesi mebusu olarak Meclis'e girdi. Haziran'da İzmir Kuzey Cepheleri kumandanlığına atandı. Ağustos 1921'de Mürettep Kolordu kumandanlığına tayin oldu. Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından generalliğe terfi etti. Ocak 1922'de Millî Müdafaa vekilliğine seçildi. Kasım 1924'te Meclis başkanlığına seçildi. 1935'e kadar bu görevde kaldı. 1954 seçimlerine katılmayarak siyasetten çekildi.

120 Behiç Erkin (1876-1961): Anadolu-Bağdat Demiryolları Umum Müdürü. İstanbul'da doğdu. Askerî Rüştiye ve Askerî İdadî'den sonra devam ettiği Harp Okulu'nu 1898'de bitirdi. 1901'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. 1902'de Selanik 15. Topçu Alayı emrine verildi. 1910'da Demiryolu Askerî Komiserlik görevine atandı. Balkan Savaşı'nda Selanik'te Yunan kuvvetleri tarafından esir alındı. 1913'te

aldım. Ertesi sabah oto drezin ile Konya'ya ve oradan Azari'ye geldim. İsmet ve Kâzım Paşalar geç geldiği için hattın açılma programı tehir edildi.[121] Ayrantepe'ye kadar dekovil ile gittik. Geceleyin orada kaldık, üşüdük. İsmet Paşa ile şiddetli bir münakaşamız oldu.

Paşa yüksek sesle söylenince, ben üzerime alındım, canım sıkıldı. "Ne bağırıyorsunuz? Vilayet taahhütlerini günü gününe yapmıyor mu?" dedim.

"Vilayetten şikâyetim yok" dedi.

İsmet Paşa, un meselesinden memnun olduğu için Akşehir'de iaşeden konuşurken "Yağı da senden isterim" demişti. Cephenin köylerden ucuz tereyağı almakta olduğu cihetle benim böyle bir yağ verme imkânımın olmadığını, köylerden alınan ve adı güya tereyağı olan yağın içinde çok mevadd-ı ecnebiye [yabancı maddeler] bulunduğunu ve fiyatın ucuz olduğunu zikrettim. Israr ettiler. Benim vereceğim yağın erimiş, kaynatılmış, sızdırılmış yağ olacağını, içinde mevadd-ı ecnebiye bulunmayacağını ve fiyatının da laakal kıtıatın [en azından kıtaların] aldığı yağın iki misli olacağını söyledim. Kabul buyurdular. Yağ tenekelere konulduktan sonra bir askerî doktorun muayene etmesinin ve tenekenin üzerinde muayene tarihi ile doktorun ve müteahhidin isimlerinin sabit boya ile yazılmasının lüzumunu ilave ettim. Fazla kayıtlara neden lüzum gördüğümü sordular. Bitlis'te başıma gelenleri arz ettim. Bunu da kabul ettiler.

CEPHENİN BİTMEYEN ŞİKÂYETLERİ

Yağın şeraitini [şartlarını] ilân ettik. O zamana kadar Konya'da böyle bir yağ yapan olmadığı için kimse müşteri çıkmadı. Ereğli'den bir talip çıktı. Fakat istediği fiyat köy tereyağı fiyatının iki mislinden biraz fazla idi. Kabul ettim ve mukavelesini yaptım. Verilen yağın nefasetinden [güzelliğinden] ve kalorinin tamlığından dolayı ekmekten aldığım dualar kadar askerden dua aldım. Benim de en büyük hazzım, askerin kursağına benim elimle giden malın iyi olmasını temin edebilmekti.

Birinci Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa'dan sıkılıyordum.[122] İaşe için gönderdiğim parayı kendiliğinden maaşa vermiş, iaşeyi sıkıntıya sokmuştu. Ben nasıl düzelteceğim diye çok sıkılıyorum. İaşe üzerinde görüşerek Azari'ye döndük ve gece hareket ederek Kâzım [Özalp] Paşa ile beraber sabahleyin erkenden Konya'ya geldik.

Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne atandı. Temmuz 1920'de Anadolu-Bağdat Demiryolları Umum Müdürlüğü'ne tayin edildi. 1926'ya kadar bu görevi sürdürdü. Ocak 1926'da Nafıa vekilliğine seçildi. 1928'de Budapeşte elçiliğine atandı. 1939'da Paris büyükelçiliğine getirildi.

121 Birinci Ordu'nun iaşesi için Azari köyünden Piribeyli istikametine yapılan dekovil hattının temel atma töreni. Hat, 17 Eylül 1922'de resmî törenle açılmıştır.

122 Ekim 1921'de Batı Cephesi'nde yeni bir kumandanlık kurularak 1. Ordu oluşturuldu. 1. Ordu'nun kumandanlığına Malta'dan dönen Ali İhsan Sabis getirildi.

Kâzım Paşa Adana'ya gitmekten sarfınazar ederek [vazgeçerek] Konya'dan Ankara'ya avdet etti. Ben de ertesi günü Sultaniye tariki ile Ereğli'ye vardım. Orada değirmencilerle 100 kiloluk beher çuvalı 1.000 kuruşa mukavele akdettim. Yağcıların imalathanesine gittim. Müteahhit, "Vali bey" dedi, "bundan sonra erimemiş yağ bize haram oldu." Bir yığın göstererek "Bakın, içinden neler çıkıyor! Bu yağı biz nasıl yiyorduk şaşıyorum. Böyle olmasa idi, size bu yüksek fiyatla yağ verir mi idik? Maksadımız askerin kalorisinin hesap olunduğu gibi verilmesi. Siz de anlıyorsunuz ki bu yağı yiyen asker size dua edecektir" dedi.

Ereğli'de iki gün kaldıktan sonra öteki gün kara yolundan avdet ettim. Ayrancı'da bir gün kaldıktan sonra öğleden evvel Karaman'a vardım. Biraz Karaman'da tevakkuf ettim [durakladım]. Akşam Konya'ya geldim. Dört gün Konya'da kaldıktan sonra Haziran'ın 27'sinde Akşehir'e gittim. İstihkâm kıtalarının hakiki talimleri vardı.[123] [İsmet Paşa ile] gece beraber yemek yedik, çok konuştuk. Yeni Adana valisi Hacı Âdil [Arda] Bey'i Pozantı'ya davete karar verdik.

Ertesi günü karargâhta cephenin şikâyetlerini dinledim. Şikâyetlere rakamlarla cevap verdim. Hesap neticesinde ben alacaklı çıktım. Hemen her zaman karargâhta böyle sahneler oluyordu. İsmet Paşa da "Hiçbir vakit biz haklı çıkmadık, daima Vali Bey haklı çıkıyor" diye kurmay ikinci reisine [Osman Zati Korol] çıkıştı.

Ben, "Verdiklerim askerlerce alındıktan ve bana alındı ilmühaberi geldikten sonra parasını veriyorum ve onu teslim kaydediyorum. Eğer asker teslim almadan teslim mazbatasını veriyorsa onu bilmem, değilse hesaplarımda yanlışlık olamaz" dedim.

Akşehir'de bir ordu emr-i yevmisini [günlük emrini] İsmet Paşa'ya göstererek bu emrin ordu menfaatine muvafık olmadığını izah ettim. Dikkatle okudu, nokta-i nazarıma iştirak etti [görüşüme katıldı]. Kurmay reisi Asım (Gündüz) Bey'i çağırarak bu emrin tashihini söyledi.

Asım Bey durakladı, "Cephe emri" dedi.

Paşa, "Evet, cephe emri. Cephe kumandanı da «Ben hata ettiğimi görüyorum, hatada ısrar edemem» diye imza edecek. Hemen dediğimi yapınız" dedi.

28 Haziran'da oto drezin ile Akşehir'den hareketle akşamüzeri Konya'ya geldik. Üç buçuk saat kaldıktan sonra Pozantı'ya yollandık. Ancak öğleden bir saat evvel Pozantı'ya varabildik. Hacı Âdil Bey'i orada hazır bulduk. Mükellef bir salon vagonla gelmişti. Onun vagonunda toplandık, konuştuk. Mutabık kaldık. Büyük zorumuz arpa idi. Adana'da hasat başlamıştı. Yeni

123 Büyük Taarruz'un hazırlıkları sürerken İsmet Paşa tarafından yapılan teftiş ve talimler.

hasadın arpasından istifade etmek istiyorduk. Pozantı'da dört saat kaldıktan sonra öğleden sonra 3'te oto drezinle hareket ederek gece yarısı Konya'ya geldik. İsmet Paşa iki gece bir gün Konya'da kaldıktan ve iaşe tedbirlerimizi beraberce yaptıktan sonra Akşehir'e avdet etti.

"BURAYA VALİ NASIL GELİR?"

Temmuz'un 6'sında yanımda eski menzil müfettişi Kâzım Bey olduğu hâlde Kızılören nahiyesine gittim. Ekin vaziyetini inceledim. Konya'ya avdetimde Dâhiliye vekili Fethi Bey'den şahsıma bir telgraf buldum: "Yarın maaile [bütün aile] Konya'ya hareket ediyorum" diyordu. Fethi Bey ancak Temmuz'un 7'nci Cuma günü ikindiüstü gelebildi. Eşyası gelmediğinden o gece Konya'da kaldı. Ertesi günü ayın 10'unda Mersin'den hareket edecek vapura yetişebilmek için Konya'dan ayrıldı.[124]

Temmuz'un 10'unda Konya'dan Kozanlı'daki Hacı Mustafa Efendi'nin un fabrikasına gitmek için ayrıldım. Evvela Zıvarık[125] nahiye merkezine uğradım. Müdürü uykuda buldum. Mahsulat zararsız, buğday iyi. Ahali burçak ve arpa hasadına başlamıştı. Oradan İnevi'ne, iki saat ekin vaziyetini inceledikten sonra Yeniceoba'ya da uğradım. Biraz kaldıktan sonra gece Kozanlı'daki fabrikaya geldim. Kozanlı fabrikasının kabiliyetini, mevcudunu, millî müdafaanın bu fabrika ile alakası olmadığını anladım. Cephe karargâhına zaten uğrayacağım, bu fabrikanın da işini hallettim.

Erkenden Kozanlı'dan ayrıldım, Yenice nahiye merkezine uğradım. Oradan tamamen tuz çölü içinden yürüyerek Reşadiye'ye geldim. Reşadiye Sibirya'dan gelen göçmenlerin köyü idi. Seyyah Reşit Efendi'yi orada gördüm. Köyün kenarındaki pınar başında biraz eğlendikten sonra yoluma devam ettim. Sülüklü ve Hatırlı nahiye merkezine uğradım. Müdürün odasına girdim, selamladım oturdum.

Biraz öteden beriden konuştuktan sonra ihtiyarca olan müdür sordu, "Siz hangi müfettiş olacaksınız? Nereden geliyorsunuz?" dedi.

"Konya'dan geliyorum. Ekinlerin vaziyetini anlamak ve mevcudu teftiş etmek için geldim" dedim.

"Memuriyetiniz nedir?" diye sordu.

"Konya valisiyim" dedim.

Birden yerinden fırladı, "Konya valisi karşımda ha!"

"Evet" dedim, "neden şaşırdınız?"

"Buraya vali nasıl gelir? Nereden gelir? Şaşırmaz olur muyum!"

---

124 Dâhiliye vekili Fethi Bey, Paris ve Londra'da temaslarda bulunmak üzere Ankara'dan ayrılarak Avrupa'ya gidiyordu.

125 Zıvarık (Altınekin): Konya merkeze bağlı nahiye.

Ben, "İşimize bakalım. Siz sorduklarıma cevap veriniz" dedim. Mümkün olduğu kadar cevaplar aldıktan sonra müdüre veda ederek oradan ayrıldım. Nahiye müdürü hâlâ şaşkın şaşkın bakıyordu. Beşışıklı, Saraykōy, Fakılı [Hacıfakılı] kōylerine uğradıktan sonra karanlık basarken Yunak'a geldim.

Yunak o zamanlar Akşehir'e bağlı nahiye merkezi idi. Hükümet konağı yeni yapılmış, orada kaldım. Yunaklılarla görüştüm, zirai vaziyeti inceledim. Mahsullerin vaziyetinden memnun oldum. Ertesi günü öğlene doğru Akşehir'e vardım. İsmet Paşa ile görüştüm, seyahatimin intibalarını, mahsullerin vaziyeti hakkında edindiğim malumatı arz ettim.

Ertesi günü Argıt [Argıthanı] nahiyesine, Doğanhisar nahiyesine gittim. İki nahiye müdürünü de yerlerinde buldum. Doğanhisar'da süvari fırkası kumandanı Suphi[126] Bey fakir çocukları sünnet ettiriyordu. Orada yemek yedik. Ekmek getirdiler, kōy ekmeğine benzemiyordu.

Kōylülere ekmeği nereden bulduklarını sordum. Karargâhtan aldıklarını söylediler. Komutan Suphi Bey'e sordum.

"Evet" dedi, "bizim ekmeğimizdir. Bir müddetten beri bize Konya'dan mühürlü çuvallar ile un geliyor, gelen undan böyle güzel ekmek oluyor. Allah bunu yapanlardan razı olsun. Ekmekten çok memnunuz, bütün asker aynı ekmeği yiyor" dedi.

Komutan unun benim tarafımdan verildiğini bilmiyordu, bittabi ben de bir şey söylemedim. Yalnız bu ifade beni vicdanen müsterih kıldı. Un işinden tamamen müsterih olduğumuzu böylece anladım.

CEPHE GERİSİNDE FESATÇILIK

İkindiüstü Akşehir'e döndüm. Gündüz trene yetişemedim. Gece treni ile gitmeye karar verdim. Fakat Kadınhanı-Ilgın arasında tren yoldan çıktığı için gidemedim. Otomobilimi trenden indirttim ve gece yarısı Akşehir'den hareket ettim. Ilgın ve Kadınhanı'ndan kimse farkına varmadan geçtim, erkenden Konya'ya geldim.

Konya'da iki gün kalarak un ve bulgur meselelerini inceledim. Cephe kumandanı İsmet Paşa bulguru da benim tedarik etmemi istemişti. Temmuz'un 18'inde gece yarısından sonra Konya'dan hareket ettim. Sabahleyin Sarıoğlan nahiyesine geldim. Orada eski Reyhaniye müdürü Adanalı Hüsnü Efendi'yi

126 Mehmet Suphi Kula (1881-1948): 1901'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve 3. Ordu emrine verildi. 1905'te 15. Süvari Alayı 2. Bölük takım komutanlığına atandı. 1911'de Kosova Jandarma Alayı Üsküp Taburu Süvari Bölüğü komutanlığına tayin edildi. Nisan 1914'te 3. Ordu 9. Kolordu Karargâlu Süvari Bölüğü komutanlığına getirildi. Şubat 1920'de İstanbul Askerî Misafirhane müdürlüğüne tayin edildi. Mart 1920'de Anadolu'ya geçti. Temmuz 1920'de Eskişehir Süvari Birlikleri komutanlığına atandı. Şubat 1921'de 6. Süvari Tümen komutanlığına getirildi. 1931'de emekliye ayrıldı.

gördüm. Daha evvel Karaman kaymakamı ve Tokat mutasarrıfı, sonra Trabzon valisi olan ve Ziraat Bankası'nda idare meclisinde aza Sait[127] Bey bir nahiye müdürünü şikâyet etmiş, işten el çektirmişti. Nahiye müdürü Konya'ya gelmiş, Sait Bey'den şikâyet ediyordu.

Sait Bey Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda mebusluk yapmış, yaşlıca, biraz yavaş fakat çok haluk [ahlâklı] ve dürüst bir zat idi. Hiç kimsenin fenalığını istemezdi. Bütün arkadaşları kendisinden memnundu. Şikâyet eden nahiye müdürüne sordum, "Daha evvel nerede idin?"

"Halep'in Reyhaniye nahiyesinde" dedi.

"Ne vakit ayrıldın?"

"İşgal ile beraber" dedi.

"Valiniz kimdi?" dedim. Biraz durakladıktan sonra, "Celal Bey'di."

Reyhaniye'de Hüsnü Efendi isminde bir müdür vardı. O zaman nahiye müdürleri tayin edilmezden evvel bir beyanname verirlerdi. Beyannamesini kalemden istedim, hakikaten imzası altında daha evvel Reyhaniye'de bulunduğunu yazmış. Artık dayanamadım, kendisinin bir sahtekâr olduğunu, söylediği tarihlerde Halep valisi bulunduğumu ve Reyhaniye'ye mükerreren [birçok kez] gittiğimi söyledim. Orada Hüsnü Efendi'yi gördüğümü, kendisini hiç görmediğimi, binaenaleyh kaymakam Sait Bey'in yaptığı işin gayet isabetli olduğunu ve hakkında sahtekârlık davası açabileceğimi söyledim. Adam bütün foyası meydana çıktığı için ne yapacağını şaşırdı ve yanımdan çıktı. Sarıoğlan müdürüne "Sen ne vakit dirildin?" dedim. Karaman nahiyesi müdürünün hakkında söylediklerini anlattım. Şaşırdı, gülüştük.

"PADİŞAHIM ÇOK YAŞA!"

Oradan Hadim'e yollandık. Yol biraz fena, sıcak yüzünden çok terledik. Hadim'de icap edenlerle görüşerek o gece Hadim'de kaldıktan sonra ertesi günü sabahleyin oradan ayrıldık. Pınar başında kahvaltı yaptık. Ayrılırken selam duran mektep çocuklarına mektep muallimi bak kumandasını verir vermez çocuklar bir ağızdan "Padişahım çok yaşa!" diye üç defa çağırdılar. Ben birinci haykırışlarında hayvanımı mahmuzladım ve süratle uzaklaştım. Bu misali, biz padişah aleyhinde hareket ettiğimiz hâlde dâhili vaziyetten çektiğimiz sıkıntıya bir misal olsun diye yazıyorum.

---

127 Mehmet Sait Kıymaz (1874-1965): 1909'da Mardin bağımsız mebusu olarak ikinci Meclis-i Mebusan'a seçildi. Balkan Harbi'ni müteakip Geyve, İnegöl, Söğüt, Ilgın ve Karaman kaymakamlıklarında bulundu. Tokat mutasarrıfı (1922-23) iken Tokat valiliğine atandı (1923-24). 1924'te Trabzon valiliğine atandı. 1928'de emekli oldu ve ailesi ile İstanbul'a yerleşti. Bir süre zor şartlarda yaşadıktan sonra İnönü'nün aracılığıyla 1937'de Ziraat Bankası Meclis-i Umumi İdaresi murahhas azalığına atandı.

O gün geç vakit Ermenek'in[128] Davdas[129] nahiye merkezine geldik. Gece dışarıda yattık. Sabahleyin nahiye müdürü Gargar'dan geldi.[130] Biz Davdas'tan ayrıldık. Büyükkaraburun'dan, uçurumdan geçerek Fariske[131] nahiyesine geldik. Köylülerle konuştum. Orada anladım ki Ermenek'te han yok. Bütün Ermenek mülhakatı kasabaya geldiklerinde Ermenek ağalarının birisinin ahırında ve selamlığında kalmak mecburiyetinde, oraya gidince de eli boş gidemiyor... Köylüler bir çiftlik değil, fakat kasabalıların yarattığı bu vaziyet çiftlikten de fena idi.[132] Hele a'şâr zamanında her ağa kendisine gelen köyün a'şârını alıyor ve bu bahane ile köylüye eziyet ediyordu.

Fariske'den Halimiye'ye, nam-ı diğer *Bednam*'a geldik.[133] Orada da biraz kaldıktan sonra gece Gargar'a geldik. O geceyi Gargar'da geçirdim, sabahleyin Ermenek'e vardım. Ermenek'te halk ile görüştüm, daireleri teftiş ettim. Böyle dağ yolundan Ermenek'e o zamana kadar hiçbir vali gitmemiş. Ben evvela nahiyelerini gördükten sonra kaza merkezine vardım. Köylerden kazanın, kaza memurlarının ve kaza ağalarının vaziyetleri hakkında epeyce malumat aldım. Bu seyahatimde cephe iaşesi için bu dağ köylerinden et tedarikinin mümkün olduğunu gördüm.

GAZİ'NİN TOWNSHEND İLE GÖRÜŞMESİ

Ermenek'ten ertesi günü öğleden sonra ayrıldım ve akşamüzeri Dindebol'a[134] vardım. Nahiye müdürü de orda idi. Orada köylülerle uzun uzadıya konuştum. Ertesi günü Dindebol'dan hareketle öğleden evvel Alata'ya vardım. Ahaliyle görüştükten ve biraz yemek yedikten sonra Alata'dan hareketle Göynükkışla'ya vardım. Nahiye müdürünü orada bulamadım, Karaman'da imiş. Göynükkışla'dan ayrıldım ve gece geç vakit Manyan köyüne geldim.

---

128 Ermenek: Tarihî Germanicopolis. 1910'dan itibaren Konya vilayeti merkez sancağına bağlı kaza.

129 Davdas: Halimiye'nin 6 km kuzey-kuzeybatısında nahiye merkezi.

130 Gargar (Gargara): Ermenek-Tepebaşı yolu üzerinde, Ermenek'in 11 km kuzeybatısında yer alan köy. Bugünkü adı Güneyyurt'tur.

131 Fariske: Bucak merkezi Göktepe'nin eski adı.

132 çiftlik: Sözcük anlamı itibariyle bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükteki toprak parçasını ifade eden çiftlik, geleneksel Osmanlı tarım üretiminin temel birimidir. 16'ncı yüzyıldan itibaren köylülerin işledikleri küçük topraklar mültezimlerin veya büyük toprak sahiplerinin eline geçmeye ve 18'inci yüzyıldan itibaren de büyük mülklere çiftlik denilmeye başladı. Toprağı işletmek için çiftlik sahibi ya mevsimlik ücretli işçi çalıştırır ya da toprağı küçük parçalar hâlinde köylüye kiralardı. Bu ikinci yöntemde toprak sahiplerinin hem devlet adına köylüden vergi topladığı, hem de çiftlik sahibi olarak köylüden kira aldığı da görülürdü. Bkz. Halil İnalcık, "Çiftlik", İslam Ansiklopedisi, Cilt 8 (Ankara, 1993), s. 313-314; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (İstanbul, 2014), s. 156-158.

133 Halimiye (Bednam): Ermenek'in kuzeybatısında, bugünkü Tepebaşı bucak merkezi.

134 Dindebol: Tarihî Domitianopolis. Bugün Ermenek'in kuzeybatısında bir köy.

Sabahleyin Manyan'dan ayrıldım, öğleden evvel Başkışla'ya vardım. Orada Karaman'dan iki atlı geldi, bir telgraf getirdiler. Telgrafta Büyük Millet Meclisi reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın General Townshend[135] ile görüşmek üzere bugün Konya'ya gelecekleri yazılıydı. Başkışla'dan sert bir süratli ile ancak 1 buçukta Karaman'a geldim. Tesadüf tren de geç kalmış, trenle Konya'ya 9'da varabildim.

Gazi Paşa'nın Behiç [Erkin] Bey'in dairesinde bulunduğunu haber aldım. Yol kıyafeti ile doğru oraya gittim. O gece Townshend ile görüştüler. Sabah iaşe işleri ile meşgul oldum. Birçok işler yapılmamış. Ereğli'den un teslimatı bir gün sonra 29 Temmuz'da başlayacak. Seksen vagon bulgur için mukavele yaptık. [27 Temmuz'da] General Townshend Ankara'ya gitti, Büyük Paşa da Akşehir'e. Un sevkiyatı fena gitmiyordu.

Townshend 30 Temmuz'da tekrar Konya'ya geldi. Saat 7'de Millî Müdafaa vekili [Kâzım Özalp] de hususi tren ile geldi. 31 Temmuz gece yarısı İsmet Paşa'dan, sabah erkenden Akşehir'e gitmemi arzu ettiğini bildiren bir telgraf aldım. Öğleden sonra üç buçukta Akşehir'e varıldı, Millî Müdafaa vekili de beraber idi. Gazi, Fevzi ve İsmet Paşalar istasyonda idiler. Otomobillerle karargâha gidildi, çalışıldı. Hareket hâlinde bana düşen vazifeler taayyün etti [belirlendi]. Sabahleyin paşalarla beraber hususi trenle Konya'ya geldik. 4 Ağustos'ta Gazi Paşa ve Kâzım Paşa bir gece kaldıktan sonra Ankara'ya hareket ettiler.

BÜYÜK TAARRUZ'A DOĞRU

Bayramda Konya'da kaldım, işlerle meşgul oldum. 11 Ağustos 1922'de Konya'dan Ereğli'ye hareket ettim. Bütün derdim orduya arpa bulabilmek. Ereğli'deki işleri bitirdikten sonra 13 Ağustos'ta erkenden Ereğli'den ayrıldım. Karaman'a uğradım, kaymakamlığa direktifler verdim. Gece Konya'ya döndüm. Ayın 17'sinde Gazi Paşa otomobil ile Ankara'dan geldiler ve 20 Ağustos 1922'de Konya'dan Akşehir için ayrıldılar. 21 Ağustos 1922'de cephenin iş'arı [yazılı emri] üzerine çarşıdaki bütün ipleri satın aldım.

23 Ağustos'ta ertesi gün öğleden evvel Akşehir'de bulunmamı bildiren bir telgraf aldım. Gece yarısından sonra bir tren vardı, onunla hareket ettim. Seyahatlerim 40 kişilik yük vagonu ile oluyor, vagona seyyar karyolamı, masamı ve yaverimin karyolasını koyuyorduk. Sabah 11'de Akşehir'e vardım. Öğleden biraz evvel paşalar ile görüşüldü. Hep birlikte yemeğe oturduk. Yemekte iaşeden şikâyet edildi. Ben de cevaplarımı verdim. İsmet Paşa kurmaya kızdı, "Her vakit valiye karşı mahcup oluyoruz" dedi.

Fevzi Paşa müdahale ederek "İki tarafın hakkı var. Vilayet taahhütlerini

135 İngiliz general Charles Townshend (1861-1924) Ankara hükümetiyle gayriresmî temaslarda bulunmak üzere Temmuz 1922'de Anadolu'ya geldi.

tamamen yerine getiriyor, bundan cephenin şikâyeti yok" dedi. "Asıl şikâyet bunun kâfi gelmemesinedir."

Ben de "Bu ayrı bir meseledir" dedim. "Taahhüt olmamak şartı ile fazla vermeye çalışıyorum. Taahhüt edemem, çünkü tamamen emin olmadığım miktarı vereceğim demem cephe kumandanlığının hesaplarını yanlış yola istinat ettirmesine [dayandırmasına] sebep olur ki fena neticelerle karşılaşabiliriz. Mamafih taahhüt harici fazla vermeye çalışacağım. Yalnız buna mukabil Fevzi Paşa hazretlerinden bir ricam, muzafferiyet haberlerinden Konya vilayetini de haberdar buyursunlar. Halkın maneviyatı üzerine büyük tesir yapar ve kolaylıkla daha fazla iaşe maddeleri satın alınabilir."

Fevzi Paşa söz verdi, bu suretle son yemeğimizi tatlılıkla bitirdik. Öğleden sonra saat 2'de paşaları Akşehir'den, Allah'tan kendilerine muvaffakiyet dileyerek teşyi ettim.

BÜYÜK TAARRUZ

Ben o gün Akşehir'de kaldım. Geceyi vagonda geçirdim. Öğleden evvel Sarayönü'nde bulundum. Yolda Ilgın kaymakamı ile görüştüm, yeni talimat verdim. Sarayönü'nde Kadınhanı kaymakamı ile değirmenlere gittik. Ertesi sabah pek erken, üçte Konya'ya vardım. Hükümete gittim. Gece yarısından sonra İcra Vekilleri Heyeti reisi Rauf Bey'in mürâselât [yazışmalar] ve mürâselâtın inkıtaına [kesildiğine] dair telgrafını aldım. Hemen tamim ettim.

27 Ağustos 1922'de Afyon'un istirdat edildiğini tebşir ettiler [geri alındığını müjdelediler]. Gece yarısından sonra tebliğ-i resmiyi aldım, taarruzumuzun devam etmekte olduğunu zikrediyordu. Mecruhlarımız [yaralılarımız] gelmeye başladı. Ahz-ı asker reisi Rüştü Paşa ile gittik.

Muzafferiyetimizin devam ettiği hakkında malumatlar devam ediyordu. 31 Ağustos 1922'de vaziyet iyi, Dumlupınar muharebesini kazandığımızı öğrendik. Gazilerimizi hastanede ziyaret ettik. Gece Kütahya'nın istirdadını, Dâhiliye vekili haber verdi. 2 Eylül 1922'de Uşak ve Eskişehir'in istirdadını Rauf Bey bildirdi. 4 Eylül 1922'de bir fener alayı yapıldı.

5 Eylül 1922'de askerden maada bir general, dört albay, üç binbaşı, dört miralay ve otuz zabit esir geldi. Zabitleri arabalara bindirdik. Şehrin birçok yerlerinden geçirmek suretiyle karargâhlarına götürdüm. Orada duran bir nöbetçi neferimiz, halktan birisinin lafla esirlere hakaret ettiğini görünce dönüp "Ayıptır. Silahını teslim etti. Onlara esir ve misafir muamelesi yapmak şanımızdır. Şimdi o düşman değildir" diyerek Türk ruhunun yüksekliğine parlak bir misal verdi.

ACELE BİR TELGRAF

7 Eylül 1922'de öğle üzeri Dâhiliye Vekâleti namına pek çok müstacel [acele] bir telgraf aldım: "Bilâ-ifate-i vakt [vakit kaybetmeden] Garp Cephesi ordugâhına hareket buyurmaları, Başkumandanlık makam-ı samisinin [yüksek makamının] iş'arına atfen İcra Vekilleri Heyeti riyasetinden izbâr [yazıyla] buyurulmakla, münasibini bâ-tevkil [münasip bir vekil bırakarak] hemen hareket ile iltihak" etmem [katılmam] isteniyordu. Gece yarısı treni ile gitmeye karar verdim. İlk aklıma gelen şey, ordu ilerlerken iaşe işlerinin yine o yerlerde de bana verilmesi oldu. Biraz sıkıldım. Yeni yerlerde iaşeyi temin pek güç olacaktı. Mamafih ölünceye kadar çalışmak vazifem. Allah utandırmasın, dedim.

Konya'ya 11 Mart 1922 öğleden sonra gelmiştim. 7 Eylül 1922'de gece yarısı aldığım emir üzerine Konya'dan umumi karargâha iltihak etmek üzere ayrıldım. Konya'da 6 aydan 4 gün noksan kaldım. Konya hakkındaki fazla tafsilatımın [ayrıntı vermemin] sebebi, bu tafsilat ile torunlarıma, yeğenlerime vazifeye aşk ile sarıldıklarında iş ne kadar güç olursa olsun, Allah'ın inayeti ile başarabileceklerini göstermek istememdir.

Bu müddet zarfında sekiz defa Akşehir'e gittim. Cephe komutanı dört defa Konya'ya geldi. On iki vilayet dâhilinde müteaddit [birçok] kısa seyahatim oldu. İki seyahat de vilayet haricine oldu. Vaktimin hemen yarısına yakınını iaşe işlerini tetkik ve teftiş için mülhakatta geçirdim. Nerede fabrika tarzında değirmen varsa oraya gittim. Şimendifer (40 kişilik vagon), otomobil, ester [katır] ve her vasıtadan istifade ettim.

Çumra'da depo kıtası komutanının et temin etmeden müteahhide tesellüm [teslim alma] mazbatası verdiğinin gayet saf bir tarzda bana anlatılması [buna iyi bir emsaldir]. "Et müteahhitleri devlet sermayesi ile iş görmek istiyorlar" gibi maksada müstenit [dayanan] veya sırf iyilik yapmak fikri ile yapılan muameleler, ne erzakın toplanıp zamanında sevkine ne de hükümet idaresine bir tesir yapmadı. Bu vazife yapılırken milletin hizmetçisi sıfatı ile yalnız vazifeyi düşünmek, bunu her işin fevkinde [üstünde] tutmakla kabil olabildi.

İZMİR'İN KURTULUŞU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN EMRİ

7/8 Eylül gece yarısından sonra saat 1'de Konya treni ile Ilgın'a geldim. Oradan otomobile binerek Akşehir, İshaklı, Çay tariki ile Afyon yolunu tuttuk. Yolu bilmediğimizden Şuhut yoluna saptığımızı pek geç anlayabildik. Nihayet tekrar döndük, gece onda Afyon'a geldik. Karargâh-ı umumiden bir haber alamadım. Sabahleyin Afyon'dan hareketle Büyükoturak'ta Osman Zati ve Âdil Beylere rast geldim. Karargâh-ı umumiden onların da haberi yoktu. Uşak'a geldik, oradan da malumat alamadık. Uşak'tan hareket ettim. İnay köyü

yanmış, harabelerine kadar geldim. Köyde kimseler yoktu, dışarıda yattım.

10 Eylül sabahı İnay'dan hareket ile öğle üzeri Alaşehir'e geldik. Orada karargâhın dün Salihli'den geçtiği anlaşıldı. Otomobilde olan bir arızadan dolayı geceyi Salihli'de geçirmek mecburiyetinde kaldım. Yattığım otelin bir kısım odalarında Salihli muharebesinde yaralanan süvari zabitleri de vardı. Onları ziyaret ettim. Bir dilekleri olup olmadığını sordum. Yarası ağır olan bir subay, ölürse cenazesinin İzmir'e götürülmesini rica etti. "Hiç olmazsa cesedim o mübarek yerde yatsın" dedi.

Bu ifade İzmir için beslenen aşkın ne büyük olduğunu gösteriyordu. Başkomutana bunu arz edeceğimi vaat ettim ve vaadimi İzmir'de yerine getirdim. Yolda yayan yürüyen, ayakları şişmiş askerlere rastladım. Bu vaziyette yürüyemeyeceklerini, bir nokta merkezinde istirahat etmelerini söyledim. "Bu hâl bizi İzmir'e varmaktan men edemez. Siz düşünmeyin, biz behemehal İzmir'e varacağız" cevabını aldım.

Cephede yaratılan ve her gün şarkılarla beslenen İzmir aşkının ne büyük olduğunu rastladığım canlı misallerden anlıyordum. 11 Eylül sabahı Salihli'den kalktım, 9'da Kasaba'ya gelindi. Kasaba Salihli gibi değil, Salihli'nin yalnız istasyon tarafları yanmış, Kasaba ise tamamen yanmış idi. Karargâhı sorduk, İzmir'e doğru gittiğini söylediler. Orada Gazi Paşa'nın emir erlerinden tanıdık iki kişiye rast geldik. Biz Kasaba'dan Manisa yolunu tutmuş iken gelip yolumuzu tashih ettiler [düzelttiler] ve Nif (Kemalpaşa) yolunun başladığı yere kadar götürdüler. Ben otomobilimde yaverimle beraberdim, başka kimse yoktu. Nif'e yakın bir yerde ağır topçularımıza rastladık. Onlardan karargâhı sorduk, "İleride" dediler.

Nihayet 2'de İzmir'e vardık. İşgalimizin ikinci günü. Kasabaya girerken karışıklıklar gördüm. Doğru hükümet konağına indim. Orada Büyük Paşa'ya [Mustafa Kemal] mülaki oldum [kavuştum]. Bana İzmir valisi olduğumu ve hemen işe başlamamı, dünden beri İzmir valiliği yapmakta olan Birinci Kolordu komutanı İzzettin [Çalışlar] Paşa'dan görevi devralmamı söyledi.

Şaşaladım, "Maiyyetimde kimse yok, ben yalnızım" dedim.

"Evet" dediler, "sen işe başla, arkadaşların yavaş yavaş gelir."

Ben iaşeyi düşünürken daha ağır bir işe girdim, üstelik yapayalnız çalışacaktım. "Allah'ım beni utandırma" dedim. Yanımızdaki odada duran İzzettin Paşa'nın yanına giderek valiliği devraldım. Ordular İzmir'in yolunu tuttuğu zaman Başkumandan Paşa İzmir'e girer girmez sivil bir valinin lüzumuna kail olmuş [inanmış], Ankara'ya benim için yaptığı tebligat üzerine Ankara da hemen hareket ve karargâha iltihak emrini vermişti.[136]

136 Mustafa Kemal 3 Eylül 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne gizli bir telgraf çekerek İzmir kurtulunca Konya valisi Abdülhalik Bey'i İzmir valiliğine tayin etmek istediğini bildirerek, kendisinin karargâha yollanmasını istemiştir. Rauf Bey, 6 Eylül'de atamayı gerçekleştirmiştir.

ALEVLER İÇİNDEKİ İZMİR'DE VALİLİK

İzmir'de yapayalnız, memursuz çok sıkıldım. Eski memurlardan bir kısmını aldım, muvakkat vazifelere koydum. Halktan bir kısmının kollarına kırmızı işaret koyarak polis vazifesi gördürmeye başladım. Asıl güç mesele vergi idi, hasılat alamıyorduk. Eylül'ün 13'ünde öğleden sonra yangın başladı ve çabuk genişledi.[137] İzzettin Paşa ile yangın yerlerini dolaştık. Gece uyuyamadım. Yangın ertesi gece de devam etti. Gece birçok infilak oldu. Çapulculuk yapılıyor, elimde zabıta kuvveti yok. Sıkılmam devam ediyor.

Eylül'ün 15'inde yangın devam ediyordu. Ecnebilerle görüştüm. Sıkılıyordum, mamafih o gün biraz inzibat tesis etti. Ankara ile hiçbir muhabere yok. İstanbul'a mektup gönderdim, oradan Ankara ve Konya'ya sıhhatimi bildirdim. Yangın yerlerinden, dâhilden gelen halk rıhtıma yığıldı. En büyük ehemmiyeti tanzifata [temizliğe] verdim. Tamamen temin etmek imkânı olmuyordu. Mamafih, Allah'a çok şükür sârî [bulaşıcı] bir hastalık olmadı. Ankara'dan malumat alamıyordum. Fethi Bey Eylül'ün 19'unda geldi.

Ben herhangi bir evde oturmayı uygun bulmuyordum. Belediye reis vekili Şalcıoğlu Mithat Bey vasıtası ile 200 lira peşin vererek Aram Efendi'nin evini kiraladım. Eylül'ün 21'inde Rauf ve Yusuf Kemal [Tengirşenk] Beyler geldi. Eylül'ün ancak 22'sinde Maliye müfettişi Remzi Bey defter[dar] olarak, Düyun-ı Umumiye'den Ömer Lütfü ve Dersaadet müfettişi İlhan Bey rüsumat [gümrük] yerlerine geldiler. Birkaç memur daha geldi, malî muamelatın yükü üzerimden kalktı.

Eylül'ün 25'inde vapurlar geldi. Rumları almaya başladılar. Yunan vapurları da bayrak çekmemek şartı ile geldiler. Midilli ve Sakız'a taşıyor, tekrar geliyorlardı. Ankara'dan 28 Eylül 1922'de Saruhan'ın (Manisa) müstakil olduğuna dair telgraf aldım. O suretle İzmir vilayeti eski merkez sancağından ibaret kalıyordu.

O gün Franklin Bouillon[138] da geldi, istikbal ettik. Aram Efendi bugün gitti, ben de eve geçtim. Gazi Paşa ve Franklin Bouillon görüşmeleri bittikten sonra Teşrinievvel'in 1'inde vekiller Ankara'ya gitmeye karar verdiler. Me-

137 Basmane ve Soğukçeşme'deki Ermeni mahallelerinde başlayan yangın rüzgârın da etkisiyle kısa sürede büyüyerek limana kadar uzanmıştır. Bir hafta boyunca devam eden yangında Ermeni, Yunan ve Avrupa mahallelerindeki 25 bin ilâ 50 bin ev ve mağaza yanıp kül olmuş, 18. yüzyıldan beri şehrin ticaret merkezini oluşturan bölge tamamen yok olmuştur. Bkz. Marie-Carmen Smyrnelis, "Yangın, Bir Yaşam Modelinin Sonu", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, ed. M.C. Smyrnelis, çev. Işık Ergüden (İletişim Yayınları, 2009), s. 229-238.

138 Henry-Franklin Bouillon (1870-1937): *Parti-Radical Socialiste* üyesi ve 1910-1936 yılları arasında milletvekilliği yapan Fransız devlet adamı ve diplomat. 1917 yılında Devlet Bakanlığı yapmış, daha sonra TBMM hükümeti ile imzalanan Ankara ve Lozan Antlaşmalarında Fransız heyetinde bulunmuş ve Mudanya Ateşkesi'nde taraflar arasında arabuluculuk görevi üstlenmiştir.

murlarımızın bir kısmı gelmeye başladı. Ecnebi gazeteciler gelmişti. Onları dâhilde dolaştırdım. Yunanlıların yaptıkları büyük tahribatı gördüler. Nurettin[139] Paşa Birinci Ordu karargâhını İzmit'e naklediyordu. İzzettin Paşa kolordu karargâhını İzmir'e nakletti.[140]

İzmir vilayetine naklimi 6 Teşrinievvel 1922'de tebellüğ ettim [bizzat aldım].[141] Halbuki tayinim 6 Eylül idi. Ailemi ve çocuklarımı almak için yaverimi, kendi çocuklarını da almak üzere, Konya'ya gönderdim. Çocuklarım ancak 19 Teşrinievvel 1922'de geldiler, cümlesi afiyette.

EMVAL-İ METRUKE SUİİSTİMALLERİ

Posta için iki konsolostan müşterek bir nota aldım. Cevap verdim. 23 Teşrinievvel 1922 gece yarısı Maliye vekili Hasan Fehmi [Ataç] Bey geldi, görüştük. Vekil bey üç hafta kadar kaldı. Elimizdeki işleri düzene koydu. Millî Müdafaa vekili Kâzım Paşa (Özalp) 2 Teşrinisani'de [Kasım'da] geldi. Mebuslar ve vekiller gelip gidiyorlardı. Elimizdeki stokları, bilhassa tütünleri kapalı zarf ile satıyorduk. İşim çoktu. 5 Teşrinisani 1922'de fièvre'im [ateşim] arttı, üç gün evde kaldım. Anjin olmuşum. İktisat vekili Mahmut Esat[142] Bey de geldi. Muharip ecnebi gemiler de geliyor, mutat [alışılagelen] ziyarette bulunuyorlardı. Ben de ziyaretlerini resmen iade ediyordum.

Maliye vekili 14 Teşrinisani'de ayrıldı. Ertesi günü Millî Müdafaa vekili de gitti. Fethi Bey'e affım hakkında bir mektup yazdım. Emval-i metruke [terkedilmiş mallar] işleri beni sıkıyordu. Bir karakolu bastım. Komiseri, polisi, hademesi, bir heyet-i müşterek...

17 Teşrinisani 1922'de İstanbul heyeti geldi, merasim yapıldı. Onları 19 Teşrinisani'de uğurladık. Fevzi Paşa geldi. İzzettin Paşa ile üçümüz uzun uzadıya emval-i metruke hastalığı hakkında görüştük.

---

139 Mehmet Nurettin (Sakallı) (1873-1932): Bursa'da doğdu. 1893'te Harp Okulu'ndan mezun oldu ve 5. Ordu emrine verildi. 1897 Yunan savaşında Enver Paşa'nın yaverliğinde bulundu. 1907'de 3. Ordu karargâhına alındı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katıldı. 1914'te 1. ve 2. Kolordularda bulundu. 1915'te Basra ve Bağdat valiliklerine getirildi. 1919'da Aydın ve İzmir valiliklerine atandı. 1920'de Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. Haziran 1922'de 1. Ordu komutanlığına getirildi. 1925'te Yüksek Askerî Şûra üyeliğinden emekli oldu.

140 1. Kolordunun, 8. Fırka'yla beraber İzmir işgal kuvvetlerini oluşturması, 1. Kolordu kumandanı İzzettin Çalışlar'ın da İzmir Askerî Valisi olması kararlaştırılmıştı.

141 Abdülhalik Bey'in resmî sicilinde tayin tarihi 19 Eylül 1922, işe başlama tarihi 24 Eylül 1922 olarak verilmiştir.

142 Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943): Kuşadası, İzmir'de doğdu. İzmir ve İstanbul İdadîlerinin ardından devam ettiği İstanbul Hukuk Mektebi'nden 1911'de mezun oldu. İsviçre Fribourg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktorasını tamamladı. İzmir'in işgali üzerine Şükrü Saraçoğlu ile birlikte İsviçre'den ayrıldı ve gizlice Kuşadası'na geçti, Kuva-yı Milliye'ye katıldı. 1920'de İzmir'den Meclis'e seçildi. Rauf Orbay kabinesinde İktisat vekilliğine seçildi. 1923'te Fethi Okyar kabinesinde görevini sürdürdü. 1924'te Adliye vekilliğine getirildi. 1936'dan itibaren Siyasal Bilgiler'de anayasa hukuku dersleri verdi.

Abdülmecid Efendi 148 rey ile halife seçildi.[143] Cuma namazında Abdülmecid Efendi namına ilk hutbe okundu. Yüz bir pare top atıldı. 29 Teşrinisani'de Fethi Bey'den bir cevap aldım, muvafakat etmiyordu. Ömer'den de bir mektup aldım, o da sıkılmamamı, sabretmemi söylüyordu. Sabredecek, elimden geldiği kadar hizmet edecektim. Fakat suiistimaller beni çok sıkıyordu.

SIKINTILAR SÜRÜYOR

5 Kanunuevvel 1922'de sol böğrümde büyük bir ağrı. Hükümette çok sıkıldım, eve geldim, yattım. Ağrı devam ediyor, ateş de var. Ertesi günü doktorlar morfin yaptılar, ağrı dinmedi. [Saat] Yedide bir taş attım [düşürdüm], ağrılar durdu. Fakat ateşim devam etti. Ömer de İstanbul'dan geldi. Ayın 13'üne kadar evden dışarı çıkmadım. Kendime gelmeye başladım. Ayın 18'inde Urla ve Çeşme'ye gittim. Geceyi Ilıca'da geçirdim. Ertesi günü Alaçatı, Güzelbahçe ve Seferihisar'a uğrayarak döndüm. 23 Kanunuevvel'de trenle Manisa'ya uğrayarak Soma'ya geldim. Gece Soma'da trende kaldım. Sabah erkenden Soma'dan ayrıldım. Kınık'a gittim, hükümeti, mektebi gördüm. Oradan Bergama'ya vardım. Bergama harabelerini gezdim. Maltepe mevkiine çıkan eşkıyadan üçü diri tutuldu, mühim ifadeler verdiler. Oradan Garp Cephesi'ne ve Dâhiliye Vekâleti'ne haber verdim. Geceyi Bergama belediye reisi Süleyman Efendi'nin evinde geçirdik.

Bergama'ya döndüm. Akşam Soma istasyonuna geldim. Geceyi orada, istasyonda vagonda geçirdim. Ertesi günü Akhisar'a geldim. Fevzi Paşa'ya mülaki oldum. Çiftliğe kadar beraber gittik. Çerkez çetesi meselesini anlattım,[144] Bergama'dan verdiğim telgrafı almış. Akşamüzeri İzmir'e döndüm.

28 Kanunuevvel'de Nif'e [Kemalpaşa] gittim, teftiş ettim. Seneyi İzmir valisi olarak bitirdim. Bu sene, yani 11 Eylül 1922'den beri İzmir'de çok didindim. Evvela dâhilden ve İzmir'den rıhtımda toplanmış olan Rumları vapurlarla Yunanistan'a sevk etmek beni çok üzdü. Bereket versin sâri [bulaşıcı] bir hastalık çıkmadı. İsviçre Kızılhaç murahhasları ile iyi çalıştık.

Konsoloslarla, vapur sûvarileri ile iyice uğraştım. Amerika mümessili Treat[145] ve İtalya general konsolosu [Consul General] Kont Senni hakikaten yardımda bulundular. İngiliz konsolos vekili Urquhart da iyi bir zattı.

---

143 Abdülmecid Efendi (1868-1944): Sultan Abdülaziz'in oğludur. Saltanat kaldırılarak Sultan ve Halife Vahdettin azledildikten ve İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Abdülmecid Efendi 18 Kasım 1922'de TBMM tarafından halife seçildi. 3 Mart 1924'te hilafet makamının da kaldırılmasıyla ailesiyle birlikte ülkeyi terk etti.

144 Bergama çevresinde ele geçirilen eşkıyadan bahsediliyor. Çerkez Ethem'in kuvvetleri bir sene önce Ocak 1921'de dağılmış, Ethem 26 Ocak 1921'de Yunanlılara teslim olmuştu.

145 Albert Wallace Treat (1895-1929): 1920-24 arası ABD'nin İzmir'deki büyükelçisi. 1924'te Ankara'ya atandı.

Onun vasıtası ile beni Malta'ya götüren Sepoy muhribi süvarisini [Wyndham-Quinn] buldum. İzmir valisi serbest [hür] bir adam olarak süvariye bir mektup yazdım, vaktiyle bana göstermiş olduğu nezaket ve iyi muameleye teşekkür ettim.

Amerika mümessili bir gün Amerika'dan aldığı bir telgrafı gösterdi. Çeşme'de Alaçatı kilisesine Philadelphia'dan gönderilen ve zengin bir Alaçatılı Rum'a ait sandukanın kırıldığını ve sandukaya sarılı Amerikan bayrağının parça parça edilip yırtıldığını haber aldığı cihetle mesele hakkında izahat istedi.

Alaçatı'ya gitmiştim. Böyle bir şey görmediğimi, kırık bir sandukanın mevcut olduğunu, ama Amerikan bayrağına tesadüf etmediğimi söyledim.

"Bunlar Philadelphia'lı, mühim mevki işgal etmiş kimselerdir. Bu işi halledelim" dedi.

"Nasıl?" dedim.

"Amerikan bayrağı bulmak güç mü?" dedi.

Maksadını anladım, teşekkür ettim. Kendisine ayrıca malumat vereceğimi söyledim. İstanbul'dan iyi bir Amerikan bayrağı getirttim. Sandukanın parçalarını ve kemiklerini toplattım, bayrağı da üzerine koydurdum. Konsolosa haber verdim. Treat de muhriple Alaçatı'ya gitti. Sandukayı aldı ve bayrak ile beraber Amerika'ya gönderdi. Verdiği raporda da asker girdiği zaman sandukada bir şey vardır diye kırdığını, fakat ne bayrağa ne de kemiklere dokunulmadığını bildirdi. Treat'e teşekkür ettim.

Beni en çok sıkan meselelerden biri emval-i metruke meselesi idi. Kasaba boşalmış, bu kadar boş evi tahripten kurtarmak pek güç. Bir iki evde saçak aralarında duvarlarda para ve kıymetli eşya bulunduğu şayiası çıkarıldı. Eve giren evin şurasını burasını yokluyordu. Memurlar henüz ikmal olunmamıştı. Evleri muhafazaya imkân yok. Dışarıdan her gelen, evi hüsn-i hâlde muhafaza etmek şartı ile muvakkaten evlerde oturtuldu. Mamafih bu kâfi değildi. Bazıları da büyük ve iyi ev istiyorlardı. Aralarında can sıkıcı hadiseler de oluyordu. Öğrendiklerime karşı duruyorum, öğrenemediklerim ziyan olup gidiyor. Hele evlerdeki eşyaları tespit çok güçtü. Komisyonlar teşkil edildi. Ne kurtarabilirsek onunla kanaat edildi, mamafih çok şey kurtarıldı.

Sene başı konsoloslara ve gemi süvarilerine kartlar gönderdim. Ertesi günü Aydın demiryolu işletme umum müdürü vekili ile, ki onunla da iyi görüşürdük, Selçuk'a gittik. Oradan ben Kuşadası'na gittim. Kuşadası'ndan Ödemiş'e geçtim. Belediye reisini ve mektepleri gördüm. Hükümet dairesinde geceleyin halk ile uzun bir görüşme yaptım. Sabahleyin oto drezin ile Ödemiş'ten ayrıldım. Tire'de hükümeti, belediyeyi ve mektepleri ziyaret ettim. Oradan Bayındır'a gittim, aynı işi orada da yaptım. Gece Tepeköy'e geldim. Fakat vakit çok geç olduğu için teftişatta bulunamadım, gece İzmir'e döndüm.

13 Kanunusani 1923'te ikindiüstü Jerup Hollanda gemisine gittik, 8'e kadar kaldık. Epeyce kalabalık vardı. 14 Kanunusani'de Salih [Bozok] Bey'in tezkeresini aldım. Gazi Paşa'nın anneleri 9'u çeyrek geçe rahmeti rahmana kavuşmuş. Ertesi günü Karşıyaka'ya gittim. Merhumenin cenazesini kaldırdık. Ferik Osman Paşa Camii'ne defnettik.

HALİFE KÂTİPLİĞİ TEKLİFİ

18 Kanunusani 1923'te Amerikan gemisine gittim ve 7 buçuğa kadar oturdum. 20 Kanunusani'de daireye geldiğim zaman öğleye yakın bir vakitte İcra Vekilleri reisi Hüseyin Rauf Bey'in makine başında pek müstacel şu telgrafını aldım:

"İntihabı İcra Vekilleri reisine ait olup on bin kuruş maaş-ı aslisi olan Halife hazretlerinin başkitâbetine, vazifenin ehemmiyet-i fevkalâdesine binaen zat-ı devletlerinin memuriyetinin münasip olacağı mütalaasında isem de, evvel emirde bu baptaki muvafakat-i âlilerin istihsalini zaruri gördüm. Cevab-ı muvafakatiniz beni ve rüfekamı memnun edecektir. Arz ve cevabınıza intizar ederim efendim." *[İcra Vekilleri reisi tarafından seçilen ve on bin kuruş maaş bağlanan Halife genel sekreterliğine, vazifenin olağanüstü öneminden ötürü sizin atanmanızın uygun olacağını düşünüyorum. Ancak, bu konuda önce sizin onayınızı almayı gerekli gördüm. Olumlu yanıtınız beni ve arkadaşlarımı memnun edecektir. Yanıtınızı beklerim efendim.]*

Hemen şu cevabı verdim:

"20 Kanunusani emirleriniz, hakkımdaki teveccühat-ı itimad-ı muhabbetnamelerinin berâat-ı mübîni olmakla arz-ı teşekkürat ederim. Ancak saray hayatına ve bahusus mabeyn usûl ve etvarına külliyen bigane bulunmaklığım hasebiyle affımı hassaten istirham eylerim." *[Hakkımda beslediğiniz iyi fikirlerin ve bana duyduğunuz güvenin açık bir ifadesi olan 20 Ocak tarihli emirleriniz için teşekkürlerimi sunarım. Ancak saray yaşamına ve en çok da saray usûl ve tavırlarına tamamen yabancı olduğumdan affımı özellikle rica ederim.]*

GAZİ PAŞA'NIN NİKÂHI

Ayın 26'sında Gazi Paşa İzmir'e geldi, Karşıyaka'da indi. Annesinin mezarına gidildi. Orada bir nutuk söyledi. Oradan Basmane'ye ve hükümete geldik. Tezahürat fevkalâde idi. Öğle yemeğini hususi surette hükümet konağında yedik. Ertesi günü belediye hükümet salonunda Gazi Paşa 120 kişilik bir ziyafet verdi. Nutuklar söylendi. Paşa da çok yerinde, uzun bir nutuk irat etti [söyledi].

29 Kanunusani'de öğleden sonra Uşakizade'nin[146] evinde sade bir nikâh merasimi yapıldı. Paşa ile Latife Hanım yan yana oturdular, nikâhları yapıldı. Ben Latife Hanım'ın şahidi idim. Paşa gece birkaç kişiyi, beni, İzzettin Paşa'yı, hanımın birader ve hemşirelerini alıkoydu. Gece yarısından iki saat sonra eve gelebildim. O gece Paşa bana fazla nezaketimden bahsettiler, onun sebebini hâlâ anlayamadım.

30 Kanunusani'de Fethi Bey'den zata mahsus olmak üzere [bir] şifre aldım. Ertesi günü İzzettin Paşa ile Paşa'yı ve Latife Hanım'ı tebrike gittik. 2 Şubat 1923'te konferans mahalline gittim.[147] Paşa, refikaları ile beraber 2 buçukta geldiler. Biraz hasbihâlden sonra sual sormak isteyenlerin sormasını teklif etti. Müteaddit suallerden sonra 3 buçukta söze başlayarak altı saat süren uzun bir hitabe ile hem meselelere cevap hem de başka mevzulardan bahsettiler. Nutuk mükerreren alkışlandı. Şubat'ın 4'ünde Paşa refikası ile İzzettin Paşa'nın ve benim evime uğradı. Gece 1'e kadar istasyonda bekledik, gelmediğinden geri döndük. Sabaha doğru hareket buyurmuşlar.

İNGİLİZLERLE SIKINTILAR

5 Şubat 1923'te Mevki-i Müstahkem Komutanlığı bin tondan fazla olan gemilerin 7.2.1923 gece yarısına kadar limandan çıkmasını tebliğ etti. İki üç gün mütemadiyen konsolosların müracaat ve ziyareti ile meşgul oldum. Nihayet Amiral Nicholson[148] harp gemisi ile talimat hilafına limana girdi ve bana bir mektup ile sulh imza edilinceye kadar düvel-i müttefikanın [itilaf devletlerinin] tahrirat tanımadıklarını beyan zımnında [mealinde] Britanya hükümeti tarafından İzmir'e gönderildiğini bildirdi.

İcap eden makamlara bildirdim ve Fevzi Paşa'ya arz ettim. Ertesi günü Mister Urquhart yanıma gelerek amiralin en büyük askerî kumandanla görüşmek istediğini ve hükümetlerce halledilecek olan bu meseleden dolayı arada bir su-i tefehhüme [yanlış anlamaya] meydan verilmemesinin muvafık olacağını söyledi.

---

146 Uşakizadeler İzmir'in en varlıklı tüccar ailelerinden biriydi. 1909'da bir süre belediye başkanlığı da yapmış olan Muammer Bey'in (1876-1951) kızı Latife Hanım (1899-1975) ailenin imkânları nisbetinde Fransa ve İngiltere'de eğitim görmüş, Batı kültüründe yetişmiş, dünya meselelerini takip eden, girişken bir kadındı.

147 2 Şubat'ta eski gümrük binasında bir toplantı yapılmış, Mustafa Kemal burada devam eden Lozan görüşmeleriyle ilgili bir konuşma yapmıştır.

148 Sir William C.M. Nicholson (1863-1932): Ankara hükümetinin, İtilaf devletleri savaş gemilerinin İzmir ve İzmit limanlarını terk etmelerine yönelik ültimatomunun yarattığı gerilim devam ederken, Midilli'de bulunan Amiral Nicholson kumandasındaki 4.190 tonluk HMS Curacoa 8 Şubat sabahı İzmir limanına girdi.

Fevzi Paşa'ya gittim söyledim. Amiralin teklifini muvafık gördü ve Asım [Gündüz] Paşa'yı memur etti. 10 Şubat'ta öğleden sonra saat 3'te Naim Bey'in otelinde Asım Paşa ile Amiral Nicholson mülakatında hazır bulundum. İki taraf hükümetlerince bu meselenin halline kadar statükonun muhafazasına taraftar olduğunu ve keyfiyetin iki hükümetçe her iki tarafın memnuniyetini mucip olacak [gerektirecek] bir tarzda halledileceğini ümit ettiğini söyledi. Ayakta görüşüldü ve gittiler.

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ HAZIRLIKLARI

11 Şubat günü Gazi Paşa hazretleri ile refikası, İktisat vekili Mahmut Esat Bey, posta telgraf umum müdürü ve yüz elli kadar murahhas geldiler.

15 Şubat akşamı 9 buçukta Rus büyükelçisi Aralof ve Azerbaycan elçisi İbrahim Abilof geldiler. İstasyonda Paşa hazretleri de bulundular, istikbal ettik ve hep beraber Naim Bey'in oteline gittik. Oradan Paşa hazretlerinin evlerine gidildi. 3 buçuğa kadar oturduk.

İzmir İktisat Konferansı'na her taraftan murahhaslar geliyordu. İstanbul'dan gelen heyet, muvasalat [varış] zamanı malum olmadığından layıkıyla karşılanamadı. Nihayet 17 Şubat 1923'te konferans binası olarak kullanılan incir hanında toplandık. Paşa hazretleri muayyen vaktinde geldiler ve bir saat üç çeyrek süren nutukları ile kongreyi açtılar. Gazi Paşa'dan sonra İktisat vekili de bir nutuk söylediler. Öğle tatilinden sonra intihabat yapıldı. Kâzım Karabekir Paşa reis seçildi. Numune sergisi de fena olmadı.

Gece yarısı Paşa hazretleri, refikaları ve Fevzi Paşa Ankara'ya hareket ettiler. 19 Şubat 1923'te İbrahim Abilof birdenbire hastalandı. Ameliyat yapıldı, fakat ümit yok gibi. 21 Şubat'ta Aralof Ankara'ya hareket etti. 22'sinde Paşa hazretlerinin telgrafını hasta yatan Abilof'a verdim. Bugün Kont Senni, babamdan ve annemden bir mektup getirdi. Kardeşimin Milo'da esir bulunduğunu da o mektuptan anladım.

Nihayet Abilof öldü. 23 Şubat'ta ailesini taziyeye gittim. Cenazesi Bakü'ye nakil olunacak. 23 Şubat'ta amcamın oğlu [Ömer] Abdülkadir'den aldığım bir telgrafta annesinin öldüğü, İzmir'deki hemşirelerine malumat verilmesini yazıyordu. 4 Mart 1923'te kongre müzakerelerine son verdi ve nutuklar söylendi.

BARIŞIN İLÂNINA DOĞRU İZMİR

Mart'ta hemen her gün konsoloslar, vapur süvarileri ziyaretlerime geliyor, vapur meselesi kendiliğinden halledilyordu. 24 Mart 1923'te üseramızın [esirlerimizin] istikbaline gidildi. İzmir'e gelen Dâhiliye müsteşarı Münir

Bey ile teşkilat hakkında görüştük. Urla tahaffuzhanesine [karantinasına] gelen üsera içinde Bursa'dan alınan doktor Arif de bulunuyordu. Zavallı pek hasta olarak vapurdan çıkarıldı, 29 Mart 1923'te öldü. İzmir'e getirildi ve 30 Mart'ta defnedildi.

1 Nisan 1923'te esaretten doğru İstanbul'a giden kardeşim Latif perişan bir hâlde İzmir'e geldi. 2 Nisan 1923'te intihabatın yapılmasına dair tebligat geldi. 8 Nisan'da bir esir kafilesi daha geldi. 8/9 Nisan 1923'te Müdafaa-i Hukuk umdelerini ilân etti.[149] 11 Nisan 1923'te Latif'e doktor operatör Cemal[150] Bey tarafından Memleket Hastahanesi'nde bir fıtık ameliyatı yapıldı. Ameliyat muvaffakiyetli oldu.

12 Nisan 1923'te İsmet Paşa istasyonda istikbal edildi. Aynı gün Amerikan konsolosu ile Amerikan torpidosu kumandanı geldiler. Alaçatı kilisesinde vukuu memûl olduğu Amerikan cenazesi hakkında sordum. Görüşürüz, dedi. Eczacı doktor Talip [Semker] Bey geldi, hemşirem Sıdıka için ısrar etti. Biz de ertesi günü ailece konuştuktan sonra nişan yapılmasına karar verdik. 14 Nisan'da İsmet Paşa'nın beyanatını dinlemek için belediye dairesine gittim. Tahsin Bey garip sualler sordu.

Paşa ile hükümete beraber geldik. Gece de eve geldi. İzzettin Paşa ile üçümüz hasbihal ettik. Cenab-ı Hakk bu sefer muvaffak buyursun, âmin. 14 Nisan 1923 gecesi İsmet Paşa gitti. 18 Nisan 1923'te Sıdıka'nın nişanını getiren yüzük teati olundu [takıldı].

23 Nisan'da millî bayram günü, tebrikler ve resm-i geçit. Bitaraf konsoloslar geldi. Diğerleri suret-i hususiyede [özellikle] gelmedi. İcabında ben de aynı suretle mukabele edeceğim. Yalnız İngiliz zırhlısı bayrağımızı büyük direğe çekerek merasime iştirak etti.

24 Nisan 1923'te mühim bir tütün meselesi vardı. Tire tütünlerini geçen verilen fiyatlarla vermemiştik. Bugün evvelki fiyatlara nazaran kıyye[151] başına 14,5 kuruş bir fark var. Yekun 40 bin liralık bir fark. Devlete hizmete

---

149 Dokuz umde [ilke]: 8/9 Nisan 1923 tarihli bildiriyle kurulmakta olan Halk Fırkası'nın prensip, hedef ve vaatleri ilân edildi. Aralık 1922'den itibaren Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Grubu mensuplarından oluşan bir parti kurmaya yönelik çalışmalarını sürdürüyordu. Daha sonra birçoğu anayasal bir hüviyet de kazanacak olan dokuz ilkenin ilânıyla Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun partileşme süreci başladı. Bkz. Klaus Kreiser, *Atatürk*, çev. Dilek Zaptçıoğlu (İstanbul, 2010), s. 253-255; Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İstanbul, 2013), s. 33-35.

150 Ahmet Cemal Tunca (1884-1963): 1885'te Bursa'da doğdu. 1908'de Tıbbiye'den mezun oldu. Mart 1914'te İzmir Memleket Hastanesi'ne tayin edildi, 1918'de aynı hastanenin Hariciye şefliğine getirildi. İzmir'in işgali üzerine Antalya'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. Isparta Menzil Hastanesi ve 1. Ordu Yaralılar Hastanesi'nde operatör olarak görev yaptı. İzmir'in kurtuluşundan sonra Nisan 1923'te İzmir Memleket Hastanesi baştabipliğine atandı. 1927'de Antalya'dan milletvekili seçildi. Aralık 1945'te, Hikmet Bayur'un CHP'den ihraç edilmesi üzerine CHP'den istifa etti, Demokrat Parti'ye katıldı. 1946'da Afyon'dan, 1950'de İzmir'den DP milletvekili seçilmiştir.

151 kıyye: ağırlık birimi. 1 kıyye (1 okka) = 1,28 kg.

girdiğim andan itibaren aldığım maaştan fazla. Ertesi gün Sultanî talebesinin tabelalardaki ecnebi lisanlarla yazılmış yazıları karalamakta olduklarını, bir hastane müdiresinin de tevkif edildiğini İtalyan konsolosu bir nota vererek protesto etti.

Mektep talebelerinin murahhaslarını çağırdım. Kanunlarımızın cevaz vermediği mesailde [izin vermediği meselelerde] kanuna riayetkâr [saygılı] olmaları lazım geldiğini ve kanunsuz hareketlerle [Lozanda'ki] murahhaslarımızı müşkül vaziyete sokmamaları icap ettiğini söyledim. Gece Fevzi Paşa'yı teşyi ettik.

3 Mayıs'ta gece Sıdıka'nın nikâhı bahçemizde yapıldı.

6 Mayıs'ta Müdafaa vekili Kâzım Paşa geldi.

8 Mayıs 1923'te İtalya konsolosu babama gönderdiğim paranın makbuzunu getirdi. Mülhakattaki nüfus neticeleri alındı. Yüzde 25 ile yüzde 30 arasında bir fark var. Gazi Paşa'nın Trabzon'dan [milletvekili adayı] olamayacağıma dair telgrafına cevap verdim. İstanbul ile Ayıntap'tan [Antep] başka hüsn-i kabul görülmediği takdirde namzetlikten sarfınazar edilmesinin muvafık olacağını arz ettim.

12 Mayıs 1923'te Lozan'da bir Rus Roma mümessilinin öldürüldüğü tahakkuk etti [anlaşıldı].[152]

16 Mayıs 1923, ansızın bayram. Paşa'dan telgraf. Fevzi Paşa'yı istikbal ettik. 26 Mayıs'ta avdet ettiler.

BARIŞ VE SEÇİM HAZIRLIKLARI

4 Haziran'da Fevzi Paşa geldiler. 15 Haziran'da Gazi Paşa'ya namzetlik hakkında cevap verdim. Kendisinin tenkide uğramamaları için namzetliğimden sarfınazar edilmesinin muvafık olduğunu arz ettim. 6 Haziran'da Fethi Bey'e Temmuz ve Ağustos 1923'te serbest olmam için müsaade edilmesine dair telgraf verdim.

10 Haziran'da intihap pusulasını attım.

14 Haziran'da Fethi Bey'in telgrafı. 17 Haziran'da Ankara ve İzmir namzetleri bildirildi. 25 Haziran'da İzmir mebus intihabatını yaptık. Gazi Paşa 316'da 315, en son Tevfik Rüştü 284 rey aldılar.[153] İzzettin Paşa Aydın'da büyük ekseriyetle kazanmış.

---

152 Lozan'da Sovyetler Birliği'ni temsil eden Vatslav Vorovsky (1871-1923), 10 Mayıs'ta bir Beyaz Rus mülteci tarafından vurularak öldürüldü. Vorovsky Lozan'a katıldığında Sovyetlerin Roma elçisiydi (1921-1923).

153 Atatürk hem İzmir'den, hem Ankara'dan aday gösterilmiş, iki şehirde de seçimi kazanmış, kendi tercihiyle Ankara milletvekili olmuştur. Bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İstanbul, 2013), s. 44-45.

26 Haziran 1923'te Dağkızılca nahiyesine kadar gittim. Hükümet konağının küşat resminde [açılışında] bulundum. Mektepliler eski imparatorluk şarkılarını söylediler. Mazur gördüm. Bu kadar zaman işgal altında kalındı. Konya'da bile böyle iken, burada olmasına taaccüp edilemez [şaşırılmaz].

15 Temmuz 1923'te Neyyire'nin nişan merasimi yapıldı. Hilal-i Ahmer tarafından verilen ziyafette bulundum. Kızılay delegeleri bütün üsera garnizonlarını ziyaret etmişler, memnun kalmışlar. Murahhas [delege] Doktor Pajo da geldi, annemin ve babamın geleceklerini söyledi. 16 Temmuz 1923'te Ödemiş'e vardım. Kaymakçı'ya ve Düğünköyü'ne uğradım. Gece Kiraz'a geldim. Balyanbolu'ya[154] uğrayarak Ödemiş'e geldim. Sabahleyin oto drezin ile Ödemiş'ten kalktım, Tire ve Bayındır'a uğrayarak İzmir'e döndüm.

20 Temmuz 1923'te babam ve annem Yanya'dan geldiler. Vapurdan aldık. Babam hasta, annem zayıf. Babam, vapurdan çıkarken Giritli kayıkçıların Rumcasını işitince "Hâlâ burada Rum var mı?" diye gayet garip bir sual sordu. Ona fazla eziyet etmişler. İki defa yoldan çevirmişler. Nihayet Kızılhaç İsviçre murahhasının sert müracaatı üzerine bırakmışlar. Latif [Renda] de "daskalos" [öğretmen] diye Edirne'de muallimken esir alınmıştı. Muntazam dayak atıyorlarmış. Bunlar hep bizim İzmir'de bulunmamızdan ileri geliyordu. Neyse, annem ve babam nihayet bizlere kavuştu. Babam bilmediği iki torununu gördü. Büyük kızını evli, küçüğünü nişanlı buldu. Bunlara çok sevindi. İkisi de gerek bana, gerek eşim Saadet'e çok dualarda bulundular.

24 Temmuz'da sulh imza edildiği haberi geldi. Allah milletimizi müteyemmin [bereketli, kuvvetli] kılsın. 25 Temmuz'da Büyük Paşa geldiler, istikbal ettim.

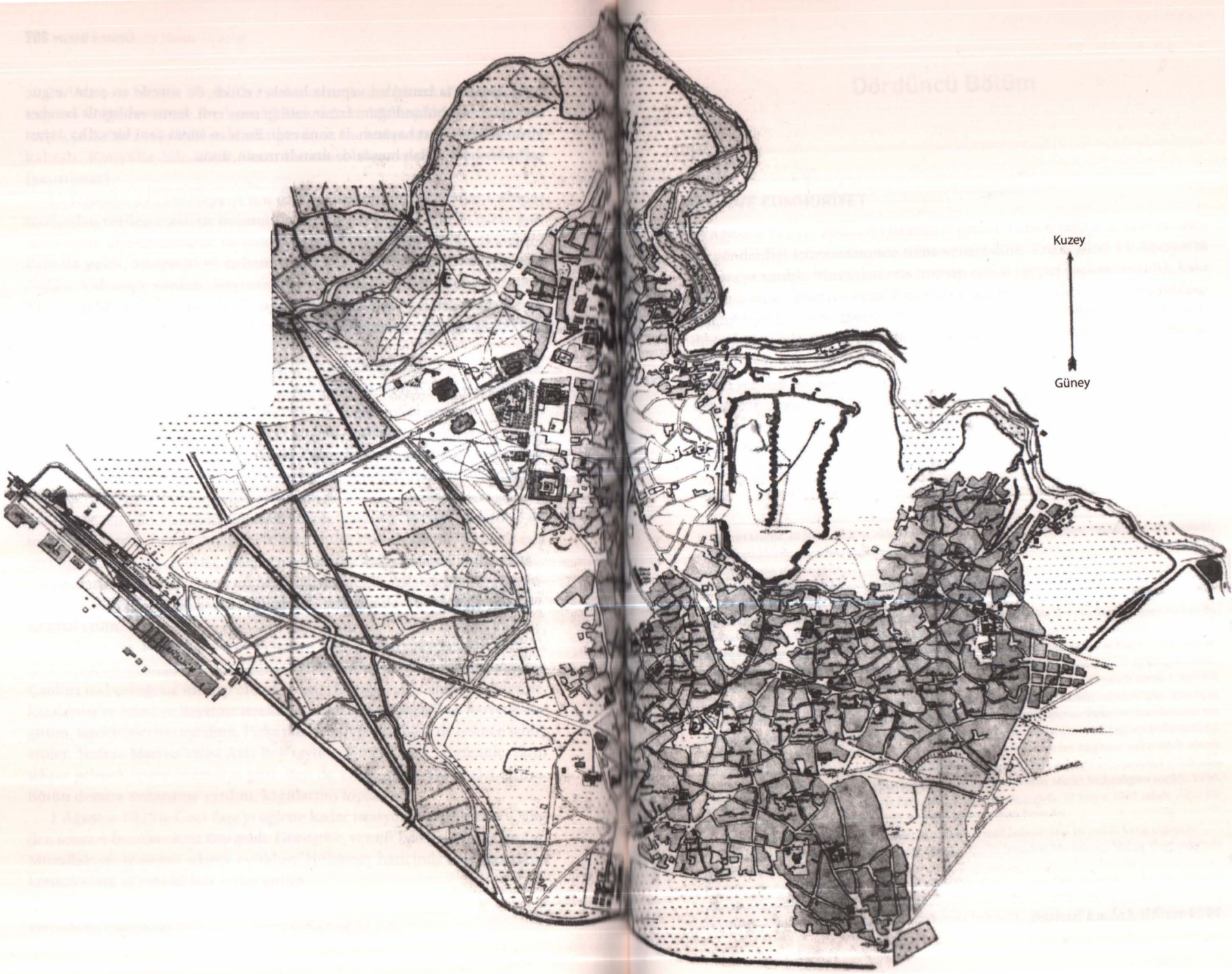
30 Temmuz 1923'te Çankırı belediye reisi Cemal, Müdafaa-yı Hukuk reisi Ataullah ve orada Reji müdürü olan Şehabettin Bey'den muntazaman Çankırı mebusluğuna intihap olunduğuma dair telgraflar aldım. Köylerine, kazalarına ve belediye heyetine teşekkür ettim. Akşamüzeri Paşa hazretlerine gittim, teşekkürlerimi sundum. Fırka reisi sıfatı ile kendileri de resmen tebliğ ettiler. Yerime Manisa valisi Aziz Bey tayin edilmiş. Geldi, görüştük. Yarın tekrar gelmek üzere Manisa'ya gitti. Ben de ertesi günü hükümete gittim. Bütün devaire vedaname yazdım, kâğıtlarımı topladım.

1 Ağustos 1923'te Gazi Paşa'yı öğlene kadar istasyonda teşyi ettim. Öğleden sonra 4 buçukta Aziz Bey geldi. Görüştük, vezaifi [vazifeleri] devrettim. Muvaffakiyet temenni ederek ayrıldım. Hükümet haricinde olan dairelere, konsoloslara ve tanıdıklara vedaa gittim.

---

154 Palaipolos (Balyanbolu). Daha sonra Beyköy ve bugün Beydağ bucağı.

8 Ağustos'ta İzmir'den vapurla hareket edildi. Bu suretle en çetin ve güç zamanlarında bulunduğum İzmir valiliği sona erdi. İzmir valiliği ile beraber yirmi senelik idarî hayatım da sona erdi. Bundan sonra yeni bir safha, siyasî safha başlıyor. Allah bunda da utandırmasın, âmin...

Kuzey
Güney

1924 tarihli Ankara haritası.

Dördüncü Bölüm

SULH VE CUMHURİYET

10 Ağustos 1923'te alessabah İstanbul'a geldik. Polis müdürü daha evvel motor gönderdiği için zamanında trene yetişebildik. Ertesi günü 11 Ağustos'ta Ankara'ya vardık. Muvakkat reis intihap edildi [geçici başkan seçildi]. Eski nizamnameye[1] göre Ali Fuat[2] Paşa muvakkat reis seçildi. Ertesi günü intihap mazbataları tetkik ve tasdik edildi. 13 Ağustos'ta İsmet Paşa Lozan'dan geldiler, istasyonda istikbal edildi. Çok kalabalık vardı. Öğleden sonra Meclis intihabı yapıldı. 196 rey ile Gazi Paşa riyasete, 196 rey ile Ali Fuat Paşa ikinci reisliğe seçildi. Divan riyaseti intihabatı da yapıldı.[3] Gazi Paşa uzun bir nutuk söyledi. 14 Ağustos'ta encümen intihabatı yapıldı. Dâhiliye ve Muvazene-i Maliye[4] [Bütçe] Encümenlerine seçildim. Çok çalışacağım, Allah utandırmasın.

21 Ağustos 1923'te sulh muahedesinin müzakeresine başlandı. Nihayet bir ev bulabildik. Mebus Talât[5] Bey'in evinin üst katını tuttuk, naklettik.

---

1 Birinci Meclis, 26 Nisan 1920'de aldığı kararla Heyet-i Mebusan nizamname-i dâhilisini [içtüzüğünü], ufak değişikliklerle uygulamaya devam etmiştir. Meclis ancak ikinci dönemin sonunda, 2 Mayıs 1927'de yeni bir içtüzük oluşturabildi.

2 Ali Fuat Cebesoy (1882-1968): İstanbul'da doğdu. Kadıköy Saint Joseph Lisesi ve Harp Okulu'ndan sonra devam ettiği Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden Ocak 1905'te mezun oldu. Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşıdır. Kurmay stajı için 5. Ordu emrine verildi. Haziran 1906'da 3. Ordu kurmaylığına atandı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1. Ordu ve 7. Ordu kurmaylıklarında bulundu. Trablusgarp cephesinde savaştı. Kanal Harekâtı'na ve Çanakkale muharebelerine katıldı. Suriye ve Filistin cephelerinde bulundu. Mayıs 1919'da Ankara'ya geçti ve Haziran'da Amasya Genelgesi'ni imzaladı. Sivas Kongresi kararıyla Garbî Anadolu Umum Kuva-yı Milliye kumandanlığına atandı. Ankara milletvekili olarak 1. Meclis'e katıldı. Aralık 1922'de Meclis ikinci başkanlığına seçildi. Ekim 1923'te 2. Ordu müfettişliğine atandıysa da bu görevinden istifa ederek Meclis'e döndü. Kasım 1924'te Terakkiperver Fırka'nın kuruluşunda yer aldı. İzmir suikastı davasında İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Beraat etmesine rağmen orduyla ilişiği kesilerek emekli edildi. Bir süre siyasetten uzak kaldı. 1933'te Konya'dan bağımsız milletvekili olarak Meclis'e döndü. Nisan 1939'da Nafıa vekilliğine getirildi. Mart 1943'ten Ağustos 1946'ya kadar Münakalat vekilliğinde bulundu. Kâzım Karabekir'in vefatının ardından 1948'de Meclis başkanlığına seçildi. 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde Demokrat Parti listelerinden Meclis'e girdi. 27 Mayıs 1960 sabahı diğer DP yöneticileriyle beraber tutuklandıysa da kısa süre sonra serbest bırakıldı.

3 Divan-ı riyaset [başkanlık divanı], Meclis'te idarî ve malî konulardaki en yetkili karar organıdır.

4 muvazene-i maliye: Devletin gelir-gider dengesi. Devlet bütçeleri Muvazene-i Maliye Encümeni'nde görüşülmüştür.

5 Talât Sönmez (1876-1950): Ankara, Altındağ'da doğdu. Ankara Rüştiyesi'nin ardından Mülkiye İdadîsi'ne devam etti ve yüksek kısımdan mezun olduktan ve Ekim 1899'da stajını tamamladıktan sonra Beypazarı, Mecitözü ve Erbaa kaymakamlıklarında bulundu. 1908 ve 1912 seçimlerinde Ankara'dan

22 ve 23 Ağustos'ta sulh muahedesine devam edildi. 23 Ağustos'ta Lozan Muahedesi tasdik edildi. Her gün encümenlere ve oldukça Umumi Heyet'e devam ediyorum. 30 Ağustos'ta Fırka'da Şer'iye [din işleri] Vekâleti intihabatı yapıldı. Saruhan (Manisa) mebusu Mustafa Fevzi[6] Efendi ekseriyetle kazandı.

2 Eylül 1923'te Fırka vardı. Gazi Paşa'dan heyet-i mahsusa[7] ile İzmir'e gidip çocukları almak için mezuniyet [izin] aldım. 9 Eylül'de İzmir'in bayramını tes'it ettik [kutladık]. Güzel tertip olmuştu, ihtifal [merasim] heyetine teşekkür ettim. Yalnız o günü tayyarecilerden Zeki Bey'i kurban verdik.[8] Allah gani gani rahmet etsin. İzmir'de on gün kadar kaldım. Her gün tren yoktu. Nihayet 17 Eylül'de sabahleyin İzmir'den hareket ettim. Uşak'a geç indiğimiz için kasabaya gitmedik. Geceyi trende geçirdik. Ertesi günü Afyon'a geldik. Şimendifer bulunmadığından Afyon'da Sefa Oteli'nde kaldık. En nihayet 20 Eylül'de öğleden sonra Ankara'ya gelebildik.

Encümenlerde muntazam çalışmalarıma başladım. 20 Ekim'de tarik bedeli hakkındaki kanun için ilk defa kürsüye çıktım.[9] Bütçe encümeninde bir meselemiz oldu. Hükümet zabitanın maaşlarına bir miktar zam için bir teklif yaptı.[10] Encümende müdafaa edildi. Nihayet Gazi Paşa ile beraber Millî Müdafaa vekili[11] encümene geldiler ve müzakereyi bir defa daha dinledikten sonra hükümet encümende bizim teklifimizden üstün bir teklif yaptı. Reye konuldu, müsavat [eşitlik] hasıl oldu. Ve reisin bulunduğu taraf ekseriyet

---

Meclis-i Mebusan'a seçildi. 1912'den itibaren Bandırma, Gemlik ve Isparta mutasarrıflıklarında bulundu. Ağustos 1920'de birinci sınıf mülkiye müfettişliğine getirildi. Ekim 1922'de Ardağan sancağı mutasarrıflığına atandı. Temmuz 1923'te Ardağan milletvekili olarak Meclis'e girdi.

6 Mustafa Fevzi Sarhan (1876-1933): Akhisar'da doğdu. 1897'de Manisa Sultaniye Medresesi müderrislerinden icazetname aldı. 1899'da İstanbul Hukuk Mektebi'ne kaydoldu. 1900'de İstanbullu müderrislerden ikinci kez icazet aldı. 1904'te Hukuk Mektebi'ni birincilikle bitirdi. 1905'te Hukuk Mektebi'nde asistanlığa başladı. Kasım 1908'de aslî memuriyete geçirildi. 1920'ye kadar ceza ve icra kanunları dersleri verdi. Bu dönemde Maliye Nazırlığı'nda hukuk müşavirliğinde bulundu. 1912 seçimlerinde Manisa'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. Temmuz 1923'te Saruhan milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. Eylül 1923'ten Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırıldığı Mart 1924'e kadar Şer'iye vekilliğinde bulundu. Vefatına kadar Manisa milletvekili olarak Meclis'te görev yaptı.

7 İzmir'in kurtuluşu bayramında hazır bulunmak üzere Meclis'i temsilen özel bir heyet gönderilmiştir.

8 İzmir Tayyare Okulu öğretmenlerinden İsmail Zeki Bey (1898-1923) gösteri uçuşu sırasında uçağının Kemer istasyonunda kiliseye çarpması sonucu yaşamını yitirdi.

9 Tarik Bedel-i Nakdisi (yol vergisi) Kanunu. İnşa edilen karayolları için alınan vergidir. Vergi miktarını ödeyemeyecek durumda olanların kanunda belirtilen süre ve şartlarla yol yapım çalışmalarına katılmaları öngörülüyordu. Tarik bedeli olarak toplanan varidatın bir kısmının farklı alanlara sarf edildiğine ilişkin eleştirilere müşterek encümen adına Abdülhalik Bey yanıt vermiştir. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima 1, Cilt 2 (TMMM Matbaası, 1961), s. 816-818.

10 Bahsi edilen 360 sayılı Berri, Bahri, Havai ve Jandarma Erkân, Ümera ve Zabitan ile Memurin-i ve Mensubin-i Askeriyeye Maaşat ve Tahsisat-ı Fevkalâdeleri Hakkında Kanun'un görüşmeleridir. Doğrudan Mustafa Kemal'in direktifiyle hazırlanan kanun askerlerin maaşlarında tadilat yapılmasını öngörüyordu.

11 14 Ağustos 1923'te Millî Müdafaa vekilliğine getirilen Kâzım Özalp, 30 Ekim 1923'te kurulan İsmet İnönü kabinesinde de bu görevini sürdürecektir.

[çoğunluk] sayıldı. Ekalliyetin nokta-i nazarını [azınlığın görüşünü] 22 Teşrinievvel'de [Ekim'de] Umumi Heyet'te müdafaa ettim. Ekalliyet nokta-i nazarına iştirak edenlerden biri encümenden çıkarken imzasını koymayacağını, diğerleri de Umumi Heyet'te müdafaada bulunamayacaklarını söylediler. "Müdafaayı ben yapacağım" dedim. Hükümetin teklifinden daha yüksek bir teklifin Meclis encümeninden çıkmasını doğru bulmadılar. En yüksek teklifin hükümetin olmasını tercih ettiler.

24 Teşrinievvel [Ekim] 1923'te Fethi Bey Dâhiliye Vekâleti'nden, Fuat Paşa da ikinci reislikten istifa ettiler.[12] 25 Teşrinievvel'de yapılan intihabatta Sabit[13] Bey Dâhiliye ve Rauf[14] Bey de ikinci reislik için ekseriyet [çoğunluk] aldılar. 27 Teşrinievvel'de Vekiller Heyeti, Meclis kendilerine müzahir görmediği [destek olmadığı] için müttefikan istifa etti. 29'unda Fırka toplandı. İdare heyeti bir liste hazırladı, fakat listedeki isimler Fırka Umumi Heyeti'nce hüsn-i kabul görmedi. Uzun münakaşalar oldu. Gazi Paşa uzun konuştu. Öğleden sonra Fırka devam etti. Gazi Paşa'nın Cumhuriyet hakkındaki teklifleri uzun münakaşalardan sonra kabul edildi.

Açık celsede tekrar bulundum. O gün akşam yemeğine Macar Edvarving'i davet etmiştim. Meclis'ten çıktım, yemek yedik ve çabucak Meclis'e döndüm. Meclis'e döndüğüm zaman aleni celsede [açık oturumda] müzakere neticelenmişti. Son dakikada yetişemediğime müteessir oldum. Ertesi sabah 30 Teşrinievvel'de Fırka oldu. İsmet Paşa (Başvekil) rüfekasını [arkadaşlarını: kabinesini] söyledi. Eski vekillerden Feyzi[15] ve Rıza Nur[16] Beyler değişti. Yerlerine Refik[17] (İstanbul)

---

12 Rauf Orbay kabinesinde Dâhiliye vekiliyken, Rauf Bey'in istifası üzerine Heyet-i Vekile reisliğini de üstlenmiş olan Fethi Okyar, Dâhiliye vekilliğinden istifa ediyor.

13 Sabit Sağıroğlu (1881-1960): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 43.

14 Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 34.

15 Feyzi Pirinççioğlu (1878-1933): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 52.

16 Rıza Nur (1878-1942): Sinop'ta doğdu. Kuleli Askerî İdadîsi'nin ardından Askerî Tıbbiye Mektebi'ne devam etti. Arnavutluk harekâtında Mürettep Kolordu'da sağlık memuru olarak İşkodra'ya tayin edildi. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1909 seçimlerinde Sinop mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Bir süre sonra Ahrar Fırkası'na geçti. 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. 1913'te Bâbıâli baskını sonrası Paris'e gönderildi. Son Osmanlı Meclisi'nde Sinop mebusu olarak yer aldı. İşgalden sonra Ankara'ya geçerek Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. Maarif vekilliğine getirildi. Aralık 1921'de Sıhhiye ve İçtimai Muavenet vekilliğine seçildi. Lozan barış görüşmelerini sürdüren ve antlaşmayı imzalayan Türk heyetinde yer aldı. İzmir suikastı davası sonrasında önce Fransa'ya, ardından Mısır'a gitti. 1938'de yurda döndü ve *Tanrı Dağı* dergisini çıkarmaya başladı. Kaleme aldığı hatıralarını, ölümünden 25 yıl sonra yayımlanmak koşuluyla British Museum'a bırakmıştır. 1967-68'de dört cilt hâlinde yayımlanan anıları Türkiye'de uzun süre yasak kitaplar arasında bulunmuştur.

17 İbrahim Refik Saydam (1881-1942): İstanbul'da doğdu. Fatih Askerî Rüştiyesi'nin ardından Askerî Tıbbiye Mektebi'ne devam etti. 1910'a kadar Maltepe Askerî Hastanesi ve Feshane Fabrikası'nda tabiplik yaptı. Balkan Harbi'nde 18. Kolordu karargâhına atandı. Dünya Harbi'nde Genel Karargâh'ta Sıhhiye Müfettişliği'nde çalıştı. Salgın hastalıklarla mücadele için Ordu Bakteriyoloji Enstitüsü'nü kurdu. Mütarekeden sonra 9. Ordu Müfettişliği emrine verildi. Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in karargâhıyla birlikte Anadolu'ya geçti. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katıldı. Nisan 1920'de Meclis'e seçildi. Millî Müdafaa

ve Muhtar[18] (Trabzon) Beyler geldiler. Dâhiliye'ye kimse gelmemişti. Oraya da Ferit[19] Bey (Kütahya) girdi. Meclis efkâr-ı umumiyesi Ferit Bey aleyhinde idi. İsmet Paşa'nın muvaffak olmasına bütün gönlümle dua ettim. Encümenlerdeki çalışmalarım o kadar çoktu ki koridorlarda gezerek, arkadaşlarla temas ederek, şunun bunun hakkında söylenilen sözlerden malumat alma imkânım yoktu.

KOMİSYON ENTRİKALARI

1 Teşrinisani'de [Kasım'da] Fırka'da Meclis riyaseti için yapılan intihapta Fethi Bey 123, Rauf Bey 51 rey aldılar. Aynı celsede [celse-i umumide] Fethi Bey 151 rey aldı. Tatil olan cumadan maada her gün Umumi Heyet'te bulunuyordum. Bilhassa encümenlerde çok çalışıyordum. 7 Teşrinisani'de Edirne heyeti için çekilen kurada ismim çıktı.[20] 9 Teşrinisani'de Adliye memurlarının terfii hakkında kanun müzakereleri vardı. Uzun münakaşalar oldu. Müşterek encümen [komisyon] mazbata muharriri[21] olarak müdafaa ettim. Reye konuldu, ekseriyet olmadığından gelecek celse tekrar reye konması kararlaştı.

20 Teşrinisani [Kasım] 1923'te saat 10'da heyet ile Ankara'dan hareket ettik. Ertesi günü onda Haydarpaşa'ya vardık. 22 Teşrinisani'de Fatih Belediyesi'nin Şehremaneti ziyafetinde bulunduk. 24 Teşrinisani'de Sirkeci'den hareket ettik. Akşam 5'te Edirne'ye vardık. Yolda tezahürat fazla

---

Vekâleti Sağlık Dairesi başkanlığına getirildi. Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü'nün kabinelerinde Sıhhiye vekilliğinde bulundu. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde CHP genel sekreterliğine ve başbakanlığa getirildi.

18 Ahmet Muhtar Çilli (1871-1958): Rize'de doğdu. 1895'te İstanbul Yüksek Mühendis Okulu'ndan mezun oldu. İzmir-Kasaba demiryolu hattında, Hicaz Demiryolu inşaatında mühendis olarak çalıştı. 1909'da Nafıa Nazırlığı Demiryolları müdürlüğüne, ardından Hicaz Demiryolları müdürlüğüne atandı. II. Dönem TBMM'ye Trabzon milletvekili olarak seçildi. Muvazene-i Maliye, Nafıa ve Divan-ı Muhasebat Komisyonlarında çalıştı. 1923-24 arasında Nafıa vekilliğinde bulundu.

19 Ahmet Ferit Tek (1877-1971): Bursa'da doğdu. Bursa Işıklar ve Kuleli Askerî İdadîlerinin ardından girdiği Harbiye Mektebi'nden 1896'da mezun oldu. Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde okuduğu sırada Abdülhamit aleyhtarlığı gerekçesiyle Divan-ı Harp'te yargılandı ve Trablusgarp'a sürüldü. 1898'de affedilerek Trablusgarp Fırkası Erkân-ı Harbiyesi'ne atandı. 1901'de yeniden irade-i seniyye ile orduyla ilişiği kesildi. Paris Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne kaydoldu ve 1903'te diplomasını aldı. Ahmet Rıza Bey'le *Şûra-yı Ümmet* gazetesini çıkardı. 1908'de yurda geri döndü. Mülkiye Mektebi'nde ders verdi, Meclis-i Mebusan başkâtipliğinde bulundu. 1909'da Kütahya mebusu seçildi. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan ayrılarak Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu, *İfham* gazetesini çıkardı. Gazetesi sıkıyönetim tarafından kapatıldı ve Sinop'a sürüldü. Mayıs 1919'da Damat Ferit kabinesinde Nafıa nazırlığına getirildi. Meclis-i Mebusan'ın dağılmasından sonra Ankara'ya geçerek TBMM'ye katıldı. Maliye vekilliğinde bulundu. Ekim 1921'de Paris temsilciliğine atandı. İsmet İnönü'nün 1. ve 2. Türkiye hükümetlerinde Dâhiliye vekilliğine getirildi. Londra, Varşova ve Tokyo büyükelçiliklerinde bulundu. 1943'te emekliye ayrıldı.

20 Edirne'nin kurtuluşu törenlerine Meclis'i temsilen katılacak 10 kişilik heyet, içtüzük gereği kurayla belirlenmiştir.

21 Mazbata muharriri, raportör milletvekilidir. Bir komisyon kararının gerekçesini kaleme alıp onu savunan üyedir.

oldu. Meclis reisi ile ordu kumandanı arasında protokol sebebiyle ufak münakaşa delâletti [oldu].

25 Teşrinisani'de [Kasım'da] merasime iştirak ettik. 26'sında Edirne'den hareketle akşamüzeri İstanbul'a geldik. İstanbul'da altı gün kaldım. İzmir'de düşürdüğüm taştan dolayı böbreklerim için röntgen yaptırdım. 3 İlkkanun'da [Aralık'ta] Haydarpaşa'dan yola çıktım ve ertesi günü Ankara'ya vardım.

Ben Edirne'de iken Bütçe Encümeni'nde raportör intihap edilmiş arkadaşlardan biri, mahza [yalnız] yorulayım ve muvaffak olmayayım diye, beni Millî Müdafaa raportörlüğüne teklif etmiş. Encümen de kabul etmiş. Geldiğim zaman bu emrivaki ile karşılaştım. Millî Müdafaa ile beraber İmalat-ı Harbiye'ye[22] bakacaktım. Müteessir olmadım diyemem. Bütçeyi tetkik edecek, senelerden beri Bütçe Encümeni'nde çalışan arkadaşlar vardı. Nitekim benim ismimi öne süren arkadaş da onlardan biri idi. Fakat bu iyi fikirle yapılmayan intihaba rağmen çok çalışarak bunun hakkından geleceğimi ispat etmeye karar verdim.

NEREDE BU MÜLAZIMLAR?

Millî Müdafaa'nın ilk bütçesini ve kadrosunu tespit edecektik. Geceleri Millî Müdafaa Vekâleti'nde ve evimde, gündüzleri encümende çalışıyorum. İmalat-ı Harbiye'den bir hesap makinesi aldım. Hesabım gayet muntazam oluyor. Millî Müdafaa Encümeni reisi Ali[23] Bey (Afyon) ve Halit[24] Bey (Kastamonu) benimle beraber geceleri Millî Müdafaa'ya geliyorlar, beraber çalışıyoruz. Millî Müdafaa kayıtları muntazam değil. Hesap vermekten kaçınıyorlar. Bizler de ısrar ediyoruz. Bize resmen verdikleri kayıtların hakikate uygun olmadığını

22 İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesi. Kurum daha sonra Askerî Fabrikalar adını alacak ve ileride Makine Kimya Endüstrisi'ne dönüştürülecektir.

23 Ali Çetinkaya (1877-1949): Afyon'da doğdu. 1898'de Harbiye Mektebi'nden mezun olarak 3. Ordu emrine verildi. Rumeli'de çete takibinde bulundu. 1909'da Debre Jandarma Taburu komutanlığına vekâlet etti. Trablusgarp cephesinde savaştı. Dünya Harbi'nde Irak cephesinde bulundu. Ağustos 1918'de Üsküdar Mıntıka müfettişliğine atandı. Ekim 1918'de Ayvalık'ta 172. Alay komutanlığına atandı. Karahisar-ı Sahip mebusu olarak son Osmanlı Meclisi'ne seçildi. Nisan 1920'de tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Ekim 1921'de serbest bırakıldıktan sonra 14 Kasım'da Ankara'ya ulaştı. Millî Müdafaa, Maarif, Nafıa Komisyonlarında çalıştı. Mart 1925'te Ankara İstiklal Mahkemesi başkanlığına getirildi. Vefatına kadar Afyon milletvekili olarak Meclis'te görev yaptı. Nafıa ve Münakale (Ulaştırma) vekilliklerinde bulundu.

24 Halit Akmansü (1884-1953): Kastamonu'da doğdu. Kastamonu Askerî Rüştiyesi, Bursa Işıklar Lisesi ve Harp Okulu'nun ardından 1909'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Kurmaylık stajını Şam'da yaptı. 1912'de Halep Redif Fırkası kurmaylığına atandı. 1914'te Şam'daki 8. Kolordu kurmaylığına getirildi, Kanal taarruzuna katıldı. Irak cephesinde savaştı. Sakarya Meydan Muharebesi'nde 3. Kafkas Fırkası kumandanı olarak yer aldı, Afyon muharebelerine katıldı. Ekim 1922'de 1. Ordu kurmay başkanlığına atandı. II. Dönem BMM'ye Kastamonu milletvekili olarak seçildi. Nafıa, Millî Müdafaa Komisyonlarında çalıştı. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. 1927'de emekliye ayrılarak siyasetten çekildi.

anladık. Zabit mevcudu da resmen o kadar yüksek görünüyordu ki bizim yaptığımız kadrolara senelerce bu zabitleri yerleştiremezdik. Biz de Harbiye Mektebi'nin zabitler yerleşinceye kadar kapanmasını teklif ettik.

Erkân-ı Harbiye telaş etti. Millî Müdafaa Encümeni'nde Başvekil İsmet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi Fevzi[25] Paşa, Millî Müdafaa vekili Kâzım[26] Paşa ve Millî Müdafaa erkânı olduğu hâlde bir içtima yaptık. İki encümen murahhasları istinatlarımızı izah ettik [delegeleri olarak dayanaklarımızı açıkladık]. Fevzi Paşa bütün bütün şaşırdı.

"Nerede bu mülazımlar [teğmenler]? Bizde en çok noksan olan mülazımdır. Üçümüz de mücadelede askerin içinde idik. Mülazım noksanı olması icap eder kanaatinde idik. Fakat Millî Müdafaa'nın resmen verdiği pusulada zikrettiği adetler mecburen bizim kanaatimizi değiştirdi" dedik.

Nihayet Millî Müdafaa Zat İşleri Dairesi'nin kayıtlar üzerine işlemediği kabul edildi. Biz de teklifimizden sarf-ı nazar ettik [vazgeçtik]. Millî Müdafaa müsteşarına da "Bütçeyi müdafaa edecek, Meclis'ten çıkaracak olan biziz. Siz hakikati bize söyleyiniz. İşittiğiniz elzem şeyleri de söyleyiniz. Biz kanaat hasıl edersek muhakkak Meclis'ten çıkarırız" dedik. Millî Müdafaa bizden bir şey saklamadı, bütçe de çok güzel hazırlandı. Bütçe Komisyonu'nda bir gün izahat verdim, arkadaşlar samimi suretle tebrik ettiler.

GAZİ'NİN ISRARIYLA MALİYE VEKİLLİĞİNE TAYİN

25 İlkkanun [Aralık] 1923'te İzzettin Paşa geç vakit geldiler. Gazi Paşa 26 İlkkanun'da İzzettin Paşa ile beraber beni alıkoydu. Millî Müdafaa bütçesi ile meşgul oluyordum. Beni oraya namzet gösteren arkadaş böyle bir netice beklemiyordu.

31 İlkkanun'da İsmet Paşa alessabah çağırdı. Çankaya'da ağaçların altında küçük bir köşkte oturuyordu. Maliye vekilinin istifa ettiğinden bahsetti.[27] Maliye vekilliğine bir namzet istedi. Aklıma gelenlerden, Bütçe Encümeni'nde çalışan birkaç arkadaşın ismini söyledim, cevap vermedi. Nihayet bana teklif etti. Henüz hazır olmadığımı, bir sene kadar Bütçe Encümeni'nde çalıştıktan sonra bu işi yapabileceğimi ümit ettiğimi, beni mazur görmesini, kendilerine karşı mahcup olmaktan çok müteessir olacağımı söyledim. Üç saat münakaşa ettik, nihayet izin istedim.

"Gazi bugün İzmir'e gidiyor. Görmek ister misin?" dedi ve beni Gazi'nin bulunduğu, daha sonra yanan, ufak köşke götürdü. Beni öne sürdü, arkadan Paşa'ya işarette bulunduğunu görmedim.

---

25 Fevzi Çakmak (1876-1950): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 118.

26 Kâzım Özalp (1882-1968): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 119.

27 İstifa eden Maliye vekili Hasan Fehmi Ataç'tır. Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 113.

Gazi Paşa beni yatak odasına çekti, "Sen Maliye vekilliğini kabul etmiyormuşsun. Neden?" dedi.

Ben kendilerine İsmet Paşa'ya söylediklerimin aynısını tekrar ettim. Bilhassa şimdiye kadar itimat edip tevdi buyurdukları işlerden [verdikleri görevlerden] kendilerine karşı mahcup olmadığımdan bu sefer bundan çok korktuğumu arz ettim.

Gazi Paşa, "Onları bırak" dedi, "bugünden itibaren Maliye vekilisin" buyurdular.

"Cebren mi?" dedim.

"Evet" dediler.

"Mücadele zamanında başkumandan olarak bütün emirlerinizi yaptım. Şimdi mazur görünüz çok korkuyorum" dedim.

"Teşkilat-ı Esasiye kanununu okumadın mı? Hâl sulhtur ve reisicumhur başkumandandır" buyurdular. "Haydi! Yemek hazır, gidelim" dediler.

Yemekte sağına beni aldılar, sollarında Latife Hanım. İsmet Paşa ve diğer arkadaşlar da yerlerini aldılar. Ben mütemadiyen terliyordum. Kalpağımın altından buram buram terler akıyor. Nihayet ayrıldık. Ben âdeta hastalandım. Mütemadiyen nasıl başaracağım, işin içinden nasıl kurtulabilirim diye düşünüyorum. Bir karara varamıyorum.

İSMET PAŞA İLE A'ŞÂRIN KALDIRILMASI HAKKINDA BİR GÖRÜŞME

[1924] 1 Kanunusani'de [Ocak'ta] Fırka oldu. Şimendifer meselesi müzakere edildi, fakat neticelenmedi.[28] O günü rahatsızdım. Vekâlet için yapılan ısrara mukavemet imkânı kalmadı. Çarnaçar [çaresiz] kabul ettim. Ertesi günü Encümen'de çalıştım. Meclis'e gitmedim. Vekâlet için intihap yapıldı, 144 rey almışım. Heyet-i Vekile'ye iştirak ettim. "Cenab-ı Hak muvaffak buyursun" dedim.

Biraz Vekâlet'e gittim, ufak bir tamim yaptım. Arkadaşlarımdan yardım diledim. Meclis ve Fırka'dan ayırdığım zamanları Vekâlet'teki çalışmalarıma hasrediyor, çok çalışıyorum. Taşra işlerini merkezdekilerden iyi bildiğimi iki gün içinde anladım. Bununla beni küçük görmeye başladılar. Bütün kuvvetimi merkez muamelatına [işlerine] verdim ve tetkike başladım.

5 Kanunusani'de [Ocak'ta] İsmet Paşa'nın köşküne gittik. Sabah ikiye kadar görüştük. Vergilerden vesaireden bahsettik. Ağnam hakkında bir ka-

28 Anadolu Demiryolu imtiyazının bir İngiliz sermaye grubuna verilmesine ilişkin tasarı Meclis Grubu'nda ve basında çıkan tartışmalar üzerine hükûmet bunalımına dönüştü. Nafıa vekili Muhtar Bey'in savunduğu tasarı Nafıa Encümeni'nce uygun bulundu, ancak Muvazene-i Maliye Encümeni hattın satın alınması gerektiğini savunuyordu. Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Gelişimi", *Kebikeç* 11 (2001), s. 132.

nun teklif edebileceğimi ve bu usulü Delvine kaymakamlığında 1910/1911 senelerinde fiilen tatbik ederek tamamen muvaffak olduğumu söyledim, kabul etti. A'şâr hakkında verilmiş olan kanunun geri alınmasını rica ettim.

"Bu evvelki hükümetin verdiği kanun layihasıdır [tasarısıdır]. A'şârın indirilmemesi nasıl tesir eder? Politik bir vaziyet olmaz mı?" buyurdular.

A'şâr derdinin miktarda olmadığını, yüzde 2,5 değil, yüzde 2'ye indirsek, ufak bir miktar kalsa da aynı mahzurların devam edeceğini, bunun çaresinin intihab-ı umumilerimizde [genel seçimlerimizde] ilân ettiğimiz gibi a'şârı tamamen kaldırmak olduğunu arz ettim. Ve kendilerinden yüzde 2,5 tenzil kanununun geri istenilmesini istedim. "Ben Meclis'te müdafaa ederim" dedim.[29]

A'şârın ilgasını [kaldırılmasını] ne vakit teklif edebileceğimi sordu.

"Bütçeye pek az zaman kaldı. Geliri de ağnam gibi değil, çoktur. Fakat yazın behemehal [mutlaka] hazırlar ve Teşrinisani'de [Kasım'da] Meclis açıldığında teklif ederiz" dedim. Kabul buyurdu.

Bu kabul, o zamana göre 40.000.000 liralık bir varidatı [devlet gelirini] bütçede tay etmek [kesmek] idi. Gerek kendilerinin ve gerekse Gazi Paşa'nın itimadı o kadar büyük idi ki tek bir kelime münakaşa bile yapmadılar. Ben de bu itimada layık olmak için bütün kuvvetimle çalıştım. Başvekil Paşa ile bunları tespit ederek, bütçe işleriyle encümende meşgul oldum ve 16 Sonkanun'da [Ocak'ta] Heyet-i Umumiye'de şifahi takrire [sözlü soru önergesine] cevap verdim.[30]

31 Kanunusani [Ocak] 1924'te Faik Nüzhet[31] Bey geldi. Tütün hakkında bir istida [dilekçe] verdi. İstida çok mühimdi. İnhisarı [tekeli] kendilerine verdiğim takdirde devlete birinci ve ikinci sene 10.000.000, bundan sonra da 17.000.000 senevi varidat [yıllık gelir] verecek idi. Kime istinat edildiğini sordum.

"Dejoltay" dedi, "Milyoner bir tüccar."

---

29 A'şârın kaldırılması daha önce İzmir İktisat Kongresi'nde konuşulmuş, Halk Fırkası'nın programına alınmıştı. Fethi Okyar hükümeti döneminde Fırka'da %12,5 olan a'şârın ilk adımda %10'a indirilmesine karar verilmişti ve bir kanun tasarısı hazırlanmaktaydı. Ancak bu aşamada hükümet değişti ve İsmet İnönü hükümeti bu kararı geri almayı gündeme getirdi. Muhalefet bu geri adıma şiddetle karşı çıkarken Fethi Bey bunun "Fırkanın haysiyet meselesi" olduğunu savunuyordu. Fırka'nın çizgisini savunan Recep Peker ise "fırkaca karar hâlinde tebellür etmiş hiçbir şey yoktur" diyerek %2,5 indirimin kesinlik kazanmadığını ileri sürüyordu. Bkz. Yücel Demirel, Osman Zati Konur, ed., *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 378.

30 Devletten alacağı biriken yetimlerin durumuna ve ipekli ürünlerden alınan vergi miktarına ilişkin sözlü sorulara yanıtlar verilmiştir. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima 1, Cilt 5 (TBMM Matbaası, 1968), s. 141-144.

31 Faik Nüzhet Terem (1876-1944): Selanik'te doğdu. Selanik Mülkiye İdadîsi'nden mezun oldu. Düyûn-u Umûmiye İdaresi müfettişliği, Musul Düyûn-u Umûmiye nazırlığı görevlerinde bulundu. Meşrutiyetin ilânı sırasında Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Maliye Islahat Komisyonu maliye müfettişliğinde bulunuyordu. Eylül 1909'da birinci sınıf maliye müfettişi göreviyle Teftiş Kurulu'na girdi. Bu dönemde *Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimaiyye* mecmuasında yazılar yazdı. Mütarekeden kısa bir süre önce kurulan Ahali İktisat Fırkası'nda yer aldı. Mart 1920 – Nisan 1920 ve Ağustos 1921 – Kasım 1922 tarihleri arasında İstanbul Hükümeti'nde Maliye nazırlığı yaptı.

İstidayı aldım, Başvekil'e gösterdim. İkimiz de böyle bir teklifin ciddiyeti halinde istifade etmeye karar verdik. 9 Şubat 1924'te yeni encümende ağnam kanununun müzakeresine başlandı ve hemen hemen ikmal olundu [tamamlandı].

OSMANLI BANKASI'NIN TEKLİFİ

Maliye Vekâleti'ne geçtikten birkaç gün sonra İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın komiseri Âdil Bey'den bir telgraf aldım. "Osmanlı Bankası murahhasları banka mukavelesinin temdidi [uzatılması] müzakeresi için geliyorlar" diyordu.[32] Vekâlet'e sordum, ne müsteşarın ne de nakit işlerinin böyle bir şeyden haberi vardı. Başvekil Paşa'ya sordum, onun da malumatı yoktu. Nihayet İcra Vekilleri Heyeti'nde mevzubahis ettim. Şer'iye vekilliğine vekâlet eden Çorum mebusu Ferit[33] Bey, bankacıların zamanında davet olunduğunu söyledi. Vekâlet'te hiç kimsenin haberdar olmadığı bu işe şaştım. Nihayet banka komiserine murahhasların [delegelerin] birkaç gün İstanbul'da oyalandıktan sonra Ankara'ya getirilmesini yazdım.

Nihayet 16 Şubat'ta Maliye Vekâleti'nde bankacılarla müzakereye başladım. Tekliflerini söylediler, temdit hakkındaki teklifleri pek uzundu. 17'sinde Vekiller Heyeti'nde banka teklifleri hakkında görüşüldü. Mutabık kaldık. 18 Şubat'ta tekrar görüştüğümüzde mukabil tekliflerimizi dermeyan ettim [ileri sürdüm].

CUMHURİYET'İN İLK BÜTÇESİ

[1924] 20 Şubat'ta Umumi Heyet'te bütçe müzakeresi başladı. Müzakereyi uzunca bir nutuk ile açtım.[34] Çok terledim, arkadaşların ifadesine nazaran

---

32 Cumhuriyetin ilânıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası konumundaki Osmanlı Bankası'nın imtiyazları ve Anadolu'daki operasyonlarının geleceği belirsiz bir hâl almıştı. Bu konuda banka ve Ankara hükûmeti arasındaki resmî görüşmeler Kasım 1923'te başladı. Bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 360-367.

33 Hüseyin Ferit Törümküney (1879-1925): İstanbul'da doğdu. 1897'de İstanbul Mülkiye İdadîsi'nden mezun oldu. 1898'de Maliye Nezareti'nde çalışmaya başladı. 1904-1909 arasında Darüşşafaka ve Vefa İdadîsi'nde tarih dersleri verdi. 1915'te Diyarbakır, 1917'de Kastamonu defterdarlıklarına atandı. Çorum milletvekili olarak I. Meclis'e seçildi. Maliye, Bütçe ve Anayasa Komisyonlarında yer aldı. Törümküney soyadını ailesi, vefatından sonra almıştır.

34 Abdülhalik Bey Cumhuriyet'in ilk bütçesi olan 1340 (1924) bütçesini kalem kalem açıklamış, önceki senenin bütçesiyle kıyaslamış, gelirlerin artırılması için alınması gereken önlemlere değinmiştir. Bu sırada kaldırılması planlanan a'şâra da değinmiştir: "[...] arkadaşlarımın cümlesinin arzusu belki şahsen ve hatta şahsi en büyük arzum – a'şâr vergisinin tamamiyle ortadan kalkması merkezindedir. Şahsen arz ediyorum. Bir Maliye vekili yirmi beş milyon varidat veren bir şeyi birdenbire bütçeden, ortadan kaldıramaz. Ona mukabil birçok masarif vardır ki, vacibüttediyedir [ödenmesi gereken paradır]. Küçük bir vergi değildir ki, üzerinde bir iki ay tecrübe yaparak arazi vergisine veyahut başka bir vergiye kalbedelim." Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima I, Cilt 6 (TBMM Matbaası, 1968), s. 173.

fena söylememişim. Vekâlet'te nutkun esaslarını hep kendim hazırlamıştım. Bir idarecinin bundan fazlasını yapamayacağı aşikâr, bu bile çoktu.

23 Şubat'ta Gazi ve İsmet Paşalar İzmir'den geldiler. Meclis'te bütçe tenkidatını [eleştirilerini] dinledim. Sonra İsmet Paşa ile banka hakkında görüştüm. 25 Şubat'ta bankacılarla tekrar görüştüm, yeniden mukabil teklifte bulundum. Paris'e telgraf vereceklerini söylediler.

26 Şubat'ta Vekâlet'te bankacılarla, ardından Mister Parker ile görüştüm. Anadolu şimendiferleri hakkında uygun teklifler yaptı. Sabah ve öğleden sonra Bütçe Encümeni'nde çalıştım. 27 Şubat'ta Umumi Heyet'te bütçe tenkidatını dinledim. Şimdi sıra benim cevap vermeme geldi.

[1924] 1 Mart'ta Reisicumhur hazretlerinin nutkunun ardından yeni intihabat yapıldı. Beşinci şubeye ayrıldım.[35] Ali Fethi Bey müttefikan birinci reis oldu.

2 Mart'ta Fırka oldu. Sabahtan gece yarısına kadar devam etti. Hilafet, Şer'iye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, Tevhid-i Tedrisat esasları kararlaştırıldı. 3 Mart'ta Fırka'da görüşülen maddeler kanuniyet iktisap etti [kazandı]. Meclis'ten sonra bir Heyet-i Vekile yapıldı. Hudut haricine [yurtdışına] çıkacak olanlar için icap eden paralar verildi.

5 Mart'ta Umumi Heyet'te bütçe hakkında yapılmış olan tenkitlere cevaplar verdim. Umumi müzakere kâfi görüldü. Maddelere geçildi. Meclis ve Riyaset-i Cumhur bütçeleri kabul olundu.

6 Mart'ta çocuklarımı İzmir'e gönderdim. Kabine tekrar tesis etti. Vasıf,[36] Zekai[37] ve Celâl[38] Beyler de girdiler. 8 Mart'ta Dâhiliye bütçesinin müzakeresine başlandı.

---

35 Meşrutiyet devrinde, Belçika ve Fransa meclisleri örnek alınarak, Meclis-i Mebusan'da mebuslar beş şubeye ayrılmıştır. TBMM kurulduğunda, içtüzükle ilgili aldığı kararla bu uygulamaya devam etmiştir. Milletvekillerinin kurayla, iki aylık sürelerle ve dönüşümlü olarak ayrıldıkları şubeler, her birinden birer üye alınmak suretiyle Meclis encümenlerini teşkil ederlerdi. Bkz. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) – Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare* (İletişim Yayınları, 2014), s. 74-75.

36 Hüseyin Vasıf Çınar (1892-1935): İzmir'de doğdu. İzmir İdadîsi'nden sonra devam ettiği Hukuk Mektebi'nden 1916'da mezun oldu. İzmir'de Mustafa Necati Bey ile birlikte Özel Şark İdadîsi'ni kurdu. İzmir'in işgalinden sonra Reddi İlhak Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. Balıkesir'de *İzmir'e Doğru* gazetesini çıkardı. 1920'de Maarif Vekâleti Özel Kalem müdürlüğüne atandı. 1922'de İzmir Maarif müdürlüğüne getirildi. Temmuz 1923'te Saruhan milletvekili olarak Meclis'e girdi. Mart 1924 – Kasım 1924 tarihleri arasında Maarif vekilliğinde bulundu. Ekim 1925'te Prag elçiliğine atandı. Peşte, Moskova ve Roma büyükelçiliklerinde bulundu.

37 Zekai Apaydın (1884-1947): Bosna'da doğdu. Aydın Rüştiyesi ve İzmir Merkez İdadîsi'nden sonra Mülkiye Mektebi'ne devam etti. 1903'te yüksek kısımdan mezun olarak İzmir vilayeti maiyyet memurluğuna atandı. Planga, Uşak, Eskişehir ve Beykoz kaymakamlıklarında bulundu. 1914'te Mersin mutasarrıflığına tayin edildi. Ekim 1916'da Kayseri, Haziran 1917'de Eskişehir mutasarrıflığına getirildi. Damat Ferit hükümeti tarafından görevinden azledildi. Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. Dâhiliye, Hariciye ve İktisat komisyonlarında çalıştı. Londra görüşmelerini ve Lozan konferansını yürüten heyette yer aldı. Mart 1924'te Ziraat vekilliğine getirildi. Aynı yıl önce Londra elçiliğine, ertesi sene Moskova elçiliğine atandı. Haziran 1930'da Nafıa, Aralık 1930'da Millî Müdafaa vekilliklerine seçildi. Temmuz 1935'te Moskova büyükelçiliğine tayin edildi.

38 Mübadele, İmar ve İskân vekilliğine getirilen Celâl Bayar, 7 Temmuz'da bu görevinden istifa ederek İş Bankası'nı kurmakla görevlendirilecektir.

9 Mart'ta Vekiller Heyeti'nde banka itilafnamesi [sözleşmesi] münakaşa edildi, yeni arkadaşlarımızın isim hakkındaki itirazları vesaire tetkik edildi. Meclis'te Dâhiliye Vekâleti bütçeleri müzakeresi devam etti. 10 Mart'ta banka itilafnamesi parafe [imza] edildi.[39] 11 Mart'ta bankacılarla görüşüldü ve tayin edilen mukavelename teati edildi. Bankacılar Metr Salem'i[40] bırakarak gittiler. Layiha tanzim ve Vekiller Heyeti'nce takdim olundu.

12 Mart'ta Jandarma bütçesi uzun münakaşalardan sonra kabul olundu. 13 Mart'ta Şark mebuslarının teklif-i kanunilerinin müzakeresi[41] esasında Necati[42] Bey ile beraber Meclis'te bulunduk. 23 Mart'ta Umumi Heyet'te 25'inci maddenin müzakeresinde bulunduk, neticede reddedildi.[43] 24 Mart'ta Umumi Heyet bütçesi müzakere edildi, Matosyan matbaaları soruldu.[44]

25 Mart'ta Fırka grubu reisinin Fırka umumi heyetinin içtimaı hakkındaki tebliği ve Fırka idare heyetinin hükûmetin ekseriyete istinat etmediği hak-

---

39 10 Mart 1924'te imzalanan anlaşma Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinin 1935'e kadar uzatılmasını öngörüyordu. Ancak bu anlaşma Ankara'daki siyasî çekişmelere kurban gidecek, banka yönetiminin hükûmete daha çok taviz vermek zorunda kalacağı yeni bir müzakere dönemi başlayacaktı. Bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 371-395.

40 Metr Salem: Osmanlı Bankası genel müdürlüğünün hukuk danışmanı, avukat.

41 Erzurum mebusu Rüştü Soydan ve arkadaşlarının Mübadele, İmar ve İskân kanununda yapılmasını istedikleri düzenleme tartışılmıştır. Teklifle savaş ve isyanlar sırasında mülkleri zarar görenlere emval-i metrukeden arta kalan mülklerin dağıtılması isteniyordu. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima II, Cilt 7 (TBMM Matbaası, 1970), s. 411-420.

42 Mustafa Necati Bey (1892-1929): İzmir'de doğdu. İzmir İdadîsi'nin ardından devam ettiği İstanbul Hukuk Mektebi'nden 1913'te mezun oldu. İzmir'de Şark Özel İdadîsi'ni kurdu. İzmir'in işgali üzerine silahlı direnişe katıldı. Vasıf Çınar ile birlikte *İzmir'e Doğru* gazetesini çıkardı. Saruhan milletvekili olarak Meclis'e seçildi. Sivas İstiklâl Mahkemesi üyeliğinde bulundu, Kastamonu İstiklâl Mahkemesi başkanlığı yaptı. Mübadele, İmar ve İskân vekilliği ile Adliye vekilliklerinde bulundu. Üçüncü ve dördüncü İsmet Paşa kabinelerinde Maarif vekilliğini üstlendi. Eğitim alanında yapılan düzenleme ve reformlarla ilgilenmiş, yeni harflerin kullanımının yaygınlaştırılması için uğraşmıştır.

43 23 Mart'ta reisicumhura "hükûmetin mütalaasını aldıktan sonra" Meclis'i feshetme yetkisi tanıyan 25. madde görüşüldü ve reddedildi. Ertesi gün Yunus Nadi *Yenigün*'de "Hâkimiyet-i Milliyeye İlk Darbe" adlı başyazısında muhaliflere ağır ithamlarda bulundu. Meclis'te "suni bir ekseriyetin" Meclis'i millet hâkimiyetinden üstün tutmak suretiyle ihanet içinde olduğunu yazan Yunus Nadi'ye muhaliflerin tepkisi sert oldu. Tartışmalar gün boyu Fırka'da ve Meclis'te sürdü. "Kalemini senin gözüne sokacağız!" nidalarının işitildiği Fırka müzakerelerinde *Cumhuriyet* gazetesini çıkarması için Yunus Nadi'ye devredilen Matosyan matbaası da gündeme getirildi. Mesele zapta geçirilmesi için Meclis gündemine de taşındı. Yunus Nadi'nin makalesi ve Fırka'daki tartışmalar için bkz. Yücel Demirel, Osman Zati Konur, ed., *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 529-539.

44 Yunus Nadi Bey'in *Yeni Gün* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerini birleştirerek kurduğu *Cumhuriyet* gazetesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski genel merkez binası tahsis edildi. Matbaa makineleri de ailesiyle Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan Vahan Matosyan'ın matbaasından temin edildi. Matosyan'ın malları emval-i menkule-i metrukeden sayıldığından idaresi hükûmete aitti. Matbaa makinelerinin müzayedeye çıkarılmadan "takdir-i kıymet" usulüyle kiralanması *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde eleştirilmiş, Yunus Nadi *Yeni Gün*'de bu eleştirilere yanıt vermiş, konu Meclis'te de tartışılmıştır. Meclis'teki sualler ve Maliye vekili Abdülhalik Bey'in yanıtları için bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima II, Cilt 7 (TBMM Matbaası, 1970), s. 1022-1023.

kında Başvekâlet'e tebligatı üzerine Perşembe günü [27 Mart 1924] sabahtan akşama kadar müzakere yapıldı. İsmet Paşa'nın ve Fırka idare heyetinin mufassal izahları [kapsamlı açıklamaları] neticesinde reye müracaat olundu. Neticede 159 kişi reye iştirak etti ve 154'ü kabineye itimat reyi verdi.[45]

30 Mart'ta Başvekil Paşa ile dairede bütçe üzerinde çalıştım. Nisan iptidalarında [başlarında] iyice sıkılıyordum. Yalnızlık çok güç geliyordu.

[1924] 5 Nisan'da varidat kanunlarının bir kısmının müzakeresi ile meşgul oldum. 8 Nisan'da Müskirat [alkollü içecekler] ve Tuz kanunlarının bir kısmının müzakeresi bitti.

12 Nisan'da hemşirenin nikâhı hakkında telgraf aldım. Allah müteyemmen [mübarek] eylesin. O günü Hidemat-ı Vataniye'den Ermeniler tarafından öldürülen bazı zevatın ailelerine maaşlar bağlandı.[46]

19 Nisan'da bütün bütçelerin müzakeresi ikmal edilerek [tamamlanarak] o günü muvazene-i umumiyenin [genel bütçenin] müzakeresi yapıldı ve kabul olundu. Kibrit inhisarı [tekeli] da geçti. Yalnız istihsal-i ârâda [oylamada] noksan olduğundan, yarın tekrar [reye] konulmak üzere Meclis o günkü müzakeresine son verdi. 20 Nisan'da Muvazene-i Umumiye kanunu reye konuldu ve 144 rey kabul, 3 rey ret ile kabul edildi. Bütün gün Teşkilat-ı Esasiye Kanunu müzakere edilerek bitirildi.

21 Nisan'da Evkaf bütçesi müzakere edildi. Birtakım kanunlar daha müzakere edildi. 22 Nisan'da müzakerat sabah iki buçuğa kadar devam etti. Hasan Fehmi [Ataç] Bey bugün İstanbul'dan gelerek müzakereye iştirak etti ve banka hakkında beyanatta bulundu. Banka müzakeresi tehir olundu [ertelendi].[47] Meclis 29 Teşrinievvel'de toplanmak üzere tatil-i faaliyet etti.

23 Nisan'da Gazi Paşa hazretleri Meclis'e geldiler ve tebrikatı kabul eylediler. Ben de bayramda İzmir'e kadar gidip çocuklarımı görmeye çalışacağım.

---

45 Cumhurbaşkanına Meclis'i feshetme yetkisi tanıyan 25'inci maddenin Meclis'te reddedilmesiyle bir hükümet buhranı hasıl olmuş, 27 Mart'ta hükümet güvenoyu almıştır.

46 Cumhuriyetin ilk yıllarında, gaziler ve yakınları ile dul ve yetimlerin, ayrıca Millî Mücadele'de yararlılık göstermiş olanların maaşa bağlanmasıyla ilgili Hidemat-ı Vataniye [vatan hizmeti] başlığı altında çok sayıda kanun çıkarılmıştır. Burada bahsedilen mazbatayla Talât Paşa'nın ailesi ve kız kardeşine, Cemal Paşa'nın eşi ve çocuklarına, ayrıca Trabzon mebusu İzzet Bey'in ailesi ile Doktor Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beylere de maaş bağlanmıştır. Bkz. Nuray Ertürk Keskin ve diğ., ed., *Açıklamalı Yönetim Zamanlizini 1919-1928*, Cilt II (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2012), s. 1542-1543.

47 Osmanlı Bankası'yla 10 Mart 1924'te varılan anlaşma, Meclis'te görüşüldüğü sırada muhalefetin sert tepkisiyle karşılaştı. Anlaşmaya karşı olanların sözcülüğünü, Meclis'e sunulmadan önce anlaşmayı onaylayan Maliye Komisyonu'nun başkanı Hasan Fehmi Ataç yapıyordu. Meclis'te bir anda banka aleyhine sert rüzgârların esmesi, başlangıçta Fransız hükümetinin Lozan antlaşmasını onaylamakta ağır davranmasına karşı bir misilleme olarak yorumlandı. Bunun yanı sıra, eski Maliye vekili Hasan Fehmi Bey'in, Osmanlı Bankası'yla yapılacak anlaşmayı Meclis'ten geçirme prestijini Abdülhalik Bey'e bırakmak istemediğini öne sürenler de vardı. Bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 372-375.

27 Nisan'da Evkaf umum müdürü ile İsmet Paşa'nın yanına kadar gidildi. İftarda Gazi Paşa'da bulundum, 11'e kadar orada kaldım. İzmir için Paşa hazretlerine veda ettim. 30 Nisan'da Heyet-i Vekile'den sonra İsmet Paşa'ya giderek veda ettim.

İTALYA'YLA GERİLİM VE MALİYE'NİN İHTİYAT PARASI

[1924] 1 Mayıs'ta hareket ederek 2 Mayıs'ta gece 8'de İzmir'e vardım. Hepsini sıhhatte buldum. Bir hafta kadar İzmir'de kaldım. Ev misafirlerle dolup boşalıyor. Ben de tanıdıklarımı ziyaretlere gittim.

10 Mayıs'ta İzmir'den hareketle sekizde Uşak'a gelerek istasyonda trende oturduk. Ertesi günü Uşak'tan hareketle gece 10'da Eskişehir'e gelindi. 12 Mayıs'ta Ankara'ya vardık. Hemen daireye gittim. İsmet Paşa'yı ziyaret ettim ve İzmir ihtisasatımı [tecrübelerimi] arz ettim.

18 Mayıs'ta Çankaya'da Divan-ı Muhasebat [Sayıştay] reisi Fuat[48] Bey'in tutup beğenmediği bir köşkü gördük. Çocuklar beğendi. Bina iyi olmamakla beraber bağın meyvesi çoktur, çocuklar yazın istifade edecekler.

21 Mayıs'ta Dejoltay ve Faik Nüzhet Beyler resmen istidalarını [dilekçelerini] verdiler.

24-25 Mayıs İcra Vekilleri Heyeti'nde Musul meselesi müzakere edildi. 31 Mayıs'ta İcra Vekilleri Heyeti'nde İtalya meselesi görüşüldü.[49] İtalya meselesi görüşülürken İcra Vekilleri Heyeti'ne riyaset eden Gazi Paşa şu noktayı ortaya attılar: "Şöyle yapalım, böyle yapalım... Fakat bunların hepsi para ile olur. Maliye vekiline soralım vaziyeti."

Ben, "Beş yüz bin altın ile üç buçuk milyon [lira] mevcudum emrinizdedir. Bunları herhangi bir askerî harekât için ihtiyat tutuyorum" dedim.

Memnun oldu ve güldü. "Biz taarruza başlarken yüz bin altınımız yoktu" buyurdular.

Bu ifade akabinde Vasıf bey şu sözleri söyledi: "Maliye'de böyle para varken neden işlerimiz için verilmiyor?"

Benim cevabım gayet kısa oldu. "Bütçe ile Meclis'in verdiği tahsisatı santimine kadar kolaylıkla sarf edebilirsiniz, bunda hiç güçlük yoktur. Fakat Meclis'in

---

48 Ali Fuat Ağralı (1878-1957): 25 Aralık 1923'ten 2 Şubat 1927'ye kadar Divanı Muhasebat başkanlığında bulunmuştur. Midilli, Ağra'da doğdu. 1903'te Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Sadaret Mektubî Kalemi ve Maliye Nezareti'nde çalıştı. 1908'de Hukuk Mektebi'ni bitirdi. 1914-17 arasında Diyarbakır, Kastamonu ve Halep defterdarlıklarını üstlendi. İstanbul'un işgali üzerine Millî Mücadele'ye katıldı, Mart 1921 – Aralık 1923 arasında Maliye Vekâleti'nde çalıştı. Aralık 1923 – Şubat 1927 arasında Divan-ı Muhasebat başkanlığında bulundu. Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin saymanlığını üstlendi. 1946'ya kadar çeşitli dönemlerde Nafıa ve Maliye vekilliklerinde bulundu. 1946'da CHP'den ve milletvekilliğinden ayrıldı.

49 Hükümetin Musul meselesine eğildiği ve görüşmelerde bulunduğu bir dönemde İtalya'nın Rodos'taki askerî varlığını artırması Ankara'nın tepkisini çekmiştir.

vermediği parayı bittabi ben de vermem. Yalnız Maliye vekillerinin bir vazifesi her hâl ve ihtimale karşı devlet için bir ihtiyat parası bulundurmaktır. Bu olmasa idi, bugün karar alınırken para meselesinden başka düşüncemiz olmazdı."

MUNTAZAM DEVLET FİKRİ

Bütçe çıktıktan sonra her vekâlet kendine ait olan teşkilata havale göndermeye başladı. Ben maaşların bakayasını tediye ettikten [kalanını ödedikten] sonra orduya ait nakit irsalatını [gönderimini] doğrudan doğruya nezaretim tahtında [altında] merkezden idare etmeye başladım. Askerin parasının kalmamasından, müteahhitlerin zamanında istihkaklarının [haklarının] verilmemesinden fena neticeler çıktığını mükerreren kaymakamlık, mutasarrıflık ve valiliklerde gördüğüm için kolordu fırkası mesul muhasipliklerine [muhasebelerine], defterdarlarına fazla para gönderiyordum. Öyle tertipledim ki fırka ve kolordu merkezlerinde en aşağı iki aylık masrafa yetecek kadar para bulunuyordu.

İkinci Kolordu'ya merbut [bağlı] Bursa'daki fırkada bir hadise oldu. Bermutat [her zamanki gibi] gönderdiğim ihtiyat parasını bankadan alan fırka muhasib-i mesulü veznedar ve arkadaşları karargâh binasından içeri girerken zabitler Maliye memurlarının elinden parayı cebren alıyor ve ellerine muameleyi natık [gösteren] bir zabıt varakası veriliyor.

Esasen fırka kasasında para vardı. Bu ihtiyat parası kendi fırkaları veznesine gidiyordu. Bu hareket, misallerini çok gördüğüm ve muntazam bir devlet idaresine yakıştıramadığım hareketlerden biri idi. Çok müteessir oldum. Ben parayı fazlası ile gönderiyor, kasalarında hazır bulunduruyordum. Kendilerine ait olan bu parayı usulsüz zapt etmeleri kurmak istediğimiz muntazam devlet mefhumuna hiç uymuyordu. Derhâl İkinci Kolordu'daki bütün muhasib-i mesulleri Maliye vekili namına tediye [ödeme] yapmaktan telgrafla men ettim. Kolordu merbutatı [mensupları] paraları eskisi gibi defterdarlıktan veya mal müdürlüklerinden getirecekleri havale mukabilinde isteyebileceklerdi.

Yapılan fena hareket üzerine aldığım sert ve kati tedbir kolordu komutanını şaşırttı. Müracaat etti, kabul etmedim. Nihayet Ankara'ya geldi. Millî Savunma bakanına ve başvekile müracaat etti. Başvekil ve Heyet-i Vekile keyfiyeti benden sordu. İzah ettim. Maliye'nin orduya fazla hizmetten başka bir kusuru olmadığını, fakat böyle Kuva-yı Milliye ve İstibdat zamanlarında yapılan baskınları katiyen kabul edemeyeceğimi arz ettim.

Nihayet mesele anlaşıldı. Kolorduda para var, fakat Millî Savunma havale göndermemiş. Havale gelmeyince kolordu mesul muhasipleri sarfiyat yapamıyorlar. Fırka kumandanı düşünmüş, kasadaki parayı karargâh kapısında mesul

memurların elinden alarak sarfiyat yapmak istemiş. Millî Savunma bakanı bütün kabahatin kendi teşkilatında olduğunu, Maliye Vekâleti'nin tamamen haklı olduğunu ve havalelerin hemen gönderildiğini, bu emirlerin iptalini rica etti. Heyet-i Vekile de arkadaşların ricasına iştirak etti. Ben de verdiğim emirleri geri aldım. Bu öyle bir ders oldu ki bir daha böyle bir muamele cereyan etmedi.

ÇANKIRI GEZİSİ

[1924] 31 Mayıs'ta Düyûn-ı Umumiye'nin protestosunu aldım. 1 Haziran'da Heyet-i Vekile'de İtalya ve Düyûn-ı Umumiye görüşüldü.

3 Haziran'da Halk Fırkası divanı akşama kadar devam etti. Gece İsmet Paşa'nın ziyafetinde bulunduk. Samimi bir hasbihâl oldu. Ertesi gece de Reisicumhur hazretlerinin nezdinde içtima ettik. Çankırı'ya gitmek için Reisicumhur ve İsmet Paşa'dan müsaade aldım.

4 Haziran'da refikam ile Çankırı'ya hareket ettik. O günü öğleden sonra üç buçukta Çankırı'ya vardık. Mebus Rifat[50] Bey'in evinde kaldık.

17 Haziran'da refikamı Çankırı'da bırakarak ben yalnız Ilgaz'a gittim. Gece yarısı yağmurlu bir havada at ile Kızılcaviran'a (Kurşunlu) hareket ettim. Gece çok yorulduğum ve üşüdüğüm için belediye reisi Halil Efendi'nin evinde dört saat kadar uyudum. Öğleden sonra Çerkeş'e yollandık. Yolda Atkaracalar'a uğradım. Atkaracalar ile Çerkeş arasında çok su vardı. Sulardan geçtik ve yorularak gece dokuzda Çerkeş'e vardım. Bütün gece Çerkeş'te kaldım. Fazla yağmur yağıyordu. Mecidiye'ye (Eskipazar) gitmek imkânı olmadı. Onlara telgraf verdim. Ovacık nahiyesine de bir mektup yazdım.

20 Haziran'da Çerkeş'ten hareketle 1'de Orta nahiyesine gelindi. Orada biraz tetkikattan sonra hareket edildi. Yolda çok sert ve şiddetli bir yağmura tutulduk. Güç hâl ile Bulduk köyüne varabildik. Muşambalara rağmen sırılsıklam olduk. O gece Bulduk'ta kaldım.

21 Haziran'da Bulduk'tan ayrıldık. Biraz Karaviran'da durduk. Erkenden Şabanözü'ne geldim. Dünkü şiddetli yağmurlar ve dolular Şabanözü'nde epeyce hasarı mucip olmuştu. Şabanözü'nde biraz kaldıktan sonra 3 buçukta Çankırı'ya geldik. Yorgun ve biraz da rahatsızdım. Seller Çankırı ile Tüney arasındaki tahta köprünün bir gözünü almış. Otomobili manda arabası ile sudan geçirdik. 24 Haziran'da hareket ettik. Biz de suyu arabalarla geçtik. 3'ten sonra Tüney'e geldik. 8'de Ankara'daki evimize gelebildik. Çocukları iyi bulduk.

---

50 Çankırı mebusu Mehmet Rifat Ünür (1880-1936): Çankırı'da doğdu. 1900'de Darülmuallimin'den mezun olduktan sonra öğretmenlik ve okul müdürlüğü yaptı. 1911'de Kudüs-i Şerif Maarif müdürlüğüne atandı. 1919'da Erzincan Maarif müdürlüğüne tayin edildi. 1923'te Çankırı milletvekili olarak Meclis'e seçildi. Posta ve Telgraf, Maarif, Ticaret ve Nafıa Komisyonlarında çalıştı.

MALİYE'DEKİ DÜZENLEMELER

İskân[51] vekili Celâl (Bayar) Bey teşkili takarrür eden [kararlaştırılan] Türkiye İş Bankası müdüriyetini kabul ettiği için İskân Vekâleti'nden istifa etti. Bursa mebusu Rafet[52] Bey İskân Vekâleti'ni kabul etti. Ancak rahatsız olduğu için bir hafta sonra gelebileceğini beyan etti. 7 Temmuz'da istifa eden Celâl Bey'in yerine Rafet Bey'in muvasalatına [gelişine] kadar İskân vekilliğine vekâlet etmeye başladım.

[1924] 9 Temmuz'da Vekiller Heyeti'nde Reji meselesi görüşüldü. Hükümet inhisarı [tekeli] sistemine karar verildi. Osmanlı Bankası umum müdürü Steeg geldi. Hükümet için küçük bir krediyi kabulde mazur olduğumu, açılacak kredinin tamamen Ziraat Bankası'na hasrının [tahsis edilmesinin] muvafık olacağını söyledim.

Maliye ve İskân Vekâletlerine uğrayarak tatil ve bayram günlerinde bile işlere bakmak mecburiyetinde kalıyordum. Maliye'nin iki dairesinden birer istatistik istemiş idim. Biri muhassasat-ı zatiye (tekaüt ve eytam) [emekli ve yetimlerin özlük ödenekleri], diğeri emlâk. Tekaüt işleri ile meşgul olan daire bir iki defa bir cetvel yaptı. Biraz tetkik ettim, yanlışlar buldum. Müsteşar Seyfi Bey'e anlattım. O da dairesine ve müdürüne söyledi. Nihayet çok özenerek bir istatistik hazırladılar. Bayramda yanıma aldım. Evde tetkik ettim, içinde uydurma rakamlar buldum. Canım sıkıldı.

Bayram ertesi bulduğum yanlışları işaret ederek müsteşara gösterdim. "Bu yanlışlar benim bir bayramımı harap etti. Bu yanlışlar bütün rakamların gözden geçirilmesine sebep oldu. Bizim daire bana hakiki bir rakam veremeyecek mi? Ben memlekette mevcut yetim ve tekaütlerin hakiki adedini öğrenemeyecek miyim? Meclis'te bana bu iş için bir sual sorulursa nasıl cevap vereceğim?" dedim.

Müsteşar, "Dairenin kabiliyeti budur. Bundan daha iyisini yapacağını sanmıyorum. Yapacağı cetvelin hatasız olması güç, çünkü kayıtlar muntazam değil" dedi. Uğraşa uğraşa bir cetvel yaptırabildim. Tamamen sıhhatine emin olmamakla beraber o güne kadar belli olmayan yetim ve tekaüt adedi hakkında bir malumat edinmiş oldum.

Emlâk-i milliye hakkında malumat ve cetveller istedim. Daire müdürü bana resmî bir tezkere ile bir cetvel verdi. Tetkik ettim, uydurma olduğuna kani oldum. Bu kanaat bulunduğum vilayetlerde gördüklerimin aksine olarak verilen malumattan ötürü idi. İstanbul'da pek az millî emlâk gösterilmiş iken Tekfur Dağı'nda [Tekirdağ] milyonlarca kıymette emlâk gösterilmekte idi. İdare âmirlikleri ile dolaşırken Rumeli'de, Halep'te

51 Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti.

52 Rafet Canıtez (1880-1946): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 93.

İzmir'deki emlâk-i milliyeyi ve ayrıca millî çiftlikleri, araziyi görmüş ve meşgul de olmuş idim.

Müsteşarı çağırdım. Tekfur Dağı'ndaki millî emlâkin müfredatını [dökümünü] bildiren bir cetvelin müdüriyetçe yapılmasını, İstanbul'daki millî emlâkin, bilhassa Yıldız vak'asından[53] sonra Maliye'ye devredilen akarat [gelir getiren mülkler] vesairenin neden yazılmadığının bildirilmesini istedim. Bittabi Tekirdağ'da böyle binalar bulunması imkânı olmadığından müspet bir cevap verilemedi. Hata edildiği ve İstanbul'dakilerin de unutulduğu af dileyerek söylendi.

"Bu tarzda nasıl çalışılacak? Büyük Millet Meclisi'ne icabında nasıl cevap verilecektir?" dedim.

"Daireler bundan fazlasını yapacak kudrette değildir" cevabını aldım. Hakikaten o zaman bütün bakanlık teşkilatında, müsteşar ile hukuk müşavirinden, mülhakatta da bir defterdardan başka yüksek tahsil görmüş, tabii müfettişler müstesna, memur yoktu.

Temmuz'un 15'inde, Kurban Bayramı'nın ikinci günü Maliye'ye uğradım. Osmanlı Bankası umum müdürü geldi. İki milyon liralık deynin [borcun] Ziraat Bankası'na açılması için bankanın resmen muvafakatini bildirdi. Hükümet reisini haberdar ettim.

A'ŞÂRIN KALDIRILMASI, DEMİRYOLLARININ FİNANSMANI VE TEKEL İDARESİ

[1924] 17 Temmuz'da İmar vekili Rafet Bey'i gördüm, muvaffakiyet temennisi ile vekâleti devrettim. Birkaç gün a'şârın ilgası hakkındaki layihayla [tasarıyla] meşgul oldum. Arkadaşlarla görüştükten sonra tatbik kabiliyeti olduğuna tam kanaat getirdim. Tabii biraz güçlük çekilecek, fakat mesele de birden halledilmiş olacaktı.

24 Temmuz'da Nafıa vekili Süleyman Sırrı,[54] Sıhhat vekili Doktor Refik[55] ve

---

53 Yıldız Yağması olarak tarihe geçen vak'adan bahsediliyor. 31 Mart Vak'ası sonrası Hareket Ordusu İstanbul'a hâkim olduğunda Yıldız Sarayı önce ablukaya alınmış, ardından yağmalanmıştır. Bilhassa jurnallere ilişkin gizli evrakın tespiti için saraya ordu tarafından tayin edilen heyetler gönderilmesine rağmen, Abdülhamit'e ve hanedana ait büyük miktarda para, tahvil, ziynet ve değerli eşyanın yağmalanmasının önüne geçilememiş, yağmayla ilgili dedikodular dönemin basınına da yansımıştır.

54 Süleyman Sırrı (1874-1925): Selanik'te doğdu. 1896'da Hendese-i Mülkiye-i Şahane'den (bugünkü İTÜ) mezun oldu. Mayıs 1900'de başmühendis yardımcısı olarak Suriye vilayeti Nafıa dairesine atandı. 1906'da Yanya'da mühendis ve idadî öğretmeni olarak bulundu. 1907-1910 arasında Bağdat, Kudüs ve Bursa'da Nafıa dairelerinde çalıştı. Temmuz 1912'de Nafıa Nezareti'nde genel müdürlüğe getirildi. 1923'te TBMM II. Dönem seçimlerine katılarak İstanbul'dan milletvekili seçildi. Ocak 1924, Mart 1924 ve Mart 1925 tarihlerinde Nafıa vekilliğine getirildi. Haziran 1925'te Maliye, Temmuz 1925'te Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye vekilliklerine vekâlet etti.

55 İbrahim Refik Saydam (1881-1942): Bkz. n. 17.

şimendifer inşaat müdürü İzzet[56] Beyler beraber, dekovil ile İzzettin köyüne kadar gitmek üzere yola çıktık. Geceyi Kurbağalı'da geçirdik. Ertesi günü İzzettin'e kadar gittik. Yapılan işleri tetkik ettik, tünelleri gördük. Tüneller Yenice ve Yahşihan'a kadar geniş hattın işlemesini temin edecekti.

Dönerken İzzet Bey'e sordum, "Biz bu şimendiferi yapıyoruz. Siz Hicaz hattında çalışmış bir arkadaşsınız. Biz bu şimendiferi daha ileriye götüremez miyiz?"

Menfi cevap alınca "Neden?" diye sordum.

"Para" cevabını verdi.

"Başka hiçbir sebep yok mu?" dedim.

"Hayır" dedi.

"Ne kadar para istersiniz?" dedim.

"Daima kasada ihtiyat olarak bir milyon lira bulunmasını ve ayrıca sitüasyonların ödenmesi için Maliye'nin müşkülat göstermeden tediyede [ödemede] bulunmasını isterim" dedi.

"O hâlde yarın Vekâlet'e uğrayınız. Bu dediklerinizi fazlası ile yapacağım" dedim. Nafıa vekili ile hepsi memnun oldular. Fakat fiiliyat başlayıncaya kadar itimat edemiyorlardı.

27 Temmuz'da İcra Vekilleri Heyeti'nde Reji işini müzakere ettik ve devlet inhisarına [tekeline] karar verdik. Vekâlet layihayı hazırlayacaktı. Başvekil Ankara'ya gelince a'şârın ilgası [kaldırılması] ve Reji hakkındaki tezkereleri takdim ettim. İcra Vekilleri Heyeti de Maliye'nin nokta-i nazarını [görüşünü] kabul etti. 31 Temmuz'da layihalar imza edildi.

[1924] 18 Ağustos'ta İstanbul için yola çıktım. Eskişehir'de vali Nihat Bey ve kumandan Kemalettin Sami[57] Paşa ile görüştüm. Ertesi sabah Pendik'e geldik. Ben çocukları orada bırakarak hemen İstanbul'a gittim ve işe başladım. Her gün çalışıyordum.

---

56 İzzet Arukan (1888-1948): Dobruca'da doğdu. 1905'te Hendese-i Mülkiye Mekteb-i Âlisi'nden mezun oldu. Aynı yıl Hicaz demiryolu inşaatına mühendis olarak atandı. 1917'de Hicaz Demiryolu İşletme İdaresi başmühendisliğine getirildi. 1919-1924 arasında Mühendis Mektebi'nde dersler verdi. Mart 1924'te Ankara-Sivas Demiryolu İnşaat ve İşletme müdürlüğüne getirildi ve 1928'e kadar bu görevde bulundu. Mayıs 1928'de Demiryolları İnşaat umum reisliğine atandı. 1931'e kadar görevini sürdürdü. Mart 1939'da Eskişehir'den milletvekili seçildi.

57 Kemalettin Sami Gökçen (1884-1934): Sinop'ta doğdu. 1905'te Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'dan, 1908'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. 31 Mart vak'asını izleyen Erzincan ve Erzurum isyanlarının bastırılmasında Müşir İbrahim Paşa'nın kurmaylığında bulundu. Ekim 1911'de Mürettep Yanya Kolordusu kurmaylığına getirildi. Temmuz 1915'te Çanakkale 3. Kolordu kurmaylığına atandı. Ağustos 1917'de Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kurmay başkanlığına atandı. Mütarekeden sonra Ekim 1919'da önce İstanbul Muhafızlığı'na ardından 10. Kafkas Tümeni komutanlığına verildi. Bu görevdeyken Karakol Cemiyeti'nin kuruluşunda yer aldı. Kasım 1920'de Ankara'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. II. İnönü ve Sakarya meydan muharebeleri ile Büyük Taarruz'da yer aldı. TBMM II. Dönemi'nde Sinop'tan milletvekili seçildi.

23 Ağustos'ta Dolmabahçe'yi teftiş ettim. 24 Ağustos'ta Topkapı Sarayı Müzesi'nin emanet dairesini teftiş ettim. Zeytinburnu, Bakırköy bez fabrikalarını ve baruthaneyi gezdim, gördüm. Maliye'yi alakadar eder debboy, borsa, banka ve Reji dairelerini gezdim. Beykoz'daki kundura, sonra feshane fabrikalarını, Beylerbeyi ve Yıldız Saraylarını, Dolmabahçe Sarayı'nı ve damga matbaasını [darphane] tetkik ettim. 4 Eylül'de gece Pendik'ten trene bindik. 6 Eylül'de öğleden sonra Ankara'ya gelebildik.

MUSUL MESELESİ VE FIRKA'DA MÜNAKAŞA

[1924] 6 Eylül'de Ticaret vekili ayrıldı ve beni tevkil etti [vekil bıraktı]. Ticaret Vekâleti vekilliğini de yaptığım için hemen her gün sabahları Ticaret Vekâleti'ne uğruyor ve sonra Maliye'ye geliyordum.

21 Eylül'de Amerika'dan gümrükler için getirdiğimiz Rodlar geldi, görüştük ve mesaisi hakkında mutabık kaldık.[58]

25 Eylül Perşembe günü bir gece için Çankırı'ya kadar gittim ve ertesi günü döndüm. 27 Eylül'de Cumhuriyet'in ilk bütçesi için çalışmalara başladık.

[1924] 9 Teşrinievvel'de [Ekim'de] uzun bir Vekiller Heyeti toplantısı yapıldı. Musul hududu hakkındaki İngilizlerin ültimatomu tetkik olundu.[59] [Ertesi gün] Sabahleyin 9'da toplantıdan ayrıldık. O günü 4'te Rejicilerle konuştum.

11 Teşrinievvel'de vekiller toplantısı oldu. Meclis'i toplamaya karar verdik. Silah patlamadan içtima meselesinde müsavat [eşitlik] hasıl oldu. Başvekil bizim silah patlamadan içtimaa taraftar olan tarafa iltihak ettiği için karar Reisicumhur'a yazıldı.

18 Teşrinievvel'de Reisicumhur Ankara'ya geldi ve o gün Meclis'i reis Fethi Bey açtı. Ve Pazartesi, yani 20 Teşrinievvel'de toplanmak üzere tatil etti. 20 Teşrinievvel'de Meclis reisi Fethi Bey'in Musul meselesi için ertesi gün hareketi takarrür etti [kararlaştırıldı]. Meclis 23 Teşrinievvel'de toplanacaktı. O gün reis vekili İsmet[60] Bey Çorum'dan gelebildiği için Meclis açılabildi. Bütçeyi zamanında takdim etmek kabil oldu.

---

58 Gümrüklerle ilgili incelemelerde bulunmak üzere Amerika'dan bir grup gümrük uzmanı gelmiş, heyet çalışmalarını 1925 yılında tamamlamıştır. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Bilge Kültür Sanat, 2009), s. 74.

59 İngiltere ile ihtilaflı olunan ve Lozan Konferansı'nda ertelenen başlıklardan biri de Musul konusuydu. Taraflar 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da görüşmeye başladılar. Görüşmeler tıkanınca konu Birleşmiş Milletler'e havale edildi. 20 Eylül'de BM nezdinde Cenevre'de görüşmeler sürerken bölgede Türk ve İngiliz birlikleri arasında yer yer çatışmalar yaşanması üzerine İngiltere 9 Ekim'de bir ültimatom vererek 48 saat içinde Türk birliklerinin çekilmesini istedi.

60 Abdullah İsmet Eker (1877-1962): Çorum'da doğdu. Medrese eğitiminin ardından 1899'da Çorum livası Defter-i Hakanî Kalemi'ne atandı. Şubat 1908'de başkâtipliğe atandı. Mart 1914'te Çorum'dan Meclis-i Mebusan'a seçildi. Mütarekeden sonra Çorum'a döndü. 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katıldı. Meclis'in feshi üzerine Ankara'ya geçerek TBMM'ye katıldı. Ocak 1923'te Ziraat Bankası yönetim kurulu üyeliğine seçildi. Ağustos 1923'te Meclis ikinci başkan vekilliğine seçildi. 29 Ekim'de bu sıfatla Meclis'e başkanlık etti. 1950 seçimlerine kadar milletvekilliği görevine devam etti.

[1924] 1 Teşrinisani'de [Kasım'da] Meclis'in ikinci içtima senesi başladı. Gazi Paşa nutkunu söyledi. Mebus olan kumandanlardan Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet, Şükrü Naili Paşaların mebusluktan istifaları okundu ve kabul edildi.[61]

İmar ve İskân Vekâleti hakkında 30 Teşrinievvel'de [Ekim'de] başlayan istizah [gensoru] ve Meclis divanı ve encümeni seçiminden sonra münakaşalar devam etti. İlk münakaşa açıldığı zaman Başvekil rahatsız idi. Millî Müdafaa vekili Kâzım Paşa vekâlet ediyordu. İstizahı kabul ettik ve bütün tenkidata cevaplar verildi.

8 Teşrinisani'de [Kasım'da] en son olarak ben söz aldım ve Doktor Rıza Nur Bey'in ağır tenkitlerine cevap vermek mecburiyetinde kaldım. Benim cevaplarım Meclis'te biraz ağır oldu, fakat müsebbibi [sorumlusu] ben değildim.[62] Reye müracaat edildi. 147 lehte, 19 aleyhte, bir de çekimser.

9 Teşrinisani [Kasım] öğleden sonra Gazi Paşa'nın riyasetinde Çankaya'da bir toplantıda Gazi'nin itidalperverliği [serinkanlılığı] olmasa idi Fırka'nın

---

61 Kurtuluş Savaşı'nın asker önderleri ordudaki görevleriyle birlikte Birinci Meclis'te milletvekili olarak bulunuyorlardı. 1923 seçimlerinde Müdafaa-i Hukuk tarafından aday gösterilen komutanlar asker kimliklerinin yanı sıra milletvekilliğine de devam ettiler. Ancak Aralık 1923'te kabul edilen 385 sayılı Kanun ile Üçüncü Dönem TBMM'den itibaren askerlik ve milletvekilliğinin bir arada sürdürülemeyeceği karara bağlandı. Halk Fırkası içinde, kısa sürede Terakkiperver Fırka'yı kuracak olan muhalefet yükselirken Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy askerlik görevlerinden istifa ederek Meclis toplantılarına katılmaya başladılar. Bu gelişmeleri bir "paşalar komplosu" olarak adlandıran Atatürk, 30 Ekim 1924'te Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tan milletvekilliğinden istifa etmesini istedi. Aynı gece diğer milletvekili komutanlara telgraf çekerek onların da milletvekilliğinden istifa etmelerini istedi. Atatürk'ün bu isteğine 1. Kolordu komutanı İzzettin Çalışlar, 2. Kolordu komutanı Ali Hikmet Ayerdem, 3. Kolordu komutanı Şükrü Naili Gökberk ve 5. Kolordu komutanı Fahrettin Altay riayet ederken, Üçüncü Ordu müfettişi Cevat Çobanlı ile 7. Kolordu komutanı Cafer Tayyar Eğilmez askerlikten istifa ederek milletvekilliğini tercih ettiler. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) – Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare* (İletişim Yayınları, 2014), s. 93; Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı* (İletişim Yayınları, 2013), s. 72-73; Nuray Ertürk Keskin ve diğ., ed., *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt II (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2012), s. 1703.

62 Meclis'te askerlikten istifa ederek milletvekilliğini tercih eden komutanların estirdiği fırtına devam ederken Kâzım Karabekir, Refet Bele, Rauf Orbay gibi ağır topların başını çektiği muhalefet mevcut rejime yönelik sert eleştirilerde bulunuyordu. Söz konusu toplantıda Rıza Nur kürsüdeki konuşması sırasında Maliye vekili Abdülhalik Bey'in, İzmir valiliğinden başlayarak Arnavutlara iltimas geçtiğini iddia ederek Yanyalıların "Türklüğünü şüphede bırakacak" ifadeler kullandı. Abdülhalik Renda söz sırası kendine geldiğinde önce Rıza Nur'un iddialarına sert karşılıklar verdi. Abdülhalik Bey'in söz konusu ifadeleri, Atatürk'ün *Nutuk*'ta aktardığı şekliyle, "Doktor bey, altı yüz sene evvel, Arnavutluk'un bir kısmından olan Yanya'ya giden ecdadımızın, orada bıraktıkları ensali [torunlarını] başka bir töhmetle itham ediyor. Hem kim? Maalesef öyle muhterem bir arkadaşım ki, altı seneden beri mutaassıp bir milliyetçi olmuştur. Daha evvel değildi. Kendileri daha iyi bilirler. Ben, o Yanyalı dedikleri adam, Türklük için silahla mücadele ederken, kendileri bilâkis (Türklük aleyhine) isyana teşvik etmiştir" şeklindeydi. Atatürk, Rıza Nur'un bu "bilinmeyen geçmişinin" Meclis'te büyük bir şaşkınlık ve öfkeye neden olduğunu yazar. Parantez içindeki "Türklük aleyhine" vurgusunu Atatürk eklemiştir. Bkz. Atatürk, *Nutuk*, ed. Bedi Yazıcı (İstanbul, 1995), s. 860.

çarçur olması ve intihabata tekrar başlanması icap edecekti. 10 Teşrinisani Pazartesi günü tütün mukavelesini imza ettim. Öğleden sonraki Fırka toplantısında fırka, Cumhuriyet Halk Fırkası ismini aldı.[63]

FETHİ BEY KABİNESİNDE HADİSELER

[1924] 16 Teşrinisani'de [Kasım'da] Gazi pek sabık hizmetlerimize [yıllara dayanan çalışmamız şerefine] öğle ziyafeti verdiler, hepimiz bulunduk.

21 Teşrinisani'de İsmet Paşa beni evine çağırdı. İstifaya karar verdiğini, Fethi Bey'in kabine teşkiline memur olduğunu, Fethi Bey'in benim ve Recep Bey'in yerlerimizde kalmamızı arzu ettiğini ve kendisinin de bu fikirde olduğunu söyledi.

Kabulde tereddüt etmemekliğimi beyan ile Gazi Paşa'nın da bu fikirde olduğunu söyledi, ısrar etti. İsmet Paşa'nın yanında akdettiğimiz Heyet-i Vekile de buna taraftar olduğunu söyledi. Geceleyin Fethi Bey çağırdı. Esaslı noktalarımız a'şârın ilgası [kaldırılması], Reji'nin mubayaası [satın alınması] gibi sabit kalmak şartı ile muvafakat cevabı verdim.

22 Teşrinisani Cumartesi günü Meclis'te İsmet Paşa'nın istifası kabul olundu. Fethi Bey'in kabinesi okundu. Çarşamba'ya kadar programımızı yapacağımızı ümit ediyordum. Gece Gazi Paşa'nın verdiği yemekte yeni ve eski kabine azaları beraber bulunduk. 27 Teşrinisani'de hükümet programı okundu. Ve müttefikan kabul olundu.

İcra Vekilleri'nde 3 Kanunuevvel'de [Aralık'ta] başlayan a'şârın ilgası müzakeresi ancak bitebildi. Yeni vekillerden Ziraat vekili Hasan Fehmi Bey epeyce muhalefet etti. Bu meselelerle şahsen alakadar olan Diyarbakır mebusu Pirinççizade Feyzi ve Gaziantep mebusu Ali Cenani[64] Beyler bile beni desteklediler. Ve nihayet Meclis müzakeresi karargir [karar verilmiş] oldu. İçtimadan sonra Başvekil Fethi Bey beni çağırdı, müteessir olmamamı, Hasan Fehmi Bey fazla inat ederse istifa edebileceğini, diğer bütün kabine arkadaşlarının benimle aynı fikirde olduğunu söyleyerek beni teşçi ve temin etti [yüreklendirdi].

11 Kanunuevvel'de Vekiller Heyeti'nde Reji için devlet inhisarı [tekeli] sistemi kabul olundu. Ve hazırlanan layiha 23 Kanunuevvel'de İcra Vekilleri'nde kabul olundu.

---

63 Muhalefetin yeni bir parti kuracağı anlaşıldığında parti, Cumhuriyet Halk Fırkası adını alma kararını verdi. Meclis'te yükselen muhalefet Halk Fırkası tarafından cumhuriyet karşıtı olmakla suçlanıyor, sert tartışmalar bu minvalde cereyan ediyordu. 17 Kasım'da resmen kurulan muhalefet partisinin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adını almasında da "cumhuriyet taraftarlığı/karşıtlığı" eksenindeyaşanan tartışmaların etkili olduğu sanılmaktadır.

64 Ali Cenani Bey (1872- 1934): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 10.

27 Kanunuevvel'de istirahat ve tebdil için İsmet Paşa Heybeliada'ya gitti, teşyi ettik [uğurladık].

[1925] 4 Kanunusani'de [Ocak'ta] Recep[65] Bey ansızın istifa etti.[66] Muvakkaten [geçici olarak] Şükrü Kaya Bey vekil oldu. Fakat ertesi günü Fırka umumi kâtibi Cemil [Uybadın] Bey Dâhiliye vekili oldu. 5 Kanunusani'de Muhtar Bey'in sualine cevap verdim.[67] 6 Kanunusani'de Başvekil tarafından Musul heyeti şerefine verilen ziyafette bulundum.

10 Kanunusani'de Fırka'da Recep Bey ile Fethi Bey nokta-i nazarlarını müdafaa ettiler [görüşlerini savundular]. Fethi Bey, Recep Bey'e bütün vekil arkadaşların şehremininin müntehip [seçilmiş] olması taraftarı olduklarını söyledi.

28 Kanunusani'de Tütün Encümeni ekseriyetle bandrol kararı verdi.[68]

31 Kanunusani'de bütçe müzakeresi başladı. Bir buçuk saat süren bir nutuk söyledim.[69] Beş gün umumi tenkitler yapıldı. 7 Şubat'ta tenkitlere cevap verdim. Başvekil de konuştu.

[1925] 8 Şubat'ta Malûlin Kanunu Meclis'te.[70] 9 Şubat'ta Halit Paşa'nın vurulması çok teessür uyandırdı.[71] 10 Şubat'ta a'şârın lağvı [kaldırılması]

---

65 Recep Peker (1889-1950): İstanbul'da doğdu. 1904'te Kuleli Askerî İdadîsi'ni, 1907'de Harbiye Mektebi'ni bitirdi. Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde okurken Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına, Dünya Harbi'nde Rumeli ve Kafkas cephelerine katıldı. 1919'da sınıf birincisi olarak Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu ve akademide harp tarihi dersleri vermeye başladı. Şubat 1920'de Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katıldı. 23 Nisan 1920'de Meclis başkâtipliğine atandı. Temmuz 1923'te Kütahya'dan milletvekili seçildi. Aynı yıl Halk Fırkası kâtib-i umumisi seçildi. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını üstlendi. Mart-Kasım 1924'te Maliye vekilliğinde bulundu. Kasım 1924 – Ocak 1925 arasında Dâhiliye vekilliğinde bulundu, Mart 1925'te Müdafaa-i Milliye vekilliğine seçildi. 1927'de Nafıa vekilliğine, 1931'de CHP genel kâtipliğine seçildi. Ağustos 1946 – Eylül 1947 arasında başbakanlık yaptı.

66 İstanbul şehremininin [belediye başkanının] seçilmesi mi, yoksa atanması mı gerektiği üzerine çıkan tartışma neticesinde Recep Peker istifa etti. Basına da yansıyan tartışma Halk Fırkası'nın bölüneceği iddialarını gündeme getirdi. Recep Bey, İstanbul'un kozmopolit yapısı, saltanat ve hilafetin merkezi olması özelliklerinden ötürü şehremininin atanmasını, Fethi Bey ise demokrasi ilkesi gereği seçilmesini savunuyordu.

67 Trabzon mebusu Ahmet Muhtar Çilli, saraylarda bulunan ve emlâk-ı milliye sıfatıyla Maliye Vekâleti tarafından idare edilen kimi eşyanın başka dairelere geçirilmesine ilişkin şikâyetleri sormuştur. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima II, Cilt 12 (TBMM Matbaası, 1975) s. 11-13.

68 Aşağıda, n. 115 ve n. 117.

69 Hükümetin 1925 yılı bütçesini takdim eden Abdülhalik Renda, bütçe müzakerelerini açış konuşmasında bütçenin geciktirilmemesi için vekillerden, bütçe esasının öncelikli ele alınmasını, diğer tartışmaların sonraya bırakılmasını rica etmiştir. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima II, Cilt 13 (TBMM Matbaası, 1975), s. 4-13.

70 551 sayılı Bilumum Askerî Malûllerin Terfihi Hakkında Kanun. Kanun ile Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşlarına katılmış olanların mümkün mertebe terfi ettirilmeleri ve maaşlarına zam yapılması öngörülüyordu.

71 Deli Halit Paşa (1883-1925): Beşiktaş'ta doğdu. 1903'te Harp Okulu'ndan mezun oldu. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1. Ordu'nun emrinde Yemen'e gönderildi. Haziran 1910'da Trablusgarp cephesine katıldı. Balkan Savaşı'nda Çatalca'da Şark Ordusu emrine girdi. Temmuz 1914'te Kafkas Mürettep Alayı 2.

hakkındaki layihanın müzakeresine başlandı. Ziraat Encümeni de layihayı istediği için oraya havale edildi ve aynı gün müzakeresine başlandı. Dört gün devam eden müzakere ancak 13 Şubat'ta bitebildi.

15 Şubat'ta Umumi Heyet'te a'şârın lağvı hakkındaki layihanın müzakeresine başlandı. 17 Şubat'ta layiha kanuniyet kesbetti [kazandı].

ŞARKTA İSYAN: "DİN PERDESİ ALTINDA MİLLÎ BİR HAREKET"

[1925] 21 Şubat'ta İsmet Paşa İstanbul'dan geldi. Sıhhati iyi görünüyordu. Fethi Bey de aynı gün şarktaki isyan hakkında izahatta bulundu. Ertesi günü fırkada tütün idare-i muvakkatesi layihası müzakere ve Fırka'ca kabul edildi.

23 Şubat'ta vilayat-i şarkiyede [doğu illerinde] örfî idare ilân edildi. Gazi Paşa'nın riyaseti altında Meclis'teki Heyet-i Vekile odasında toplandık. Fethi Bey muhalifler ile görüştü. Dini siyasete alet etmenin hıyanet-i vataniye olduğuna dair layiha-ı kanuniyyenin ihzarına [kanun tasarısının hazırlanmasına] karar verdi. Bu vaziyete çok müteessirdim, Maliye işleri hakkında düşüncelerim ve çalışmalarım boşa gidecekti. Ertesi günü Fırka'da isyan mıntıkası hakkında izahat verildi. Elaziz'in sukutu [düştüğü] bildirildi.

Gece Gazi, Erkân-ı Harbiye reisi, Meclis reisi ve Fırka reisi paşaların iştirakiyle Başvekâlet dairesinde yapılan içtimada ben arkadaşlarımın fikrine iştirak etmedim [katılmadım]. Keyfiyetin eski kıtaller [kıyımlar] gibi yine haricin tesiri ile din perdesi altında millî bir hareket olduğunu söyledim, kanaatimi delillerle müdafaa ettim. Çok da müteessir oldum ve ekalliyette [azınlıkta] kaldım.[72]

25 Şubat'ta Gazi Paşa geceki fazla teessürümü izale [üzüntümü gidermek] için iltifatta bulundu. Teessürüm berdevam, memleketin vaziyet-i iktisadiyesi

---

Tabur komutanlığına atandı. Mayıs 1917'de Garbî Dersim komutanlığına atandı. 1921 başlarında kolordu komutanı olarak Kocaeli kumandanlığına atandı. İstiklâl Savaşı'nda çarpıştı. Temmuz 1923'te Ardahan milletvekili olarak Meclis'e seçildi. 9 Şubat 1925'te Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) denetçilerinin devlet harcamalarını denetlemesiyle ilgili Meclis'te çıkan tartışma sonrasında Ali Çetinkaya ile aralarında geçen silahlı müsademe sonucu yaralanarak vefat etmiştir.

72 Hükümet kanadında Atatürk ve İnönü, Şeyh Sait ayaklanmasını bir dinî isyan kabul etmiş, buna göre hareket etmişlerdir. Hükümette ayrıca vaziyetin münferit mi, yoksa umumi mi olduğu da tartışılmış, isyanın bölgesel değil genel bir nitelik taşıdığı fikri ağır basmıştır. Bu tartışma sonunda Fethi Okyar istifa etmiş, İsmet İnönü yeniden başvekil olmuştur. İsyanın rejime karşı, genel nitelikli, dinî bir ayaklanma olduğu kabul edildiğinden, Doğu illerinde bir ay süre sıkıyönetim ilân edildi, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na bir madde eklenerek dini siyasete alet etmek vatana ihanet suçları kapsamına alındı ve Takrir-i Sükûn Kanunu Meclis'ten geçirildi. Bu kanunla hükümete iki yıl boyunca kamu düzenini bozduğuna karar verdiği örgüt ve yayınları yasaklama izni veriliyordu. Hükümet ayrıca Terakkiperver Fırka liderlerinden partilerini feshetmesini istedi. Muhalifler bunu reddetseler de, parti başkanı Kâzım Karabekir basında ve Meclis'te hükümetin Doğu siyasetini kuvvetli biçimde desteklemiştir. Bkz. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, I. Cilt (YKY, 2001), s. 70-73; Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İletişim Yayınları, 2007), s. 249-251.

tamamen bozulacaktır. Allah saklasın bir de yekdiğerimize [birbirimize] düşersek felah [saadet] olmaz. Düşmanlarımız bizi rahat bırakmıyorlar. Muhalefet [Terakkiperver] Fırka reisi de hükümete tam müzaharet [destek] vaat etti. Fethi Bey idare-i örfi hakkında izahat verdi.

Reji'nin lağvı kanunu da kabul edildi. Selefim, Reji İdaresi ile bir mukavele yapmış, bir opsiyon almıştı. İki ay evvelden haber vermek ve Reji İdaresi'ne 40.000.000 frank veya 4.000.000 lira tediye etmek şartı ile Reji'nin mevcudatına vaziyet edebilecektik [varlıklarına el koyabilecektik].[73] Muhtelif bankalarda lüzumu kadar frank biriktirdim. Ve tam zamanında hepsini Osmanlı Bankası'na naklettirdim. Osmanlı Bankası'na, Reji İdaresi'ne 40.000.000 frank vermesi için bir mektup gönderdik. Mukavele mucibi [gereği] her şeylerini bize devretmesini istedim. Müsteşar Feyzi Bey'i idareyi devralması için İstanbul'a gönderdim. Reji idaresi mukaveleye riayet etmek istemedi. Bunun üzerine İstanbul valisi Süleyman Sami Bey'e bir telgraf vererek Maliye Vekâleti mümessili sıfatı ile mukavele ahkamını [hükümlerini] icabında zor kullanarak icra ve idareyi Vekâlet müsteşarına devir ve teslim etmesini bildirdim. Memurlar idare kapısına vardıktan sonra kapılar açıldı ve idareye müsteşar vaziyet etti. Bu suretle küçüklüğümden beri Reji hakkında beslediğim muhikk [haklı] arzumun da Allah'ın inayeti ile icrası bana müyesser [nasip] oldu.

26 Şubat öğleden sonra Meclis Heyet-i Umumiyesi'nde Elaziz'in ahali-i mahalliye [yerli halk] tarafından istirdadına [geri alındığına] dair telgraflar geldi. Asilerin 100 kadar maktul ve 27 esir vererek iki buçuk saatlik bir mesafeye kadar tard edildikleri [kovalandıkları] bildirildi. Gece İcra Vekilleri Gazi Paşa'nın reisliğinde mühim bir toplantı yaptı. Fethi Bey'in teklifi üzerine geçen günkü kararların tehir-i icrası [yürütmesinin durdurulması] ekseriyetle kabul edildi.

Reis Paşa, "O hâlde meseleyi bir de Fırka'da görüşelim" dedi. Fethi Bey Fırka'da Gazi Paşa ile karşı karşıya gelmeyi doğru bulmadığından hükümet riyasetinden affını istedi. Gazi Paşa Fırka'da görüşülmesinde ısrar etti. Vekiller Heyeti'nde reyler toplanırken şu netice belirdi. Başvekil, Hariciye, Maliye, Maarif, Ziraat, Nafıa, Sıhhiye tehir taraftarı; Adliye, Dâhiliye, Bahriye, Ticaret adem-i tehir taraftarı.

Ben iki gün evvelki fikrimdeydim ve fiiliyat da beni tasdik etti. Yalnız Gazi Paşa'yı müteessir gördüğüm için benim de teessürüm arttı. Fakat benim için yapacak bir şey yoktu. Fethi Bey'e Elaziz'in istirdadını ben Dâhiliye'den haber alarak bildirdim. Bütün gece uyuyamadım.

---

73 Tütün Rejisi 26 Şubat 1925'te kabul edilen 558 sayılı Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun ile satın alındı. Daha önce, Hasan Fehmi Ataç'ın Maliye vekilliği döneminde Reji ile yapılan mukaveleye göre Reji bütün mal, hak ve yetkilerini Maliye Vekâleti'ne devredecekti. Bkz. *Yönetim Zamandizini*, s. 1366-1367.

"Ben o kararların tehirini isteyeceğim, arkadaşlar da ümit ederim ki aynı kanatta bulunurlar" dedi.

Yanımda oturan bir arkadaşım hakikatte bizim fikirlerimizde idi. "Niye aksi rey veriyorsunuz?" dedim.

"Ben askerim, sizin gibi serbest değilim" dedi.

FETHİ BEY KABİNESİNİN İSTİFASI VE PARLAMENTO OYUNLARI

2 Mart 1925 Pazartesi günü fırka oldu ve bütün gün devam etti. İlyas Sami,[74] Topçu İhsan[75] (Bahriye vekili), Ali Cenani, Cemil, Mahmut Esat [Bozkurt], Recep [Peker], Süreyya, Hasan Fehmi [Ataç], Şükrü Saraç,[76] Fethi [Okyar], Hamdullah Suphi[77] Beylerle Müşir Fevzi [Çakmak], İsmet [İnönü], Kâzım [Özalp] ve Gazi Paşalar irad-ı nutuk ettiler. Verilen takririn kabulünü Fethi Bey adem-i itimat [güvensizlik] telakki edeceğini söyledi ve bu suretle netice-i ârâda [oylamada] 94 kabul, 60 adem-i kabul çıktı. Hükümet de ekalliyette [azınlıkta] kalarak istifa etti.

İsmet Paşa kabine teşkilini kabul etti. Yeni kabinede Maliye'yi eski Ticaret ve Maliye bakanı olan Hasan Bey aldı. Meclis'te hükümetin beyannamesi okundu, 154 reyle itimat aldı.

Meclis'te bir de tütün üzerine karar verilmesi için 15 Mart'ta [1925] müzakere başladı. Meclis'in ekseriyeti bandrol taraftarları tarafından epeyce propagandaya uğradılar. Devlet inhisarı fikrini müdafaa için bizler de taksim-i vezaif [görev dağılımı] yaptık. Edebiyat kısmını Şükrü Saraç ve Şükrü Kaya

---

74 Hacı İlyas Sami Muş (1881-1945): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 6.

75 İhsan Eryavuz (1877-1947): Üsküdar'da doğdu. Askerî İdadî'de okudu, 1901'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'dan mezun oldu. Edirne'de 2. Ordu hizmetine verildi. Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı, Cemiyet'in Edirne şubesinin kuruluşunda yer aldı. 31 Mart ayaklanmasında Hareket Ordusu'na katıldı. Balkan Savaşı'nda yer aldı. Dünya Savaşı sonrası Trakya'da direniş örgütleri kurdu. Mart 1920'de Anadolu'ya geçerek Cebelibereket'i temsilen Meclis'e katıldı. Eylül 1920 – Temmuz 1922 arasında Ankara İstiklal Mahkemesi başkanlığında bulundu. 1924'te İş Bankası müteşebbis heyetinde yer aldı. 1924-1927 arasında Fethi Okyar ve İsmet İnönü kabinelerinde Bahriye vekilliğine getirildi. Bakanlığı sırasında Yavuz gemisinin onarılması ihalesinde yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla Meclis soruşturmasına uğradı. Ocak 1928'de dokunulmazlığı kaldırılarak Yüce Divan'da yargılandı. Nisan 1928'de iki yıl hapse mahkûm edildi ve milletvekilliği düşürüldü.

76 Mehmet Şükrü Saraçoğlu (1886-1953): Ödemiş, İzmir'de doğdu. 1906'da İzmir İdadîsi'nden mezun oldu. 1909'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Aydın maiyyet memurluğunda stajını tamamladı. İzmir Sultanîsi'nde matematik dersi verdi. 1912'de İzmir İttihat ve Terakki Ticaret Mektebi müdürlüğüne atandı. 1915'te eğitim için Cenevre'ye gönderildi ve 1919'da Cenevre Üniversitesi Siyasal Bilgiler ve İktisat bölümlerinden mezun olarak yurda döndü ve Millî Mücadele'ye katıldı. Temmuz 1923'te İzmir'de TBMM'ye seçildi. Aralık 1924'te Maarif vekilliğine getirildi. Kasım 1927 – Aralık 1930 arasında Maliye, Mayıs 1931 – Kasım 1938 arasında Adliye, Kasım 1938 – Nisan 1939 arasında Hariciye vekilliklerinde bulundu. Kasım 1948 – Mayıs 1950 arasında Meclis başkanlığını üstlendi.

77 Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 111.

söyleyecek, ben istatistik ve rakamlar üzerinde konuşacağım. İyi hazırlandık. Müzakere günü Maliye vekili Yusuf Kemal[78] Bey uzun uzadıya konuştular. Bizler de söz aldık, fakat sıra gelmedi. Gelecek Pazar konuşacağımız söylendi.

22 Mart'ta Meclis'te bandrol inhisar meselesi görüşülecek idi. Bir parlamento oyunu ile kifayet-i müzakere [görüşmelerin yeterli bulunup son verilmesi] takrirleri verildi. Adem-i kifayet [yetersizlik] için bir kişi söz aldı. Nihayet bizlerin hiçbirimize söz söyletmediler. Maliye vekili rey esnasında dışarı çıktı, reye iştirak etmedi. "Meclis nasıl isterse öyle yapsın" dedi. Politika böyle. Kanunu hazırlayan ben, müdafaaya imkân bulamadım.

Meclis'te herhangi bir encümende bulunmadığım için biraz istirahat etmeye başladım. Bağda yaptırmak istediğim evin planı vesaire ile meşgul olmaya başladım.

26 Mart'ta İzmir için hareket ettim. 27 Mart'ta Afyon'da, öğlene kadar İzzettin Paşa'da kaldım. Öğleden sonra 1 buçukta Afyon'dan hareketle 7 buçukta Uşak'a vardık. Hakkı Bey istasyonda idi. Onun evinde geceyi geçirdim. Sabah saat 8 buçukta Uşak'tan hareket ettim. Karşıyaka'da vali, belediye reisi, Sadrettin Bey, mevki-i müstahkem kumandanı geldiler. Beni belediye reisinin Fener Kulübü şerefine verdiği ziyafete aldılar. Gece 10 buçukta eve geldim. Neyyire'yi rahatsız buldum, çok zahmet çekmiş.

[1925] 12 Nisan'da İzmir'den hareket ve 14 Nisan'da 1 buçukta Ankara'ya muvasalat edildi. Fakat kendimi biraz üşüttüm. İstirahat etmeye çalıştım. 20 Nisan'da biraz dışarı çıktım, fakat iyi etmedim. Öksürüğüm devam ediyor. 22 Nisan'da Hakkı Bey'den telgraf aldım. Neyyire'nin daha iyi olduğunu ve Kordon'daki eve naklettiklerini bildiriyor.

23 Nisan millî bayram, biraz dışarı çıktım. Meclis'te mutat tebrikler yapıldı. Ertesi günü Ramazan bayramı arifesi. Malta'dan geldiğim günden beri yalnız olarak geçirdiğim ilk Ramazan bayramıdır.

28 Nisan'da ev için taş nakliyatına başlandı. Ben evi boşaltmaya karar verdim. Eşyanın çoğunu Süreyya Bey'in evine taşıdım. Ben de Doktor Tevfik Bey'in oturduğu evin bir odasına yerleştim.

İZMİR'DEN GELEN HABER

[1925] 3 Mayıs'ta Almanlarla evin mukavelesini imzaladım. Peşinen üç bin lira vereceğim, mütebakisi mukasseten [kalanı taksitle]. Evi dört ayda bitirecekler. İzmir'den aldığım bir telgraf üzerine İzmir'e gitmeye karar verdim.

6 Mayıs'ta Ankara'dan hareket ile ertesi günü sabahleyin Afyon'a vasıl oldum. İzzettin Paşa'da öğle yemeğini yedikten sonra Uşak'a hareket ettim.

78 Yusuf Kemal Tengirşenk (1878-1969): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 103.

Uşak'ta Hakkı Bey'in evinde kaldım. Orada iken Latif'in bir mektubu geldi. Peder ve validenin rahatsız olduklarını yazıyor. Ertesi günü Uşak'tan hareketle akşamüzeri İzmir'e vasıl oldum. Peder ve valide yatakta, rahatsızlar. İzmir'de birkaç gün kaldım. İzmir'de iken 20 Mayıs'ta evin temeli atıldığına dair Ankara'dan Asaf Bey'den bir telgraf geldi. 24 Mayıs'ta İzmir'den hareketle 26 Mayıs öğleden sonra Ankara'ya vardım.

28 Mayıs'ta İsmet Paşa'yı ziyaret ettim. Hemen cevap veremeyeceğimi, Haziran'ın 10'unda ancak cevap vereceğimi arz ettim.

31 Mayıs'ta İş Bankası'ndan 91 gün vade ile 3.000 lira aldım. İkinci imza Süleyman Sırrı.

[1925] 1 Haziran Ankara'dan hareket ile 2 Haziran'da Uşak'ta Hakkı Bey'i beraber alarak 10 buçukta İzmir'e vardık. Pederi fazla zayıf buldum. 7 Haziran'da Neyyire Uşak'a gitti.

11 Haziran'da İzmir'den hareketle akşam Uşak'a muvasalat olundu. Neyyire ve Hakkı Bey istasyonda idiler. Eve gittik. Dün gece İzmir'de geç yattığım için iyi uyudum. Doktora da Cumartesi Ankara'da bulunacağımı telgrafladım. Haziran'ın 12'nci günü sabahleyin Uşak'tan hareketle 13'üncü Cumartesi günü Ankara'ya vardım.

İSMET PAŞA'NIN ŞARK'TA İNCELEME RİCASI

Ertesi günü [14 Haziran 1925] Başvekil'i gördüm. Pazartesi öğle yemeğine davet etti. Öğleyin beraber bulunduk, "Üçümüzü (Gazi Paşa, Müşir Paşa ve kendisini) iyi tanıyan sizin Şark'ı da bilmeniz dolayısıyla Diyarbakır'a gidip gelmenizi ve orada vaziyeti tetkik etmenizi teklif ve bunu rica ediyorum. Bir haftalık bir iş bile değil" dedi.

Bir hafta Diyarbakır'da kalarak tam kanaat edinilemeyeceğini söyledim. "Bütün mıntıkada en aşağı iki ay, ekseri zamanı at üstünde olmak üzere dolaşarak kanaat ve fikir edinilebilir" dedim.

Mütalaamı doğru buldu. Oradan benim yaptırmakta olduğum eve vardık. Gazi Paşa devamlı tetkik ediyorlardı. Oradan üçümüz de çiftliğe gittik. Akşama kadar orada kaldık. Akşamüzeri avdet ettik. Gazi Paşa ile traktör üzerinde tarlada dolaştık. İkimizin o günü alınmış bir fotoğrafı vardır. İsmet Paşa, teklifini kabul etmem üzerine keyfiyeti Gazi Paşa'ya arz etti. Gazi Paşa kabulüme pek ihtimal vermiyordu. Memnun oldu, bütün günü beraber geçirdik.

Pederimin 16 Haziran 1925'te öldüğünü, 17 Haziran'da aldığım bir telgraftan anladım. Hemen o günü göreceklerimi görerek ertesi günü ikinci trenle Ankara'dan hareketle 19 Haziran'da Uşak'a vardım, çocuklarımı iyi buldum. Yalnız Neyyire yine zayıf. 20 Haziran'da Uşak'ta kaldım. Ev için ısmarlanacak halılara kaparo verilmek üzere Hakkı Bey'e 100 lira daha verdim. Böylelikle

verdiğim para 250 lira oldu. 21 Haziran'da çocuklar ile beraber hareket ile akşam 8.30'da İzmir'e geldim.

Ay nihayetine kadar İzmir'de kaldım. Annemin işleri ile uğraştım. Annem beni vekil-i umumi yaptı. Ben de Ömer ağabeyimi tevkil ettim [vekil bıraktım]. Temmuz'un birinci günü çocuklar ile beraber 5.30'da Bandırma tariki ile İstanbul'a hareket ettik. Gülnihal vapuru ile gece yol aldık. Ve sabah 5.30'da vapurdan çıktık. Kayınvalide rahatsızlandı. Güç hâl ile Pendik'e gidebildi. Pendik'te kaldım. Tuzla suyu kürü yaptım. 10 Temmuz'da Pendik'ten hareketle sabah 11'de Ankara'ya geldim.

İsmet Paşa'yı gördüm. Benimle beraber gelecek olan Çankırı jandarma kumandanı Hüseyin Bey'den daha bir haber yok. Harcırah ve masraf mukabili verilen para ile çocuklara 500 lira gönderdim. Diyarbakır'a 1.000 liralık bir mektup aldım. Hüseyin Bey 15 Temmuz'da geldi. Ankara'da yapılmakta olan evimi Asaf Bey'le beraber gezdim. 16 Temmuz'da İsmet Paşa'yı gördüm, veda ettim.

DOĞU İLLERİNDE İNCELEME GEZİSİ

[1925] 17 Temmuz'da ikinci trenle ve Hüseyin Bey ile Eskişehir, Konya tariki ile Adana'ya yollandık. 19 Temmuz öğleden evvel Adana istasyonuna vardık. Avni Paşa bizi bekliyordu. Evine gittik. Diyarbakır'a kadar 220 liraya bir Ford otomobili tutmuş. Öğleden sonra 1 buçukta otomobil ile hareketle Osmaniye'den geçerek gece Kelek istasyonuna geldik. Geceyi garda geçirdik. Sabahleyin hareketle öğleden evvel Gaziantep'e muvasalat ve öğleden sonra Kilis'e gidip geldik. Geceyi Dayı Ahmet Ağa'nın evinde geçirdik.

21 Temmuz'da sabahleyin Gaziantep'ten hareketle Nizip ve Birecik'e uğrayarak ikindiüstü Urfa'ya geldik ve geceyi Urfa'da geçirdik. Ertesi günü Urfa'dan hareketle öğleden evvel Siverek'e ve bir buçuk saat Siverek'te kaldıktan sonra 4'te Diyarbakır'a geldik.

Fahrettin Paşa'yı gördüm. Ertesi günü de Diyarbakır'da geçirdik. Mebus arkadaşları gördüm. Öğle yemeğini Şeref Bey'de yedik. Öğleden sonra İzzettin Paşa'yı gördüm.

24 Temmuz'da otomobil ile Bitlis vali vekili ve fırka komutanı Kâzım Paşa ile beraber Siirt'e hareket ettik. Sinan köyünde yemek yedik. Gece Hüsnü Ağa'nın köyleri önünde Kâzım Paşa'nın otomobili bozuldu. Hepimiz bizim otomobil ile Garzan'a geldik.[79]

25 Temmuz'da sabahleyin Siirt'e geldik. Öğleyin biraz uyudum. Hükümete ve belediyeye gittim. Eski tanıdıklar ile görüştüm. Öğleden sonra akşama

79 Yaklaşık 20 yıl içinde tamamlanacak olup Diyarbakır'ı, Bismil, Sinan, Batman ve Garzan üzerinden Kurtalan'a bağlayacak olan demiryolu hattının henüz ihaleye çıkmamış olan güzergâhını takip etmektedirler.

doğru atlarla Bitlis'e hareket ettik. Bütün gece yürüdük. Zaviye Sürhan'da iki saat kadar kaldık.[80] Handa Şeyh Abdulbaki Efendi ile dört refikini bulduk. Araba ile hareket ettim. Yolda bilhassa köylerde istikbalciler, eski tanıdıklar vardı. Belediyeye uğradım. İkametgâhıma geldim, uyudum. İkindi üzeri vilayete uğradım. Bitlis'i tahminimin fevkinde harap buldum.

28 Temmuz'u Bitlis'te geçirdim. Belediye dairesinde halk ile görüştüm. Gece yola çıkılamadı. 29 Temmuz öğleden iki saat evvel yola çıkabildik. Öğle yemeğini Soğuksu başında yedik. Akşamüzeri Sabur kariyesine geldik. Geceyi orada geçirdik. Güzeldere'yi gördüm, muhacirin için iyi bir yer. Arazisi tamamen su altı. Hasan Baka'nın damında kaldık. Şeyh Abdulbaki ve Faris Efendiler de oraya kadar bize refakat ettiler.

30 Temmuz sabahı Sabur'dan hareket ile öğleden evvel Reşadiye yeni merkezine geldik. Yemeği orada yedik. Öğleden iki saat sonra yola çıktık. Geceleyin Norkuh'a geldik.[81] Norkuh'ta dışarıda yattık. Sabahleyin erkenden Norkuh'tan kalktık ve zevalden [öğlenden] üç saat evvel Vastan'a geldik.[82] Vastan'da kaymakam ve ahali ile görüştük. İki saat kaldıktan sonra Adremit'e geldik.[83] Orada durduk, biraz halk ile görüştük. Adremit yolunda vali bey ve mülkiye müfettişi Necip Bey ile karşılaştık. Gece doğru hükümet konağına geldik ve hükümet konağında geceledik.

Ertesi günü bütün gün Van'da kaldım. Belediye, heyet-i tetkikiyye ve vilayet erkânı ile görüştüm. Ahaliden birtakımları ile temas ettim. Siirt'e merbut [ait] eski bir Ford otomobili bulduk. Vali beyi Van'a getirmiş. Pek az benzini vardı. Şoför eski bir şoför, "Biraz gaz yağı ile karıştırarak makineyi yürütebilirim" dedi. Tatvan'a kadar bu otomobil ile gitmeye karar verdik.

[1925] 2 Ağustos'ta hareket ettik. Tayyare meydanında tayyarecilerin bağladıkları bir telden dolayı büyük bir kaza geçirdik. Ben ellerimle teli ittim. Fakat ellerim yırtıldı. Eğer ellerimi koymasaydım teller yüzümüze gelecekti. Öğleyin biraz Erciş'te kaldık.[84] Halk ile temas ettim. Gece ezandan sonra Ahlat'a gelebildik. Hükümette kaldık. Güzel bir mehtap, Van Gölü ayaklarımızın altında, pek güzel bir manzara idi. Orada Bitlis'ten bir

---

80 Zaviye Sürhan, bkz. İkinci Bölüm, n. 14.

81 Norkuh (Norgâh veya Norkâh): Ermenice "Yenikôy" demektir. Anadolu'da birçok Norgâh/Norkâh vardır. Buradaki, bugün Bitlis-Van karayolu üzerinde bulunan Hasbey köyüdür.

82 Vastan: Gevaş kazasının merkez kasabası. Arap ve Selçuklu kaynaklarında Vıstan/Vestan olarak geçen, tarihi ilkçağa kadar uzanan bir yerleşim yeridir.

83 Adremit (Edremid veya Erdemid): Van Gölü kıyısında, Van merkez vilayetine bağlı kasaba. Asıl adı Erdemid'dir, ki Evliya Çelebi ve Şemseddin Sami de bu şekilde kaydetmişlerdir. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkılâp Kitabevi, 1993), s. 232-233.

84 Erciş (Arceş): Asıl adı Arzes, Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında bir kasaba. Heyetin, Van Gölü'nün güney kıyısından Van'a ulaşıp kuzeye çıktıkları ve tekrar Bitlis istikâmetinde ilerleyerek gölün çevresinde dolaştıkları anlaşılıyor.

telgraf, hayvanların Osmaniye'de beklediklerini ve 60 liraya tutulduklarını bildiriyordu.

Sabahleyin Ahlat'tan hareketle öğleden evvel Alihan'a geldik. Orada hayvanlara bindik. Katırcı Siirtli idi, Rahva'dan yukarı hiç gitmemiş. İki piyade jandarma neferi de göndermişlerdi. Onlar da Silifke'den yeni gelmişler. Yol göstermek bana düştü. Çukur nahiyesine geldiğimiz zaman çocuğun biri yük ile aşağıdan geliyordu. Çocuğa Kürtçe sordum, "Nereden geliyorsun?" dedim.

Türkçe "Değirmenden" dedi.

Yine Kürtçe "Evin nerede?" diye sordum.

Türkçe "Ta orada" dedi.

Bu sefer Türkçe sordum, "Çocuğum sen nerelisin?" dedim.

"Karşıki köyden" dedi.

"Türkçeyi nerede öğrendin?" dedim.

"Anam kasabalı (yani Bitlisli)" dedi. Çok karakteristik bir görüşme.

Norşin'de[85] üç saat kaldıktan ve orada bulunanlardan bazıları ile görüştükten sonra yola çıktık. Gece yarısı Hasköy'e geldik. Hasköy'de karakol binasında yattık.

MERKEZDEN DOĞU'YA GÖNDERİLEN İDARECİLER

[1925] 4 Ağustos'ta zevalden [öğleden] evvel Muş'a geldik. Vali ve fırka kumandanı Koptagel Osman Bey'in karargâhında kaldık. Vali Rafet Bey öğleden sonra geldi. Hükümete, belediyeye gittim. Muşlularla görüştüm. Akşam Hacı Derviş Efendi'nin evinde vali bey ile beraber bulunduk. Muş'u Bitlis gibi pek harap gördüm. Sabahleyin biraz vali beyin (eski Suriye valisi Rafet Bey) yanına gittim. Muş'ta kalmak niyetinde olmadığını anladım, müteessir oldum. İyi bir adam. Kalırsa ve isterse hizmet edebilecek. Fakat sözlerine bakılırsa ekmek veya maden işinde iyi bir netice elde ederse ayrılacak. Bundan orada memleket hesabına bir fayda geleceğini ummuyorum.

5 Ağustos dört buçukta Muş'tan hareket edildi. Osman Bey mıntıkası dâhilinde beni yapayalnız göndermeye katiyen muvafakat etmedi. Bir süvari mangası ile mıntıkası hududuna kadar yollamaya karar verdi. Yolda Kızılağaç ve Kürt Meydanı köylerinden geçtikten sonra Zengök köyüne geldik ve geceyi açıkta geçirdik.[86]

6 Ağustos Zengök, Hamit ve Genze'den geçerek nahiye merkezi Ardişen'e geldik.[87] Nahiye müdürü Mahmut Bey ile isyan hadisesi hakkında uzun

85 Norşin: Çukur nahiyesinin eski adı. Ermenice "Yeniköy" demektir.

86 Kızılağaç, Kürt Meydanı, Zengök: Muş sancağı merkez kazasına bağlı nahiyelerdir.

87 Ardişen (Arduşin veya Ardüşen): Cumhuriyet devrine kadar Genç sancağı merkez kazasıdır. Bugün Bingöl iline bağlı Solhan ilçesinde bucak merkezi olup adı Yenibaşak'tır. Bilge Umar köyün adının Erme-

uzadıya görüştüm. Artık asilerin dolaştığı yerlerde bulunuyorum. Mahmut Bey bütün ısrarlara rağmen onlara iltihak etmemiş, devlet memuru olarak vazifesini görmüş. Sabah çok erkenden Ardişen'den hareket ile öğleden sonra iki buçukta Darahani'ye geldik.[88] Orada Osman Bey'in süvarilerinden ayrıldık.

Darahani'de halk ve alakadarlarla uzun görüştüm. Mutasarrıfı yeni gelmiş. Evvelce Dedeağaç ve Mersin mutasarrıflıklarında bulunmuş olan İsmail Hakkı Bey namında bir zat. İlk sözü, "Aman beni buradan kaldırmaya lütfen delâlet buyurunuz" oldu. "Yetişmiş bir kızım var. Burada ne bir abdesthane, ne de yıkanacak bir yer var."

Zaten Darahani yeni merkez olmuş bir köyden ibaretti. Bu idare âmirinin burada çalışmaya hiç niyeti yok. Gelirken de Elaziz tarikiyle geleceğine hiç münasebeti olmayan Erzurum'a gitmiş. Darahani'ye gelecek vasıta bulamamış. Vilayet ve komutanlık ona güç hâl ile bir vasıta bulmuş, yolda sıkıntı çekmiş.

Ertesi günü erkenden Darahani'den hareketle 8 buçukta Çapakçur'un merkezi olan Çolig'e geldik.[89] Çolig belediye reisi Bitlis'te vali iken maiyyetimde bulunmuş Bitlisli bir jandarma çavuşu idi. Bitlis hatıralarını yad ettik. İsyandan konuştuk. Öğleden sonra yolumuza devam ettik. Akşam 7'de Tekke köyüne geldik, açıkta yattık. Çapakçur'dan Bitlis'e ve aileme birer telgraf verdim. Sabahleyin Tekke köyünden hareketle öğleden üç saat evvel Palu'ya geldik.[90] Hükümete uğradık, kimseyi bulamadık.

Nihayet kaymakam beye haber gönderdiler, kaymakam bey geldi. Asilerin elinde kaldığını, sonradan kurtulduğunu söyledi, kendisini çok methetti. "Bana Kara Müdür derler" dedi.

Bu ismi telaffuz edince Konya vilayetinde müdürlük yapıp yapmadığını sordum. "Yaptım" deyince, "Akşehir'in nahiyesinde müdürlük yapan Kara Müdür siz olacaksınız zannederim" dedim. Şaşaladı. "Ben Konya valisi idim" deyince artık temeddüh [böbürlenme] kalmadı, düşünceye daldı. Akşehir'de iken nahiyede yaptıklarından birkaçını söyledim, kızardı durdu.

Öğleden sonra Palu'dan hareketle Murat'ı geçtik. Yıkık köprü yerinden Elaziz'e vaktiyle yapılmış bir şose vardı. Fakat tarlalar için açılan su kanal-

---

nice Ardu (sabah) ve Şin (köy) kelimelerinden geldiğini tahmin etmektedir, bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkılâp Kitabevi, 1993), s. 98.

88 Darahani (Darahini veya Daraheni): Genç sancağına bağlı kaza merkezi. Genç ilçesi, 1936'da Bingöl iline bağlandığında ilçe merkezi Darahani'ye taşınmıştır. Bölgeye adını veren Daraheni Kalesi bugün Genç ilçesinin 3 km doğusundaki Sürekli köyündedir. Bkz. Richard Lim, ed., *Doğu ve Güneydoğu'ya Farklı Bir Bakış*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul, 2009), s. 170-171.

89 Çapakçur, Genç sancağına bağlı bir kaza iken 1927'de Elazığ'a, 1929'da Muş'a bağlanmış, 1936'da kurulan Bingöl vilayetinin il merkezi yapılmıştır. Çolig (Çevlik), Çapakçur'un merkez yerleşim yeridir.

90 Palu: Elazığ'a bağlı kaza merkezi. Tarihî Belabitene (Balakhovit) yerleşim yeri. Palu yöresi, Perri (Peri) suyunun Murat ırmağına kavuştuğu yerde, iki ırmak arasındadır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkılâp Kitabevi, 1993), s. 149.

ları şoseyi birçok yerlerinden harap etmiş. 10'a çeyrek kala Aşağışahtacı'ya [Aşağıçanakçı] geldik. Harman yerinde açıkta kaldık. Köylülerle konuştum. Ertesi sabah Aşağışahtacı'dan hareketle Hogu, Mozik köylerine uğrayarak öğleden evvel Elaziz'e vardık. Saadet Oteli'ne indim.

Arkadaşlara, hükümete, kumandanlığa ve İstiklal Mahkemesi'ne uğradım. Ertesi günü Elaziz'de geçirdim. Doktor Saffet Gazo ile görüştüm. Mebus arkadaşlarımdan Mustafa ve Naci Beyler geldi. Dersim'e gitmek istediğimi işitmişler, hareketimi doğru bulmadıklarını, Dersim seyahatinden vazgeçmekliğimi halis [gerçek] dostlar sıfatı ile söylediler. Kendilerine Dersim'in her tarafına gitmek kararında olduğumu, Dersim'i kendi gözümle görmek ve tanımak istediğimi söyledim. Kararımın kati olduğunu görünce "Allah'ın seni korumasına dua etmekten başka elimizden bir şey gelmez" dediler.

RUMELİ VE DERSİM'DE ALEVİLİK

12 Ağustos 1925 Çarşamba günü 9'u çeyrek geçe hareket ile 1'de Pertek köprüsüne geldik. Gece 8'de Çarsancak'a vardık.[91] Hükümet konağında seyyar karyolalarımızı açtık. Çok yorulmuştuk, ikişer fincan kakao içerek yattık.

Ertesi sabah Çarsancak'tan hareketle dört saatte Mazgirt'e gelindi. Yol oldukça arızalıydı. Kaymakam ve diğer memurları gördüm. Belediye reisi, Halk Fırkası reisi ve halkla görüştüm. Mazgirt'ten itibaren asıl Dersim'e giriyoruz. Şark seyahatine karar verdiğim zaman İzmir'de münevver bir arkadaşımdan Alevilik ve Bektaşilik hakkında biraz malumat istemiş idim.

Ben Rumeli'de Bektaşilerin de bulunduğu yerlerde, Premedi, Tepedelen, Ergiri ve Berat'ta kaymakamlık ve mutasarrıflık yaptım. Fakat Bektaşi babalarından biri, ki Avrupa, Mısır, Hindistan, Bağdat ve Şam gibi yerleri gezmiş ve tekkesine demir borularla içecek su getirtmiş Koştan Tekkesi babası Baba Ahmet, "Siz mektepliler bizim ile [yani] Bektaşi halveti ile Bektaşi, Nakşiler halveti ile Nakşi olursunuz. Tarikat, okumayanlar içindir. Sizin tarikata açığınız yoktur" demişti. Suallerime cevap vermeden sözü değiştirmiş idi. Oralarda öğrendiğim şeyler bana bir şey temin edemezdi.

İzmir'deki arkadaşım bana hakiki malumat verdi. Bektaşilik esaslarını biliyordu. Ben de belki Dersim'de işime yarar diye öğrendim. Fakat Seydiler ve diğer Dersimliler bunlardan bigane [habersiz], hiçbir şey bilmiyorlardı. Ben söz açtıkça onlar kızararak "Biz böyle gördük. Esasını bilmiyoruz, böyle gidiyoruz" diyorlardı.

---

91 Çarsancak: Mazgirt ilçesine bağlı bucak merkezi. 1877'den itibaren Mamuretülaziz vilayeti Dersim sancağına bağlı kazaydı. 1926'da ilçe merkezi Mazgirt ile birlikte Elazığ'a, 1935'te Tunceli'ye bağlanmıştır. Bugünkü adı Akpazar'dır.

MAZGİRT'TEN HOZAT'A TÜRKÇE KONUŞAN KÖYLÜLER

14 Ağustos 1925'te Mazgirt'ten hareket ile sekiz buçuk saatte Nazımiye'ye geldik.[92] Kaymakam, jandarma kumandanı, mal müdürü, belediye reisi ve orada ticaret yapanlar bizi bir saat uzaktan karşıladılar. Kaymakam yemek hazırlatmıştı. Ben hazırlanan yemeğe baktım, çok fazlaydı. Kaymakam [İsmail Hakkı] beye teşekkür ettim. "Bu yemek benim namıma yapıldığı için buradaki memurları ve sizin tensip ettiğiniz [uygun gördüğünüz] yerli zevatı benim namıma davet buyurunuz" dedim. Ve yapılan bütün masrafı fazlası ile ödedim. Nazımiye'nin suyu, havası Mazgirt'ten iyiydi. Yalnız kışın çok kar yağıyor ve soğuk yapıyormuş.

Sabahleyin Nazımiye'den hareketle öğleyin Pah'a geldik.[93] Pah'ta Alanlı reisi Süleyman Ağa'nın evinde yemek yedik. Ve yolumuza devam ettik. Akşama yakın Turuşmek[94] nahiyesinin Merho[95] köyüne geldik. Soruşağı'ndan müdür ağanın konağına geldik. İki kardeş bir tarla meselesinden dolayı yekdiğerini [birbirini] öldürmüş. Müdür ağanın küçük oğlu Arslan Bey orada idi. Mektepte okumuş, iyi Türkçe konuşan bir genç. İçeride yattık, fakat ne ben ne de Hasan tam uyuyamadık. Daima silahlar ile tetik duruyor ve adeta münavebe ile [nöbetleşe] biraz uyukluyorduk.

Köylüler ile görüştüm. Erkeklerin hemen kaffesi [hepsi] Türkçe biliyor. Sabahleyin Merho'dan hareket ile haritada olmayan bir dağ yolundan öğleden evvel Hozat'a geldik.[96] Memurin ile konuştum, birtakım vesaik istedim. Ve ertesi gün Ovacık'a gitmeğe karar verdim. Sabahleyin mutasarrıf, ki Gevgilili eski jandarma zabitlerindendi. O da Ovacık'a gitmek istedi; hiç gitmemişti. Beraber Ovacık'a yollandık. Yolun bir kısmı çok fena idi. Fakat yola çıkmış bulunuyorduk, dönemezdik.

Sekiz saatte Ovacık kazasının merkezi olan Zeranık'a geldik.[97] Çok sulu bir yer. Munzur eteklerinden çıkan Kırkpınar namında ve birdenbire ırmak hâline gelen buz gibi bir suda nefis alabalık olduğunu daha evvel işitmiştim.

---

92 Nazımiye (Kızılkilise): Bugün Tunceli'ye bağlı ilçe. Dersim sancağına bağlı kaza iken 1926'da Erzincan'a, 1936'da Tunceli'ye bağlanmıştır. Tunceli'nin 37 km doğusunda, içinden Pülümür ve Peri sularının geçtiği engebeli arazisi 2.000 metreyi aşan yüksek tepelerle kaplıdır.

93 Pah (Bah): Dersim sancağı Mazgirt kazasına bağlı nahiyeydi. Bugün, Tunceli merkeze bağlı bucak merkezi Kocakoç kasabasıdır.

94 Turuşmek (Türüşmek): Tunceli il merkezi Kalan'ın kuzeybatısında bucak merkezi, kasaba. Bugünkü adı Çiçekli'dir.

95 Merho (Cevizlidere): 1877'den itibaren Dersim sancağı merkez kazası Hozat'a bağlı nahiye. Bugün Tunceli ili Ovacık ilçesi Yeşilyazı bucağına bağlı köy.

96 Hozat: Çemişgezek ve kuzeydoğusunu kapsayan Bizans iliydi. 1881'den itibaren Dersim sancağı merkez kazasıdır. 1926'da Elazığ'a bağlandı. 1935'te Dersim sancak bölgesinde Tunceli vilayeti kurulunca, Tunceli il merkezinden 96 km uzaktaki Hozat, ilçe merkezi oldu.

97 Zeranık (Zeranik): Bugün Yeşilyazı adıyla, Tunceli ili Ovacık kazasına bağlı bucak merkezi.

Sordum, "Var" dediler, "Arzu ederseniz uşaklar hemen tutsun." Hakikaten o gece nefis alabalık yedik.

Kaymakam ve mal müdürü yoktu. Bizimle en çok meşgul olan sandık emini [veznedar] Dursun Efendi idi. İstanbul'da omuzlarında karpuz kavun satan Harputlulara benziyordu. Yazmayı ve okumayı nerede öğrendiğini sordum. "Burada ilk mektepte" dedi.

"Konuşmamız buradaki mektepteki Türkçeden daha fazladır" dedim.

"Benim ana dilim Türkçe. Zeranık ve etrafındaki yedi köy Türkçe konuşuyor. Şimdi küçük çocukları çağıralım Türkçe konuşunuz" dedi, "Erkekler on beş, on altı yaşından sonra Kürtçe öğreniyorlar. Tenezzül ederseniz yarın avdet ederken bizim köyde annemin kahvaltısında bulununuz ve bir Türk hatunu görürsünüz."

Muhavere [konuşma] alaka çekecek şekle girdi. Gece uzaktan çok silah sesleri işitilmeye başlandı. "Bunlar nedir?" diye sordum.

"Aşiretler birbiri ile müsademe ediyorlar. Bize onlardan zarar gelmez" dediler. Garip bir ifade ile mutasarrıfın yüzüne baktım.

Ertesi sabah Zeranık'tan hareketle bir saat kadar Pardi'de Dursun Efendi'nin evinde kahvaltı edildi. Hakikaten annesi yaşlı bir Türk hatunu, yani hanımı idi. Hanımefendilere orada hatun derler. Hanıma teşekkürle ayrıldık. Yolda Soğuksu'da yarım saat kaldık. Ve saat 10'a doğru Hozat'a geldik.

ÇEMİŞGEZEK'TE TÜRKMEN VE BEKTAŞİLER

19 Ağustos 1925 Çarşamba günü Hozat'tan hareket ile öğleden evvel Çemişgezek[98] kazasına geldik. Kaymakam ve nizamiye alay kumandanı ile görüştüm. Halk ile de temas ettim, halkın bütün şikâyeti Koçuşağı'nın tecavüzlerinden idi.[99] Çemişgezek'in içilecek suyu vardır. Taşlar arasında bahçeleri mebzul [bol]. Çemişgezek'ten evime, Asaf Bey'e, İzzettin Paşa'ya telgraflar gönderdim. Vaktiyle Siirt'te komiserim olan Bitlisli Ali Efendi'ye, ki Elazığ'da komiserdi, telgraf verdim ve Diyarbakır için bir otomobil tutmasını rica ettim.

Ertesi sabah Çemişgezek'ten hareketle biraz Azankük Hanı'nda tevakkuf ettik [bekledik]. Çeşme başında oturduk, yemek yedik. Yakınımızda bostanda çalışan bir ihtiyar adamı çağırdım, yanımızdaki köylülerden biri "İşitmiyor, gideyim çağırayım" dedi. Kendisine bir mecidiye vererek karpuz getirdi. Konuşmaya başladık. Türkçe konuşuyor.

"Nerelisin?" dedim.

"Bu köylüyüm" dedi.

---

98 Çemişgezek (Çemişkezek): 1888'den itibaren Dersim sancağına bağlı kaza, 1935'ten itibaren Tunceli iline bağlı ilçe merkezi. Tunceli merkezin 120 km batısındadır.

99 Koçuşağı (Koçan): Çemişgezek'i içine alacak biçimde Batı Dersim'e hâkim, zazaca konuşan bir aşiret.

"Nesin?" diye sordum.

"Kürdüm."

"Türkçeyi nereden öğrendin?"

"Türkçeden başka dil bilmem" dedi.

Bir Bektaşi işareti vererek "Sen galiba Türkmensin" dedim.

"Hu, eyvallah. Fakat bize Kürt derler beğim" dedi. İhtiyarla Türkmenlikten ve Bektaşilikten anlaştık.

Oradan ayrıldık Erzürük köyüne geldik. Geceyi orada geçirdik. Dersim hududunun bütün kazalarını dolaştıktan sonra salimen çıktık. Dersim mıntıkası isyana karışmamıştı. İsyan edenler Şafii idiler.

Dersim'in hiçbir yerinde dilden zahmet çekmedik. Gayet garip, yolda da, yolda uğradığımız köylü evlerinde de silah veya silahlı birini görmedik. Ovacık'ta iken işittiğim aşiret müsademesinden başka da tüfek sesi işitmedik. Ben de Dersim hakkında çok malumat topladım.

Van'da vali Nuri Bey, ki daha evvel Dersim'de idi, Dersim aşiretleri hakkında epey malumat vermişti. Dersim'e gelip de kazaları dolaştığım zaman Nuri Bey'in kazalara hiç çıkmadığını öğrenince şaşırıp kaldım. Dersim kazalarının ekserisini dolaşan Dersim mutasarrıfı Sabit Sağıroğlu ile Elaziz valisi Süleyman Sami[100] Bey'dir.

DİYARBAKIR VE MARDİN YOLLARI

21 Ağustos 1925'te sabah erkenden Elaziz'e vardık. Orta mektepte yattık. Öğleyin ve akşam vali ve belediye reisi beylerle beraber bulunduk. Bugün gazeteciler geldi. Onlarla gelen otomobillerden birini tuttuk. Ahmet Emin[101] ve İsmail Müştak[102] ile görüştüm. Onların çabuk kurtulmalarını diledim.

Sabahleyin hareketle dört buçuk saatte Ergani Maden'e geldik. İki saat tevakkuf ettik [durduk]. Akşamüzeri Diyarbakır'a vardık. Şehir haricinde İzzettin Paşa, Asım Bey, Şeref Bey ve Fevzi Bey'in kardeşi Mustafa Vasfi Bey'le karşılaştım. İzzettin Paşa'nın köşküne gittik. Sabahleyin iyi kalktım, bir

---

100 Süleyman Sami Kepenek (1881-1955): Çanakkale'de doğdu. 1903'te Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun oldu. Çeşitli kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda bulundu. 1920'de Çanakkale mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Aralık 1921'de Elaziz valiliğine atandı. Nisan 1923'e kadar bu görevde kaldı. Kars, İstanbul ve Sivas valiliklerinde bulundu. 1935'te emekliye ayrıldı.

101 Ahmet Emin, on gazeteciyle beraber, yaptıkları yayınlarla Şeyh Sait isyanına uygun zemin hazırlamak suçlamasıyla Elazığ'daki Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıyordu.

102 İsmail Müştak Mayakon (1882-1938): Teselya'da doğdu. 1901'de Mülkiye Mektebi'nden mezun olarak Dâhiliye Nezareti Mektubî kaleminde çalışmaya başladı. 1908'de Meclis-i A'yân kâtipliğine atandı. Damat Ferit hükümeti tarafından görevinden alındı ve Mart 1919'da tutuklanarak Malta'ya sürüldü. İki buçuk yıllık esaretten sonra İstanbul'a döndü. 1924'te *İstiklâl* gazetesini kurdu ve başyazarlığını yaptı. Şeyh Sait isyanı sonrasında gazetesi kapatıldı ve Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. 1935'te Siirt milletvekili olarak 5. Dönem TBMM'ye katıldı.

banyo yaptım. İzzettin Paşa'ya seyahat intibalarımı anlattım. Öğleden sonra hükümete uğradım. Fakat tatil olduğu için kimseyi göremedim. Mebus İhsan Bey ile görüştüm.

24 Ağustos Pazartesi günü sabahı Mardin'e otomobil ile hareket ve öğlen üzeri muvasalat. Dört saat kadar orada kaldım. Vali Tevfik Hadi Bey ve birçok zevat ile görüştüm. Tekrar Diyarbakır'a avdet ettim [döndüm]. Avdette yolu iki saat üç çeyrekte aldık. Akşamüzeri Bitlisli Nasrettin Efendi'nin evine uğradım. Çay içtim, kendilerinden epey malumat topladım. Ertesi günü bütün gün Diyarbakır'da kaldım. Sabahleyin mebus ve vali beyleri ziyaret ettim. İstediğim malumatı aldım. Öğlen yemeğini Bitlis'te iken mektupçum olan Mustafa Hakkı Efendi'de yedik. Öğleden sonra çıkmadım, istirahat ettim.

MALATYA, MARAŞ, ADANA VE ANKARA'YA MUVASALAT

[1925] 26 Ağustos'ta Diyarbakır'dan hareketle iki saat Elazığ'da kaldıktan, vali ile gazetecileri gördükten sonra gurûbdan [günbatımından] evvel Malatya'ya vardık. Yeni Şirket Hanı'nın odalarına yerleştik. Ertesi günü bütün gün Malatya'da kaldım. Hükümete gittim, icap edenleri gördüm. İstediğim resmî malumatı aldım. Yarın için hayvanları tuttuk. Eski mebus Feyzi Hoca ve daha bazı zevat ile görüştüm.

28 Ağustos'ta Malatya'dan dağ yolu ile Kâhta'ya hareket ettik. Öğle yemeğini Beypınarı'nda yedik ve akşam Akdağ tariki ile Birimşe yaylasına geldik. Yaylada açıkta yattık. Yanımızdaki katırcıya bazı şeyler sorduk, Kürtçe cevap verdi. "Ben Türkçe bilmiyorum" dedi. Benim bildiğim Kürtçe ile aramızda anlaşmaya çalıştık. Alessabah yayladan hareket ettik. Öğle yemeğini yolda bir köyde yedik. Kaza merkezi Kâhta değil Kolik imiş.[103] Malatya'ya kadar yirmi iki saat, çok yorulduk. Yolda Romalılardan kalma harabeleri gördük. Kolik'e yaklaştığımız sırada katırcı Türkçe konuşmaya başladı. Binbaşı Hasan Bey çok öfkelendi. Aldırmamasını söyledim.

Akşamüzeri Kolik'e girdik. Mebus Hacı Bedir[104] Ağa'nın Adıyaman'da olduğunu öğrendim. Hükümetten istediğim malumatı aldım. Mülkiye müfettişi Hamdi Namık Bey'i orada gördüm. Hacı Bedir Ağa'nın oğlu çok ısrar etti, "Bizim konağa buyurunuz" dedi. Nihayet sulh olduk. Yalnız yemekte bulunacağım. Hükümet konağı ittihaz edilen [olarak kullanılan] küçük

103 Kâhta: Bugün Adıyaman iline bağlı ilçe merkezi. 1846'da Harput eyaleti Besni sancağına, 1884'te Mamuretülaziz vilayeti Malatya sancağına bağlı kazaydı. 1924'te Malatya'ya, 1954'te il yapılan Adıyaman'a bağlanmıştır. 1990'lara kadar merkez kasabaya Kolik (Kölük) deniyordu. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkılâp Kitabevi, 1993), s. 360.

104 Hacı Bedir Fırat (1872-1928): Adıyaman'da doğdu. Rüşvan Aşireti reisidir. Aşiret kuvvetleriyle birlikte Millî Mücadele'ye katıldı. Antep cephesinde çarpıştı. Ağustos 1920'de Meclis'e katıldı. Ailesi Fırat soyadını almıştır.

bir evin avlusunda açıkta yattık. Alessabah hareketle altı saatte Adıyaman'a varıldı. Adıyaman iyi ve mamur [bayındır] bir kasaba, şarkın en iyi kaza merkezi. Mebus ve vali beyler de orada idi. Çarşıyı, camileri dolaştım. Akşam yemekten sonra hareketle bütün gece yürüdük. Sabahleyin Besni'ye geldik.[105] Bütün gün istirahat etim. Çok fazla yorulduğumu anladım. Evime, İzmir'e ve Uşak'a, İzzettin Paşalara telgraflar verdim.

1 Eylül 1925'te Besni'de hükümeti, belediyeyi, çarşıyı gördüm. Halk ile görüştüm. Öğleden sonra Maraş için yola çıktım. Gece iki saat kadar Girinli'de harman yerinde kaldık. Köy muhtarı ile harmanlardan, eski a'şâr mültezimlerinden bahsettik. "Harmanları çok çabuk yapıyoruz, kimse karışmıyor, kimseden izin almıyoruz" dedi. Eskiden çektiklerini anlattı, "Bize bu kadar iyilik çok görülmez mi?" dedi. "Hakikaten a'şâr bir daha gelmez mi?" diye sordu. Onu elimden geldiği kadar tatmine çalıştım. Eminim ki aradan birkaç sene geçmeden emin olamadı.

Gece yürüdük, gündüzün de Memelyan namında bir Alevi köyünde biraz istirahatten sonra yatsıya doğru Küçüknacar köyüne geldik. Çınar altında seyyar karyolalarımızı açarak çok güzel bir uyku uyuduk. Ertesi günü öğleyin Maraş'a geldik. Bir hana konduk, üstümüze başımıza biraz düzen verdik. Maraş'ı dolaştık. Pirinç fabrikasını gördük. Vali Halit Bey'i ve mebus arkadaşları ziyaret ettim. Gece Mehmet Bey (eski mebus, bilahare öldürüldü), bağa davet etti.

"Nasıl gidilecek?" dedim.

"At ile" dediler.

Af diledim. "Otuz dokuz gün at üstünde kaldım. Burada ata nihayet verdim. Artık ata binmeyeceğim" dedim. Gece Delvine'de arkadaşlık ettiğim, vali Halit[106] Bey'in avlusunda karyolamızda uyuduk. Maraş'tan Keller'e [Geler] gitmek için otomobil bulduk.

4 Eylül'de 7.30'da Maraş'tan otomobil ile yola çıktık. 10 buçukta Keller'e geldik. 12'de Keller'den hareketle akşamüzeri saat 8 buçukta Adana'ya vardık. Yeni Türkiye Oteli'ne indik. Sabah biraz hükümete, belediyeye ve jandarma dairesine gittim. Adana çok sıcaktı, mütemadiyen terliyordum. Öğleden sonra 4'te Adana'dan hareketle 5'te Yenice'ye muvasalat ettik. 6'da Yenice'den hareket ettik. Gece biraz kendimi üşüttüm. Bütün gün trende. Biraz Konya'da kalındı. Vilayete ve belediyeye kadar gittim. Akşamüzeri Eskişehir'e gelindi. Sabah 2'de Eskişehir'den yola çıkıldı.

---

105 Besni (Bahasna): Adıyaman'ın 40 km güneybatısında, 1954'ten itibaren Adıyaman iline bağlı ilçe merkezi.

106 Halit Aksoy (1883-1972): Bkz. Birinci Bölüm, n. 112.

GAZİ PAŞA'NIN ADEM-İ MERKEZİYET SUALİ

7 Eylül 1925'te öğleden sonra 1 buçukta Ankara'ya geldik. Üstümü başımı temizledikten sonra İsmet Paşa'yı gördüm. Yarın vekiller huzurunda gördüklerimi anlatmamı söyledi. Doktor Tevfik de burada idi. Yeni yapılan eve gittim, görüm. Fena olmamış.

8 Eylül'de öğlene kadar çıkmadım. Notlarımı tetkik ettim. Öğleden sonra Nafıa vekili Sırrı Bey'i ve Saffet Bey'i gördüm. 6 buçukta Gazi Paşa'nın riyasetinde toplanmış olan Heyet-i Vekile'de bulundum. Müşir Fevzi Paşa'nın da huzurunda seyahat intibalarımı anlattım. Rakamlara müstenit [dayanan] mütalaalarımı serdettim [söyledim].

Gazi Paşa, "Bu söylediklerini yazı ile bildirir misin?" dedi.

"Yazıyla yazmayacağım şeyi söylemem zaten. Raporumu birkaç güne kadar Başvekil Paşa'ya takdim edeceğim" dedim.

"Peki" buyurdular, "Bir nokta daha soracağım. Adem-i merkeziyet ile o yerlerin idaresi nasıl olabilir? Balkan Harbi'nden evvelki cereyanları biliyorsunuz. Burada böyle bir vaziyet olur mu?" dedi.

"Nüfus çok girift. Buhtan[107] kısmında elli bin kadar karışmamış Kürt vardır. Diğerleri tamamen karışıktır. Kanaatime göre bu yayla üzerinde iki ayrı idare olamaz. Yalnız şark çok geridir. Kalkınmak için ancak çok paraya ihtiyaç vardır" dedim. Kendisi başta olmak üzere bütün Heyet-i Vekile azası elimi sıkarak tebrik ve teşekkür ettiler.

DOĞU RAPORUNUN TESLİMİ

10 Eylül 1925'te sabah treni ile Ankara'dan hareketle 8'de Eskişehir'e geldik ve yolculuğa devam ettik. 11 Eylül'de sabah erkenden Pendik'e geldik. Çocuklarım ve refikam istasyona gelmişlerdi. Cümlesini sıhhatte buldum. Öğleyin biraz uyudum, yorgundum. Ertesi günü raporumu hazırlamakla meşgul oldum. Sonraki gün de bütün gün rapor ile meşgul oldum ve bitirdim. 14 Eylül'de raporumu, Ankara'ya geçen Cemil Bey ile Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdim. Bütün gün Pendik'te istirahat ettim. Anneme, kardeşime, Ömer'e ve Uşak'a mektuplar yazdım.

15 Eylül'de trenle İstanbul'a indim. Haydarpaşa'da Bedii'ye rast geldim. Beraber Reji'ye gittik. Akşam Erenköy'e gittim ve ertesi sabah da İstanbul'a indim. Öteberi aldım. Erken Pendik'e döndüm. Asaf Bey ile bugün görüştüm. Ankara'da buluşmaya karar verdik. Ertesi günü de ev için lazım olan bazı şeyler aldım.

---

107 Buhtan: Bugünkü Cizre merkez alınınca, Hakkâri, Bitlis ve Viranşehir arasında kalan bölge.

18 Eylül'de refika ile beraber Ankara'ya hareket ettik. Ertesi sabah 10 buçukta Ankara'da bulunduk. Asaf Bey bugün bekleniyor. Ev inşaatı aynı hâlde. Öğleden sonra İsmet Paşa'yı ve Cemil Bey'i gördüm.

Ziraat Bankası'ndan bağ mukabilinde 4.800 lira aldım. 22 Eylül'de Asaf Bey de geldi, görüştüm. Refikam Ankara'da, kendi işlerimle ve teşkil edilen komisyonla meşgul oldum. 25 Eylül'de refikam ile İstanbul'a hareket ve ertesi günü 8'de Pendik'e muvasalat ettik. Öğleden sonra İstanbul'a indim, sobalar ile muşambaya baktım.

28 Eylül'de Cumhuriyet vapuru ile İzmir'e hareket ettim. Ertesi günü İzmir'e vardım. Validemi, baldızımı ve çocukları iyi buldum. Akşam eve döndüm. Pendik'e telgraf verdim. Ertesi günü Latif de geldi. İzmir'de bizim Ömer'i gördüm. Arkadaşları ziyaret ettim. Gece de Şeref Oteli'nde, Naim Bey'de İstiklal Mahkemesi heyetine verilen ziyafette bulundum. Geç vakit Karşıyaka'ya avdet ettim.

1 Ekim 1925'te valide için seneliği 800 liraya Karşıyaka'da bir ev tuttum. Öğleden sonra İzmir'e indim. Kerim de Ödemiş'ten geldi. Sabire ve Kevser Hanım'a uğradım. Çocukları gördüm.

4 Ekim'de vapur ile İstanbul'a hareket ettik. Ertesi günü öğleüstü İstanbul'a çıktık. Nezihe bekliyordu. Eve karanlıkta döndük.

6 Ekim'de Pendik'te kaldım, şehre inmedim. Dört gün kadar Pendik'te kaldık. Refika ve çocuklar ile İstanbul'a indik. Annemin siparişlerini ve ev için bize lazım olan yemek takımı ve karyola ile iskemle aldık.

11 Ekim'de birinci trenle Ankara'ya hareket ettik. Ertesi günü 10'u 20 geçe Ankara'ya geldik. Eve gittik, noksanlarını tespit ettik.

ÇANKIRI SEYAHATİ VE ŞAPKALI MEBUSLAR

15 Ekim 1925'te otomobil ile sabahleyin hareketle öğleden sonra 1 buçukta Çankırı'ya muvasalat. Belediyede hemşeriler ile ve mebus arkadaşlarla görüştüm. Hükümeti ziyaret ettim. Ertesi günü 10 buçukta Ilgaz'a geldik. Çerkeş hükümet konağı havalesinin geldiğine dair defterdarın telgrafını aldım. Ilgaz hükümet konağı fena olmadı. Yalnız tavanları çok yüksek ve pencereleri büyük, kışın ısınması çok güç olacak. Öğleden sonra Ilgaz'dan hareketle Karacaviran'a geldik. Şimdiki Kurşunlu belediyesinde kaldım. Halk ile görüştüm. Hükümet binası için yardım istiyorlar. Bakalım belki İdare-i Hususiye'den bir yardım alabiliriz. Sabahleyin Karacaören'den hareketle bir buçuk saat sonra Çerkeş'e muvasalat olduk. Çerkeş'e bir saat mesafede yağmur başladı. Hava soğudu ve bütün gün yağmur devam etti.

Hükümet ve mektep binalarını gezdim. Sabahleyin erkenden araba ile Çerkeş'ten hareketle saat 12'de Karacaören'e muvasalat ettik. Karaca üzerin-

den hareketle 6.30'da Ilgaz'a vardık. Nuri Efendi'de kaldım. Çerkeş'e hareketimizde çok üşüdüm. Soğuk fazla idi.

19 Ekim 1925'te otomobil ile Ilgaz'dan hareketle 9.30'da Çankırı'ya geldik. Belediyede hemşerilerle görüştüm. Bazı binaları gördüm. Ertesi günü 8'de hareket ile 22 Ekim'de öğleden iki saat sonra Ankara'ya geldim. Doğru eve gittim, bir fark görmedim.

22 Ekim'de Gazi Paşa da geldi.[108] Meclis'i 3'te açtı. Ekseriyet olmadığından Pazartesi'ye kaldı. Muvafık ve muhalif bütün mebuslar şapkalı idi. Reis frak ve silindir ile riyasete geçti.

26 Ekim'de Meclis açıldı, evraklar okundu ve dağıldı. 29 Ekim'de merasimde bulundum.

YENİ EV VE ENCÜMENLER

[1925] 30 Ekim'de noksanlara rağmen yeni eve taşındık. Eşyaları zararsız getirdik. Evde daha on beş günlük iş var. Biz içerideyken ikmal edilir [tamamlanır].

1 Kasım 1925'te Reisicumhur'un nutku, intihabat. Eski riyaset divanı tamamen ve aynen intihap olundu. 2 Kasım 1925'te şubelerde encümenler intihap olundu. Muvazene-i Maliye ve Dâhiliye Encümeni'ne seçildim. Öğleden sonra Meclis oldu. Meclis'ten sonra Muvazene-i Maliye'de intihap yapıldı. Riyasete beni, mazbata muharrirliğine Şakir,[109] kitâbete de Konya mebusu Fuat [Gökbudak] Bey'i intihap ettiler.

4 Kasım'da encümende eski evrak tetkik olundu. 5 Kasım'da encümende umumi heyet istedim. 7 Kasım'da encümen ve Umumi Heyet'te hazır bulundum. 9 Kasım'da encümende ve umumi heyette bulundum. Gece de Avni Bey'in Şofôr Mektebi'nde ilk dersi aldım.

12 Kasım'da encümende çalıştım. Öğleden sonra Dâhiliye'de bulundum. Fakat müzakereye başlamadan Başvekil Paşa çağırdı. Meclis reisinin yanında toplandık. Tahsisat meselesini görüştük.[110] Tahsisata zam hiç doğru değildir.

---

108 Atatürk'ün 23 Ağustos'ta Kastamonu'da başladığı yurt gezisinden dönüşü. Bu seyahatinde tarihî şapka konuşmasını da Kastamonu'da yapmıştır.

109 Şakir Kesebir (1889-1966): Renda ve Sayarı ailelerinin yakın dostudur. Köprülü'de doğdu. 1910'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. 1911'de Kosova vilayetinde maiyyet memurluğuna başladı. İpsala, Keşan ve Akçaabat kaymakamlıklarında bulundu. Mülkiye müfettişliğinde, Mübadele Komisyonu başkanlıklarında bulundu. Dünya Harbi'nde Ardahan'da liva idaresini üstlendi. Mütarekeden sonra Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde yer aldı. Edirne'nin işgal edilmesi üzerine Ankara'ya geçti. Temmuz 1923'te Çatalca milletvekili olarak Meclis'e seçildi. Dâhiliye, Sıhhiye, Muavenet-i İçtimaiye, Muvazene-i Maliye Komisyonlarında yer aldı.

110 İnşaatı devam eden Sivas demiryolu için Nafıa Vekâleti'nin 1925 yılı bütçesinin 260'ıncı faslına üç milyon lira ek ödenek [tahsisat-ı munzamme] isteniyordu. Ek ödeneği tahsis eden kanun 16 Kasım 1925'te Meclis'te kabul edildi.

14 Kasım'da encümende ekseriyet yapamadığımız için müzakerede bulunamadık. İçtüzük gereğince ekseriyet olmadan hiçbir gün encümeni açmadım. Birçok arkadaşlar bir titr olarak bütçe komisyonunu seçiyorlar, fakat muntazam devam etmiyorlar. Biraz sıkı davrandım. Artık ekseriyet yapmaya [çoğunluk oluşmaya] başladı. Bir de hükümet mucip sebepler [gerekçe] gösterilmeden yalnız maddelerden ibaret layihalar getiriyordu. İçtüzük gayet sarih [açık]. Mucip sebepler gösterilmeden bir layiha müzakere edilemez. Böyle gelen birkaç layihayı içtüzük mucibince [gereğince] müzakereden imtina ettik [kaçındık]. Nihayet yalnız hükümet yazılı esbabı mucibesiz [gerekçesiz] kanun getirmemekle kalmadı, teklifte ve kanunda bulunan mebus arkadaşlar da aynı vecibelere riayet etmeye başladılar. Bu iki usul de tam tesis etti. Tatil günlerinden maada [hariç] her gün encümene ve Umumi Heyet olan günlerde hem encümene hem de Umumi Heyet'e gidiyordum.

20 Kasım 1925'te şapka hakkındaki kanun müzakere edildi.[111] Mutat ve mütemadi [her zamanki ve aralıksız] çalışmalarım devam ediyor.

15 Aralık 1925, Nafıa vekili Süleyman Sırrı Bey'i kaybettik. Dün gece evinde öldüğünü telefonla haber aldım. Cenazesinde hazır bulundum. 21 Aralık'ta Necati Bey'in Maarif Vekâleti'ne tayini tahakkuk etti. Hamdullah Suphi [Tanrıöver] çekilmek mecburiyetinde kaldı.

29 Aralık'ta refikada başlayan vakitsiz kan gelişi beni tazip etti [üzdü]. 5 Ocak 1926'da doktor Zekai Tahir Bey geldi, ilaçlar verdi. Kan durduktan sonra bir daha muayene edecek. İlaçların tesiri ile kan gittikçe azaldı. 8 Ocak'ta hiç kan gelmedi.

10 Ocak 1926 Pazar günü doktor geldi, muayene etti. Kansız veya tümör olmak ihtimali var, dedi. Fakat teşhis koyamadı. Bir defa da Sıhhiye vekili doktor Refik Bey ile görüşeceğini söyledi.

BANKA ÇALIŞMALARI VE MECLİS'TE İNHİSAR TARTIŞMASI

[1926] 11 Ocak'ta Celâl Bey Uşak Osmanlı Bankası müdürü olan Hakkı Saffet[112] Bey'e İş Bankası merkez murakıplığını [denetmenliğini] teklif ettiğini söyledi. Teklifi Kâzım Refik[113] Bey yapmış.

---

111 671 sayılı Şapka İktası Hakkında Kanun 25 Kasım 1925'te kabul edildi.

112 Hakkı Saffet Tarı (1886-1952): Abdülhalik Bey'in eniştesidir. Emlâk ve Eytam Bankası umum müdürlüğünde, Merkez Bankası idare meclisi azalığında bulunmuştur. Bir dönem Fenerbahçe Spor Kulübü başkanlığı da yapmıştır.

113 Kâzım Refik Anabolu (ö. 1936): Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi azalığında bulunmuştur.

17 Ocak'ta Ziraat Bankası idare meclisi reisi Musa Kâzım[114] Bey ile görüştüm. Bana Ziraat Bankası umum müdür muavinliğini teklif etti. Ertesi günü İsmet Paşa ile görüştüm, muvafık görmedi. Ben de Musa Kâzım Bey'e ret cevabı verdim. Ziraat Bankası umumi heyet toplantısı da 4 Şubat'ta oldu. Umum müdür sorulara mukni [ikna edici] cevaplar veremedi.

5 Şubat 1926'da ev müteahhidi Behiç Bey ile evin umumi hesabını Asaf Bey'in huzurunda gördük. Fazla inşaata ve bodrum için 1.000 lira verdim. Noksanlardan ve taşlardan indirilen miktardan sonra 10.948 lirada mutabık kaldık. 348 lirayı tediye ettim ve ibra aldım.

8 Şubat'ta tütün idare-i muvakkatesinin temdidi [geçici idaresinin uzatılması] hakkındaki kanun müzakere edildi.[115] Muhalefet fırkasından [Terakkiperver Fırka'dan] Arif[116] Bey'in encümen reisine olan sert hitabı üzerine ben de aynı ton ile cevap verdim.[117] Ve şiddetle alkışlandım.

Kürsüden inince Maliye vekili Hasan[118] Bey'e, "Kanunu müdafaa ediniz" dedim.

---

114 Musa Kâzım Onar (1882-1930): Hadim, Karaman'da doğdu. Konya İrfaniye Mektebi'nden sonra Konya Hukuk Mektebi'ne devam etti ve 1911'de mezun oldu. Nisan 1912'de Selanik Hukuk Mektebi'nde fıkıh ve mecelle öğretmenliğine tayin edildi. Selanik düştükten sonra Konya'ya döndü. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Konya'dan seçildi. İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçti. Kasım 1921'de Meclis birinci reis vekilliğine seçildi. Nisan 1923'te Şer'iyye ve Evkaf vekilliğine seçildi. Ağustos'ta istifa etti. Ziraat Bankası idare meclisi reisliğine getirildi.

115 7 Şubat'ta 734 sayılı Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkındaki Kanunun Temdidi Hakkında Kanun kabul edildi. 585 sayılı Kanun ile 1925 malî yılı sonuna kadar tütün tekeli devlete verilmiştir ve bu süre dolmak üzeredir. Kanun ile, tekel süresi 1930 malî yılı sonuna kadar uzatılmaktadır. Meclis'te yaşanan tartışmada geçici bir sistem olarak benimsenen "İnhisar Sisteminin" hükümet tarafından pekiştirildiği ve tütün konusunda bir önceki yıl kabul edilen *bandrol sisteminin* göz ardı edildiği iddia edilmektedir.

116 Mehmet Arif [Ayıcı Arif] (1882-1926): Adana'da doğdu. 1904'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. 1909-11 arasında Almanya'da meslekî eğitim gördü. Balkan Savaşı'nda Numune Mitralyöz Bölüğü komutanı olarak yer aldı. Nisan 1916'da 3. Ordu kurmaylığına atandı. Nisan 1918'de Piyade Okulu müdürlüğüne getirildi. Çanakkale ve Kafkas cephelerinde çarpıştı, Suriye harekâtına katıldı. Mayıs 1919'da Samsun'a hareket eden Mustafa Kemal'in karargâhında ikinci kurmay başkanıydı. İnönü muharebelerinde yer aldı. Temmuz 1921'de 3. Grup komutanlığına getirildi. Temmuz 1923'te Eskişehir milletvekili olarak Meclis'e girdi. İzmir suikastı davasında yargılanarak 26 Temmuz 1926'da idam edildi.

117 Encümen reisi, Muvazene-i Maliye Encümeni reisi olan Abdülhalik Bey'in kendisidir. O gün Meclis'te tütün inhisarına dair 1925 sene ve 558 numaralı kanunun uzatılmasına ilişkin teklif görüşüldü. Eskişehir mebusu Arif Bey, önceki sene Meclis'in bandrol usulünün benimsenmesine karar verdiğini, inhisarın geçici olması lazım gelirken yeniden uzatılmak istenmesini eleştirdi, hükümeti fiili olarak tekel oluşturmakla ve "Reji idaresini kaldırıp yeni bir inhisar kurmakla" suçladı. Abdülhalik Bey bandrolün birkaç ayda hazırlanamayacağını ileri sürerek, söz konusu temdidin hükümete tanınan geçici idare hakkıyla ilgili olduğunu savundu. Muhalif vekillerin protestolarına rağmen hükümete tanınan tekel yetkisi uzatılmıştır. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima III, Cilt 22 (TBMM Matbaası, 1977), s. 104-108.

118 Hasan Saka (1885-1960): Trabzon'da doğdu. Mülkiye Mektebi'ni Temmuz 1908'de bitirdi ve Divan-ı Muhasebat'ta (Sayıştay) çalışmaya başladı. 1909'da eğitimine devam ettiği Paris Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden (Sorbonne) 1912'de mezun oldu. Yurda dönüşünde Divan-ı Muhasebat'taki görevine devam etti. 1915'te Maliye Nezareti'nde çalışmaya başladı ve Hukuk Mektebi'nde dersler verdi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katıldı. Ocak 1921'de TBMM'ye katıldı. Mayıs 1921'de Maliye vekilliğine getirildi.

"Benim kanunum müdafaa edilmiş ve bitmiştir. Göreceksiniz" dedi, "sizin sözlerinizden sonra kimse söz almaz. Maddeler ve kanun kabul edilecektir." Hakikaten de öyle oldu.

Aynı gün Maliye vekili Hasan Bey bana Evrak-ı Nakdiye Komisyonu[119] reisliği ile Gaz İnhisarı reisliğinden bahsetti.

"Gaz idare meclisi nerede iş görür?" dedim.

"İstanbul'da" dedi.

"Beni mazur görünüz."

"Üç yüz lira aylığı da vardı. Kararname Reisicumhur tarafından tasdik edildi" dedi.

"O hâlde şimdi istifamı takdim edeyim" dedim. Yanımızdaki iki arkadaş benim cevabıma hayret ettiler ve tuhaf tuhaf yüzüme baktılar.

Hasan Bey, "Hiç olmazsa sıra geldiği zaman yapınız" dedi.

"İstifamı şimdiden kabul ettiğiniz takdirde yaparım" dedim ve öylece mutabık kaldık.

10 Şubat'ta Başvekil ve Maliye vekili ile varidatın mikdar-ı hakikisi [gelirlerin gerçek değeri] üzerinde görüştük, düşündük. 11 Şubat'ta sabah encümende ve öğleden sonra da Umumi Heyet'teki çalışmalarım geç vakte kadar sürdü. Başvekil ile yine varidat [gelirler] üzerine bir münakaşa yaptık.

ZİRAAT BANKASI GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE TAYİN

20 Şubat 1926'da Kâzım Hüsnü[120] (Konya) İsmet Paşa'ya benim bankaya Morff'un işini deruhte etmek [üstlenmek] üzere tayinimi teklif etti.[121] O da muvafakat etti. Heyet-i Vekile'den evvel İsmet Paşa'yı gördüm. Banka hakkındaki fikirlerini sordum. Kabul etmekliğimi söyledi ve bütçede yaptığı tensikatı

Mayıs 1922'de İktisat vekilliğine seçildi. Lozan Konferansı'nda Türk heyetinde yer aldı. Ekim 1923'te İsmet İnönü kabinesinde İktisat vekilliğine getirildi. Mart 1925'te Maliye vekilliğine seçildi. Ankara Siyasal Bilgiler'de iktisat dersleri verdi. 1944'te Dışişleri bakanlığına getirildi. Eylül 1947'de başbakanlığa atandı. 1950 seçimlerinden sonra CHP grup başkanlığını üstlendi. 1954'te siyasetten çekildi.

119 Yeni para basılarak piyasadaki eski banknotlarla değiştirilmesi işi, 701 sayılı kanun gereğince komisyona verilmiştir. Bu komisyon, Maliye Vekâleti'nin tayin edeceği bir kişinin başkanlığında, Türkiye'de faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası bankaların birer temsilcisinden oluşacaktı. Paranın fiziksel özelliklerine ve ne kadar basılacağına bu komisyon karar verecekti.

120 Halil Kâzım Hüsnü (1883-1934): Konya'da doğdu. 1900'de Konya İdadîsi'nden mezun oldu ve Türkçe öğretmeni olarak Sanayi Mektebi'ne atandı. *Konya* gazetesinde yazdı. İttihat ve Terakki Fırkası'na katıldı. İl genel meclisi üyeliğine seçildi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Konya mebusu olarak girdi. Meclis'in feshi üzerine Ankara'ya geçti. Encümenlerde çalıştı. Konya ayaklanmasına dâhil olduğu gerekçesiyle Divan-ı Harp'te yargılandı. Meclis tarafından aklandı.

121 Abdülhalik Bey 23 Şubat 1926'da Ziraat Bankası müdürlüğüne atandı. Ziraat Bankası'nın yeniden yapılandırılması sürecinde 1924 yılında Lozan Üniversitesi'nden Profesör Léon Morff davet edildi. 1926'ya kadar Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğünü üstlenen Morff 1930'da Merkez Bankası'nın kuruluşu sırasında incelemelerde bulunmak üzere yeniden Türkiye'ye davet edildi.

durdurdu. Banka idare meclisi azalarından Kâzım Hüsnü ve Rahmi[122] Beyler de Başvekil'e sordular. Onlara Heyet-i Vekile'nin muvafakatini söyledi.

23 Şubat'ta refikam ile sabah birinci trenle hareket ettik. Akşam Eskişehir'e geldik. Ve ertesi günü saat 8'de salimen Pendik'e vardık. Refikam ile Remziye orada kaldılar, ben de inerek Reji'ye gittim. Evrak-ı Nakdiye Komisyonu azalarını Cumartesi gününe davet ettim.

25 Şubat'ta Moda'ya Mahmut Ata Bey'e gittik. Muayene neticesinde kanın fazla gelmesinin sebebi olarak "Hâl-i tabii haricinde yorgunluktur" dedi. Öğleden sonra Gaz İdare Heyeti azaları olarak Hakkı Şinasi[123] Paşa ve Mustafa Fevzi[124] Efendi ile umum müdür Cemal Bey'le beraber Ziraat Evi'nin müesseselerini gezdik. Gece Moda'ya gittim.

Ertesi günü Moda'dan Erenköy'e geldik. Bütün gün Erenköy'de kaldık. İkimiz de biraz istirahat ettik. Sabahleyin İstanbul'a indim. Öğleden sonra ilk içtimaı akdettik [toplantıyı yaptık]. Ruzname dairesinde [gündem çerçevesinde] iş görüldü. Pazartesi saat 14'te toplanmak üzere 16'da celseyi tatil ettim. 1 Mart 1926'da muayyen [belirlenen] vakitte toplandık. Üç saat sürdü. Perşembe sabahı 10'da toplanmak üzere dağıldık.

3 Mart'ta şehremini ile Çubuklu'ya gittim. 4 Mart'ta sabahleyin komisyon toplandı. Talimatnamede değişecek mevat [hususlar] için Vekâlet'e müracaat kararlaştı. Öğleden sonra Pendik'e geldim. 7.30'da Pendik'ten Ankara'ya hareket ettik. 5 Mart'ta muayyen zamanda Ankara'ya geldik. Evdekileri iyi buldum.

ZİRAAT BANKASI İDARE MECLİSİNDE İLK DAKİKA

8 Mart 1926 öğleden sonra Büyük Millet Meclisi, vefat eden Meclis müntehap [seçilmiş] aza Saruhan mebusu Reşat Bey'in yerine [Ziraat Bankası idare meclisi üyeliğine] beni intihap etti [seçti].[125] İnayet-i Hakk [Allah'ın lütfu] ile

122 Mustafa Rahmi Köken (1881-1952): Bergama'da doğdu. 1899'da İzmir İdadîsi'ni bitirdi. 1905'te İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Bergama'ya dönerek tarımla uğraştı, il genel meclisi üyeliğinde bulundu, Buca İdadîsi'nde öğretmenlik yaptı. 1917'de İzmir'den Meclis-i Mebusan'a seçildi. Meclis'in feshinden sonra Ankara'ya geçti. Temmuz 1923'te TBMM'ye seçildi. Sıhhiye, Muavenet-i İçtimaiye, İktisat, Ziraat ve Ticaret komisyonlarında çalıştı. 1926'da Ticaret, 1927'de Tarım, 1928'de İktisat vekilliklerinde bulundu. İş Bankası'nın kuruluşunda yer aldı.

123 Hakkı Şinasi Erel (1868-1941): İstanbul'da doğdu. Kadıköy Bahriye Okulu'nun ardından girdiği Askerî Tıbbiye'den 1891'de mezun oldu. 1894'te ihtisas için Almanya'ya gönderildi. 1896'da Bahriye Hastanesi'ne atandı. 1904'te jurnal yüzünden önce Bursa'ya, sonra Konya'ya sürüldü. Meşrutiyet'in ilânından sonra Bahriye Merkez Hastanesi başhabipliğine atandı. 1924'te İstanbul'dan Meclis'e seçildi. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye komisyonlarında çalıştı.

124 Mustafa Fevzi Sarhan (1876-1933), bkz. n. 6.

125 1888 yılından beri devlet kurumu kimliği taşıyan Ziraat Bankası 19 Mart 1924'te 30 milyon sermayeli bir anonim şirkete dönüştürülmüştür. Bankanın idare meclisi [yönetim kurulu], TBMM tarafından tayin edilen genel müdürü ve yardımcıları ile ilgili bakanlıklar tarafından atanan temsilcilerden oluşuyordu. Bkz. *Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında TC Ziraat Bankası* (İstanbul, 1973), s. 56, 64, 69, 81.

o gün işe başladım. Gece banka idare meclisinde bulundum. İdare meclisi, murahhas aza [delege üye] sıfatı ile ve 1.000 lira aylık ile umum müdürlük vazifesini görmekliğime karar verdi. İki gün kadar tetkikat yaptıktan sonra çok yorulacağımı anladım. Fakat inayet-i Hakk'la muvaffak olacağım kanaatinde idim.

İlk meclis-i idare toplantısında idare meclisi reisi Musa Kâzım (Konya) müdürlerin birinden aldığı mektubu okudu. Ben söz istedim. "Bu bankada müdürler doğrudan doğruya idare meclisi reisi ile mi, yoksa umum müdürle mi muhabere ederler? Su-i tefehhüme [yanlış anlamaya] meydan kalmamak için öğrenmekliğim münasip olur" dedim.

Kâzım Hüsnü Bey reise, "Beğendin mi hocam! Daha ilk dakikada salahiyetini mevzu bahis etti" dedi.

Reis Musa Kâzım Bey, "Bittabi umum müdürlük ile muhabere ederler" dedi. Ardından bana, "Muavinlik için Maliye müfettişlerinden Şükrü Bey hakkındaki mütalaanız nedir?" diye sordu.

"Söz verdiniz" dedim.

"Aza Saraçoğlu vasıtası ile vermiş gibiyiz" dedi.

"Olmuş bir şey için mütalaa beyanını doğru bulmam" dedim.

13 Mart 1926'da encümenlere gittim. Umumi Heyet'teki işlerimle meşgul olduktan sonra 4 buçukta istasyona geldim. Ertesi gün bir buçuk saat teehhür [gecikme] ile Pendik'e geldim. Refikayı biraz rahatsız buldum. O günü ben de İstanbul'a inmedim. Ertesi sabah indim. Komisyon öğleden sonra toplandı. Hükümetin tasdik ettiği mukarreratı komisyona söyledim.

BÜTÇEYİ DENKLEŞTİRMEK

17 Mart 1926'da sabah doktora gittik. Doktor iyilik gördüğünü söyledi. Mamafih "Bayramdan sonra bir daha görürüm" dedi. Yarın Allah kısmet ederse yola çıkmaya karar verdik. Ankara'ya telgraf verdim. Ertesi sabah komisyonda bulundum. Öğleden sonra hareket ettik. Ertesi günü öğleüstü Ankara'ya geldik. Çocukları afiyette bulduk. Kayınvalide rahatsız. Bankaya, Meclis'e gittim, işlerime baktım. Sabahları bankada encümende çalışıyorum. Öğleden sonra Umumi Heyet'te, Bütçe Encümeni'nde çalışıyorum. Fırsat buldukça oto ile meşgul oluyorum.

1 Nisan 1926'da bankaya Millî Müdafaa vekili Recep Bey geldi. Başvekil'in bize verdiği rakamlar ile altı milyonluk bir fark vardı. Halbuki bütçeyi muvazeneli [denk] vermek kararında idik. Hem hükümet rahat edecek hem de tediyat [ödemeler] aksamayacak, umumi krizler olmayacaktı.

2 Nisan Cuma günü öğlene kadar evde kaldım. Öğleyin bankaya gittim. Encümende ekseriyet olmadı. 17'de İstanbul'a hareket ettim. Nezihe'nin 38,2

ateşi var, başı çok ağrıyor. Grip veya başka bir şey olmasından korkuyorum. Ertesi günü öğleyin İstanbul'a vardım. Doğru toplantıya gittim. 8'e kadar devam etti. Geceyi Moda'da geçirdim. Gündüzün Tütün İdare-i İnhisariyesi'nde çalıştım. Öğleden sonra Ankara'ya hareket ettim. Kendimi üşütmüş olacağım, rahatsızım. Ertesi günü Ankara'ya geldim. Nerime'yi, Hakkı Bey'i yatakta buldum. Akşam eve geldiğimde Neyyire ve kayınvalide yatakta.

İsmet Paşa'yı gördüm. Ben orada iken Gazi Paşa geldiler. Şakir Bey ile bütçe vaziyetini izah ediyorduk. Evrak-ı nakdiye için intihap edilen projeyi İstanbul'a komisyona götürdüm.

10 Nisan'da öğleüstü Şakir Bey'le İsmet Paşa'yı ziyaret ettik. Üç saat kadar çalıştık. Gece Heyet-i Vekile'de bulundum, bütçenin masraf kısmında on milyon lira daha tenzil edildi [indirildi]. Öyle ümit ediyorum ki denk bütçe ile Meclis'e gidilecek. Fazla mesai beni yoruyor.

16 Nisan'da umum müdür muavini Şükrü Bey geldi. Refikam ile öğleden sonra hareket ettik, ertesi günü tam zamanında İstanbul'a geldik. Refikayı Pendik'te bıraktım. Ben İstanbul'a indim. Öğleden sonra muayyen [belirlenen] zamanda komisyon toplandı. Gece 7 buçuğa kadar komisyon devam etti.

18 Nisan'da Moda'ya gittik. Doktora uğradık, kanserden artık şüphe kalmadığını söyledi. Allah'a çok şükür, müsterih oldum.

19 Nisan'da Osmanlı Bankası'nda öğleden sonra toplandık. Hesaba nazaran en muvafık şerait [uygun şartlar] Londra'da Thomas de la Rue tarafından verilmiştir.[126]

21 Nisan'da fakülteye gittim, muayene oldum. Ertesi günü Reji binasında komisyonda çalıştık. Çok güç çıktık. Ertesi günü 10.30'da komisyon tekrar toplandı. 1'e kadar devam etti. Oradan 10 buçukta Haydarpaşa'ya geçtim. Pendik'ten refikayı aldım ve Ankara'ya yollandık. Ertesi günü vaktinde Ankara'ya geldik. Ben Şakir ile doğru encümene gittim. Öğleden sonra bankaya uğradım. Akşam 8 buçukta eve varabildim. Hamdolsun cümlesini afiyette buldum.

6 Mayıs 1926'da Başvekil Paşa'yı ziyaret ederek bütçeyi tamamen katileştirdik.

TEKEL İDARELERİ, ENCÜMENLER VE BANKA İŞLERİ

7 Mayıs 1926'da komşu sabahleyin geldi. Dönümü 500 liradan bitişik olan yeri bırakacağını söyledi. Öğleden sonra bankaya ve encümene uğrayarak 5'te

126 İngiliz Thomas De La Rue & Company, Limited banknot matbaası, TBMM tarafından kabul edilen 30 Aralık 1925 tarih ve 701 sayılı Mevcut Evrak-ı Nakdiyenin Yenileriyle İstibdâline Dair Kanun uyarınca ve Abdülhalik Renda'nın Maliye vekili olduğu dönemde, Cumhuriyet döneminin ilk banknotları olan birinci emisyon (E1) grubu (1, 5, 10, 50, 100, 500 ve 1.000 lira) banknotların basımını üstlenmiştir.

İstanbul'a hareket ve ertesi günü öğleyin Haydarpaşa'ya muvasalat. Kayınvalideyi Pendik'te İbrahim Efendi'ye bıraktım. Mahmut Şevket Paşa vapuru ile 2'den sonra İzmir'e gidecek. Gece 9'a kadar Tütün İnhisarı'nda çalıştım. 9'dan sonra İstanbul'a geçtim, fakat otelde yer bulamadım. Karesi Oteli'nde, güç hâl ile bir oda buldum. Fakat gece uyuyamadım. Erkenden kalktım, ilk vapurla Erenköy'e gittim.

10 Mayıs'ta sabah yine komisyonda bulundum. Öğleden sonraya kadar çalıştım. Mukavele ve şartnameyi parafe ederek Ankara'ya hareket ettim. Zamanında Ankara'ya geldim, encümene ve bankaya uğradım.

15 Mayıs'ta bütçe müzakereleri başladı. Encümen namına söz aldım. Bugün de birçok bütçeler çıktı. 17 Mayıs'ta Ali Cenani Bey'in istifası ile açılan Ticaret Vekâleti'ne İzmir mebusu Rahmi [Köken] Bey geçti.

20 Mayıs 1926 Emlâk Bankası müzakere edildi.

21 Mayıs İtibar-ı Millî'nin[127] hazinedeki 119.11 hissesini Ziraat Bankası'na satmak suretiyle Maliye'ye biraz para bulundu. Ayrıca Maliye altınlarını Osmanlı Bankası'na terhin ederek [rehin bırakarak] bir avans almak düşüncesinde idi. Bunu doğru bulmadım. Altınları Ziraat Bankası'na tevdi [emanet] etmelerini ve Osmanlı Bankası'na Ziraat Bankası tarafından verilmesini teklif ettim. Muvafık görüldü, o suretle hareket edildi. Mukassatan [taksitle] avans alacaktı.

OSMANLI BANKASI'NIN MUAMELESİ

İstanbul'a Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'na gittiğim sıralarda Osmanlı Bankası'nda umum müdür vekili muavini yanında iken Ziraat Bankası İstanbul şubesi müdürü Raşit Bey beni yerimde görmek istedi, kabul ettim. Ankara'dan bir telgraf aldığını, İstanbul'daki mevcudumuzdan İzmir'e para yollanması iktiza ettiğini [gerektiğini], Osmanlı Bankası'nın İzmir'de parası mevcut olduğundan bankaya teklif yaptığını, fakat Osmanlı Bankası'nın lira başına 3 kuruş 15 para istediğini, bunun çok miktar tutacağını söyledi.

"Ben Ankara'da iken İzmir'in böyle bir ihtiyacı yoktu. Ne oldu?" dedim.

"Halk mevduatını geri çekmeye başladı" dedi.

"Üç sekizlik ride fazla değil midir?" dedim.

Gülerek, "Hatırınız için bunu yapabiliyoruz" dedi.

Raşit Bey'e, "Hemen muamelesini çabuk bitiriniz" dedim, "Vazifemiz halkın bankaya olan itimadının sarsılmamasıdır ve bunu temin etmektir. Burada

---

127 İtibar-ı Millî Bankası: İttihat ve Terakki Fırkası'nın, aydınlar arasında yaygın olan "millî banka" özlemini karşılamaya yönelik, ileride bir devlet bankasına dönüştürme düşüncesiyle kurduğu ve 17 Mart 1917'de açılan banka. İtibar-ı Millî Bankası cumhuriyetin ilk yıllarında faaliyetini sürdürmüş, ancak 1927'de tüm borç ve alacağı ile İş Bankası'na katılmıştır. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, s. 260-266; Uygur Kocabaşoğlu ve diğ., *Türkiye İş Bankası Tarihi* (İstanbul, 2011), s. 55.

paramız var. Zarar yok, nakil için para verelim. Bunda tereddüt caiz değildir."

Sonra haber aldım ki epey zaman geçtikten sonra umum merkez bu muameleyi tenkit etmiş. Raşit Bey de bu muameleyi umum müdürlük vazifesini yapmakta olan murahhas aza emriyle yaptığını söylemiş, tenkit durmuş.

8 Haziran 1926'da komisyon için İstanbul'a hareket ettim. Ertesi günü İstanbul'a indim. Evrak-ı nakdiyenin tamamen bankaya verildiğini anladım. 13 Haziran'da bir toplantı yaptıktan sonra Haydarpaşa'dan Ankara'ya hareket ve 14 Haziran'da Ankara'ya muvasalat. Refika yine rahatsız.

YENİDEN MALİYE VEKİLLİĞİ TEKLİF EDİLİYOR

İzmir suikastı meselesi işitildi. Çok fena bir tesir yaptı. Başvekil hemen İzmir'e hareket etti.[128] 24 Haziran, Kurban Bayramı'nın dördüncü günü biraz bankada çalıştım. Otomobil tecrübeleri yaptım.

26 Haziran'da Fırka'da toplandık. Dâhiliye vekili Cemil Bey, Başvekil Paşa'nın telgrafını okudu. Suikastın karanlık safhaları belli olmuş ve tavazzuh etmiş [aydınlanmış].

10 Temmuz 1926'da Hazine [binası] temel taşının vaz-ı esas [temel atma] merasimi yapıldı. O gün gece yarısından sonra Gazi ve İsmet Paşalar avdet ettiler, eve pek geç gidebildim. Ertesi gece 11 Temmuz Pazar günü bankada çalıştım. Yorgun olarak eve döndüm. Yatağıma yattığım sırada İsmet Paşa geldi. İki saat kadar kaldı. Maliye Vekâleti'ni teklif etti. "Vaziyet iyi gitmiyor, buna muvafakat et" dedi.

Vaziyetin iyi olmadığını encümen reisi sıfatı ile gördüğümü, düzeltebileceğimden endişe ettiğimi söyledim. "Söz verdiğim gibi tam bankada işleri yoluna koyduğum bir sırada ayrılmak ve bankayı yüzüstü bırakmak nasıl olur?" dedim.

"Ben bunları Gazi Paşa'ya söyledim. Bana, «Maliye bozulursa banka arzunuz gibi işler mi? Maliye'nin bozulması devlet idaresinin bozulması sayılmaz mı? Devlet, sağlam Maliyesi ile bozuk bir bankayı kurtarabilir. Ama sağlam bir banka, bozuk bir Maliye'yi kurtarabilir mi?» cevabını verdiler" dedi.

"Bu sözler haklı ve mantıki. Fakat adem-i muvaffakiyetten [başarısızlıktan] ürküyorum" dedim.

---

128 Giritli Şevki'nin 17 Haziran'da İzmir valisi Kâzım Dirik'e yaptığı ihbarla Atatürk'e yönelik suikast hazırlığı ortaya çıktı. Aynı gün Ziya Hurşit'in yakalandığı haberi alındı ve İstiklâl Mahkemesi Terakkiperver Parti üyelerinin tutuklanmasına karar verdi. Kâzım Karabekir'in de tutuklanmasına Başbakan İsmet İnönü müdahale edince Mahkeme İnönü'nün de tutuklanmasını emretti. Bunun üzerine Atatürk, İnönü'yü İzmir'e çağırdı. Mahkeme 17 Haziran gecesi İzmir'e hareket etmiş, ilk resmî tebliğ 18 Haziran'da gazetelerde yayımlanmıştır.

Kalktı, "Ben sizi iyi bir arkadaş telakki ediyorum. Sıkıntılı bir zamanda yardım etmek istemiyor musun? Yapacağım iş gidip Reisicumhur'a emaneti iade etmekten ibaret. Çok iyi işler bir Maliye teslim aldım, bozuk ve müflis [iflas etmiş] bir Maliye bırakacağım!"

Çok üzgün ve müteessir gördüm. Ertesi sabaha kadar müsaade istedim. O gittikten sonra düşündüm taşındım, bütün bir gece uyuyamadım. Hakikaten Maliye iyi gitmiyor, elden geldiği kadar çalışarak düzeltmek vazifesi karşısında kalacağım. Nihayet inayet-i Hakk'ı istinaden [Allah'ın yardımına dayanarak] kabul etmeye karar verdim.

12 Temmuz'da erkenden Başvekil'in yanına gittim ve Maliye'yi deruhte etmeyi [üstlenmeyi] kabul ettiğimi söyledim. Çok sevindi. "Ziraat Bankası'ndaki murahhas azalığı da muhafaza edersin" dedi.

Onu yapamayacağımı, yalnız bir işle meşgul olabileceğimi söyledim, bilhassa hâlihazır çok iş olmakla "Maliye ile uğraşabilirsem bana yeter" dedim. Ona da sevindi. Teşekkür etti.

"Yalnız ben kendim bankadan ayrılamam, çünkü mütekabil tazminat mukavelesi [karşılıklı tazminat sözleşmesi] var. Hükümet meclis-i idareden isterse meclis-i idarenin tazminat almadan bana müsaade vereceğini ümit ediyorum" dedim. Onu kendileri üzerine aldılar.

13 Temmuz'da toplanan banka meclis-i idaresi benden tazminat almadan müdüriyet-i umumiye vazifesi ile meşgul olmamaklığıma müsaade etti. Hasan Bey de o günü resmen istifa etti. Gece kararnameyi getirdiler. Başvekil Paşa hemen işe başlamaklığımı istiyordu.

14 Temmuz'da sabahleyin bankaya gittim. Gece idare meclisinden ben ayrıldıktan sonra meclisin, kendi rızası ile bankadan ayrılmama müsaade ettiği için tazminat almayı değil fakat ikramiye olarak üç bin lira tediye etmeyi kararlaştırmış olduğunu anladım. Öğleden evvel Maliye'ye uğradım. Allah'ın inayeti ile işe başladım. Tevfikini refik buyurmasını ve beni utandırmamasını Allah'tan diledim. Öğleden sonra vaziyeti tetkik ettim. Çok fena buldum. Şimendifere para verilmiyor, alacaklılara ve ordu müteahhitlerine istihkakları [hakları] ödenemiyor. Kolordular müteşekki [şikâyet ediyorlar].

MALİYE'NİN DÜZELMESİ VE DÜZENİ

[1926] 15 Temmuz'da erkenden Vekâlet'e gittim, vaziyeti umduğumdan daha fena gördüm. İçinden nasıl çıkacağımı takdir edemiyorum. Mamafih uğraşmaktan ve fazla çalışmaktan geri durmayacağım. Allah'ın izni ile birkaç ay zarfında intizama koymaya muvaffak olurum. Borç ümidimden fazla, alacak hiç yok. Mevcut hiç yok. Hatta Osmanlı Bankası'na gönderilen bir tediyeye "Karşılığınız yoktur, Ankara Bankası tediye etmiyor" denilmiş.

18 Temmuz'da Heyet-i Vekile'ye iştirak ettim. Sarf olunmasına karar verilen %13, %16'ya iblağ edildi [yükseltildi]. Çiftlikte Gazi Paşa'ya gittim. Yanında Nuri Bey vardı. Evvela o günkü şartlar içinde Maliye'yi deruhte etmemden [üstlenmemden] dolayı teşekkür etti.

"Salah ve intizam [düzelmesi ve düzeni] ne vakit olacak?" diye sordular.

"Salah [düzelmesi] çabuk olmaz, fakat iki aya kadar intizam [düzen] olacaktır" dedim. Buna çok sevindi.

Evvela borçların tediyesini intizam altına almaya [düzene koymaya] karar verdim. Her salı gününü tediye [ödeme] günü yaptım. Nakit işlerinin tanzim ettiği tahakkuk etmiş tediye pusulası üzerinden bizzat çalışarak her hafta münasip surette küçük alacaklılara istihkaklarının [haklarının] daha çok kısmını vermek sureti ile tediyeler başladı. Alacaklarını mecburen bankalara devreden alacaklılar memnun görünüyorlardı. Hele bankalar daha çok memnun oldular. Gelip teşekkür ettiler. "Hiç olmazsa her bir miktar alacağımızdan eminiz" dediler.

[1926] 9 Ağustos'ta İzzettin Paşa çocukları ile geldi, bizde kaldılar. 11 Ağustos'ta Gazi Paşa'nın İzzettin Paşa'nın şerefine verdiği yemekte bulundum. 16 Ağustos'ta Başvekil ailelerimizle beraber İzzettin Paşa'ya evinde bir yemek verdi. Ben yemek yiyemedim. Migrenim tuttu.

17 Ağustos'ta İzzettin Paşa ailesi ile gitti, teşyi ettim. Maliye'de tediyatın tanzimi ile uğraşırken intizar edilmeyen [beklenmeyen] borçlarla karşılaşıyorum. Tabii hem sıkılıyor hem de yoruluyorum.

30 Ağustos'ta merasim ve tebrikat. Maliye'de işe başladığımda müsteşarlık vekilliğini memurin müdürü Cemal Bey'in görmekte olduğunu anladım. Derece itibari ile memurin müdürü umum müdürlerden maaşça ve makamca aşağıdır. Nihayet muhasebat umum müdürü Salih Bey'i inha ettim [atadım]. 4 Eylül'de emri geldi, işe başladı.

Kolordu ve fırkaların ödeneklerini merkeze aldım. Doğrudan doğruya birinci Maliye vekilliğimde olduğu gibi, kendi nezaretim tahtında [altında] tertip alıyorum. İstanbul muhasib-i mesullerinin [sorumlu muhasebecilerinin] ihtiyaçlarını Ziraat Bankası'ndan tediyeye karar verdim. Tediyeler intizama girmeye başlayınca Maliye tekrar itibarını buldu.

HASTALIĞIN İLK EMARESİ

[1926] 20 Eylül sabah birdenbire başım döndü. Sebebini anlayamadım. Akşam yatarken tekrar oldu. Doktoru çağırdım, ilaç verdi. Başım arada bir dönüyor. İstanbul için müsaade aldım.

25 Eylül'de aile ile hareket ettim. Refikayı Pendik'te bıraktım, ben Küçük Kulüp'e gittim, Reji'de çalıştım. Gece yine Küçük Kulüp'te kaldım. 27 Eylül'de

yine baş dönmesinden rahatsız oldum. Komisyon toplantısında bulundum. Evrak-ı Nakdiye'de noksanlar vardı, onları tamamladık. 28 Eylül'de çocuklar geldi. Biraz saraya gittik, yemeği kulûpte yedik. Gece Pera Palas'ta kaldık. Doktor Mehmet Kamil Bey'e gittim. Rahatsızlığımın kalın bağırsaktan tevellüt ettiğini [kaynaklandığını] söyledi. Teftiş ile meşgul oldum.

[1926] 1 Teşrinievvel [Ekim] sabah Pendik'e gittim. Çocuklar öğleden sonra geldiler. 5'te trene bindim. Ertesi gün Ankara'da bulundum. Doğru Vekâlet'e giderek kolorduların maaşlarını tertipledim. Öğle yemeğini Başvekil'de yedim.

11 Teşrinievvel'de çocuklar da salimen geldiler. İstasyondan eve gittik. 12 Teşrinievvel'de manevralar oldu. Başvekil manevralardan geldi, Heyet-i Vekile yaptık. 13 Teşrinievvel'de ben de manevralarda bulundum.

19 Teşrinievvel'de bütçe için toplanan Heyet-i Vekile'de bulundum. 29 Teşrinievvel'de tebriklerde bulundum. Üşüttüm, gece rahatsız oldum. Bir yere gidemedim.

[1926] 1 Teşrinisani'de [Kasım'da] Meclis açıldı. Refikam yine rahatsızlanmaya başladı.

6 Teşrinisani'de İsmet Paşa'nın Meclis beyanatı.

16 Teşrinisani Salı günü Vekâlet'e geldiğim günden beri en ziyade tediyatta [ödemelerde] bulunduğum günlerden biri oldu. Artık tediyat emniyet verecek şekle girdi.

TEKEL İDARELERİ VE YATIRIMLAR

[1926] 24 Teşrinisani'de [Kasım'da] Heyet-i Vekile'den sonra Alpullu Şeker Fabrikası'nın işletmeye açılması[129] münasebeti ile saat 5'te İstanbul'a hareket ettim. Talip Bey de beraber idi. Bir saat kadar tehir ile İstanbul'a geldik. Şeker Şirketi'nin misafiri olarak Pera Palas'a gittik. 26 Teşrinisani'de Alpullu'ya giderek orada dört saat kadar kaldık.

27 Teşrinisani'de öğleden sonra dört buçukta İstanbul'dan hareketle ertesi günü muayyen zamanda Ankara'ya geldim. Evde refikayı rahatsız buldum. Vekâlet'te muntazaman çalışıyorum.

[1926] 10 Kanunuevvel [Aralık] öğleden sonra Belçikalılar ile müzakerede bulundum.[130]

17 Kanunuevvel'de İzzettin Paşa geldi. Biraz rahatsızdı. Meclis'te, encümenlerde ve Umumi Heyet'te bulunuyorum. Bu ay nihayetine kadar muntazam çalışıyorum. Kanunusani'de aynı suretle çalıştım.

---

129 Türkiye'nin ilk şeker fabrikası olan Alpullu (Kırklareli) tesisinin temeli 22 Aralık 1925'te atılmıştı.
130 İnşa edilmesi planlanan Turhal-Sivas ve Kayseri-Sivas demiryolu hatlarının finansmanı için Belçikalı Société Industrielle des Travaux şirketiyle görüşülmekteydi. 18 Aralık 1926'da imzalanan kredi sözleşmesi şirket gerekli finansmanı sağlayamayınca 1928'de feshedildi.

9 Kanunusani [Ocak] 1927'de İsveçlilere cevap verdim. 11 Kanunusani'de Bütçe Komisyonu'nda bütçenin umumi heyeti hakkında izahat verdim.

29 Kanunusani'de alessabah Kerim'den müstacel [acele] işaretli bir telgraf aldım. Kayınvalidenin gece fücceten [ansızın] öldüğünü yazıyordu. Evde güçlükle söyleyebildim.

6 Şubat'ta Gazi ve Fevzi Paşalara, bastırdığım Cumhuriyet altınlarından birer tane numune verdim.[131]

10 Şubat'ta İzzettin Paşa'yı teşyi ettim [uğurladım].

23 Mart 1927'de İcra Vekilleri Meşrubat-ı Küuliye [alkollü içkiler] şirketinin istediği müsaadeyi vermeye muvafakat etmedi.[132] Yine büyük bir yük altına gireceğim demektir.

[1927] 8 Nisan'da ertesi gün bütçe münasebeti ile söylenecek nutka ait vesaiki hazırlıyorum. 9 Nisan öğleden sonra bütçe hakkındaki mütalaatımı Umumi Heyet'e arz ettim. 19 Nisan'da Umumi Heyet toplantısı bütçe müzakerelerini bitirdi.

[1927] 29 Mayıs'ta saat 3'te Kayseri şimendiferlerinin açılış merasiminde bulundum.[133] Akşamüzeri Nafıa'nın [Bayındırlık Bakanlığı'nın] ziyafetinde bulundum. 6 Haziran'da Meclis tatil edildi. Evrak-ı Nakdiye Komisyonu işi için İstanbul'a hareket ettim.

[1927] 7 Haziran'da İstanbul'a geçtim. Ankara'dan ayrılırken hiç kimseye haber veremedim. Ankara Gazi İstasyonu'nda trene binmiş idim. Zamanında İstanbul'a geldim. Komisyona gittim, celseye riyaset ettim. Ertesi sabah Defterdarlık'a, Valilik'e, Rüsumat'a,[134] İspirto İnhisarı'na uğradım. Akşamüzeri Haydarpaşa'ya geçerek Ankara'ya hareket ettim.

9 Haziran'da bir buçuk saat tehirle [gecikmeyle] Ankara'ya geldim. Doğru Vekâlet'e gittim. 10 Haziran'da bayram. Bayramın üçüncü ve dördüncü günleri Vekâlet'e gidip çalıştım.

15 Haziran'da İsveçlilerin ilk bonosu verildi. 16 Haziran'da Meclis açıldı. On gün kadar çalıştık. 26 Haziran'da tatil oldu.

---

131 1925 yılında, Abdülhalik Renda'nın birinci Maliye bakanlığı döneminde üzerinde "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi bulunan ilk 5 liralık (meşkûk) altın basılmış, *Hakimiyeti Milliye* gazetesine göre Renda tarafından Cumhuriyet'in birinci yıldönümünde Atatürk'e takdim edilmiştir, bkz. Nuray Ertürk Keskin ve diğ., ed., *Açıklamalı Yönetim Zamanlizini 1919-1928*, Cilt II (Ankara, 2012), s. 1879. 1927'de basılan 5 liralık altın ise ziynet sınıfındadır.

132 Mart 1926'da çıkarılan 790 sayılı Meşrubat-ı Küuliye İnhisarı kanunuyla alkollü içkilerin üretim ve satışı devlet tekeline alınmıştı. Haziran 1926'da hükûmet bu hakkını İş Bankası ve Polonyalı bir şirketin ortaklığıyla kurulan Tekel Şirketi'ne devretti. Polonyalı şirket iflas edince bu sözleşme feshedildi ve Mayıs-Haziran 1927'de tekel yeniden hükûmet kontrolüne alındı.

133 380 km uzunluğundaki Ankara-Kayseri demiryolu hattının açılışı.

134 Rüsumat müdüriyet-i umumiyesi [Gümrükler genel müdürlüğü] Ekim 1923'te İstanbul'a taşınmıştı.

29 Haziran'da evimi 16.000 liraya Emlâk Bankası'na terhin ettim [rehin verdim] ve Ziraat Bankası'na çıkardım.

[1927] 6 Temmuz'da bana mezuniyet [izin] verildi. Maliye'ye Rahmi Bey bakacak. 10 Temmuz'da çocuklar İzmir'e gittiler, yapayalnız kaldım. Çok ağır geldi.

16 Temmuz'da Âdil Bey'in öldüğüne dair telgrafı icap edenlere verdim. Ömer dizanteriden öldüğünü yazıyordu.

MERKEZ BANKASI'NIN KURULUŞU VE AVRUPA'DA TETKİKLER

[1927] 18 Temmuz'da harekete karar verdim. Aynı gün telgrafla Necmettin Bey'e 3.000 lira göndererek borcumu tamamen ödedim. Bursa'ya gidiyorum, Hasan Bey'in Merkez Bankası için İş Bankası'na verdiği muhtırayı göreceğim. Dünyada böyle bir Merkez Bankası yok, olamaz da.

19 Temmuz'da öğleden evvel Bursa'ya vardım. Başvekil'i gördüm. Opsiyonlu teklif hakkındaki nokta-i nazarımı [görüşümü] söyledim. Kani oldu [yeterli buldu] ve o günü İş Bankası'na tekliflerin şayan-ı kabul [kabul edilebilir] olmadıklarına dair mektup yazdı.

20 Temmuz'da otomobil ile Mudanya'ya vardım. Akşam 6'da İstanbul'a vasıl oldum. Deniz tuttuğu için bir çorba içtim. Mamafih Celâl [Bayar] Bey'i yemekten evvel gördüm. 22 Temmuz'da Murat Dayı'da bulundum.

23 Temmuz'da akşamüzeri Sirkeci'den Şark Ekspresi ile hareket ettim. Edirne'ye kadar Şakir Bey de geldi. Trende Fevzi Bey de vardı. Vichy'ye gidiyormuş, beraber yolculuk ettik. Yolda Zagrep'ten sonra etraf gayet yeşil, iyi işlenmiş bir hâlde. Hele Trieste ile Venedik arası bütün bütün başka, işlenmemiş bir karış toprak yok.

26 Temmuz sabahı muayyen zamanda Paris'e geldim. Sefir Fethi Bey ile Şefik, Münir ve Ferit Beyler istasyonda idiler. Münir Bey sakalını tıraş etmiş, tanıyamadım. Astorya Oteli'nde [Hôtel d'Autriche] banyolu bir oda tuttum. Üç gün kadar Paris'te kaldıktan sonra 29 Temmuz'da Londra'ya hareket ettim.

LONDRA TEMASLARI

Dover'de Fuat Bey'i buldum. Vaziyet-i Maliye'ye ait hulasaları ve ailenin mektuplarını sefarethanede buldum. Sabah ilk işim matbaaya gidip evrak-ı nakdiye vaziyetini yakından görmek oldu. Bütün kâğıtların Teşrinievvel'in [Ekim'in] 10'unda İstanbul'da teslimine karar verdik, mutabık kaldık. Sefir ile Londra'yı dolaştık. Gece Fuat Bey ve ailesi ile beraber yemek yedik.

[1927] 31 Temmuz Pazar günü her taraf kapalıydı. Biraz saray bahçesini dolaştım. Öğle yemeğini nebatat [botanik] bahçesi üzerindeki gazinoda

yedik. Akşam Fuat Bey'le otelde yemek yedik. Ertesi günü tatil idi, hayvanat bahçesine gittik. British Museum'a ve Gallery National'a gittik. Gece Ferit Bey ile Dover'e gittik.

2 Ağustos'ta Ferit Bey'le Welwyn Garden City'ye, sonra da Ruislip-Northwood Urban District'e gittik. Oradan da Windsor Sarayı'na geldik. Sarayı gezdim, otele uğrayıp Fuat Bey'in yemeğine icabet ettim.

PARİS VE LOZAN'DA İSTİRAHAT

3 Ağustos 1927'de hareket ederek Manş'ı geçtim. Akşamüzeri 6'da Paris'e geldim. Astorya'ya indim. Akşam yemeğini yiyerek yattım.

4 Ağustos'ta bankaya gittim. Hareket programını kararlaştırdım. Doktor Marsel Labya'ya gittik. Karaciğerde rahatsızlık buldu ve buna ehemmiyet verdi. Versailles'a, Saint-Germain'e gittik. Gece Şefik Bey'de idik. Ertesi gün Paris'te Münir Bey ile camiye gittik.[135] Oradan otele geldik. Biraz İstirahatten sonra seyahat biletlerini aldım. Sefarethaneye uğradım. Akşamüzeri fazla yağmur yağdı.

6 Ağustos'ta sabah erken kalktım. Dâhiliye memurin umum müdürü geldi. Beraber (Durdann) Komünü'ne gittik. Haydar Bey'e telgraf verdim.

7 Ağustos'ta sabahleyin Paris'ten hareketle tam 5'i 20 geçe Lozan'a muvasalat ettik [vardık], otelde yerim hazırdı.

8 Ağustos'ta bizim stajyerlerle görüştüm. Üniversiteye, müzeye ve Hegg'in dairesine gittim. Çaya Fonjelu'ye gittim, gece 10'u 55 geçe trenle yola çıktım. Ve sabahleyin Paris'e avdet ettim. Sefarethaneye gittim. Saat 10'da Fethi Bey de geldi. Öğleyin Monsieur Steeg'de bulunduk. Öğleden sonra 3'ü 55 geçe treni ile Berlin'e hareket ettim. Sabahleyin Berlin'e geldim. Avlon Oteli'ne gittim. Sefarethaneye uğradım. Büyükelçi Kemalettin Sami Paşa İstanbul'a gittiğinden göremedim. Öğleden sonra müsteşar bey ile göle kadar gittim. Akşam otelde iyi bir uyku uyuyarak istirahat ettim.

İSVEÇ TEMASLARI

11 Ağustos 1927'de 9.40'ta Berlin'den hareket ile zamanında Sassnitz'e muvasalat ve İsveç feribotu ile Sassnitz'ten hareket edildi. Trelleborg'ta Monsieur Andersen'e rast geldim. Salonlu bir vagonla yolumuza devam ettik. Sabahleyin Stockholm'e muvasalat. Doğru sefarete gidildi. Haydar Bey başka yerde kalmama muvafakat etmedi. Sabahleyin başkonsolosa gittik. Geceyi orada geçirdik. Köşkten öğleden evvel hareketle akşamüzeri Stockholm'e gelindi. Deniz biraz yordu. İyice yorulduk, fakat gece iyi uyudum.

135 Grande Mosquée de Paris.

16 Ağustos'ta Stockholm'de öğleyin Knut Wallenberg'de bulunduk, Muhassasât-ı zâtiye müdürünü ziyaret ettim. Ericsson fabrikasını gezdim.

17 Ağustos'ta sabahleyin 7'yi 45 geçe otomobille hareket ile öğleyin Persberg'e geldik.[136] Orada yemek yedik. Cemiyet-i Akvam maliye mütehassısı [uzmanı] Profesör Kasel ile orada görüştüm. Merkez Bankası hakkında fikirlerini sordum. Bana "Ne kadar altınınız var?" dedi.

"Beş yüz bin" dedim.

"Ne duruyorsunuz? Niçin tesis etmiyorsunuz?" dedi.

"Banknot ibraz edene altın vermek mecburiyetini ne yapalım?" dedim.

"O devir geçti" dedi, "Altın kasada kalacak. Müsavi veya iki misli banknot piyasaya çıkaracaksınız. Piyasa kıymetine göre bizim İsveç Bankası iki yüz bin altın ile tesis edilmişti."

Profesörün kerimesi [kızı] ile demir madenine gittik. Evvela 190 metreye, sonra da kırk metre daha aşağı yani 230 metreye kadar indik. Çok gürültüden profesörün kerimesi korktu, ilk defa bir madene iniyordu. Madenden çıktıktan sonra biraz daha profesörle görüştüm ve otomobil ile hareketle akşamüzeri Bofors'a geldik.[137] Gece yemeğini Bofors'ta şirketin müdürü Mr. Holm ile yedik. Sabahleyin top ve barut fabrikalarını ziyaret ettik. Öğleden sonra 3'te hareket ettik. 4 buçukta Anderson'un evine geldik. Geceyi orada geçirdik.

Sabahleyin yine otomobil ile hareketle dört saatlik bir seyahatten sonra Trollhättan'a geldik. Bütün gün yağan yağmura rağmen lokomotif fabrikası ve modern, kuvvetli elektrik santralını gezdik. Trollhättan'dan 5.45'te hareketle gece 21.10'da Oslo'ya vardık. İstasyonda barut fabrikası siparişlerimizi kontrol eden Hamdi Bey, başkonsolos ve Bofors fabrikası müdürü bizleri karşıladı.

İki gün Oslo'da kaldık. Hariciye Nezareti vekili ve Maliye vekilini ziyaret ettik. Maliye vekili Grand Hotel'de bir öğle yemeği verdi. Bankacılar ve bilhassa banka kontrolörleri de bulundu. Banka kontrol talimatnamesinden bir İngilizce suret göndermelerini rica ettim. Öğleden sonra Oslo'da dolaştık. Akşam yemeğini otelde kendi kendimize yedik. Ertesi günü yine dolaştık. Öğle yemeğini Consul Général'de yedik. Sonra konsülün villasına gidildi. 6'da hareket edildi. İstasyona İtalya sefiri Kont Senni geldi. İzmir valisiyken Consul Général olan zattı ve bana yardımda bulunmuştu. Aynı otelde olduğumuz hâlde yekdiğerimizden malumattar olamamıştık.

1.13'te Göteborg'a geldim. Bütün gün orada kaldım. Öğleyin konsoloslukta bulundum. Gece Kopenhag'a hareket ettim ve sabah Kopenhag'a geldim. Öğ-

136 Persberg: Stockholm'ün 240 km doğusunda, Filipstad bölgesindeki önemli maden ocaklarından biri. Tarihi 17 yüzyıla uzanan bu maden ocaklarından çıkarılan demir, İsveç'in başta gelen ihraç ürünlerinden biridir.

137 Bofors AB, İsveç'in tarihi 17. yüzyıla uzanan demir-çelik ve silah üreticisi.

leyin Hariciye nazırının yemeğinde, akşam da sefirimizin yemeğinde bulundum. Müessesat-ı sınaiyeyi [endüstri dairelerini] ve serbest limanı dolaştım. Ertesi günü, 24 Ağustos'ta köyleri dolaştım. Akşam yemeğini mühendislerde yedim. Gece Kopenhag'dan hareket ettik. Stockholm, Oslo ve Kopenhag'da Türkiye'yi temsil eden ve bütün seyahatte beraber bulunduğumuz Haydar Bey'den ayrıldım.

BERLİN TEMASLARI

[25 Ağustos 1927] Sabahleyin 10.45'te Berlin'e vasıl oldum. Otelde istirahat ettim. Akşamüzeri sefarete gittim. 3'te Speier geldi, görüştük. İş Bankası ile görüşebileceğini söyledim. 5'te Deutsche Orient müdür-i umumisi geldi. Onunla da görüştüm. İlk şimendifer taksitini almışlar inşaat şirketine kredi açmışlar.

Sabahleyin Dâhiliye Nezareti'ne gittim. Müşavir tercüman ile bizim şarje dökur [chargé de cours (asistanı)] beraber olduğu hâlde Berlin'den 90 kilometre mesafede Belzig (Krause) karyesine gittik. İki zirai komünü ziyaret ettik. Vergilerin suret-i tahsilini öğrenmek için malumat aldım. Evvela malumattan biraz çekindiler. Benim de onlar gibi dâhiliyenin bütün tabakalarında çalışarak yetiştiğimi anlayınca defterlerini açtılar ve istediğim izahatı verdiler. Bilavasıta [doğrudan] vergiler üzerinden %500'e kadar komün hissesi alabilmek salahiyetleri var.

Ertesi günü Reji fabrikasına gittim. Bir oyuncak fabrikasını gezdim, bir türlü akıl erdiremedim. İstanbul'a gidince meşgul olmaya karar verdim. Belçika'dan Dôbot geldi. Kibrit şirketinin meclis-i idare azalığını kabul etmemi rica etti. Zamanımda teşkil edilen bir şirketin meclis-i idaresine aza olmayı prensibim hilafına bulduğumu söyleyerek nazikâne ricasını reddettim. İkindiüstü Berlin'den hareketle gece 9'da Prag'a muvasalat. Berlin'den Prag'a kadar Cevdet Bey'in kızı Kaniye de beraber idi.

PRAG, VİYANA GEZİLERİ VE MEMLEKETE DÖNÜŞ

28 Ağustos 1927'de Prag'da Grand Hotel Şurb'da. Sabah sefarethaneye gidildi. Öğleden sonra sefir Vasıf Bey ve hükümetin verdiği bir umum müdürü ile iki komüne gittik. Diğer komünler gibi bilavasıta vergileri üzerinden santim adisyone[138] tarzında vergi alıyorlar.

29 Ağustos'ta Prag'da çarşı ve etrafı gezdim. Öğle yemeğini Vasıf Bey'le yedim. 4'ü 7 geçe Prag'dan hareketle 10'u 52 geçe Viyana'ya geldim. Sefir

138 centime additionel: 1917'ye kadar Fransa'da yerel yönetimlerin ulusal vergiye ek olarak uyguladıkları bir vergi.

Ali Rıza Bey istasyonda idiler. Grand Hotel'e geldik. Ali Rıza Bey işlerinin ekseriyetini bitirmiş. Refikamın mektubunu buldum, İzmir'den Ağustos'un 28'inde değil, Eylûl'ün 4'ünde hareket edecekler.

30 Ağustos'ta Viyana'dayım. Biraz Viyana'nın etrafını gezdim. Akşam yemeğini sefir ile beraber Baden'de yedik. Mösyö Datrulnay da beraber.

31 Ağustos'ta idrar tahlillerinin neticesini aldım. İstanbul ve Paris tahlillerine nazaran vaziyet daha iyi görünüyor. Hem sabah hem öğleden sonra röntgen aldırdım. Yarın rapor ve fotoğraflarını verecekler.

1 Eylûl 1927'de öğleden sonra 4'te Profesör Valtah'a gittik. Yarın 1'de mide usaresi almaya lüzum gösterdi. Hastaneye gidip aldıracağım. Ertesi günü hastanede, mide temiz çıktı. Belgrad'a kadar başka bir trenle 3 Eylûl'de öğleden sonra hareket için iki kişilik yer aldım.

Gece yolda geçti. 4 Eylûl sabahleyin 10'da Belgrad'a muvasalat. Sefarethaneye gittim. Sefir İsmet Bey ile biraz Avala tepesine kadar gittik. İstasyona geldim, eksprese bindim. Yolda Edirne'de Şakir, Mustafa Fevzi, Hasan Fehmi Beyler de trene bindiler. İstanbul'a muayyen saate geldik. Çocuklarım da bugün İzmir'den gelerek Pera Palas'a gittiler. Doğru saraya gittim. Reisicumhur hazretlerine arz-ı tazimat ettim [saygılarımı sundum]. Ondan sonra otele gittim. Çocukları afiyette buldum. Gece Bedii Beyler, Ömer ağabeyim, Cihat ve Mualla geldiler.

İŞ BANKASI VE ZİRAAT BANKASI ARASINDAKİ ÇEKİŞME

6 Eylûl 1927'de sabahleyin Rüsumat'a kadar gittim. Öğleden sonra Heybeli'ye kadar gidip Başvekil Paşa'yı ziyaret ettim. Heybeli'de, Ziraat Bankası gibi tediyatın, İş Bankası'nın bulunduğu yerlerde İş Bankası ile yapılmasının ve buna mukabil devlet varidatının oraya verilmesinin mümkün olup olmadığını sordu.

"İş Bankası en verimli yerlerdedir. Oralarda varidat fazladır. Fakat bizim ihtiyacımız bütün memlekettir. Bilhassa askerî tediyelerimiz varidatı noksan vilayetlerde yardım yapmak mecburiyeti dolayısı ile yalnız Ziraat Bankası'ndan istifade etmekteyiz. İş Bankası da oralarda şube açarsa muayyen yerler bir nispet dairesinde oraya da verilecek, aksi hâlde imkân göremiyorum. Bütün yük Ziraat Bankası'nda, menfaat ise diğer bankaya olacaktır. Müsavatsızlık [eşitsizlik] olur" dedim ve bugünkü hâl ile buna imkân görmediğimi söyledim. Üzerinde durmadı.

İstanbul'da Maliye'yi alakadar eden daireleri gezdim. Saraçoğlu'nu gördüm. Bana Celâl Bey'in, bir elimde Ziraat Bankası bir elimde İtibar-ı Millî Bankası olduğu hâlde İş Bankası'na sekte vermekte olduğunu bazı yerlerde söylediğini ifade etti. Buna misal de İtibar-ı Millî Bankası'nın zabıtlarını isnat etti. İş Bankası'nın bulunduğu Kınacıyan Hanı'na gittim. Celâl Bey'i gördüm.

Bana İtibar-ı Millî idare meclisinin zabıtlarını gösterdi. Orada umum müdürü Monsieur Ros'un meclis üzerine yaptığı beyanat yazılı idi.

Ben Ziraat Bankası'nı idare ederken Ros Ankara'ya geldiğinde, "Ekseriyet Ziraat Bankası'nda olduğuna göre muayyen yerlerde her iki bankanın birden çalışmayarak ya Ziraat ya da İtibar-ı Millî Bankası'nın çalışmasının münasip olacağını" söylemişti.

Ben de kendisine, "Ziraat Bankası'nın vazifesi büsbütün başkadır. Şube kapatması imkânını göremiyorum. Mamafih bir tekliftir, meclis-i idareye arz ederim" demiştim.

Celâl Bey'in okuduğu fıkra bununla ilgiliydi. Kendisine, "Mademki umum müdürü idare meclisine bunu bildirdi, sonrasını da bildirmesi iktiza eder [gerekir]. Bundan sonraki zabıtların birinde muhakkak vardır" dedim.

Aradık bulduk. Orada Monsieur Ros şöyle diyordu: "Ziraat Bankası umum müdürü ile evvelce söylediğim mesele hakkında tekrar konuştum. Umum müdürü bana evvelce söylediği gibi Ziraat Bankası'nın vazifesi itibarı ile hiçbir şubesinin kapatılması imkânını meclis-i idarede görmediğini bildirdi ve teklifimden müspet netice alamadığını ilave etti."

Celâl Bey bunu okuduktan sonra yüzüne baktım. "Her ikisini okumadan yalnız birincisi ile hüküm vermek doğru olur mu?" dedim. Üzüldüğünü gördüm, cevap veremedi.

ÖDEMELER DENGESİ TEKRAR BOZULDU

10 Eylül 1927'de bazı işlerimi gördükten sonra Ankara için muayyen zamanda hareket, ertesi günü yine muayyen vakitte Ankara'ya muvasalat ettik. Eve uğradıktan sonra daireye geldim. Tediyat intizamını kaybetti; borç 4.000.000 lira, mevcut 300.000 lira. Tediyatı yapmadım, benim gıyabımda [yokluğumda] sıkışmışlar. Bir seferberlik için Ziraat Bankası'nın taşra şubelerinde içtima yerlerini nazar-ı itibara [dikkate] alarak biriktirdiğim 4.000.000 lira sarf edilmiş, çok sıkıldım. Tekrar aynı intizamı vermek için uğraşmak lazım gelecek.

27 Eylül'de Başvekil ile vekiller İstanbul'dan geldiler. Üç gün sıra ile Vekiller Heyeti toplantısı yapıldı. Rahatsız idim. Birkaç gün çıkamadım.

8 Ekim 1927'deki Heyet-i Vekile'de tekrar rahatsızlandım. Başım ağrıdı, safra çıkardım. Uyuyarak biraz kendime geldim.

10 Ekim'de Gazi Paşa İstanbul'dan geldi. 15 Ekim'de kongre açıldı.[139] Kongre sekiz gün sürdü. Gazi hazretleri 20 Ekim'deki toplantıda nutkunun son kısmını okudular ve çok alkışlandılar.

28 Ekim'de nüfus sayımı günüydü, dışarı çıkmadım.

---

139 Cumhuriyet Halk Partisi'nin, Sivas kongresinden sonraki, İkinci Büyük Kurultay'ı toplanmış, Atatürk burada ***Büyük Nutuk***'u okumuştur.

MİLLÎ MÜDAFAA VEKİLLİĞİ TEKLİFİ

29 Ekim 1927'de Cumhuriyet bayramı tebrikat ve merasim-i lazımede [gerekli törenlerde] hazır bulundum. Ertesi günü Fethi Bey'i teşyi ettik [uğurladık]. Başvekil Paşa beni evine çağırdı. Ayın iptidasında [başında] istifa edeceğini ve agleb-i ihtimal [büyük ihtimalle] Başvekâlet'in yine kendisine verileceğini, böyle olursa Bahriye Vekâleti'ni Millî Müdafaa ile, Ticaret Vekâleti'ni de Ziraat ile birleştireceğini, Dâhiliye ve Millî Müdafaa vekillerinin çekilmek istediklerini, Millî Müdafaa için bir arkadaş tavsiye etmemi söyledi. Bir esami [isimler] defterini yokladık, bulduğum isimleri söyledim.

Düşündü taşındı, "Reisicumhur ve Müşir Paşalar ile görüştük, her üçümüzü iyi tanıyan ve ordu ile beraber çalışmış olan bir sivil arkadaş bulduk" dedi.

"Kim?" dedim.

"Siz" dediler, "Reisicumhur her vakit en ağır yükü almakta olan arkadaşa verelim, buyurdular."

Terlemeye başladım ve vaktim olmadığını söyledim. Israr etti. "Oraya sivillerden birinin getirilmesi lazım. Getirilecek zatın da orduda tanınmış olması ve bugünkü idare erkânı içinde muharebede ve vilayetlerde yetişmiş olmak itibarı ile en muvafığı [uygunu] sizsiniz" dedi.

Memleket için yük altına girmekte hiçbir vakit çekinmediğimi, fakat nafi [yararlı] olmamaktan korktuğumu tekrar ettim. Tekrar ısrar etti. Kabul ettim, fakat çok üzüldüm. Yanından çıktım, yürüyerek eve gidiyorum. O kadar dalmışım ki Çankaya'dan aşağı ineceğime yukarı çıkmaya başlamışım. Bugünkü Hariciye köşkünün önüne geldiğim zaman umumi kâtip Tevfik Bey'e rastladım. Selam verdim.

"Nereye böyle?" dedi.

"Evime" dedim.

"Bu yol Reisicumhur köşküne gidiyor. Sizin eviniz aşağıdadır" dedi. O vakit kendime geldim, yolumu değiştirdim. Kim bilir, o dakikalarda yeni vazifenin ağırlıkları beynimde neler yapmıştı?!

DÖRDÜNCÜ İNÖNÜ HÜKÜMETİ VE MİLLÎ SAVUNMA'DA YENİ DÜZEN

[1927] 1 Kasım'da Meclis açıldı. İntihabat yapıldı. Kâzım Paşa'ya 15 müstenkif [çekimser] rey verildi. Fırka kararına muhalefet şayan-ı dikkattir. Riyaset-i Cumhur'a müttefikan Gazi Paşa seçildi. Ondan sonra hükümet istifa etti. Hükümeti teşkile tekrar İsmet Paşa memur edildi. Ertesi günü hükümet listesi Meclis'te okundu. Millî Savunma vekâleti asaleten, Bahriye vekâleti birleşimine kadar vekâleten benim uhdeme [sorumluluğuma] verildi. Dâhiliye'ye Şükrü Kaya, Maliye'ye Saraçoğlu, Ziraat'a Rahmi Köken geldiler.

3 Kasım'da tevfikat-ı Rabbaniyye'ye istinaden [Allah'ın yardımına dayanarak] yeni vazifeme başladım. 5 Kasım'da dairede işim ile meşgul oldum, Maliye'nin devredilecek şeylerini devrettim. Meclis'te program okundu. 269 rey oylamaya iştirak etti. Cümlesi itimat reyi verdi.

8 Kasım'da validenin borçlarını tekeffül ederek [üstlenerek] borçlarını vermeye, buna mukabil dört sene müddetle emval-i gayri menkulesini [taşınmaz mallarını] idareye karar verdim. Valideyi kurtarmak farz oldu.

Millî Savunma'da çalışıyorum. Bahriye'ye gittiğim zaman ilk gidişimde merasim ile istikbal edildim. Erkânını gördüm. Ertesi günü tekrar gittiğimde aynı merasim... Müsteşar Necati Bey'i çağırdım, "Anlamadım" dedim, "Bahriye'de başka bir kanun mu var? Millî Müdafaa vekili geldiği zaman istikbal edilmiyor. Burada başında müsteşar olduğu hâlde merdivende istikbal ediliyorum. Siz Vekâlet'in bütün işlerini tedvire [idare etmeye] memursunuz. Ben siyasî bir adamım. Bir daha böyle istikbal istemem. Diğer vekâletler nasıl ise burası da öyle olmalıdır."

"Selefiniz böyle istiyordu, yapıyorduk. Mamafih bundan sonra verdiğiniz emir dairesinde hareket edilir" dedi.

Bahriye'nin otomobilinde bir de bayrak vardı. Amiral bayrağı. Onu da muhafazasına koydurdum ve kaldırdım. Öyle anlaşılıyor ki selefim otomobil ile gezerken bunu istimal ediyordu [kullanıyordu].[140]

Millî Savunma bakanı olunca daire müdürü yanıma geldi, "Devlethane [köşk] için kaç asker lazım?" dedi.

"Hiç" dedim. "Esasen yanımızda bir jandarma neferi var. O da terhis edilince başkasını almayacağım. Burada kapının önünde bir çavuş ile bir onbaşı bulunabilir. Yaverlere de söyledim. Yalnız Heyet-i Vekile zamanında birisi Başvekâlet'te bulunur. Başka zamanlarda nöbet ile daire beklersiniz" dedim. Bir defa Genelkurmay'a gittiğimde kapıdaki nöbetçi çavuş tanımadı. İçeriye haber verdi. Nöbetçi zabiti gelinceye kadar biraz bekledim. Ondan sonra yalnız oraya giderken nöbette olan yaveri yanıma alırdım.

Vekâlet müsteşarlığına tayin edilmiş olan 6. Kolordu kumandanı Naci [Tınaz] Paşa 1 Aralık 1927'de geldi. Kendisini İzmir'den tanırdım. Ben vali iken orada 8. Fırka[141] kumandanı idi.

[1927] 24 Aralık'ta İsmet Paşa Meclis eski Bahriye vekili İhsan Bey hakkındaki tezkerelerini verdiler ve izah ettiler. İhsan Bey fazla masraf etmiş.[142]

---

140 Bahriye vekili Topçu İhsan (Eryavuz) Bey'den bahsediliyor. İhsan Bey [1875-1947] ünlü Havuz-Yavuz yolsuzluk skandalı sonrası görevden alınmış ve Yüce Divan'da yargılanarak 16 Nisan 1928'de mahkûm edilmiştir.

141 8. Fırka, İzmir'in kurtuluşunu izleyen günlerde İzzettin Çalışlar kumandasındaki 1. Kolordu ile birlikte işgal kuvvetlerini teşkil ediyordu.

142 İhsan Eryavuz, Aralık 1924'ten itibaren Fethi Bey ve İsmet Paşa kabinelerinde Bahriye vekilliğinde bulundu. Vekâlet'e getirilmeden önce Ertuğrul milletvekili Fikret Onuralp ve Enver Paşa'nın enişteşi Ömer

26 Aralık'ta Askerî Şûra'nın ilk toplantısında bulundum. 27 Aralık'ta bu devre içinde tam dört toplantı yaptıktan sonra içtimaa sona verildi.

[1928] 28 Ocak'ta İhsan Bey'in müdafaası, encümenin ve İsmet Paşa'nın izahatı. Meclis geç vakte kadar devam etti. Ve Meclis'te tahkikat açılmasına karar verdi.

17 Şubat 1928'de Başvekil Paşa, Maliye ve Sıhhiye vekilleriyle beraber Kırıkkale'ye gittim. 23 Şubat Ramazan-ı Şerif'in ilk günü, fena geçmedi.

26 Şubat'a kadar Millî Müdafaa bütçeleri, Bahriye[143] ve İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesi ve Harita Müdüriyeti Umumiyesi tetkik edildi. Bu tetkiklerin kaffesinde [tümünde] hazır bulundum. Encümen azalarının sorularını cevaplandırdım. Bu bütçeler 28 Şubat'ta Meclis Umumi Heyeti'nce kabul edildi.

29 Şubat'ta bütçe kanunu müzakere edildi. Başvekil İsmet Paşa nutkunu irad etti [söyledi] ve itimat istedi. Mevcudun ittifakı ile itimat kazandı. Annem ve hemşirem İzmir'e hareket ettiler.

[1928] 20 Mayıs'ta Afgan kralı Amanullah ailesi ile geldi. O geceki ziyafette bulundum. 24 Mayıs'ta Meclis tatil-i faaliyet etti. 26 Mayıs'ta Afgan kralı gitti.

30 Mayıs'ta bayram. Haziran'ın 21'ine kadar Millî Müdafaa işleri ile meşgul oldum. İcra Vekilleri toplantılarında bulundum ve her gün Ankara civarındaki askerî müesseseleri ve depoları teftiş ettim.

24 Temmuz 1928'de Kerim'in çocukları İzmir'den geldiler. 16 Ağustos'ta aldığım bir telgrafta Necla'nın 16 Ağustos'ta öldüğü bildiriliyordu. Çok üzüldüm. Sıdıka'ya ve Talip Bey'e telgraflar verdim.

18 Ağustos'ta 35 bin lira noksan ile Vekâlet binası Galip Beylere ihale edildi. 24 Ağustos'ta Askerî Şûra ilk toplantısını yaptı. Toplantılar bütçe içindi, 4 Eylül'de bitti.

2 Eylül 1928'de yeğenlerim İzmir'den hareket ettiler. 13 Eylül'de çocukları trenle İstanbul'a gönderdim. Gece pek sıkıntılı geçti. Yalnızlıktan bu kadar sıkılacağımı bilse idim İstanbul'a gitmelerine muvafakat etmezdim.

Çocuklarım 25 Eylül 1928'de öğleden sonra geldiler. Hamdolsun hepsinin sıhhati yerinde. 27-28-29 Eylül'de Tuzla suyu kürü yaptım.

[1928] 13 Teşrinievvel [Ekim] Behiç Bey geldi. İstikbal ettim. Ortalıktaki dedikodulardan dolayı müsaade edilirse çekilmek istediğini söyledi. Ertesi

---

Nazım Bey'le birlikte kurduğu şirket adına Yavuz zırhlısının onarımı ihalesini almaya çalışmıştı. Vekâleti sırasında bu onarım işini bir Fransız şirkete verdi. 1927 sonlarında bu ihaleye ilişkin yolsuzluk iddiaları çıkınca ortağı Fikret Bey ile haklarında Meclis soruşturması açıldı ve Yüce Divan'da yargılandılar. İhsan Bey görevi kötüye kullanmak ve rüşvet almaktan suçlu bulundu, 2 yıl ağır hapis ve memuriyetten men cezasına çarptırıldı. Dolandırıcılıktan suçlu bulunan Fikret Bey de 4 ay hapis ve 100 lira para cezasına çarptırıldı. Bu karar Cumhuriyet tarihinde Yüce Divan'da verilen ilk mahkûmiyet kararıydı.

143 Havuz-Yavuz yolsuzluk skandalı sonrası Bahriye Vekâleti 16 Ocak 1928'de çıkarılan kanunla ilga edilerek Millî Savunma Vekâleti'ne devredildi.

günü Heyet-i Vekile'de başvekil İsmet Paşa, Behiç Bey'in istifa ettiğini söyledi.[144] Ve Nafıa Vekâleti'ni Kütahya mebusu Recep Bey'e teklif edeceğini bildirdi. Kütahya'da bulunan Recep Bey teklifi kabul ettiğinden tezkeresi yazılmış ve tasdike iktiran etmişti [yetişmişti]. Kendisi ertesi günü gelip işe başladı.

19 Teşrinievvel'de Selahattin ve Ferit Beyler geldiler. Vefa Bey'in Ankara'ya geldiğini söylediler. Ertesi günü Vefa Bey hemşireleri ile eve geldi. Refikayı ve kerimeyi gördüler.[145]

29 Teşrinievvel Selahattin Bey, Vefa Bey'le beraber geldi, gördüm. İntibalarımı öğleyin refikama söyledim. 23 Teşrinisani'de Selahattin Bey'e keyfiyeti söyledim. Öğleden sonra Vefa Bey'in validesi ile hemşireleri eve gelmiş, yüzük için bir ölçü istediler.

1 Kasım 1928'de Meclis açıldı. Reisicumhur nutkunu söyledi. Fırka toplandı ve İsmet Paşa izahatta bulundu. İtimat istedi ve müttefikan itimat reyi aldı.

16 Kasım'da Anadolu Sigorta'nın can kısmına [hayat sigortasına] 15 sene için 10.000 liraya sigorta oldum.

[1928] 24 Aralık'ta Şûra-yı Âli Askerî ilk toplantısını yaptı.

31 Aralık'ta Necati[146] Bey'in apandisitinden ameliyat yapıldı. Vaziyet vahim ve ciddi. Anadolu hattının mubayaası kabul edildi. 1929 senesine girdik. Necati Bey birdenbire öldü. Hepimiz çok müteessir olduk. Askerî Şûra'ya devam. Ocak'ın ikinci günü rahmetli Necati Bey'in cenazesi merasim ile kaldırıldı. Allah rahmet eylesin.

Her gün idareye, Meclis'e ve Askerî Şûra'ya gidiyorum. 13 Ocak 1929'da annemin rahatsızlığının zatürree olduğu taayyün etti [ortaya çıktı] ve vaziyeti ağırlaştı. 16 Ocak'ta Heyet-i Vekile'den izin alarak annemin yanına geldim ve bütün gece yanında kaldım. Geceyi fena geçirdi ve sabah, yani ayın 17'nci Perşembe günü 9'a çeyrek kala rahmet-i Rahman'a kavuştu. Son dakikasına kadar yanında kaldım. Tamamen kendisinde idi. Cenazesi merasim ile kaldırıldı. Ayın 18'inde evden çıkmadım. Ertesi günü Askerî Şûra'dan geldikten sonra Reisicumhur ve Büyük Erkân-ı Harbiye reisinin de bulundukları Heyet-i Vekile'de bulundum.

Ayın 21'i Pazartesi günü Nerime'nin Vefa Bey'le yüzüklerini İzzettin Paşa taktı. Allah mesut eylesin ve daima sıhhat lütfetsin.

10 Şubat 1929'da Askerî Şûra müzakerelerini bitirdi. Ve paşalardan bir kısmı o gece hareket ettiler. Mart'ın 4'üncü günü bayram, Mart'ın 8'ine kadar Meclis tatil edildi.

---

144 Behiç Erkin (1876-1961): Bkz. Üçüncü Bölüm, n. 120. Maliye vekili Şükrü Saraçoğlu ile çekişmesinde, İnönü'nün Saraçoğlu'nun yanında yer alması Nafıa vekili Behiç Erkin'i kabinede güç durumda bırakmıştı. Burada, istirahat için yurtdışında olduğu sırada basında çıkan, hakkında tahkikat yapılacağına dair dedikodulardan bahsediliyor.

145 Vefa Anaydın, Abdülhalik Bey'in büyük kızı Nerime Hanım'a talip oluyor.

146 Mustafa Necati Bey (1892-1929): Bkz. n. 42.

28 Mart'ta Askerî Şûra toplandı. 8 Nisan 1929'da Vasıf Bey Maarif vekilliğinden istifa etti. Erenköy'den gelen çubuklarla Avrupa'dan gelen fidanları diktirdim.

28 Nisan'da Askerî Şûra müzakereleri bitirdi. Ve Paşa hemen hareket etti. Mayıs'ın 13'ünde gemi teklifleri tetkik edildi, en münasip fiyat İtalyanlarınki. Mayıs'ın 16'ncı Perşembe günü Başvekil ve Büyük Erkân-ı Harbiye reisi paşaları gördüm. İtalyanlarla mukavele akdine karar verildi. Allah muvaffak etsin.

28 Mayıs'ta Rahmi [Köken] Bey istifa etti. Şakir [Kesebir] Bey İktisat Vekâleti'ne geçti.

[1929] 3 Haziran'da Meclis tatil edildi. İsmet Paşa 256 rey ile itimat aldı.

15 Haziran'da Saadet, Nerime, Nezihe, Neyyire, Nahide ve Naciye İstanbul'a gittiler. İnşallah istifade ederler. Yalnızlık beni çok sıkıyor. Kalorifer için odalar delik deşik oldu. Burada olsa idiler çok rahatsız olurlardı.

27 Haziran'da top tekliflerini aldık, Erkân-ı Harbiye'ye gittim. Mutabık olduklarını söylediler. 29 Haziran Cumartesi 10,5'luk Skoda ve 7,5'luk tayyare topları da Vickers'e ihale edildi. Allah muvaffak eylesin, utandırmasın. Âmin.

[1929] 4 Temmuz'da Şakir Bey'in bana vekâlet etmesi hakkındaki tezkere geldi. Ben de Cumartesi günü 9'u 20 geçe Erenköy'de çocukların yanında bulundum. Hazırlıklar için Pera Palas oteline yerleştik. Ve ayın 10'unda Tarabya'ya naklettik. Tarabya'da deniz banyoları aldık ve iyi bir istirahat yaptık. Nerime'nin öteberisini hazırladık.

Temmuz'un 25'inde ben daha evvel Pendik'e geldim. Başvekil Paşa'yı gördüm. Çocuklar Haydarpaşa'dan binmişlerdi. 1'i 40 geçe ben de Pendik'ten bindim. Ertesi sabah 7'de Ankara'ya vardık. Şakir Bey izin aldı. Ziraat'e ve Ticaret'e benim vekâletim tensip edildi [uygun görüldü]. Ağustos'un 6'sında idareye gitmeye ve oranın işleri ile meşgul olmaya başladım.

[1929] 25 Eylül Çarşamba günü Nerime'ciğimin Vefa Bey'le gayet sade bir surette nikâhları yapıldı. Allah her ikisini mesut etsin, âmin. Latif de bugün geldi. 26 Eylül'de Nerime'yi evlendirdik. Refika, hanımlara bir çay verdi. Ben de akrabalara on iki kişilik bir yemek verdim. Kızılay'a, Çocuk Esirgeme Kurumu'na, Ankara, İzmir ve İstanbul'daki muhtaçlara yardımlar yapıldı. Bu suretle fukarayı sevindirmeyi tercih ettik. 7 Ekim'de Nerime ve Vefa Bey İstanbul'a hareket ettiler. İlk ayrılık, çok sıkıldık. Saadet ve Nezihe epeyce ağladılar.

14 Ekim Pazartesi Akdeniz'deki İngiliz donanması kumandanı Amiral [Frederick Field] Ankara'ya resmen geldi. Beni ziyaret etti. Ben de Vekâlet namına aynı gün bir yemek verdim. Hariciye Vekâleti namına da bir akşam yemeği verildi. Ertesi günü de İngiliz sefirinin öğle yemeğinde bulunduk. Amiral veda etti.

Nerime ile Vefa ayın 20'sinde İstanbul'dan döndüler, istasyonda karşıladık. Saadet ve Nezihe çok sevindiler.

[1929] 1 Kasım Cuma günü Meclis açıldı. Reisicumhur nutkunu okudu ve çok alkışlandı. 9'u Cumartesi günü 264 mevcut ile İsmet Paşa müttefikan itimat aldı. Kasım nihayetine kadar hükümet işleri ile meşgul oldum.

1 Aralık 1929'da Askerî Şûra toplandı. Bütün ay toplantılar yapıldı. 1930 senesine girdiğimiz zaman daha toplantılar bitmemişti. Şubat'ın 3'üncü günü toplantılara son verildi. Bu seferki şûra 56 içtima yaptı.

4 Şubat 1930'da paşalar hareket ettiler.

23 Şubat'ta Ömer'in öldüğü hakkında Sami'nin telgrafı. Cümlemiz çok sıkıldık.[147] İzmir için müsaade aldım. Bayramın birinci günü İzmir'e hareket ettim.

[1930] 3 Mart'ta İzmir'e vardım. Salhane'deki evde kimseyi bulamadım. Eşyayı komşuya bırakarak Reisicumhur hazretlerine gittim. Oradan rahmetli Ömer'in çocuklarının yanına gittim. Ve gece eve döndüm. Ertesi günü hemşirelere ve çocuklara uğradım. Ayın 5'inci günü Alsancak istasyonundan Reisicumhur Antalya'ya hareket ettiler. Rahmetli Nuri'nin 20 dakika geç gelmesi çok canını sıktı.

Ayın 7'sinde 8.30'da Karşıyaka'dan hareket ettim. Yol iyi geçti. Ertesi günü öğleden sonra 16'da Ankara'ya geldim. Çocukları sıhhatte buldum. Çarşamba günü Saadet ile Nezihe'nin İzmir'e gitmek için biletleri alındı, Neyyire ve Nahide beraber. Ayın 14'ünde iyi gittiklerine dair telgraf aldım.

22 Mart'ta rahmetli babamın kemiklerinin Ankara'ya gönderildiğine dair Kerim'in telgrafı. Ertesi günü sanduka geldi. Ferit ailesi ile Adana'dan geldi. 4 Nisan 1930'da çocukların hareketine dair Kerim'in telgrafı. Ertesi günü çocuklar salimen geldiler.

Meclis Kurban Bayramı için Mayıs'ın 5'inden 13'üne kadar tatil yaptı.

[1930] Haziran'ın 4'ünde General Gouraud geldi.[148] Beni ziyaret etti. İade-i ziyarette bulundum. Ankara Palas'ta şerefine bir öğle yemeği verdim. 16 Haziran Pazartesi günü Meclis yaz tatiline girdi.

30 Temmuz 1930'da Salih Paşa'nın Ağrı hakkında ilk raporu geldi.[149]

---

147 Abdülhalik Renda'nın amcazadesi Ömer Abdülkadir Bey'den bahsediliyor. Abdülhalik Bey'in, gençliğinden itibaren kendisine âdeta abilik yapan Ömer Abdülkadir Bey'e duyduğu hürmet ve sevgisi önceki bölümlerde yazdıklarından da anlaşılmaktadır.

148 Fransız general Henri Gouraud: (1867-1946). Gouraud 1915'te Çanakkale çıkarmasına katılan Fransız birliğinin komutanıydı. 3 Şubat 1930'da Paris'te imzalanan Türkiye-Fransa dostluk antlaşması şerefine Ankara'ya geldiğinde Atatürk'le de görüşmüştür. Dostluk antlaşması 5 Haziran'da TBMM tarafından kabul edildi ve onaylandı.

149 Mayıs 1926'da İran sınır bölgesi ve Ağrı çevresinde başlayan ve büyüyen isyandan bahsediliyor. İsyancılar Doğubeyazıt'ta kısa süreli Ağrı Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. İsyanı nihai olarak bastırmak üzere Haziran 1930'da bölgeye sevk edilen birliklerin başında 9. Kolordu komutanı Mirliva Mehmet Salih Omurtak (1889-1954) bulunuyordu.

Kardeşim Ferit 3 Ağustos'ta zatürreeden yattı. Doktorlar tehlikeli buluyorlar. 6 Ağustos'ta had devresine girdi. 7 Ağustos'ta son büyük krizi geçirdi. Ve krizden sonra iyileşmeye başladı.

8 Ağustos tarihinde Fethi Bey'in muhalif fırka teşkilatlanması.[150]

16 Ağustos'ta Büyük Erkân-ı Harbiye reisi Fevzi Paşa ile görüşürken Şefik Bey evden aldığı bir telefonu söyledi. Bir erkek torunum dün dünyaya geldi.[151] İşim bitince eve geldim. Hamdolsun Nerime de çocuklar da normal hâldeler.

29 Ağustos'ta Sivas'a hareket. 30 Ağustos'ta Sivas'a muvasalat. Hattın açılması merasimi, İsmet Paşa bir nutuk söyledi.[152] Gece yarısı avdet. 31 Ağustos akşamüzeri Ankara'ya muvasalat.

7 Eylül 1930'da Ağrı harekâtı başladı. Birinci günü iyi geçti, ikinci günü de öyle. 10 Eylül'de Başvekil geldi. 13 Eylül'de Ağrı harekâtı muvaffakiyetle bitti.

24 Eylül'de Fırka'da bulundum. İsmet Paşa ile görüştüm. Yarın istifa etmesinin muvafık olduğu kanaatinde.

BEŞİNCİ İNÖNÜ HÜKÜMETİ VE MUHALEFET

25 Eylül'de birinci Fırka'da ve Meclis'te Malî Kanun kabul edildi, kabine istifa etti. Muvakkaten idare-i umûr etmesini [geçici olarak yönetime devam etmesini] Reisicumhur muvafık gördü. Yeni kabineyi tekrar İsmet Paşa teşkil etti. Maliye'den çok bahsetti. Müsaade istedim. Mamafih sıkılıyorlarsa onun da olabileceğini söyledim.[153] Kendilerini muhtar bıraktım [kararı ona bıraktım]. Adliye'ye Yusuf Kemal, Maarif'e Esat Beyler geldi. Bizler yerlerimizde kaldık. Allah muvaffakiyet etsin.

2 Ekim 1930'da muhalif fırka lideri ile uzun bir münakaşa oldu.[154] Nihayet 12 muhalif reye karşı 249 reyle İsmet Paşa itimat aldı.[155] Meclis 1 Kasım 1930'da toplanmak üzere tatil edildi.

7 Ekim'de kulaklarımdan rahatsızlandım. Doktorlar iltihap olduğunu ve soğuk almadan ileri geldiğini söylediler. Evden çıkmadım, doktorun tavsiyesine uydum.

---

150 Ali Fethi Bey tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu. Temmuz 1930'da başlayan hazırlıklar sonrasında yeni bir partinin kurulacağı ilk kez *Vakit* gazetesinin 8 Ağustos'taki ikinci baskısında duyuruldu.

151 Nerime Hanım'ın oğlu Yusuf (Anaydın).

152 603 kilometre uzunluğundaki Ankara-Sivas demiryolu hattı açıldı. İsmet Paşa buradaki konuşmasında ilk kez Devletçilik kavramından bahsetti.

153 Abdülhalik Renda'dan, Kasım 1927'den beri Şükrü Saraçoğlu'nun yürüttüğü Maliye vekilliğini üstlenmesi istendi. Saraçoğlu Aralık 1930'a kadar görevine devam etti.

154 İsmet Paşa'nın hükümet programını okumasından sonra söz alan Fethi Bey, yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yönelik saldırıları gündeme getirdi ve hükümet programını ayrıntılı bir şekilde eleştirdi. Kabine üyelerinin bu eleştirilere detaylı yanıtlar vermesinin ardından başlayan ikinci oturum da İsmet Paşa ve Halk Fırkası üyelerinin uzun cevapları ile Fethi Bey'in bunlara verdiği karşılığa sahne oldu. Bkz. *TBMM ZC*, Devre III, İçtima III, Cilt 21 (TBMM Matbaası, 1930), s. 34-68.

155 261 üye oylamaya katılmış, 12 üye adem-i itimat oyu vermiştir.

26 Ekim'de bütçe münakaşaları başladı. Kadronun tenkisi [azaltılması] istendi. Dâhiliye'de imkân olmadığından, Millî Savunma'dan rica ettim. Nihayet Deniz bütçesine iki milyon verildi.

27 Ekim'de Yunanistan başbakanı ve Harbiye bakanı Venizelos, ertesi günü Kont Behlen [Macar başvekili] geldiler. Rahatsızlığımdan dolayı seremoni ve ziyafetlere iştirak etmedim. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, asker çok iyi geçti. Reisicumhur bana teşekkür ve tebrik etti.

1 Kasım 1930'da Meclis açıldı. İntihabat yapıldı. Riyaset divanı eskisi gibi oldu. Aynı gün mezuniyet için Başvekil'i ziyaret ettim, kabul ettiler.

16 Kasım'da Refik Bey'in bana vekâlet etmesi hakkında irade-i milliye [meclis kararı] çıktı. 18 Kasım'da evde istirahate başladım. Hastaneye kadar gittim. Kırıklığım ve nezlem var. Yataktan kalkarken başım dönmedi ise de kırıklığım devam etti. Kulaklarıma hava veriyorlar. İstirahatten istifade ettim. 16 Aralık'ta tekrar işime başladım.

Başvekil İstanbul'a gidip geldi. Başvekil 17 Aralık'ta daireye geldi, Maliye vekâleti için ısrar ediyor. 21 Aralık'ta tekrar geldi. Behemehal bir an evvel Maliye'yi deruhte etmekliğimi [üstlenmemi] ısrar ile istedi. Ertesi günü Heyet-i Vekile'de Saraçoğlu'nun istifa ettiğini ve benim Maliye'ye geçmekliğimin arzu edildiğini söyledi. Arkadaşlar da münasip gördüler. Cumhurbaşkanı'na arz etti. Gece yarısından evvel muvafakat cevabı geldiğini söyledi. Allah utandırmasın.

25 Aralık'ta daireye geldim, çalıştım. Fırka'da bulundum. 6'da emrim geldi. Ertesi günü saat 8.30'da Allah'ın tevfikine istinaden Maliye'de işe başladım. İşlerim çok güç, çok yorulacağım. Öğleden sonra Millî Savunma'ya gittim. Millî Savunma'ya Zekai [Apaydın] Bey'in, Nafıa'ya Hilmi [Uran] Bey'in tayin edildiğini yazıyorlar. 27'si sabahı Millî Savunma'da çalıştım. Ondan sonra bütün dairelere giderek vazifede iken bana göstermiş oldukları çok kıymetli yardımlardan dolayı teşekkürlerimi bildirdim. Veda ettim. Rüesa [başkanlar] da ben de çok müteessir oldum. Hakikaten Millî Savunma erkânı ile tam bir ahenk içinde çalışıyorduk.

28 Aralık'ta tamamen Maliye Vekâleti'nde, geç vakte kadar encümende çalıştım. 29 Aralık'ta Başvekil İstanbul'dan geldi. Hemen onda toplandık. Yeni idaredeydik, toplantı geç vakte kadar devam etti. 1930 senesinin son günü Millî Savunma'dan tamamen ayrılarak Maliye'de çalışmaya başladım. Allah neler gösterecek, tevfikini refik buyursun.

[1931] 13 Ocak'ta Japonya prensi şerefine verilen resmî ziyafette bulundum.

3 Şubat'ta [İzzettin Paşa] İstanbul'a hareket [etti].

14 Şubat'ta Merkez Bankası tesis heyeti toplandı. 19 Şubat'ta Ramazan Bayramı. 2 Mart 1931'de Merkez Bankası riyaset heyeti toplandı.

4 Mart'ta Fırka'da tecdit-i intihabat [seçimlerin yenilenmesi] kararı, mebus tahsisatının 350 lira tespiti. 5 Mart'ta Meclis tecdit-i intihabada karar verdi.

"C'EST LA TURQUIE EXCELLENCE!"

26 Mart 1931 Perşembe günü Meclis 5 Mayıs'a kadar tatil-i faaliyet etti. 11 Şubat'ta Merkez Bankası tesis heyetinde bulundum. Gelecek toplantının 2 Mayıs'ta yapılması kararlaştırıldı.

23 Nisan sabah 8.30'da hareketle zamanında Çankırı'ya varıldı. Hükümet namına Çankırı işletmesinin açılışını yaptım.[156] Çok büyük tezahürat yaptılar, çok sıkıldım. Çok terledim. Hükümet namına gittiğim için merasimden ayrılamadım. Hamdolsun kalabalıktan dolayı herhangi bir kaza olmadı. Çankırılıların sevincinin hududu yoktu. Gece muayyen saatte Çankırı'dan hareketle 9.15'te Ankara'ya geldim. Doğru belediye dairesine giderek ilk oy pusulasını ben attım. Oradan eve gittim, banyo ve istirahat ettim.

Nisan'ın 26'sında Başvekil birkaç günlük istirahat için İstanbul'a gitti. 28'inde Kurban Bayramı.

2 Mayıs 1931'de Başvekil ve Fırka umumi kâtibi Recep Bey ve Meclis reisi [Kâzım Özalp] İstanbul'dan avdet ettiler [döndüler]. 4 Mayıs'ta Meclis açıldı. Mevcudun ittifakı ile Gazi Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı seçildi. Hükümet istifa etti. Cumhurbaşkanı, İsmet Paşa'yı başvekil yaptı. İsmet Paşa kabul etti ve eski arkadaşları ile kabineyi kurdu.

9 Mayıs'ta Meclis'te hükümet, beyannamesini okudu. Müttefikkan itimat aldı. 10 Mayıs'ta büyük kongreyi açtık. Gazi bir nutuk söyledi. Kongre her gün toplanıyor.[157] Müzakereler oluyor. İktisat kısmı epeyce uzun sürdü. Emin Sazak[158] uzun söyledi.

Deutsche Bank müdürleri ile 10 Mayıs'ta olan görüşmemden üç gün evvel söylediklerimi yapamayacaklarını, %8 faiz istediklerini söylediler. Ben de kendilerine İsviçre bankalarına verdikleri faizden %2 fazla vererek bonoların tecilini teklif etmiştim. Teklifim çok mantıklı idi.

---

156 Irmak-Çankırı demiryolu hattının açılışı yapıldı. Törende yaptığı konuşmada Abdülhalik Renda, hükümetin demiryolu siyasetinin aynı şiddetle sürdürüleceğini vurguluyor, "Bugün buraya gelen bu tren, demiryolu programının fiili ve en canlı bir neticesidir" diyordu. Bkz. "Irmak-Çankırı, Yeni hattın küşat resmi dün yapıldı", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1931.

157 10-18 Mayıs 1931 arasında CHP'nin üçüncü büyük kongresi toplandı. Parti genel sekreterliğine Saffet Arıkan'ın yerine Recep Peker'in seçildiği bu kurultayda partinin ilk programı kabul edilmiş, parti programına inkılapçılık ve devletçilik ilkeleri de eklenerek Altı Ok tamamlanmıştır. Bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İletişim Yayınları, 2013), s. 156.

158 Emin Sazak (1882-1960): Eskişehir'de doğdu. İlk öğrenimini özel hocalardan aldı ve medreseye devam etti. Ticaretle uğraşırken İdare Meclisi üyeliğinde ve Ticaret Odası başkanlığında bulundu. Millî Mücadele'ye katılarak Eskişehir'de gönüllü birlikler oluşturdu. Eskişehir milletvekili olarak Birinci Meclis'e seçildi. 1950 seçimlerine kadar milletvekilliği devam etmiştir.

"Banka menfaatine uygun" dedim, "Böyle %4 fazla istenilmesinin sebebini anlayamıyorum."

"C'est la Turquie Excellence" [Burası Türkiye ekselans] dedi.

Hemen Nakit İşleri müdürünü çağırdım, "Deutsche Bank'ın bonolarını hemen tediye ediniz" dedim. Maister'e de, "Sizin ile yapılacak bir işimiz kalmadı. Gidebilirsiniz" dedim. Adam kıpkırmızı oldu. Muhasebe umum müdürünün yanına giderek cereyan-ı hâli kendi nokta-ı nazarına göre [olanları kendi görüşünden] anlatmış, sarf ettiği sözü söylememiş.

Nakit İşleri müdürü Sırrı Bey de telaş etti. O çıktıktan sonra Sırrı Bey'e, "Sarf ettiği sözün manasını takdir etmeyen Maister'e yaptığım muamele az bile oldu. Allah ben Maliye'de vekil iken Deutsche Bank'a muhtaç buyurmasın" dedim.

17 Mayıs'ta Emin Bey'e hesab-ı kat'ilere istinaden rakamlarla mukni [inandırıcı] cevap verdim.[159] 18'inde kongre İsmet Paşa'nın bir nutku ile kapandı.

31 Mayıs'ta Merkez Bankası idare meclisi riyasetine Devlet Şûrası başkanı Nusret Bey, azalığa eski Maliye müfettişi ve Trabzon mebusu Şefik Bey Heyet-i Vekile'ce intihap edildi.

[1931] 2 Haziran'da azalar ve murakıplar intihap edildiler.

7 Haziran'da Ziraat Bankası umum müdürlüğüne eski birinci sınıf Maliye müfettişlerinden Selahaddin Bey'in tayini Heyet-i Vekile'ce tensip edildi [uygun görüldü].

6 Temmuz 1931'de Irak kralı Faysal geldi. Gece Reisicumhur'da bir ziyafette bulundum. 7 Temmuz'da Irak sefirinin ziyafetinde bulundum. 8 Temmuz'da Kral Faysal İstanbul'a hareket etti.

18 Temmuz'da Rüsumat bütçeleri için yapılan münakaşada zabıtlar tetkik edilecek.

20 Temmuz'da Reisicumhur İstanbul'a hareket etti.

---

159 Eskişehir milletvekili Emin Sazak Cumartesi günü kongrede yaptığı konuşmada a'şâr kaldırıldıktan sonra tuz ve gümrükler gibi dolaylı vergiler artırıldığı için köylülerin durumunda bir iyileşme olmadığını iddia etti. Abdülhalik Renda Pazar günü verdiği yanıtta 1340 (1924) ve 1929 senelerine ait hesapları karşılaştırmıştır. A'şârın son kez alındığı 1924 senesinde devletin bu kalemden elde ettiği gelir 39.987.000 liradır. Mültezimlerin komisyonu da eklendiğinde a'şârın köylüye maliyetinin 50 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. 1924 ve 1929 senelerine ait tuz, şeker, petrol ve gümrük gelirlerini karşılaştıran Renda, dolaylı vergilerden elde edilen gelirlerin a'şârın ancak 1/3'üne denk geldiğini göstermiş, bu vergilerin de daha çok şehirlerde yaşayanlara yönelik olduğunu izah etmiştir. Maliye'nin diğer bakanlıklara ayırdığı tahsisatın bir özetini de veren Renda 1924 ve 1929 tahsisatlarını karşılaştırmış, gelirlerin büyük oranda ordunun modernizasyonuna ve imar faaliyetlerine harcandığını belirtmiştir: "İşte arkadaşlarım; harpten yıpranmış olan ordumuzu ve müdafaa vesaitimizi harpten çıktıktan sonra teçhiz etmek mecburiyetinde idik. Memlekette iyi geçinmek, refah ve huzurla yaşamak için hariçten gelecek bütün tehlikelere karşı koyabilmek için tezayüdün nısfını [gelirlerdeki artışın yarısını] oraya vermek şarttı. Ve oraya verdik. Kalan nısfını [yarısını] da memleketin imarına sarf ettik." Bkz. *CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), s. 165-166, 197-199.

25 Temmuz'da Meclis Kasım'ın birinci günü toplanmak üzere toplantılarına son verdi. Mezuniyet istedim. Telgrafla muvafakat geldi. Aile doktoru kat'i istirahat tavsiye etti. Maliye'yi vekâleten Sıhhiye vekili Refik Bey idare edecek.

3 Ağustos 1931 Pazartesi posta treni ile hareket edildi. Ertesi günü öğleden sonra 2'de Haydarpaşa'ya geldik. Muvakkaten Pera Palas'a gittik. Hepimiz çok yorgunduk. Ertesi sabah Yalova'ya, Reisicumhur'u ziyarete gittim. Millet çiftliğinde kabul buyurdular. Akşam son vapurla hareket ettim.

7 Ağustos'ta Kadıköy'e, Moda'ya ve Suadiye'ye kadar gittim. Yusuf'u gördüm.

8 Ağustos'ta Rozental[160] geldi. Şirketlerinin iki milyona razı olduğunu söyledi. Başvekil'e arz ettim, memnun oldular. Ankara'ya da bildirdim.

Öğleden sonra 2.30'da Kilyos'a geldik ve eve yerleştik. Ertesi günü ilk deniz banyosunu aldım. Nezihe fazla rahatsız. Gündüz ve geceyi sıkıntı ile geçirdi. Doktor Nuri Bey bakıyor. Ertesi günü ateşi biraz indi, iyiliğe yüz tuttu.

19 Ağustos'ta George Abdéni Bağdat'tan geldi.

27 Ağustos'ta İstanbul'a otele indik. Bu suretle Kilyos'ta 18 gün kalmış olduk. 30 Ağustos için Ankara'ya biletlerimizi aldık. İstirahatten çok istifade ettim.

28 Ağustos'ta sabah vapuru ile Yalova'ya gidip Başvekil'i gördüm. Recep Bey, Maarif Vekili Esat Bey de orada idi. Ertesi günü Dolmabahçe'ye uğradım ve otele indim.

30 Ağustos'ta otelden çocuklar ile ayrıldım. Haydarpaşa'ya geçtik. Çocuklar Pendik'e gittiler, ben de Erenköy'e uğrayarak Pendik'e vardım. 2.40'ta Pendik'ten trenle hareket ettik. Ertesi sabah zamanında Ankara'ya vardık.

2 Eylül 1931'de Şakir [Kesebir] Bey geldi. Yüksek mühendis Sırrı Bey'in Nezihe'yi istediğinden bahis etti.[161] Ankara'ya varınca 15 Eylül'e kadar istirahat ettim. Vekâlet işleri ile meşgul olmadım. Ayın 16'sında Doktor Refik Bey'den devraldım. 17 Eylül'de işime başladım.

26 Eylül'de Reisicumhur ve Başvekil İstanbul'dan geldiler. Saraçoğlu da geldi. Amerika'ya gitmesine karar verildi.[162] 29 Eylül'de hareket etti.

30 Eylül'de Başvekil, Atina ve Peşte için yola çıktı. Bana bir mektup bıraktı. Hafazanallah [Allah korusun] bir şey olursa annesine maaş tahsisini istedi. İstasyonda Cumhurbaşkanı da teşyide [uğurlamada] bulundu.

25 Ekim 1931'de Heyet-i Vekile'de maliye vaziyeti hakkında izahat verdim. Dört aylık bir bütçe vermemizin muvafık olacağını, esas bütçeyi Şubat'ta

---

160 Skoda fabrikasının temsilcisi Cemil Rozental.

161 Sırrı Sayarı, Abdülhalik Bey'in küçük kızı Nezihe Hanım'a talip oluyor.

162 Şükrü Saraçoğlu, Türk hükümetinin planladığı sanayi yatırımlarına Amerikan sermayesi çekmek üzere temaslarda bulunacaktı. Gazetelere yansıyan haberlerde gönderilen heyette bankacıların da yer aldığı belirtilmektedir. Bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), s. 238; *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1931.

hazırlamanın daha ihtiyatlı olacağını arz ettim. Kabul olundu ve o suretle hareket edildi.

27 Ekim'de Litvinof[163] şerefine verilen ziyafette ve ertesi gece Rus sefarethanesinde verilen bir ziyafette bulundum. 29 Ekim'de de resmî ziyafette bulundum.

[1931] 1 Kasım'da Meclis'in küşat [açılış] merasiminde idim.

13 Kasım'da Marmara köşkünde Reisicumhur'un riyaseti altındaki Heyet-i Vekile'de bulundum.

23 Kasım'da Meclis'te izahat. Başvekil İstanbul'a gitti ve Kasım'ın 25'inde bir otomobil kazası geçirdi. Yaraları ağır olmadığından Kasım'ın 26'sında hareketle 27'sinde Ankara'ya geldiler.

[1931] 2 Aralık'ta Bulgar başvekili Muşanof[164] geldi. Başvekil paşanın resmî ziyafetinde bulundum. 3 Aralık'ta Bulgar sefirinin ziyafetinde bulundum. Nerime de Yusuf ile Konya'dan geldi.

4 Aralık'ta kendi aramızda Nezihe'nin Sırrı [Sayarı] Bey'le nişanlanması merasimini yaptık.

27 Aralık'ta Saadet, Nerime ve enişte ile İstanbul'a gittiler.

29 Aralık'ta Maliye'nin iki vekâlete ayrılması kanunu kabul edildi. Gümrük ve İnhisarlar vekâletine Ali Rana Bey, Ziraat'a Muhlis Bey tayin edildiler.[165]

3 Ocak 1932'de refikam İstanbul'dan geldi. 7 Ocak'ta Şubat'ın 15'inde toplanmak üzere Meclis tatil edildi.

10 Ocak'ta Doktor Refik Bey mezuniyet aldı. Kendilerine vekâlet edeceğimi söyledi.

31 Ocak'ta Nezihe'nin nikahını akdettik. Nezihe'nin şahidi İzzettin Paşa, Sırrı Bey'inki Şakir Bey. Başvekil ve Dâhiliye vekili İstanbul'a hareket ettiler.

8 Şubat 1932, Ramazan Bayramı. 9 Şubat'ta İsmet Paşa'nın dayısı Rafet Bey öldü.

15 Şubat'ta Meclis açıldı. Ekseriyet olmadığından Perşembe'ye kaldı.

6 Mart 1932'de Sıhhiye Vekâleti'ne veda ettim.

"FIRKA HÜKÜMETİ" TARTIŞMASI

31 Mart 1932'de Heyet-i Vekile'de masraf bütçesi hakkında şiddetli münakaşalar oldu. Başvekil dâhil benden başka bütün arkadaşlar masrafı daha ziyade kısmak imkânı olmadığından 15.000.000 açıkla bütçeyi Meclis'e gönder-

---

163 Maxim Litvinof (1876-1951): Sovyet Hariciye komiseri.

164 Nikola Muşanof (1872-1951): 1931-1934 arası Bulgaristan başbakanı olarak hizmet etti.

165 29 Aralık 1931'de kabul edilen iki kanunla, Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti kuruldu, İktisat Vekâleti'nce yürütülmekte olan ziraat işleri de bu vekâletten ayrılarak Ziraat Vekâleti teşkil edildi. Bkz. "İki vekâletin ihdası kabul edildi", *Cumhuriyet*, 30.12.1931.

meyi ve Meclis'in açığa çare bulmasını muvafık buldular. Söz aldım. Daima çantamda Meclis nizamnamesi, fırka nizamnamesi bulunurdu. "Biz fırka hükümetiyiz" dedim ve fırka nizamnamesinin bütçe hakkındaki maddesini okudum. "Ben Maliye vekili bulundukça bu bütçe ile Meclis'e gidemem." Fırka nizamnamesindeki maddeyi okuyunca Mustafa Şeref ve Yusuf Kemal Beyler hak verdiler. Onlar sözlerinden rücu ettiler [döndüler].

Başvekil Paşa, "Ne olacak?" dedi, "Bu hükümet bütçe yapamıyor."

"O hâlde bütçe yapabilecek bir hükümet gelir. Karar zatıâlinizindir" dedim. Bunun üzerine müzakere ertesi güne kaldı.

Gece uyumadım. Arkadaşları kırdığımdan dolayı mustariptim [üzgündüm]. Fakat başka türlü yapamazdım. Ertesi günü Cuma idi. Sabahleyin pek erken bahçede çalışıyordum. Başvekil'in at ile geldiğini söylediler. O da bahçeye indi.

"Uyudun mu?" diye sordu.

"Hayır uyumadım" dedim.

"Ben de uyuyamadım" cevabını verdi.

Dünkü münakaşalardan dolayı beni mazur görmesini, bilerek kendisini ve hükümeti uçuruma sevk edemeyeceğimi söyledim. "Bütçe gayri samimi surette şişirilmiş olarak Meclis'ten çıkarsa bütün vekiller Meclis'çe kabul edilen bütçenin icrasını musirren [ısrarla] isterler. Zatıâlinize de, «Bu bütçeyi tanzim ederken düşünmediniz mi? Şimdi para bulmak sizin vazifenizdir» diyecekler. Ben yapayalnız kaldım. Onun için beni mazur görünüz" dedim. Bana hak verdi. Saat üçte Heyet-i Vekile'de bütçenin esasları kararlaştırıldı. 5 Nisan Perşembe günü Fırka'da müzakeresi kabul edildi.

7 Nisan 1932'de Fırka divanı hükümetin hazırladığı teklifleri kabul etti. Fırka'da münakaşalar oldu. 9 Nisan'da Antalya mebusu Rasih Bey Maliye'nin Başvekil Paşa tarafından idare edilmesine suret-i aleni ile [açık biçimde] itimatsızlık gösterdi. Ertesi günü 10 Nisan'da Fırka'da yapılan tenkitlere cevap verdim. Ve nihayet gizli rey ile itimat istedim. Yuvarlak ile gizli rey o zamana kadar tatbik edilmemişti.[166]

Kürsüde riyaset mevkiinde bulunan Ali Bey, "Niye aleni rey ile itimat istemiyorsun?" dedi.

"Hayır efendim, yuvarlak ve gizli rey ile reye müracaat edilmesini rica ediyorum."

"Bu yuvarlak işini nereden çıkarıyorsun?" dedi.

"Meclis nizamnamesinden" dedim. "Fırka'da da o nizamname ile hareket ediliyor. Ben bu vazifeyi Fırka'nın itimadı bulundukça yaparım. Fırkam bana

166 Meclis'te kullanılan oy pusulalarına, şekilleri itibariyle yuvarlak denir. Gizli oy (rey-i hafi) işaretsiz yuvarlakların kutulara atılması suretiyle yapılırdı.

itimat etmezse başka bir arkadaş gelir, bu vazifeyi görür. Ben rahat çalışabilmek için behemehal gizli rey ile itimatta musirrim [ısrarcıyım]" dedim.

Ali Bey yine itiraz etti. Recep Bey, bilahare Şükrü Kaya Bey söz aldılar ve beni haklı buldular. Nihayet küre ve yuvarlaklar geldi. Hiç kullanılmamış gizli reye başvuruldu. Reye 212 kişi iştirak etti. 172 beyaz, 40 kırmızı. Kürsüye gelerek arkadaşlara teşekkür ettim. Şimdiye kadar takip ettiğim tarz-ı harekette devam edeceğimi bildirdim ve alkışlandım.

Kürsüden indiğim zaman evvela elimi sıkan Rasih Hoca oldu. "Ekseriyet senin fikrindedir. Ben bundan sonra senin malî işlerini tenkit etmeyeceğim" dedi. "Allah muvaffakiyet ihsan etsin." Adam hakiki politikacı imiş.

Bayram münasebeti ile Meclis 11 Nisan'dan 25'e kadar tatil-i faaliyet etti. 14 Nisan'da Nezihe evlendi. Refika, hanımlara bir çay verdi. Nezihe'nin kayınpederi ile kayınvalidesi gece yemeğe kaldılar. 16 Nisan 1932'de Kurban Bayramı.

21 Mayıs'ta İsmet Paşa İtalya'ya hareket etti.

1 Haziran 1932'de muvakkat bütçe tasdik edildi. Hemen maaş verilmesi için emir verdim. 4 Haziran'da İsmet Paşa geldi. İstasyonda merasim ile istikbal edildi [karşılandı].

Encümende banka hakkında ihtilaf. Banka kanununda ayrılan yüzdelerin kesilmesi hakkındaki mütalaalar cereyan etti. Encümenden sonra Başvekil'i Türk Ocağı'nda şerefine verilen ziyafette gördüm. Merkez Bankası'na kanun mucibince verilmekte olan yüzdelerin kaldırılması hakkındaki cereyanı söyledim. Daha banka tesis etmeden yıkılmasına taraftar olamayacağımı, bankanın menfaatlerini anlamak istediklerini ve böyle bir karar alınırsa Maliye'nin mesuliyetini muhafaza edemeyeceğini, başka bir vekil aranmasının münasip olacağını arz ettim.

Sabaha doğru sert bir baş ağrısı, bulantı ve baş dönmesi ile kalktım. Bunun migrenden ileri geldiğini, bu vaziyet karşısında vazife yapamayacağımı doktora söyledim. Öğlene kadar midem ne ilaç ne su kabul etti. Hepsini çıkarıyorum. Doktor telaş etmedi, bunların hepsinin migrenden mütevellit olduğunu söyledi. İlk defa nöbet hâlinde gördüğünü, bunun için hiç merak etmememi, kendi hocasında da aynı rahatsızlıkla çok meşgul olduğunu söyledi.

Başvekil, 15 Haziran'da banka işi için Meclis'teki Başbakanlık odasında hukuk heyetini topladı. Mustafa Şeref, Yusuf Kemal, Hasan Fehmi, İş Bankası hukuk müdürü Şevket Mehmet Ali [Bilgişin] ve Merkez Bankası hukuk müşaviri Osman Nuri Beyleri çağırmış, müzakere ve münakaşa etmiş, neticede Banka Kanunu'na dokunulmaması kararına varılmış. Ertesi günü evden çıkıp da Meclis'e gittiğimde keyfiyeti öğrendim. Müsterih oldum [rahatladım].

20 Haziran Pazartesi bütçe nutkunu söyledim ve heyet-i umumiye hakkında münakaşa ve müzakere başladı.

26 Haziran'da bütçe müzakereleri bitti. Banka Kanunu 3 Temmuz 1932'de çıktı.

9 Temmuz'da, 1 Kasım'da toplanmak üzere yaz tatili yapıldı.

20 Temmuz'da Kerim çocukları ile Ankara'ya geldi ve Ankara veznedarlığına nakletti.

26 Temmuz'da Refik Bey'e muamelatı devrettim.

1 Ağustos 1932'de bir saat gecikme ile Alayunt'a geldik. Nerime ve Vefa orada indi. Vefa Bey'in aynı maaşla Ankara kontrollüğüne tayini hakkında henüz emri gelmemiş. 2 Ağustos'ta Kütahya'da hükümete, belediyeye, Halk Partisi'ne bir nezaket ziyareti yaptım.

3 Ağustos'ta Halk Fırkası'nda derin bir hasbihâlde bulunduk. Kütahyalılar bir emrivaki yaptılar. Allah'ın izniyle hasbihâlden iyi çıktık.

1 Eylül 1932'de tekrar Vekâlet'teki işlerle meşgul olmaya başladım. 9 Eylül'de Mustafa Şeref Bey'in istifası üzerine İktisat Vekâleti'ne Celâl Bey tayin edildi.

19 Eylül'de Maarif vekili Esat Bey'in istifası ile Reşit Galip Bey'in tayini.

24 Eylül sabah 8'de evden çıktım ve 14'te Çankırı'ya vardım. Belediye reisi şaşırdı. Geceyi Çankırı'da geçirdim. Ertesi günü Bayraklı'ya gittim. 11.30'da Çankırı'ya avdet ve 15'te Ilgaz'a muvasalat eyledim.

26 Eylül'de Ilgaz'dan Kurşunlu'ya, Karacalar'a uğrayarak geldim. Ertesi günü Eskipazar'a sabahleyin vardım. 10.30'da Çerkeş'ten hareketle Orta nahiyesi üzerinden Çankırı'ya geldim. Çankırı'da köylüler ve kasabalılar ile konuştum. Nakit İşleri'nden uzun iki şifre aldım. Merak ederek saat 5'te Çankırı'dan hareketle 9'da daireye geldim. Nakit İşleri müdürünü dairede buldum. Eve geldim, istirahat ettim. Öğleden sonra iş ile meşgul oldum.

10 Ekim 1932'de Başvekil Paşa'ya mülaki olmak [kavuşmak] için öğle treni ile Eskişehir'e hareket, 20.45'te Eskişehir'e muvasalat. Üç saat kadar beraber kaldıktan sonra avdet ettik. Sabah Ankara'ya geldim. Doğru daireye giderek Roma'ya cevap müzakereleri ve tatil.

27 Ekim'de Forughi Han[167] şerefine verilen öğle yemeğinde bulundum.

22 Kasım 1932'de Fırka'da umumi müzakereyi ben açtım. Bütün vekiller konuştular, tenkitlere cevaplar verdiler. Müzakere 4 Aralık'ta neticelendi.

2 Ocak 1933'te Heyet-i Vekile dâhili istikraz meselesini müzakere etti.[168]

---

167 Muhammed Ali Forughi (1877-1942): İran Dışişleri bakanı. Forughi, çeşitli dönemlerde başbakanlık da yapmıştır.

168 1929'dan itibaren devam eden yabancı sermaye arayışlarının başarılı bir netice vermemesi üzerine hükümet iç borçlanma imkânlarını geliştirmeye yöneldi. Bu çabalara yönelik olarak Ocak 1933'te, Cumhuriyet'in ilk iç borçlanma kanunu olan İkramiyeli Dâhili İstikraz Akdine Dair Kanun çıkarıldı. Bkz. Birgül Ayman Güler, ed., *Açıklamalı Yönetim Zamandizini, 1929-1939* (Ankara, 2007), s. 419-420

3 Ocak'ta dâhili istikraz meselesi Fırka'da görüşüldü.

5 Ocak'ta banka müdürleri ile görüştükten sonra istikraz kanunu Heyet-i Vekile'de kabul edilerek Meclis'e sevk edildi. 12 Ocak'ta kanun Meclis'çe kabul olundu.

6 Şubat 1933'te öğleden sonra 1'i çeyrek geçe tayyare ile Ankara üzerinde uçtum. Ankara havadan pek güzel görünüyor.

21 Şubat'ta bütçede varidat ve masraf 175 milyon olarak kabul edildi. Meclis açıldı. Meclis bayram vesilesi ile 15 Nisan'a kadar tatil yaptı.

15 Mayıs'ta bütçe müzakerelerini nutkumla açtım. 23 Mayıs'ta Saraçoğlu Adliye vekili oldu.

29 Mayıs 1933'te İş Bankası'na ve Galip Bey'e borçlarımı verdim. Emlâk Bankası borcunu 4.700 liraya indirdim.

11 Haziran 1933'te dairedeki işlerimi devrettim. Başvekil'i Meclis'te gördüm. 12 Haziran'da öğle treni ile Ankara'dan hareket ettim. Ertesi günü zamanında İstanbul'a vardım. İskelede Tevfik Salim Paşa'ya rast geldim. Yorgun olduğum için muayenem yarın yapılacak. 14 Haziran'da Tevfik Salim Paşa otele geldi. Muayene etti.

15 Haziran'da 1933'te ilk vapurla Yalova'ya hareket. Yalova'da Sadullah Bey'i gördüm. İlk banyoyu aldım. Yedi banyo sonra ayın 21'inde İstanbul'a indim. Gülhane'de ve sonra Tevfik Salim Paşa'nın evinde Akil Muhtar, Abdülkadir ve Tevfik Salim Paşa tarafından muayene oldum ve Yalova'ya döndün. 15'inci banyoyu yaptıktan sonra 29 Haziran'da gelen misafirler ile İstanbul'a döndük.

1 Temmuz 1933'te İstanbul'a indim. Tevfik Salim Paşa'nın evinde konsültasyonda müttefikan deniz banyosu tavsiye ettiler. Beşir Kemal'de tartıldım, 79,5 kilo.

18 Temmuz'da doktorlar daha iyi bulduklarını söylediler. Reisicumhur hazretlerine uğradım. Ankara'ya dönmek için müsaadelerini aldım.

19 Temmuz'da Arslan'ın[169] öldüğünü telefonla söylediler. Çok sıkıldık.

20 Temmuz'da Ankara'ya hareket ve ertesi günü muayyen zamanda Ankara'ya muvasalat. Ankara'da evimde Doktor Refik Bey'e göründüm. Ekrem Şerif [Egeli] Bey de geldi. İstanbul muayenelerinin neticesinde ikisi de memnun göründü.

VİYANA'DA TEDAVİ ARAYIŞI

1 Ağustos 1933'te bir konsültasyon yapıldı. Hariçte bir ay istirahat etmemi söylediler. İstanbul'dan geldikten sonra resmen işime başlamıştım. Doktor Refik Bey vekâlet ediyor, pasaportumu tamamladım.

---

169 Kız kardeşi Sıdıka Hanım ile Talip Bey'in büyük oğlu.

9 Ağustos'ta hareket ettim. Vasiyetnamemi yazdım ve Sırrı Bey'e verdim. İstanbul'da Cumhurbaşkanı'nı ziyaret ile teşekkürlerimi sundum ve veda ettim. Şakir ve Haydar Beyler de trende idiler.

12 Ağustos'ta l'i 19 geçe Viyana'ya vardık ve Imperial Oteli'ne indik. 14 Ağustos'ta dâhiliyeci Prof. Luger ve asabiyeci Prof. Gassemann ve refikayı kulak mütehassısı Prof. Bauer'e muayene ettirdim. Luger, Ekrem Şerif Bey'in fikrine iştirak etti ve ormanlık bir yer olan Yınıvung'e gitmemizi tavsiye etti. Asabiye profesörü asapta bir şey bulamadı. Bauer kan muayenesi istedi. Röntgenlerimizi çıkardık. Ertesi günü Prof. Bauer Saadet'in kan muayenesini yaptı. Röntgene nazaran şüphelendiği eseri görmedi. Baden'de bir sanatoryuma gönderdi. Kükürtlü banyo tavsiye etti.

21 Ağustos'ta Baden'e vardık. Baden'de muntazaman banyoya devam ediyorum. 26 Ağustos'ta Şükrü Kaya Bey de ailesi ile Baden'e geldi. 28 Ağustos'ta banyodan sonra yatak odasında kitap okurken gözümdeki hadise vaki oldu. Binlerce şeyin örümcek ağları içinde...

30 Ağustos'ta evvela dâhiliyeye ve sonra gözcü Prof. Facks'a gittim. Bauer muayene esnasında gözden şüphe etti. Dâhiliye muayenelerini bilahare yapmak üzere göz profesörüne. Muayene esnasında maalesef göz hastalıklarının en ağırı olan décollement [retina yırtılması] vardır, dedi. "Bunun bir çaresi vardır. Yeni usul ile, elektrik ile retinayı yapıştırmak, daha doğrusu kaynak yapmak. Fakat yüzde otuz muvaffakiyet ihtimali vardır."

Ben, "Fennen kanaatiniz nedir? Benim gözüm ne olacak?" dedim.

"Yavaş yavaş, pek az zaman içinde hiç görmeyeceksiniz" dedi.

Ben cevaben, "Şimdiden görmüyor telakki ederim ve muvaffakiyet şansı ne kadar az olursa olsun ameliyatı tecrübe etmek isterim" dedim.

"O hâlde" dedi, "hemen yanımızdaki sanatoryuma yatacaksınız."

"Artık otomobil ile inmek isterim" dedim.

"Bad'e [banyoya] gitmek olmaz" dedi, "yatakta istirahat edeceksiniz."

CİDDİ BİR GÖZ AMELİYATI

Hemen otomobil ile refikayı sanatoryuma gönderdim. Eşyalarımızı aldı ve hesabımızı tesviye etti [kapattı]. Artık Levr sanatoryumunda istirahat ediyorum. Profesör Sag ile Fuyy ve diğer profesörden mürekkep bir heyet tarafından konsültasyon yapılarak gözümdeki arızanın dekolman olduğu ve opérable [ameliyat edilebilir] göründüğü ve muvaffakiyet ümidi de bulunduğuna karar verdiler ve çıktılar.

Viyana sefiri de konsültasyonda hazır idi. Yanıma geldi, ameliyat yapılması lüzumu ile hangi profesörü tercih ettiğimi sordu. Ben de hastalığı ilk bulan Facks'u tercih ettiğimi söyledim. Sefir Facks'u haberdar etti. Facks geldi,

kendisinin tercih edilmesine teşekkür etti. Kendisinin mutekit [inançlı] bir Katolik olduğunu, ameliyatta her türlü ameliyat tedbirlerinin alınacağını, fakat elektriğin vücudun üzerindeki tesirinden daima korktuğunu söyledi. "Sizin gibi mütevekkil [inançlı] bir adamın gözünü Allah siyanet edecektir [koruyacaktır]" dedi. Ancak ameliyattan evvel suni terletme sureti ile retinanın yumuşayıp yapışması ihtimalini tecrübe edeceğini ekledi. Babasının hayatında böyle bir vak'a geçtiğini söyledi. Ben de suni terlemeye muvafakat ettim. Ve o tecrübe de yapıldı. Muayenede bir fark olmadığı görülünce ameliyat kararlaştı ve Eylül'ün .... günü ameliyat odasına gidildi.

Ameliyat esnasında profesör ile o sıralarda Viyana'da Profesör Bloch'u getirmiş olan ürolog profesör Behçet Sabit [Erduran] de hazır bulundu. İstihzarat [hazırlıklar] bitti ve masaya yattım. Göz üzerinde işlemeye başladı. O aralık ayağımın yanmakta olduğunu söyledim. Facks aldırmadı, ısrar ettim. Facks o an göz ile meşgul idi. "Bu vaziyette gözü bırakamam. Buradaki doktorlar baksın" dedi. Baktılar ve otomatik, takriben ateşten mürekkep kıpkırmızı ve çok sıcak olduğunu gördüler. Başhemşireye ne işle temizlik yaptığını sordular.

"Her vakit yaptığım gibi benzinle" dedi.

Alkol ile yeniden yapmasını ve aletin diğer bacağa alınmasını istedim. O suretle hareket edildi.

Ameliyat bittikten sonra beni yatağıma götürdüler, yatırdılar. Yalnız gözüme nezaret etmek üzere iki Katolik Schwester [hemşire] tayin ettiler ve yattığım vaziyeti muhafaza etmemi ehemmiyetle tavsiye ettiler. Ben de öyle yaptım. Refikam da aynı odada yatıyor idi. Hastanenin Schwester'i geldi. Derece alıyor, yemek listesini tanzim edip gidiyordu.

Bulunduğum oda hiç iyi değildi. Bütün odalar meşgul, nihayet binanın öteki ucunda bir oda serbest kaldı. Hemen de naklettiler. Refikamın koltuğunda, gözümde tespit gözlüğü olduğu hâlde evvela odada gezmeye, sonra da bahçede biraz dolaşmaya karar verdim. Hemen sonra da dışarı çıktım. Nihayet göz profesörü metabolizma yapılmasına razı olduğunu söyledi. Bu sefer dâhiliyeciler bir konsültasyon yaptılar ve böyle bir ameliyattan sonra metabolizma yapıldığı vaki olmadığı için iki hafta sonra metabolizma yapılmasına karar verdiler. Kalp profesörünün muavini olan Bigrat metabolizmayı yaptı. Neticede 42 zaid [fazla] çıktı. Sanatoryum müdürü olan doktor biraz telaşlandı. Ben ise Fridman'ın dediği çıktığı için sevindim.

Bu neticeyi alan doktorlar bir hafta kadar Baden, Leuv köyündeki kliniğe gitmemi münasip gördüler. Refikam ile oraya gittik ve günden güne kilo almaya başladım. Yine bahçede dolaşıyorum.

27 Ekim 1933'te sanatoryumdan Viyana'ya Imperial Oteli'ne geldim. Tekrar muayeneler yapıldı. İlaca lüzum görmediler. Tavsiye edilen tarzda yemek

yememi ve kilomu daima muhafaza etmemi, azami 80-85 olarak muhafaza etmemi, bilhassa bağırsakları itina ile daima yumuşak tutmaya çalışmamı, fazla efor sarfından içtinap etmemi [sakınmamı] söylediler ve icabında alınmak üzere birtakım ilaçlar verdiler.

MEMLEKETTE İKİNCİ BİR AMELİYAT

28 Ekim'de akşam 6'da Ankara'ya hareket ettik. 29 Ekim'de İstanbul'a, 30 Ekim'de Ankara'ya salimen vardım. Başvekil ve Reisicumhur Paşaları ziyaret ettim.

1 Kasım 933'te Vekâlet'e geldim. Meclis'te bulundum.

24 Kasım'da Profesör Facks'u Tevfik Rüştü Bey'in evinde gördüm, gözlerimi muayene etti. Ameliyat yapılan gözü pek iyi buldu. Öteki göz için biraz şüpheli göründü.

28 Aralık 1933'te Meclis tatile girdi. Aralık'ta başlayan Yüksek Müdafaa Meclisi[170] 6 Ocak 1934'te son bularak verdiğim izahattan sonra müzakerelerini bitirdi.

22 Ocak'ta sağ gözümde bir gayri tabiilik gördüm. Gayri tabiiliğe rağmen devlet işleri ile meşgul olmakta devam ediyorum.

26 Ocak 1934'te muayene için hastaneye gitmeye karar verdim. Sağ gözümde dekolman olduğu anlaşıldı. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne getirilen Prof. Igersheimer [Haimer] hemen celp edildi. Daha evvel soruldu, Facks orada değilmiş, Hindistan ve Çin taraflarında imiş. Ben Vekâlet'ten istifa ettim. Bu vak'a benim artık devlet işlerinde sıkı vazife almamamın lazım geldiğini ispat etti. Başvekil Paşa'nın sofrasında doktor Zekai Tahir benim gözümdeki ameliyatın pek mühim olmadığını, Gülhane'de bile yapılmasının mümkün olduğunu, bir göz doktorunun ifadesine atfen söyledi. Başvekil bunun üzerine göz doktoru Refik Bey'i çağırdı. Bu ameliyatın memleketimizde yapılıp yapılmadığını sordu.

Refik Bey, "Yapılmadı" cevabını verdi.

Paşa, "Gülhane de yapmadı mı?" diye sordu.

"Hayır, yapılsa hem mecmuada yazacaklar, hem de hepimize malumat verecekler. Mühim bir ameliyattır" dedi. "Hele elektrik ile yapmak için aletimiz bile yoktur."

"Gelen profesör yapabilir mi?"

"Eserlerine nazaran kuvvetli bir profesördür. Yapması lazım gelir."

Onun üzerine profesör Igersheimer davet edildi. Başvekil Paşa kendisine sordu. Yapabileceğini, yalnız diatermi aletinin, şahsi makinesinin, gümrükte olduğunu, başka bir makine de burada olmadığını söyledi.

---

170 1933'te oluşturulan Yüksek Müdafaa Meclisi, işlevi ve yapısı itibariyle bugünkü Milli Güvenlik Kurulu'nun temelini teşkil etmektedir.

Bana sordular. "Mademki Facks'u bulamadık. İlk ameliyatı bende yapmış olmamak şartı ile buna yaptırmakta mahzur görmüyorum. Bilakis memlekette yapılması daha iyi olur. Bizim göz doktorları da görmüş olurlar" dedim.

Doktor Refik Saydam Avrupa'da olduğu için Başvekil kendisi takip ediyor ve meşgul oluyordu. Nihayet Prof. Igersheimer İstanbul'dan geldi ve geldiği gün ameliyathaneye gittik. Numune Hastanesi'nin ameliyathanesi yeni yapılmıştı. Gittim gördüm, ilaç kokusu midemi bulandırdı. Aşağı odama indim, kustum. Bana bakacak bir hemşire odada duruyordu.

Kendisine sordum, "Şimdiye kadar hiç göz hastası ile meşgul oldunuz mu?" dedim.

"Hayır" dedi, "esasen ben hemşire değilim, doğum evindeyim. Size bakmam için ısrar ettiler, geldim." Pek tuhafıma gitti. Sonra anlaşıldı ki bu kız gayet dikkatli ve titiz, çok iyi bir ebe. Çok defa da idarede istihdam edildiğinden âmir vaziyette hemşirelik de yapıyormuş. Vekâlet'ten Emin Bey aramış, Ankara'da bütün hastaneleri dolaşmış. Viyana'daki Katolik Schwester'ler gibi dikkatli. O da gece beklerken elinde bir kitap, daima okurdu. Refikam sabah gelir, akşam eve giderdi.

Ameliyat oldu. Ankara'daki göz doktorları, hastane baştabibi, tesadüfen Ankara'da bulunmuş olan Prof. Neşet Ömer [İrdelp] Bey ve daha bir iki doktor ameliyatta bulundular. Diatermi aletini de profesör gümrükten çıkarabilmiş ve getirmiş idi. Yanında kendisine yardım eden bir laboratuvarcı kız da vardı. Ameliyat yapıldı, yattım. Bir buçuk ay sonra eve naklettim.

Dr. Refik Bey pansumanlara geliyor, bakıyordu. İki ay sonra gözlük ile görmeye başladım. İhtiyata riayeten evden çıkmıyordum. Gözümde bir arıza hisseder gibi oldum. Dr. Refik Bey'e gittim, "Bir şey görünmüyor" dedi. Fakat şüphelendim.

HARARETLİ BİR BÜTÇE TOPLANTISI

Üzülüyordum. O aralık Başvekil Paşa geldi. Başbakanlık'ta Reisicumhur'un huzuru ile bir içtima yapacağını, benim de o içtimada hazır bulunmamın muvafık olacağını söyledi. Vaziyeti anlattım, şofõrün yanında olmak şartı ile gitmemi çok istedi. Ben hastaneden çıktıktan sonra münhal [boş] bulunan Parti grup reis vekilliğine intihap olundum. O sıfat da üzerimde bulunduğu için gitmeye karar verdim. Muayyen saatte Başbakanlık'a gittim, Heyet-i Vekile odasına girdim. Bir de baktım ki diğer grup reisi vekili Cemil Bey de orada. Parti genel sekreteri Recep Bey orada, Bütçe Komisyonu reisi Mustafa Şeref Bey ve Mareşal Fevzi Çakmak da geldiler. Başvekil de geldi. Akabinde Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa geldiler ve müzakereyi açtı.

Askerlikçe, Karadeniz sahilinde İnoz'a [Enez] kadar yapılması iktiza eden [gereken] bir müdafaa hattı için, ki ona Çakmak Hattı namı verildi, külliyetli paraya lüzum varmış. Bu parayı bulmak için fevkalâde bir surette Heyet-i Vekile toplanmış idi. Karşılık aranıyordu.

Mustafa Şeref Bey, "Memurların maaşı fazladır, onlara bono verelim, bazı maaşlarını vermeyelim. O karşılık ile yapılsın" diyor.

Şükrü Kaya, "Kırk günde bir maaş verelim" diyor, "bu suretle her memurdan üç aylık geri alınmış olur."

Hiç kimse bir şey söylemiyor. Maliye vekili de ekmek vergisinden bahsetti. Ki bunu Ziraat Vekâleti'nde vekâletlerden müteşekkil bir komisyonda mümessil olarak bulunan Maliye'den umum muhasebe müdürü teklif etmişti. Bekledim, hiç kimse ağzını açmadı.

Ben tam Gazi'nin karşısında, Dr. Refik ile Cemil Beylerin arasında oturuyordum. Dayanamadım. Söz isteyerek ayağa kalktım. "Mustafa Şeref Bey dolaştığı küçük kaza merkezlerinde memurların masrafını maaşlarından daha az görmüş olabilir. Fakat büyücek kasaba ve şehirlerde vaziyet böyle değildir. İnkılâplarımızdan sonra hanımlar çarşafsız çıkmaya başladı. Evvelce çarşaf bütün elbiseleri örtüyordu. Fakat çarşaf kalkınca hanımlarda da iyi giyinmek mecburiyeti oldu. Bittabi memurlar zevcelerinin ve kızlarının giyinmesini düşünmek mecburiyetinde. Bu nazar-ı itibara alınırsa maaşlar kâfi gelmiyor. Zabitan maaşları da gayri kâfi olduğundan tezyidinden [artırılmasından] bahsediliyordu. Ben ayrılalı çok olmadı, acaba bu müddet zarfında bir iki tahavvül [artırma] mü var?" dedim.

Gazi yanında duran Mareşal'e sordu. Mareşal, "Evet öyle" dedi. Ondan sonra Recep ve Ali Beyler de söz aldılar. Maaşların kâfi olmadığını, bunun için partiye de müracaatlar olduğunu söylediler. Başvekil sinirlendi. "Yalnız sivil memurlardan alırız" dedi.

Şükrü Kaya Bey'in teklifini de şu suretle karşıladım. "Kırk günde bir verilecek maaşın başka zamanlarda tediyesi sureti ile memurların maaşları intizamsız olacak, çarşıya esnafa karşı vaziyetleri çok sıkıntılı olacak. Eğer memurların maaşından kesmek lazım ise –ki buna iştirak etmiyorum– şimdiye kadar tesis eden muntazam tediyeyi bozmamak için maaşlardan yüzde muayyen bir miktar tenzil edilerek maaşları azaltmalı, fakat yine şimdi verildiği gibi tam ay başlarında verilmelidir. Maliye'de yaptığımız inkılâpların en mühimlerinden biri de tediyelerimizin intizamıdır [ödemelerimizin düzenliliğidir]. Buna her ne suretle olursa olsun halel [zarar] vermemek zarureti vardır. Daha az maaş verebiliriz, fakat memur ay başında alacağını bilmelidir." Şükrü Saraçoğlu da beni destekledi. Kırk günde bir maaş verilemeyeceğini, hiç doğru olmayacağını söyledi.

Ekmek vergisine gelince, "Komisyonun teklifi ve vekillerin kararı her ekmeğe bir pul yapıştırmak sureti ile vergi alınmasıdır. Bunu bir türlü ta

layamadım. Fırından bir somun ekmek alan vatandaş ekmeğin altında bir pul görecek. Ekmekten kendisinden böyle vergi alınmasını hiç iyi telakki etmeyecek ve belki de sebep olanlara karşı iyi fikir beslemeyecek. Esasen biz ekmekten bir vergi alıyoruz, halkın çok kısmı bunun farkında bile değildir. O da değirmenlerden aldığımız muamele vergisidir. Eğer bundan bir vergi alınacak ise muamele vergisi biraz tezyit edilir [artırılır]. O suretle her ekmeğin altına alınan vergiyi gösteren pul yapıştırılmamış olur."

Bu fikrim hemen herkesçe tasvip edilir gibi oldu. Ben söz için ayağa kalktıkça biraz sinirleniyordum. Doktor Refik ile Cemil Bey birkaç defa eteğimden çektiler. Nihayet Gazi bu konuşmaları hülasa etti ve "Memurların maaşları ile uğraşmayalım. Görülüyor ki kâfi gelmediği hakkında Büyük Erkân-ı Harbiye'nin müracaatı da olmuş. Ekmek vergisini de Abdülhalik Bey'in dediği gibi muamele vergisine tespit edilecek bir miktar zam ile temin edelim. Diğer işleriniz de var, müzakereyi burada kesiyorum. Hükümet başka membalar [kaynaklar] bulmaya çalışsın" dedi ve ayağa kalkarak gitti. O gidince Vekiller Heyeti'ni yalnız bırakarak ben de ayrıldım.

SAĞ GÖZ TAMAMEN KAPANIYOR

Eve döndüğüm zaman evvelce gözümde şüphelendiğim arızanın daha göze çarpacak bir hâl aldığını ve yeniden bir dekolman olacağını anladım. Tekrar profesöre müracaat edildi. İstanbul'dan geldi. Ankara Numune Hastanesi'nde ikinci defa ayrı göz için yattım. Ameliyat muvaffakiyetli oldu. Ondan sonra göz muayene edildiği zaman iyi bir hâlde görüldü. İplikler alındı, eve nakledildim. Sedye ile getirildim. Aşağıda misafir odasında yatak yapıldı. Orada yattım, tedavi oluyorum.

Bir müddet sonra profesör geldi. Üçüncü ameliyatın daima nezaret edebileceği bir yerde yapılmasını istedi. İstanbul'a gittim. Üniversite tatil olduğu için ders yoktu. Cerrahpaşa'nın dâhiliye profesörünün odasında yatırıldım. Ameliyathanesi de karşıda idi. Evvelce bir ameliyat yapıldı. Sonra esaslı bir ameliyat yapıldı. Evvelki ameliyattan gözüm korktuğu için yataktan kalkmıyorum. Kalktığım zaman gayet az geziniyorum. Nihayet muayenede ameliyatın tamamen muvaffak olduğu, görmenin evvelkinden daha kuvvetli olduğu görüldü. Profesöre teşekkür ettim.

"Ayağa kalktığınız zaman vaziyette tebeddül [değişme] olmasından korkuyorum" dedi. Kendisi Avrupa'ya gidiyordu. Benim gözümün resmini, kolman yerlerini tespit etti. Bir kroki çizdi ve gitti.

Cerrahpaşa'da yatıyorum. Bahçeye pek az çıkmaya ve gezinmeye başladım. Bittabi gözümde tespit gözlüğü vardı. Rüyetin [görme becerisinin] yavaş yavaş azalmaya başladığını gördüm. Profesör geldiği zaman yeni bir arıza ile

karşı karşıya kaldı. Avrupa'daki profesörlere krokiyi gösterdiğini ve neticede bir operasyon yapılabileceğinin bildirildiğini söyledi. Prof. Igersheimer, "Türkiye'ye geliniz, orada yapınız" deyince, "Masrafını verelim, hastayı buraya getiriniz" cevabı ile karşılaşmış. "Buna taraftar olmadım" dedi. "Çünkü bir tecrübe yapacak. Olursa olur, olmazsa olmadı diyecek. Buraya gelirse şöhretini ortaya koyacak, behemehal muvaffak olmak isteyecek" dedi.

Son gördüğü arızadan sonra, "Tekrar ameliyat yapalım" dedim.

"Kolman, pek yakındır. Literatürümüzde gözbebeğine bu kadar derinden elektrik geçirildiği vaki değildir" dedi.

Bunun üzerine şu suali sordum. "Kendi refikanız veya çocuğunuz bu vaziyette kolmana uğrasa ameliyat yapmaz mısınız?"

"Hayır. Yapmam ve yapılmasına da rıza göstermem" dedi.

Üniversitede derslere başlanacaktı. Ben faydasız hastanede kalmaktansa Ankara'ya eve gitmeyi tercih ettim. Kalktık, Ankara'ya geldik. Artık sağ göz rüyetini [görme becerisini] bir ayda gaip etti. Viyana'da ameliyat edilen, gören sol göz ile yavaş yavaş ihtiyaçlarımı temine çalışmaya başladım. Meclis açıldığı zaman hazır bulunamadım. Daha serbest çıkamıyordum. Tekrar grup reis vekilliğine seçildim. Arkadaşlara telgrafla teşekkürlerimi iblağ ettim [ilettim].

1935 senesine bu vaziyette girdim, sağ gözüm rüyetini hemen hemen gaip etmiş bir hâlde. Meclis'te grup vekilliğine gidip çalışamadım. Meclis tecdid-i intihap [seçimin yenilenmesi] kararı verdi.

Ben yalnız 15 Ocak 1935'te refikam ve kızım Nezihe ile bir daha muayene olmak için İstanbul'a hareket ettim. 16 Ocak'ta İstanbul'a vardık. Göz profesörü İstanbul'a gelmiş idi. Aile doktorumuz Ekrem Şerif Bey de geldi. Ertesi günü saat 10'da Cerrahpaşa'da bulunarak muayene oldum. Profesör eski fikir ve kanaatini muhafaza etti. Otele gittim ve ertesi günü otelden çıkmadım.

19 Ocak'ta Ekrem Şerif Bey geldi, hanımı aldı. Nezihe ve Saadet de muayene için hastaneye gittiler. Ben Kadıköy'e ve oradan Erenköy'e gittim. Sabahki tansiyonum sağ 17,5, sol 16,5 bulundu. Gece erkenden yattım ve ertesi akşam Haydarpaşa'ya. Zamanında hareket ile ertesi sabah 21 Ocak 1935'te Ankara'ya geldik. Ankara kar içinde idi.

Kaynakça

Ahmad, Feroz, *Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918* (University of Utah Press, 2014).

Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim (Saqi Books, 1994).

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923) – Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare* (İletişim Yayınları, 2014).

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)* (İstanbul, 1997).

Al, Hüseyin, Akar, Şevket Kamil, yay. haz., *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme - İkinci Cilt: Osmanlı Para Reformu* (TC Merkez Bankası, 2014).

Alkan, Mehmet Ö., haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

Altınyıldız, Nur, "The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation", *Muqarnas – History and Ideology: Architectural Heritage of the Lands of Rum*, ed. Sibel Bozdoğan, Gülru Necipoğlu (Brill, 2007).

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, ed. Bedi Yazıcı (İstanbul, 1995).

Ateş, Toktamış, "Millî Mücadele'nin Malî Kaynakları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İletişim Yayınları, 1985).

Atlı, Cengiz, "Türk Siyasî Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda," *History Studies* 6 (5), Eylül 2014.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 1 (Remzi Kitabevi, 1999).

Aytul, Turhan, ed., "Türkiye'yi titreten yıllar," *Milliyet*, 31 Mart 1979.

Baibourtian, Vahan, *The Kurds, the Armenian Question, and the History of Armenian-Kurdish Relations*, çev. Mariam Mesropyan (Ottawa, 2013).

Balta, Evangelia ve diğ., "Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia", *Towards A Regional History*, ed. Björn Forsen (Helsinki, 2009).

Bardakçı, Murat, "Hayriye Talât: Kocam Talât Paşa," *Milliyet*, 17 Kasım 1982.

Bardakçı, Murat, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (Everest Yayınları, 2008).

Bayerl, Gustav, *Pashas, Begs, And Effendis – An Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (Isis, 1997).

Bayraktar, Bayram, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Subayların Siyaset Yapmasına Engel Olmak Amacıyla Yapılan Uygulama Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi: Siyaset*, ed. Güler Eren, Cilt 2 (Ankara, 1999).

Belge, Murat, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008).

Bilgenoğlu, Ali, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri* (Antalya, 2007).

Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State – The Social and Political Structures of Kurdistan* (Zed Books, 1992).

Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında TC Ziraat Bankası (İstanbul, 1973).

Çalışlar, İzzeddin, ed., *Org. İzzettin* Çalışlar'ın *Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nda Batı Cephesi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara, 1968-1969).

Çaykara, Emine, ed., *Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2005).

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, Ertuğrul, Özkan, "Mimar Kemâleddin Bey", İslam Ansiklopedisi, Cilt 25 (Ankara, 2002).

Demir, Gönül Türkan, *Mustafa Abdülhalik Renda 1881-1957* (Ankara, 2015).

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İstanbul, 2013).

Demirel, Ahmet, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (YKY, İstanbul: 2008).

Demirel, Fatih, "Kuruluşundan Günümüze Vefa Lisesi", *Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, ed. Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı (Ankara, 2011).

Demirel, Yücel, Konur, Osman Zati, ed., *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002).

Dığıroğlu, Filiz, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *The Journal of Ottoman Studies*, XLIII (2014).

Doğan, Muzaffer, "Divan-ı Hümayün'dan Bâbıâli'ye Geçiş", *Osmanlı Ansiklopedisi, Teşkilat* Cilt 6, ed. Güler Eren (Yeni Türkiye Yayınları, 1999).

Duben, Alan, Behar, Cem, İstanbul *Households – Marriage, family and fertility 1880-1940* (Cambridge University Press, 2002).

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İş Bankası Kültür Yayınları, 1970).

Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi", İslam Ansiklopedisi, Cilt 1 (İstanbul, 1988).

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Nezih Galitekin (İBB Yayınları, 1996).

—, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4 (İstanbul, 1977).

Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, 2001).

—, *Defeat in Detail* (Praeger, 2003).

—, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (Routledge, 2007).

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton University Press, 2012).

—, "Tanzimat," *The Cambridge History of Turkey – Volume IV: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge University Press, 2008).

—, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Ç. Güven (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).

—, "Tanzimat," *The Cambridge History of Turkey – Volume IV: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge University Press, 2008).

—, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007* (Yale University Press, 2010).

Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, çev. Ali Berktay (YKY, 2013).

Giray, Kemal, "Mutlu Savaş Esiri", *Çanakkale Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Pul Sergisi Kataloğu*, 17-25 Mart 2015.

Gökaçtı, Mehmet A., "Geçmişten Günümüze Yanya", *Tarih ve Toplum* Cilt 31, sayı 181 (Ocak 1999).

Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devrinde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", *Osmanlı Ansiklopedisi, Teşkilat* Cilt 6, ed. Güler Eren (Yeni Türkiye Yayınları, 1999).

Gözler, Kemal, *İdare Hukuku*, Cilt 1 (Ekin Kitabevi, 2003).

Güler, Birgül Ayman, ed., *Açıklamalı Yönetim Zamandizini, 1929-1939* (Ankara, 2007).

Güneş, İhsan, ed., *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci – I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt I (TBMM Vakfı Yayınları, 1996).

Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2010).

—, "Modern Osmanlı Dönemi," *Dünden Bugüne Türkiye – Tarih, Politika, Toplum ve Kültür*, ed. Metin Heper, Sabri Sayarı, çev. Kıvanç Tanrıyar (İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016).

Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği* (Doğubatı, 2015).

Ikonomopoulos, Marcia Haddad, "Romaniote Jews of Ioannina Greece", bildiri, *International Jewish Genealogical Conference*, 15 Ağustos 2006 (http://www.kkjsm.org).

İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Genelkurmay Basımevi, 2007) [Birinci baskı 1934].

İnalcık, Halil, "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8 (Ankara, 1993).

—, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Osmanlılar – Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler* (Timaş Yayınları).

İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)* (YKY, 2001).

—, *Hatıralar* (Bilgi Yayınevi, 1987).

—, "Abdülhalik Renda'ya saygı hatıraları," *Ulus*, 4 Ekim 1957.

Kabacalı, Alpay, ed., *Cemal Paşa – Hatıralar* (İş Bankası, 2006).

—, ed., *Talât Paşa'nın Anıları* (İletişim, 1994).

Kahraman, Seyit Ali, Dağlı, Yücel, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, 1. Cilt (YKY, 2010).

Kahraman, Seyit Ali, ed., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, 2. Cilt (YKY, 2011).

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi* (İletişim Yayınları, 2015).

Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909* (Emre Yayınları, 2000).

—, *Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik?* (Emre Yayınları, 1994).

Karakışla, Yavuz Selim, *Eski Zamanlar Eski İnsanlar* (Doğan Kitap, 2015).

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl* (İletişim Yayınları, 1984).

—, "Renda'nın ölümü münasebetiyle," *Ulus*, 8 Ekim 1957.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (İstanbul, Timaş, 2014).
—, *Ottoman Population 1830-1914* (The University of Wisconsin Press, 1985).
Kayalı, Hasan, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* Cilt 27, No.3 (Ağustos 1995).
Keskin, Nuray Ertürk, ve diğ., ed., *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt II (Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2012).
Kiel, Machiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (Istanbul: IRCICA, 1990).
—, "Rodos", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35 (Ankara, 2008).
—, "Yanya", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43 (Ankara, 2013).
Kocabaşoğlu, Uygur, vd., *Türkiye İş Bankası Tarihi* (İstanbul, 2011).
Koçak, Cemil, *Umûmî* Müfettişlikler (1927-1952) (İstanbul, 2003).
—, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1 (İletişim Yayınları, 1996).
Kolerkılıç, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para* (Ankara, 1958).
Konuk, Neval, *Midilli, Rodos, Sakızve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara, 2008).
Köhler, Wilhelm, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis ve Halkı*, çev. Haydar Işık (Alan Yayıncılık, 1989).
Kreiser, Klaus, *Atatürk*, çev. Dilek Zaptçıoğlu (İstanbul, 2010).
Kutay, Cemal, Örtülü Tarihimiz, Cilt 1 (İstanbul, 1975).
Küçük, Cevdet, ed., *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (Ankara, 2001).
Küçükbezirci, Seyit, "At yarışları, atçılık ve Konya", www.memleketim.com.tr.
Lim, Richard, ed., *Doğu ve Güneydoğu'ya Farklı Bir Bakış*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul, 2009).
Mango, Andrew, *Atatürk, The Biography of the Founder of Modern Turkey* (New York, 2000).
Masters, Bruce, "ashraf", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston ve Bruce Masters (New York, 2009).
Masters, Bruce, "sharia", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston ve Bruce Masters (Facts on File Inc., 2009).
McCarthy, Justin ve diğ., *The Armenian Rebellion at Van* (The University of Utah Press, 2006).
Mimaroğlu, Mustafa Reşat, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İkinci Kitap (T.C. Ziraat Matbaası, Ankara, 1946).
Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları* (Ankara, 1990).
Noyan, Bedri, "Bektaşi ve Alevilerde Muharrem Ayini, Aşure ve Matem Erkânı", *Halk Kültürü* 1984 (1).
Oral, Atilla, der., *Kâzım Özalp, Anılar-Belgeler* (İstanbul, 2011).
Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Hil Yayınları, 1987).
Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara, 2000).
Örenç, Ali Fuat, "Mutasarrıf", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31 (İstanbul, 2016).
Özoğlu, Hakan, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries* (SUNY Press, 2004).
Öztürk, Kâzım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927)*, Cilt II (TBMM

Vakfı Yayınları, 1993).
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II (İstanbul, 1993).
Pala, İskender, "Abidin Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1 (İstanbul, 1988).
Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (İstanbul, 2014).
Preiser-Kapeller, Johannes, "Civitas Thauris: The significance of Tabriz in the spatial frameworks of Christian merchants and ecclesiastics in the 13th and 14th centuries", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer (Brill, 2014).
Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Özok Gündoğan ve A. Zana Gündoğan (İstanbul, 2008).

Reynolds, Michael A., "Abdürrezzak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Bahar 2011).
Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* Cilt III (İstanbul, 1967).
Rubin, Avi, *Ottoman Nizamiye Courts – Law and Modernity* (Palgrave Macmillan, 2011).
Sakaoğlu, Necdet, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)* (İstanbul, 2007).
Saydam, Abdullah, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu", *Türkler*, Cilt 13 (Ankara, 2002).
Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu* (İstanbul, 2010).
Shaw, Stanford J., Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, Cilt II (İstanbul, 1983).
Smyris, George, "Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομια της οθωμανικής πόλης" [Yanya'nın Müslüman Camileri ve Bir Osmanlı Şehrinin Planı], Ηπειρωτικά χρονικά 34 (2000).
Smyrnelis, Marie-Carmen, "Yangın, Bir Yaşam Modelinin Sonu", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, ed. M.C. Smyrnelis, çev. Işık Ergüden (İletişim Yayınları, 2009).
Sohrabi, Nader, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge University Press, 2011).
Somel, Selçuk Akşin, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire* (Scarecrow Press, 2003).
Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul, 2010).
Stavrianos, L.S., *The Balkans since 1453* (Londra, 2000).
Şahabettin, Cenap, *Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* (Ötüken, 2015).
Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri* (Bilgi Yayınevi, 2012).
Tansel, Fevziye Abdullah, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Hayatı", *Limni ve Malta Mektupları* (Ankara, 1989).

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Bilge Kültür Sanat, 2009).

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Türk Tarih Kurumu, 1993).

—, "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Gelişimi", *Kebikeç* 11 (2001).

Tekeli, İlhan, *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

Tekin, Rahmi, Baş, Yaşar, haz., *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları* (İstanbul, 2003).

Tezcan, Semih S., *Mustafa Kemal'den Atatürk'e*, ed. Aytaç Demirci (İstanbul, 2015).

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).

Toprak, Zafer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İletişim Yayınları, 1985).

— "Toplumsal Mühendislik ve Necmeddin Sahir Sılan," *Doğu Sorunu – Necmeddin Sahir* Sılan Raporları (1939-1953), ed. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

—, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918* (İstanbul, 2012).

Topuzlu, Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul, 1982).

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İletişim Yayınları, 2015).

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1 (İletişim Yayınları, 2011).

Tuncel, Metin, "Şırnak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39 (İstanbul, 2010).

Tural, Erkan, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i, Vilâyât Talimâtnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi* 14(1), Ocak 2005.

Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik* (Bilgi Yayınevi, 2008).

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi (İstanbul, 1938).

Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27 (Ankara, 2003).

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkılâp Kitabevi, 1993).

Uyar, Mesut, Erickson, Edward J., *A Military History of the Ottomans* (ABC-CLIO, 2009).

Ülker, Erol, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi", *Kebikeç* 36 (2013).

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul, 2011).

Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950* (Oxford University Press, 2012).

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)* (İstanbul, 2008).

Ürgüplü, Ali Suat, ed., *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "TBMM'deki ilk cinayet", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1989.

Winnifrith, Tom J., *The Vlachs: The History of a Balkan People* (New York: St. Martin's Press, 1987).

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ed. Erol Şadi Dinç (İstanbul, 1997).
Yerasimos, Stefanos, ed., *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdağ (Kitap Yayınevi, 2010).
Zürcher, Erik J., *Turkey* (I.B.Tauris, 2004).
Zürcher, Erik J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İletişim Yayınları, 2007).
Zürcher, Erik J., *The Young Turk Legacy and Nation Building, From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (I.B. Tauris, 2010).

ARŞİV DERLEMELERİ

Annuaire Oriental 1914, Cilt 2 (İstanbul, 1914).
CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931 (İstanbul, Devlet Matbaası, 1931).
Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990).
Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima IV, Cilt 2 (TBMM Basımevi, 1991).
Meclis-i A'yân Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima-i Fevkalâde, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1990).
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima IV, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1992).
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima IV, Cilt 3 (TBMM Basımevi, 1992).
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima-i Fevkalâde, Cilt 1 (TBMM Basımevi, 1991).
TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, İçtima II, Cilt 2 (İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara, 1985).
TBMM ZC, Devre I, İçtima II, Cilt 15 (TBMM Matbaası, 1958).
TBMM ZC, Devre II, İçtima I, Cilt 2 (TMMM Matbaası, 1961).
TBMM ZC, Devre II, İçtima I, Cilt 5 (TBMM Matbaası, 1968).
TBMM ZC, Devre II, İçtima I, Cilt 6 (TBMM Matbaası, 1968).
TBMM ZC, Devre II, İçtima II, Cilt 7 (TBMM Matbaası, 1970).
TBMM ZC, Devre II, İçtima II, Cilt 12 (TBMM Matbaası, 1975).
TBMM ZC, Devre II, İçtima II, Cilt 13 (TBMM Matbaası, 1975).
TBMM ZC, Devre II, İçtima III, Cilt 22 (TBMM Matbaası, 1977).
TBMM ZC, Devre III, İçtima III, Cilt 21 (TBMM Matbaası, 1930).

Dizin*

'93 Harbi 14; I/ n. 133; II/ n. 38
1878 Osmanlı-Rus Savaşı *bkz.* '93 Harbi
1897 Osmanlı-Yunan Savaşı 40; I/ n. 20, n. 24
1905/1906 nüfus sayımı 50-53; I/ n. 50
1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı 101-102, 111, 113
1912 genel seçimleri 13, 105-109, 121
31 Mart Vak'ası 82 I/ n. 69, n. 95; II/ n. 116; IV/ n. 53

I. Dünya Savaşı 14-19, 154-99; II/ n. 48, n. 53, n. 70; IV/ n. 70
2. Ordu 185; II/ n. 94
3. Ordu 15, 17, 154, 156-58, 175; II/ n. 48, n. 53, n. 59, n. 60, n. 63
4. Ordu 15, 17, 175-78; II/ n. 82
amele taburları 158-59 II/ n. 55
İstanbul'un işgali 188-89
ordunun işgali 14-15, 17, 19, 21, 154-59, 161-62, 166, 173, 176-79, 181, 183-84, 186,197
II. Abdülhamit 12, 75-76, 82; I/ n. 9, n. 15, n. 24, n. 47, n. 53, n. 69, n. 88, n. 95; II/ n. 7, n. 113; III/ n. 55, n. 105, n. 106; IV/ n. 19, n. 53
II. Dünya Savaşı 24-25; I/ n. 67
II. Meşrutiyet 9, 13, 20, 23, 78-82, 104, 195; I/ n. 27, n. 33, n. 53, n. 59, n. 88, n. 95, n. 99, n. 103, n. 113, n. 122, n. 124; II/ n. 16, n. 27, n. 36, n. 55, n. 84, n. 104, n. 105, n. 114; III/ n. 10, n. 25, n. 31, n. 35, n. 36, n. 41, n. 48, n. 72, n. 76, n. 106; IV/ n. 31, n. 35, n. 71, n. 123
V. Mehmed Reşad 82; I/ n. 95

a'şâr 9, 13, 20, 36-37, 43-44, 84-85, 173, 176-78, 183, 233, 242, 268, 277-78, 281-83, 297; I/ n. 15, n. 16, n. 35, n. 99; III/ n. 112; IV/ n. 29, n. 34, n. 159
Abalıoğlu, Yunus Nadi 212, 214; III/ n. 41; IV/ n. 43, n. 44
Abbas Halim Paşa 214, 222; III/ n. 55, n. 57
Abdurrahman Şeref Efendi 11; I/ n. 19, n. 27
Abdülmecid Efendi 249, 251; III/ n. 143
Abidin Paşa 49, 52, 55-56; I/ n. 49
Abilov, İbrahim 231, 253; III/ n. 108
Acente Mustafa (Kırzade) 207-09, 223; III/ n. 21
Açmazin 15, 120-22; II/ n. 3
Adana 177, 186, 198, 228-29, 234-35, 238, 240, 288, 297, 324; III/, n. 100
Mersin 239, 291
Osmaniye 168
Pozantı 168, 238-39
Tarsus 168
Yenice 239, 297
Âdil Bey (müfettiş) 89-90
Adilcevaz *bkz.* Elcevaz
Adliye Nezareti 199
Adliye Vekâleti 325
Adriyatik Denizi 15, 111, 113; I/ n. 1, n. 83, n. 94
Afganistan 321
Afyon 216, 244-45, 262, 265, 286
İshaklı 245
Kızılören 239
Ağaoğlu, Ahmet 191; II/ n. 110
ağnam 13, 62-64, 66-68, 81-82, 86, 89, 131-32, 142, 267-69; I/ n. 93
Ağralı, Ali Fuat 273; IV/ n. 48
Ağrı isyanı 324-25
Ahmed Hıfzı Paşa 36 I/ n. 13
Ahmed Tevfik Paşa *bkz.* Okday, Ahmed Tevfik
Ahmet Muhtar Paşa 14, 23, 111; I/ n. 17, n. 133
Ahmet Münci 213
Ahmet Rıza Bey 15, 22, 188-89, 193-94; II/ n. 95, n. 102, n. 105; III/ n. 76; IV/ n. 19
Ahmet Şükrü Bey 17, 190; II/ n. 106, n. 109
Akbaytugan, Ali Sait 219, 221; III/ n. 77
Akçakoyunlu 183-84
Akmansü, Halit 265; IV/ n. 24
Aksaray 233
Aksoy, Halit 92, 297; I/ n. 112
Aksüt, Ali Kemalî 109-10; I/ n. 131
Alam, Mehmed Midhat 182; II/ n. 92
Alasonya 39, 77; I/ n. 7, n. 23, n. 26
Dişkat 38 I/ n. 26
Alayarma 50
Alemdar 204
Alemdar Mustafa Paşa 160; II/ n. 58
Aleviler 122, 292, 297; II/ n. 4
Ali Cenani Bey 205, 213, 281, 285, 307; III/ n. 10
Ali Rıza Bey (Jandarma kumandanı) 136-38, 145-46, 149-50

Dipnotlar bulundukları bölüme göre Romen rakamlarıyla ayrılmış, biyografik bilgi içerenler vurgulanmıştır.

Ali Rıza Bey (Yanya valisi) 83, 85; I/ n. 97
Allahuekber dağları 156
Alpullu Şeker Fabrikası 311; IV/ n. 129
Altay, Fahrettin 231-32, 234, 280, 288; III/ n. 106; IV/ n. 61
Amanullah Han 321
Amerika Birleşik Devletleri 19, 223, 249-50, 254, 279, 329; III/ n. 145; IV/ n. 58, n. 162
Amerikan ordusu 251, 254
Anabolu, Kâzım Refik 301; IV/ n. 113
Anadolu 19, 22, 111, 119, 190, 210, 212, 220, 223; II/ n. 31, n. 45, n. 53; IV/ n. 32, n. 81
Anadolu demiryolları 270, 322; IV/ n. 28,
Anadolu Sigorta 322
Anaydın, Vefa 322-23, 333; IV/ n. 145
Anaydın, Yusuf 325; IV/ n. 151
Ankara 19, 22, 25-26, 187, 210, 216, 224-25, 227-28, 230-33, 238, 243, 247, 253, 255, 261-62, 264-65, 269, 273-75, 278-79, 286-88, 298-300, 304-08, 311-12, 318, 321-25, 327, 329-30, 333-35, 337-38, 340-41; III/ n. 64, n. 90, n. 98, n. 124, n. 153 IV/ n. 39, n. 152
Çankaya 266, 273, 280, 319
Gazi İstasyonu 312
Kalecik 227; III/ n. 98
Marmara köşkü 330
Ankara Palas 324
Ravlı 227; III/ n. 98
Ankara hükümeti 22, 210, 214, 222, 246-47; III/ n. 27, n. 29, n. 39, n. 79, n. 112 IV/ n. 32
Ankara Numune Hastanesi 338, 340
Antakya 18-19, 173, 194; II/ n. 112
Kırıkhan 173; II/ n. 112
Reyhaniye 173, 240-41; II/ n. 112
Süveydiye 173
Vardar 173
Antalya 324
Antep (Ayıntap) 16, 18, 173, 175, 183, 194, 255, 281, 288; II/ n. 112
Cerablus 174
İslahiye 168, 178
Nizip 173, 194, 288; II/ n. 112
Apaydın, Zekai 270, 326; IV/ n. 37
Arabyan Hanı 203-06, 222; III/ n. 4, n. 7
Aralov, Semyon 231, 253; III/ n. 107
Araplar 16, 173-74, 193; I/ n. 95; II/ n. 7, n. 82
Aras, Tevfik Rüştü 24, 255, 337
Arda, Mehmed Âdil 14-15, 109, 119-21, 191-92, 196, 211, 238; I/ n. 130
Arhancelos 51
Aristidi Paşa (Doktor) 39; I/ n. 22
Arnavutlar 13, 23, 71, 97-99, 111 I/ n. 1, n. 95, n. 109, n. 117, n. 125, n. 132; IV/ n. 62
1912 Arnavut isyanı 13-14, 23, 96-103, 111; I/ n. 117, n. 119
Arnavutluk 13, 23, 97, 99, 103, 109; I/ n. 40, n. 64, n. 79, n. 94, n. 106, n. 107, n. 109, n. 117, n. 119; IV/ n. 62
Arukan, İzzet 278; IV/ n. 56
Asakir-i Nizamiyye-i Şahane 69, 73, 75, 98-100, 112, 128, 132, 145-46, 148-49, 294; I/ n. 76
Asakir-i Redif-i Şahane 69, 99, 101, 111-12; I/ n. 76, n. 95
Ataç, Hasan Fehmi 234-35, 248, 266, 272, 281, 285, 317, 332; III/ n. 113; IV/ n. 47, n. 73
Atalay, Ahmet Besim 227-28; III/ n. 99, n. 100
Atatürk, Mustafa Kemal 16, 21-26, 185, 227, 229-33, 236, 243, 246-47, 251-53, 255-56, 261-63, 266-68, 270, 272-75, 279-81, 283-85, 287, 298, 300, 303, 306, 308-10, 312, 317-19, 322, 324-30, 334-35, 337-40; I/ n. 14; II/ n. 94; III/ n. 147, n. 149, n. 153; IV/ n. 10, n. 61, n. 62, n. 72, n. 108, n. 128, n. 131, n. 139
Atina 56, 85, 87, 211, 329; I/ n. 20
Averof, Yorgo 74-75; I/ n. 84
Avlonya 68, 82, 87-88, 90, 98-102, 110; I/ n. 94, n. 119
Avrupa 14, 17, 21-22, 54, 104, 135, 210, 216-17, 292, 323, 338, 340-41; I/ n. 20, n. 24, n. 46, n. 85; III/ n. 29
Avusturya 102, 171
Aydın 92, 250, 255
Aydonat 13, 80, 104, 106, 108, 110; I/ n. 91, n. 125; II/ n. 69
Ayerdem, Ali Hikmet 280; IV/ n. 61
Ayıcı Arif 302; IV/ n. 116
Aykut, Mehmet Şeref 209, 212-14; III/ n. 25, n. 57
Aynî, Mehmet Ali 102; I/ n. 123
Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 231, 253
Azmi Bey 177-78, 185; II/ n. 87

Babanzade Mustafa Zihni Paşa 85-86, 97-98, 102; I/ n. 101
Bağdat 18, 179-80, 184, 292, 329; I/ n. 78
Bahattin Şakir 185; II/ n. 95; IV/ n. 46
Bahriye Vekâleti 319-21, 326; IV/ n. 143
Baj, Zekeriya Zihni 196, 213; III/ n. 46
Bakü 253
Balkan Savaşı 14-15, 46, 99, 109-15, 223, 298; I/ n. 20, n. 117, n. 134
ordunun iaşesi 113
Bandırma 288
Başman, Şefik 325, 328
Batnos 159
Batum 15, 17, 120-21
Bayar, Mahmut Celâl 21, 24-25, 224, 227, 229, 270, 276, 301, 313, 317-18, 333; III/ n. 84; IV/ n. 38

Bedri Bey (Halep valisi) 187; II/ n. 100
Bekirağa Bölüğü 19, 205; III/ n. 9
Bektaşilik 97, 99, 292, 295; I/ n. 64, n. 107, n. 132; II/ n. 4
Belbez, Tahir Cevdet 127-30, 153, 156, 159, 203, 207-09, 216, 223, 316; II/ n. 21; III/ n. 21, n. 22
Belçika 311, 316; IV/ n. 35, n. 130
Bennett, John G. 205; III/ n. 7
Berat 13, 79-80, 87-88, 93, 97-102, 113, 227, 292; I/ n. 1, n. 94, n. 119, n. 120
Berlin 212, 314, 316
Berlin Antlaşması I/ n. 75, n. 83
Berlin Konferansı I/ n. 117
Berlitz mektebi 208, 222
Bethlen István 326
Beyazid 156, 159
  Karaköse 156, 159
  Kızıldize 122; II/ n. 5
Beyrut 173-74, 177, 180, 182, 184, 186, 198; II/ n. 82
Bigat, Raşit 80-81; I/ n. 92
Bilgişin, Şevket Mehmet Ali 332
Bingöl 16; IV/ n. 87, n. 88, n. 89
Bişare Çeto 128; II/ n. 25, n. 42
Bitlis 15-16, 120, 123-24, 128, 133, 135-36, 138-65, 184, 237, 288-91, 296; I/ n. 123; II/ n. 11, n. 13, n. 14, n. 15, n. 20, n. 26, n. 31, n. 35, n. 36, n. 42, n. 59, n. 62, n. 64, n. 66, n. 76; III/ n. 6, n. 65, n. 106; IV/ n. 81, n. 84, n. 107
  Ahlat 154, 159, 163, 289-90; II/ n. 12, n. 63
  Ardişen 290-91; IV/ n. 87
  Çapakçur 155, 291; II/ n. 49; IV/ n. 89
  Çukur (Norşin) 165, 290; II/ n. 66; IV/ n. 85
  Gökmeydan 146-49
  Hizan 138-41, 145, 151, 154, 161; II/ n. 34
  Mutki 154, 164; II/ n. 64
  Rahova 139-40, 163, 165, 290; II/ n. 35
  Tatvan 123, 139, 141, 153, 159, 162, 289; II/ n. 11
Bleda, Mithat Şükrü 217, 219, 221; III/ n. 76
Bofors AB 315; IV/ n. 137
Bolak, Mehmet Vehbi 229-30, 235; III/ n. 104
Bouillon, Franklin 247; III/ n. 138
Bozkurt, Mahmut Esat 248, 253, 285; III/ n. 142
Buhara 229
Buhtan 298; IV/ n. 107
Bulgar isyanı 69
Bulgaristan 187, 199, 330; I/ n. 75, n. 134; IV/ n. 164
Bulgarlar 96-97; I/ n. 85
Bursa 19, 254, 274, 276, 313; III/ n. 27, n. 62
Bülkat, Esat 101, 113; I/ n. 1, n. 122, n. 137

Canıtez, Rafet 226, 276-77; III/ n. 93
Cebel-i Dürüz 63, 77; I/ n. 70
Cebel-i Lübnan *bkz.* Lübnan
Cebelibereket 193; II/ n. 112
Cebesoy, Ali Fuat 261; IV/ n. 2, n. 61
Cemal Paşa 22, 167-70, 173-87; II/ n. 72, n. 82, n. 94; IV/ n. 46
Cenap Şahabettin 46-47, 54-55; I/ n. 45
Cezayir-i Bahr-i Sefid 55, 73; I/ n. 46, n. 55
Cudi dağı 131
Cumhuriyet Halk Partisi 20, 256, 275, 280-81, 292, 319, 331, 333
  Müdafaa-i Hukuk Grubu 254; III/ n. 149; IV/ n. 61

Çakmak, Fevzi 24, 236, 243-44, 248-49, 252-53, 255, 266, 280, 283, 285, 298, 312, 319, 322, 325, 338; III/ n. 118; IV/ n. 61
Çalışlar, İzzettin 11, 21, 33-35, 78, 246-48, 252, 254-55, 266, 280, 286, 288, 294-97, 310-12, 322, 326, 330; I/ n. 3; III/ n. 140; IV/ n. 61, n. 141
Çamlık 13-14, 103-10, 121; I/ n. 125, n. 127
Çanakkale 37, 119, 206, 221
Çankırı 226-27, 256, 275, 279, 288, 299-300, 327, 333; III/ n. 94, n. 96, n. 98; IV/ n. 156
  Çerkeş 275, 299-300, 333
  Ilgaz 275, 299-300, 333
  Kurşunlu 275, 299, 333
Çatalca 197
Çetinkaya, Ali 265; IV/ n. 23
Çınar, Hüseyin Vasıf 270, 323; IV/ n. 36
Çilli, Ahmet Muhtar 264, 282; IV/ n. 18, n. 67
Çiyiltepe, Fuat Ziya 180; II/ n. 90
Çobanlı, Cevat Şakir 205, 208, 219, 221, 224; III/ n. 11, n. 12; IV/ n. 61
Çorum 11, 269, 279; III/ n. 31, n. 69; IV/ n. 33, n. 60
Çürüksulu Mahmud Paşa 193-94; II/ n. 114

Dâhiliye Nezareti 17, 48-49, 53, 72, 92, 109, 119-20, 142-44, 152-53, 168, 173, 182, 184-99, 232; II/ n. 28, n. 116
Dâhiliye Vekâleti 223-24, 229-30, 245, 249, 253, 263-64, 270-71, 284, 319, 326
Damat Ferit Paşa 193; II/ n. 70, n. 113; III/ n. 1
Danimarka 52
Darülfünun 17, 190; II/ n. 107
Deli Halit Paşa 77, 282; I/ n. 87; IV/ n. 71
Delvine 13, 80, 82-102, 108, 110-13, 153, 268, 297; I/ n. 67, n. 96, n. 104, n. 115
  Morsi 95; I/ n. 115

Dersim 16, 35, 292-95; II/ n. 52; IV/91, n. 92, n. 93, n. 95, n. 96, n. 98, n. 99
Çemişgezek 294; IV/ n. 98, n. 99
Hozat 293-94; IV/ n. 95, n. 96
Mazgirt 292-93; IV/ n. 91, n. 93
Deşniçe 95; I/ n. 73, n. 116
Deutsche Orientbank 316, 327-28
Dicle 18, 132; II/ n. 15
Dinç, Mehmet Raif 144; II/ n. 39
Dirik, Kâzım 169-70, 233-35, 239; II/ n. 76; IV/ n. 128
Diyarbakır 16, 142, 155-56, 161, 163-65, 184, 281, 287-88, 294-96; II/ n. 36, n. 59; IV/ n. 79
Osmaniye 288, 290
Silvan 163-65
Siverek 16, 288
Dolunay, Cemal 227; III/ n. 97
Dominikenler 16, 135; II/ n. 31
Düyûn-ı Umumiye 195, 247, 275; I/ n. 52

Edirne 196, 256, 264-65, 313, 317; I/ n. 88, n. 95, n. 134; IV/ n. 20
Dedeağaç 291
Egeli, Ekrem Şerif 334-35, 341
Eğriboz 56
Eker, Abdullah İsmet 279; IV/ n. 60
Elazığ 16, 156, 160, 184, 223-24, 283-84, 291-92, 294-96; IV/ n. 89, n. 91, n. 96
Elaziz *bkz.* Elazığ
Elbasan 80
Elcevaz 123, 159; II/ n. 10, n. 12, n. 14
Emlâk Bankası 307, 313, 334
Enver Paşa 156, 175, 181, 187, 198-99; IV/ n. 142; II/ n. 46, n. 53, n. 60, n. 82, n. 94
Erden, Ali Fuat 173, 175, 186; II/ n. 83
Erduran, Behçet Sabit 336
Erel, Hakkı Şinasi 304; IV/ n. 123
Ergani 16, 295
Ergiri 13, 60, 63, 67, 72, 79, 88-89, 91-92, 97-100, 110-14, 292; I/ n. 1, n. 64, n. 67, n. 72, n. 90, n. 96, n. 107
Ergiri ırmağı 67
Ergirikasrı *bkz.* Ergiri
Ericsson 315
Erkân-ı Harbiye
Osmanlı ordusunda 169, 173, 186, 205
Cumhuriyet ordusunda 283, 320, 322-23, 325, 340; III/ n. 79
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti 266, 270
Erkin, Behiç 236, 243, 321-22; III/ n. 120; IV/ n. 144
Ermeni isyanı (Van) 159-64
Ermeni suikastları 212, 272
Ermeni tehciri 163, 203, 228
Ermenice 16; IV/ n. 81, n. 85
Ermeniler 121-23, 126, 138, 142-43, 148, 156, 159-64, 172, 215; I/ n.46; II/ n. 25, n. 27, n. 36, n. 52, n. 80; III/ n. 137
Ermenistan II/ n. 3
Erner, Ahmet Faik 218; III/ n. 68
Eryavuz, İhsan 285, 320-21; IV/ n. 75, n. 140, n. 142
Erzincan 165-66; IV/ n. 92
Erzurum 17, 89, 153, 156-57, 165-66, 291; II/ n. 35, n. 36, n. 48, n. 53
Eskişehir 216, 220, 244, 273, 278, 288, 297-98, 304, 333; IV/ n. 117, n. 159
Evkaf Nezareti 134; II/ n. 30
Evkaf Vekâleti 272-73

Faysal 328
Ferik Hüsnü Paşa 223; III/ n. 81
Fırat, Hacı Bedir 296; IV/ n. 104
Filat 13, 90-91, 94, 104, 107-09; I/ n. 111, n. 125, n. 126, n. 131; II/ n. 69
Forighi, Muhammed Ali 333; IV/ n. 167
Fransa I/ n. 56; IV/ n. 47
Fransız Devrimi I/ n. 103
Fransızca 11, 38, 43, 45, 47, 223
Frunze, Muhail 228; III/ n. 102

Gani Bey 218; III/ n. 71
Gayda Tekkesi 16, 138-41, 145; II/ n. 34
Gaziantep *bkz.* Antep
Genç 16, 136, 152, 154, 173, 183; II/ n. 29, n. 49; IV/ n. 87, n. 88, n. 89
Darahani 291; IV/ n. 88
Gevgili 40, 42-43, 82, 293; I/ n. 25
Girit isyanı 39; I/ n. 20, n. 24
Golos 56; I/ n. 58
Gouraud, Henri 324; IV/ n. 148
Gökalp, Ziya 18, 190-91; II/ n. 108, n. 109
Gökberk, Şükrü Naili 280; IV/ n. 61
Gökbudak, Fuat 300
Gökçen, Kemalettin Sami 278, 314; IV/ n. 57
Görice 43, 88; I/ n. 29, n. 30, n. 109
Göteborg 315
Gümrü 120
Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti 330; IV/ n. 165
Gündüz, Asım 232, 238, 253, 295; III/ n. 109

Hacı Âdil Bey *bkz.* Arda, Mehmed Âdil
Hacı Kâzım Bey (Yüzbaşı) 142, 146, 148-50; II/ n. 42
Hacı Mustafa Efendi (Ayıntap mebusu) 193; II/ n. 112
Hafız Hakkı Paşa 156; II/ n. 54
Hakkâri 120, 127, 130, 153, 156, 159; II/ n. 23, n. 26, n. 62; IV/ n. 107
Çölemerik 120, 130, 159, 162
Geliguyan 128-31; II/ n. 23

Halep 15, 17-19, 21-23, 166-88, 193-94, 198, 214, 223, 229, 235, 241, 276; I/ n. 123; II/ n. 10, n. 11, n. 60, n. 67, n. 80, n. 84, n. 96, n. 100, n. 101, n. 112, n. 114; III/ n. 10, n. 35, n. 54; IV/ n. 24, n. 48
Aynıtel 184
Bâb 173, 175, 183; II/ n. 112
Menbiç 175; II/ n. 112
Halep idadîsi II/ n. 92
Halk Fırkası *bkz.* Cumhuriyet Halk Partisi
Hama 172; II/ n. 112
Hamidiye Aşiret Süvari Alayları 122, 156; II/ n. 7, n. 26, n. 36
Hanefi 127; I/ n. 56; II/ n. 20
Harbiye Mektebi 40-41, 136, 266
Harbiye Nezareti 15, 199; II/ n. 85; III/ n. 9
Hareket Ordusu 82; I/ n. 95
Hariciye Nezareti 199
Hariciye Vekâleti 319, 323
Hasan Sezai Bey (Cebelibereket mebusu) 193; II/ n. 112
Havran 176; I/ n. 70
Hendese-i Mülkiye Mektebi II/ n. 79; IV/ n. 56
Hıristiyanlar 13, 71, 106, 130, 171, 180; I/ n. 1, n. 94, n. 106, n. 109; II/ n. 27
Hicaz demiryolu 278
Hicaz II/ n. 94
Hilal-i Ahmer 221, 256, 323
Hindistan 292, 337
Hudeyde 175
Hüdavendigar *bkz.* Bursa
Hüseyin Kadri Bey 215; III/ n. 58
Hüseyin Tosun Bey 215; III/ n. 59

Iğdır 15, 120-22
İktisat Vekâleti 224, 228-29, 323, 333; III/ n. 100; IV/ n. 165
İleri, Celal Nuri 210; III/ n. 32, n. 33
İleri, Suphi Nuri 210-11; III/ n. 33
İmalat-ı Harbiye 91, 265, 321; IV/ n. 22
İnebolu 19, 221-26; III/ n. 81, n. 88, n. 90, n. 98
İngiltere 21, 145, 212, 215, 221-22, 249, 252, 279, 323; III/ n. 39, n. 57, n. 80; IV/ n. 59
Avam Kamarası 215
İngiliz ordusu 16-17, 19, 49, 203, 254, 323; III/ n. 4, n. 7, n. 16
İngilizce 46, 204-05, 207-08, 213, 222-23, 315
İnönü muharebeleri 210, 214, 222; I/ n. 3; III/ n. 27, n. 29, n. 53, n. 57, n. 106; IV/ n. 57, n. 116
İnönü, İsmet 9, 16, 20-21, 24-26, 230-35, 237-40, 243, 245, 254, 261, 263-64, 266-70, 272-75, 278-83, 285, 287-88, 298-300, 302-06, 308-11, 313, 317-34, 337-39; III/ n. 31, n. 123, n. 127; IV/ n. 17, n. 72, n. 128, n. 144, n. 152, n. 154
İnönü hükûmetleri 9, 24, 263-64, 270-72, 285, 325-27; III/ n. 10, n. 52; IV/ n. 11, n. 17, n. 19, n. 29, n. 75, n. 118
Irak 328
İran 15, 120, 151; II/ n. 5, n. 59, n. 60, n. 61, n. 62; IV/ n. 149
İrdelp, Neşet Ömer 338
İskenderun 173; II/ n. 112
İsmail Canbulat 167-69; II/ n. 74, n. 118
İsmail Hakkı Paşa (Topal) 176, 188, 197; II/ n. 86
İsmail Zeki Bey 262; IV/ n. 8
İstanbul 10, 12, 14-15, 21, 23-25, 33-34, 36-43, 45-46, 49, 53, 55, 60, 80, 82, 89-90, 92-93, 96-97, 107, 109-10, 113, 115, 119, 121-22, 147, 149-53, 155-56, 164, 167, 179, 181-82, 184, 186-89, 194-95, 210, 214-15, 217, 220-22, 224-25, 247-50, 253-55, 261, 263, 265, 269, 272, 276-78, 283-84, 288, 294, 298-99, 303-08, 310-14, 316-18, 321, 323, 326-30, 334-35, 337-38, 340-41; I/ n. 48, n. 95, n. 98, n. 128; II/ n. 18, n. 36, n. 60, n. 62, n. 105, n. 116, n. 117; III/ n. 7, n. 9, n. 29, n. 88, n. 116; IV/ n. 53, n. 59, n. 66, n. 134
Aksaray 203
Alman kulübü 45
Bahçekapı 39
Bakırköy 142, 279
Beykoz 279
Beylerbeyi 279
Beyoğlu 45, 124
Edirnekapı 187
Erenköy 25, 167, 298, 304, 307, 323, 329, 341
Galata 45, 96, 203, 222; III/ n. 4
Gedikpaşa 119
Haydarpaşa 264-65, 298, 306-08, 312, 323, 329, 341
Heybeliada 282, 317
jimnastik kulüpleri 45
Kadıköy 329, 341
Laleli 10, 37
Mercan 43; I/ n. 31
Moda 10, 304, 306, 329
Ortaköy 206
Pera Palas 24, 311, 317, 323, 329
Sarayburnu 203
Sineklibakkal 203
Sirkeci 264, 313
Suadiye 329
Sultanahmet 43
Topkapı 187
Üsküdar 43
Zeytinburnu 279
İstanbul basını 210

İstanbul Dolmabahçe Sarayı 279, 329
İstanbul Gülhane Hastanesi 334, 337
İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi 279
İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 337, 340
İstanbul Vefa idadîsi 38-39; I/ n. 17
İstiklal Mahkemeleri 292, 299; IV/ n. 101, n. 128
İsveç 209, 221, 312, 314-16; IV/ n. 136, n. 137
İsveç Merkez Bankası 315
İsviçre 249, 256, 327
İş Bankası 20-21, 276, 287, 301, 313, 316-18, 332, 334; IV/ n. 38, n. 127, n. 132
İşkodra 73; I/ n. 71, n. 106
İtalya 52, 111, 209, 249, 255, 273, 275, 315, 323, 332; IV/ n. 49
İtalyan basını 216, 220
İtibar-ı Millî Bankası 307, 317-18; IV/ n. 127
İttihat ve Terakki Cemiyeti 13-15, 17, 22, 76-81, 83, 103, 105-09, 119, 121, 170; I/ n. 24, n. 59, n. 69, n. 85, n. 88, n. 95, n. 98, n. 103, n. 117, n. 128; II/ n. 2, n. 70, n. 102; IV/ n. 44, n. 127
İzmir 20-21, 23, 56, 246-57, 262, 265-66, 270, 272-73, 277, 286-88, 292, 297, 299, 307-08, 313, 315, 317, 320-21, 323-24; I/ n. 88; III/ n. 136, n. 140, n. 146, n. 153; IV/ n. 7, n. 141
  Alaçatı 249-50, 254
  Alsancak 324
  Basmane 251; III/ n. 137
  Bayındır 250, 256
  Bayraklı 333
  Bergama 249
  Çeşme 249-50
  Göztepe 21
  Güzelbahçe 249
  Ilıca 249
  Karşıyaka 251, 286, 299, 324
  Kuşadası 250
  Nif 246, 249
  Ödemiş 250, 256, 299
  Salhane 324
  Seferihisar 249
  Selçuk 250
  Tire 250, 254, 256
  Urla 249, 254
İzmir İktisat Kongresi 253; IV/ n. 29
İzmir suikastı 308; IV/ n. 128
İzmir Tayyare Okulu IV/ n. 8
İzmir yangını 247; III/ n. 137
İzmit 19, 21, 198-99, 215, 248; III/ n. 61
İzzettin Bey (kaymakam) 96

jandarma tensikatı 82-84; I/ n. 98
Japonya 326

Kaçı, Vehip 113; I/ n. 136
Kalama nehri 107-08
Kaltakkıran, Faik 209, 212-14; III/ n. 26, n. 57
Kapancızade Hamit Bey 187, 224, 229; II/ n. 99; III/ n. 83
Kaplan, Rasih 331-32
Kara Kemal Bey 213, 217-19; III/ n. 48
Karabekir, Kâzım 25, 253; II/ n. 60; IV/ n. 61, n. 62, n. 72, n. 128
Karadeniz 155, 339; I/ n. 83
Karamürsel fabrikası 68
Kars 17, 152
Kastamonu 164-66, 224, 226, 265; III/ n. 94, n. 96
  Beşdeğirmenler 226; III/ n. 94
  Küre 226; III/ n. 90
  Seydiler 226; III/ n. 91
Kavala 102-04
Kaya, Şükrü 24, 169, 174, 215, 218, 282, 285, 319, 332, 335, 339; II/ n. 75; III/ n. 73
Kayalı, Mehmet Reşat 304
Kayseri 167, 312; IV/ n. 130, n. 133
  Kozanlı 239
Kâzım Hüsnü Bey 303-05; IV/ n. 120
Kemalpaşa *bkz.* Nif
Kepenek, Süleyman Sami 284, 295; IV/ n. 100
Kerkük 136, 172
Kesebir, Şakir 205, 300, 306, 313, 317, 323, 329-30, 335; IV/ n. 109
Kıymaz, Mehmet Sait 241; III/ n. 127
Kızılay *bkz.* Hilal-i Ahmer
Kızılcaviran *bkz.* Kurşunlu
Kızıldoğan, Hüsrev Sami 103; I/ n. 124
Kızılhaç 249, 256
Kilis 18-19, 173, 175, 183-84, 194, 288; II/ n. 112
  İlbeyli 173-74; II/ n. 112
Kira Hanım 205; III/ n. 8
Klisura 67; I/ n. 73
Koçuşağı aşireti 294; IV/ n. 99
Kolonya 43, 88, 105; I/ n. 30
Koniçe 88; I/ n. 108
Kont Senni 249, 253, 255, 315
Konya (gazete) IV/ n. 120
Konya 167-168, 198, 229-45, 247-48, 256, 288, 291, 297, 300, 303, 305, 330; III/ n. 110, n. 125, n. 128
  Akşehir 9, 230-31, 233, 237-40, 243-45, 291
  Ayrancı 238
  Azari 237; III/ n. 121
  Beyşehir 233
  Bozkır 233
  Çay 245
  Çumra 233, 236, 245
  Davdas 242; III/ n. 129
  Dindebol 242; III/ n. 134

Ermenek 242; III/ n. 128, n. 130, n. 133, n. 134
Fariske 242; III/ n. 131
Gargar 242; III/ n. 130
Halimiye 242; III/ n. 129, n. 133
Ilgın 230-33, 240, 244-45
Kadınhanı 231, 233, 240, 244
Karaman 232-33, 236, 238, 241-43
Reşadiye 239
Saraykôy 240
Sarayönü 231, 233, 244
Sultaniye 232, 238
Zıvarık 239; III/ n. 125
Konya ayaklanması IV/ n. 120
Konya Ereğlisi 167-68, 232-33, 237-38, 243
Kopenhag 315-16
Korfu 80, 86, 91, 104, 110; I/ n. 96
Korol, Osman Zati 235, 238, 245; III/ n. 117
Kosova 57; I/ n. 37, n. 38
kölelik 129-30; II/ n. 27
Kôken, Mustafa Rahmi 304, 307, 313, 319, 323; IV/ n. 122
Köprükôy 145, 154, 156-57; II/ n. 48
Köprülü 42, 121
Kudüs 177, 182, 184-86, 229
Yafa 184
Kula, Mehmet Suphi 240; III/ n. 126
Kunduh, Bekir Sami 211-12, 226-27; III/ n. 29, n. 35, n. 39
Kurtuluş Savaşı *bkz.* Millî Mücadele
Kut, Halil 127-28, 130; II/ n. 22
Kürt isyanları
1914 Bitlis isyanı 16, 144-52, 155-56, 160
Şeyh Sait ayaklanması 16, 283-85, 287, 292, 295, 298; IV/ n. 72
Kürtçe 16, 126, 131, 290, 294, 296; II/ n. 17
Kürtler 16, 123, 146-50, 160, 294-95, 298; II/ n. 7, n. 17, n. 20, n. 25, n. 27, n. 36
Kütahya 19, 216, 244, 264, 322, 333; III/ n. 62, n. 100
Alayunt 333

Landus 50; I/ n. 51
Larissa 60
Lefke 56
Lindoz 50-52; I/ n. 51
Litvinof, Maxim 330
Lloyd Triestino 15, 121; III/ n. 88
Londra 210-11, 306, 313-14; I/ n. 134; III/ n. 29, n. 30, n. 39, n. 57, n. 79, n. 124
Lozan 255, 261-62, 314; II/ n. 68; III/ n. 30, n. 147, n. 152; IV/ n. 47, n. 59
Lübnan 173-74, 177, 184, 186

Maarif Nezareti 41, 45, 48, 191-92
Maarif Vekâleti 301, 325; III/ n. 100
Macaristan 187, 199
Maçova 13, 35, 72-80; I/ n. 12
Mahmut Kâmil Paşa 165-66, 218; II/ n. 67
Mahmut Şevket Paşa 15, 120; I/ n. 95; II/ n. 2
Makedonya 69, 77; I/ n. 72, n. 88; II/ n. 45
Malatya 16, 166, 184, 296; IV/ n. 103
Malisiyas 65; I/ n. 71
Malisyalılar 88; I/ n. 106
Maliye Nezareti 84, 87
Maliye Vekâleti 267, 269-70, 278, 284-85, 307-13, 317, 320, 326, 330-32
Malta 19, 203, 205, 218, 220-22, 250, 286; III/ n. 21, n. 24, n. 39, n. 67
Novo Verdala 209, 219; III/ n. 24
Polverista 207, 219; III/ n. 16, n. 24
Valetta 217-18; III/ n. 67
Maluna 50-53
Manastır 41, 43, 78, 80, 96, 100, 103, 113; I/ n. 23, n. 29, n. 88, n. 110
Manisa 185, 246-47, 249, 256, 262
Alaşehir 246
Kasaba 246
Maraş 16, 184, 191, 297
Mardin 16, 131-33, 155, 158, 161, 296; II/ n. 26
Cizre 16, 18, 131-33, 135; II/ n. 17, n. 29; IV/ n. 107
Margaliç 13, 104; I/ n. 125
Matosyan, Vahan 271; IV/ n. 44
Mayakon, İsmail Müştak 295; IV/ n. 102
Meclis-i Ayân 15, 18, 22, 82, 188-90, 192-94; II/ n. 16, n. 29, n. 115
Meclis-i Mebusan 14-15, 18-20, 80, 82, 187-88, 191-94, 196-97, 241; I/n. 53, n. 88, n. 128; II/ n. 29, n. 43, n. 70, n. 82, n. 111, n. 112; III/ n. 25, n. 34, n. 36, n. 105; IV/ n. 35
Meclis-i Vükela 152, 188, 191, 197; II/ n. 43
Mehmed Cavid Bey 20, 84, 186, 210-11; I/n. 99; III/ n. 30
Mehmed Tevfik Bey (Halep valisi) 185, 187; II/ n. 96
Mehmet Emin Bey 152; II/ n. 29, n. 44
Mehmet Ferit Paşa (sadrazam) 62, 92
Meis adası 49
Memduh Sermet Bey 216-18; III/ n. 65
Menteşe, Halil 92-93, 212; I/ n. 113
Merkez Bankası 21, 26, 313, 315, 326-28, 332; IV/ n.121
Mısır 48, 292; I/ n. 110
Miçova *bkz.* Maçova
Midilli 49, 247; I/ n. 46
Millî Meşrutiyet Fırkası IV/ n. 19
Millî Mücadele 9, 19-22; I/ n. 3, n. 124; II/ n. 22, n.74, n. 75, n. 76, n. 83, n. 87, n. 102, n. 113; III/ n. 5, n. 11, n. 13, n. 35, n. 75, n. 76, n. 105, n. 106, n. 109, n. 112, n.

119, n. 139, n. 150; IV/ n. 37, n. 46, n. 48, n. 57, n. 61, n. 65, n. 71, n. 76, n. 104, n. 158
1. Ordu 237, 248; III/ n. 121, n. 122
Dumlupınar muharebesi 244
Garp Cephesi 9, 20, 232, 245, 249; III/ n. 75, n. 109, n. 117, n. 122
ordunun iaşesi 9, 19, 21, 230-46
Sakarya muharebesi 215-16, 220, 222; III/ n. 61, n. 62, n. 64, n. 79, n. 80
Millî Müdafaa Vekâleti 21-22, 26, 229, 265-66, 274-75, 319-21, 323, 326; IV/ n. 143
Millî Savunma Bakanlığı *bkz.* Millî Müdafaa Vekâleti
Mimar Kemalettin Bey 172; II/ n. 79
Mimaroğlu, Mustafa Reşat 204-05, 207; III/ n. 5
Mirak aşireti 156; II/ n. 52
Mithat Akif Bey 212; III/ n. 44, n. 57
Mitroviçe 44; I/ n. 38
Molla Selim 16, 145, 150-51; II/ n. 36
Mollaoğlu, Ahmet Muhtar 225; III/ n. 86
Mondros 19, 206
Morff, Léon 303; IV/ n. 121
Moskova 225
Mudanya 313
Mustafa Hayri Efendi Ürgüplü 155; II/ n. 50
Mustafa Nail Bey 20, 43; I/ n. 33
Mustafa Necati Bey 271, 301, 322; IV/ n. 42
Mustafa Vasfi 60; I/ n. 65
Musul 151-52, 184, 273, 279, 282; IV/ n. 49, n. 50
Süleymaniye 120, 172
Zaho 16, 120, 135
Muş 16, 128, 131-32, 136, 144, 150, 152, 154, 160-61, 163-64, 203-05; II/ n. 35; IV/ n. 80
Bulanık 153
Haskôy 165, 290
Muş, İlyas Sami 204, 213, 285; III/ n. 6
Muşanof, Nikola 330
Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 276, 280
Müftüzade, Abdullah Naci 36, 39
Müftüzade, Abdurrahim Naim Bey 39-40, 43
Müftüzade, Alibey Gulu 33-34
Mülkiye idadîsi 10, 38-39, 42, 97; I/ n. 18; II/ n. 69, n. 100; III/ n. 47, n. 76; IV/ n. 31, n. 33
Mülkiye Mektebi 11-13, 17-18, 20, 22, 36-37, 39-45, 62, 99, 190-92, 195; I/ n. 14, n. 19, n. 27, n. 33, n. 41, n. 65, n. 92, n. 99, n. 101, n. 123, n. 131; II/ n. 9, n. 21, n. 57, n. 71, n. 84, n. 92, n. 96, n. 99, n. 107, n. 108, n. 109, n. 111; III/ n. 5, n. 31, n. 46, n. 65, n. 69, n. 86, n. 93, n. 104; IV/ n. 5, n. 19, n. 37, n. 48, n. 76, n. 100, n. 102, n. 109, n. 118
Mümtaz Bey (İzmitli) 213; III/ n. 49
Müslümanlar 11, 13, 70, 77, 97, 99, 104, 106-07, 145; I/ n. 1, n. 5, n. 11, n. 94, n. 106, n. 109; II/ n. 15, n. 18, n. 27, n. 55, n. 80

Nafıa Vekâleti 229, 312, 322, 326; IV/ n. 110
Narda nehri 104
Nazımiye 293; IV/ n. 92
Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi 166; II/ n. 70
New York Times 223
Nicholson, William C.M. 252-53; III/ n. 148
Niğde 167, 233
Bor 167
Numan Usta 215-16; III/ n. 60
Nurettin Paşa (Sakallı) 248; III/ n. 139
Nusret Bey (Urfa mutasarrıfı) 80, 166; II/ n. 69

Ohrili Hüseyin Mazhar 124, 136-37, 140-44; II/ n. 13
Okday, Ahmed Tevfik 19, 210; III/ n. 28, n. 29
Okuldaş, Süleyman Âdil 178-79; II/ n. 88
Okyar, Fethi 9, 24, 217, 224, 227-30, 236, 239, 244, 247-49, 252, 255, 263-65, 270, 279, 281-85, 313-14, 319, 325; II/ n. 99; III/ n. 22, n. 66
Okyar hükûmetleri 268, 281-85; II/ n. 75; III/ n. 52, n. 113, n. 142; IV/ n. 29, n. 142
Omurtak, Mehmet Salih 324
Onar, Musa Kâzım 302, 305; IV/ n. 114
Orbay, Hüseyin Rauf 211, 217, 219, 221-22, 227, 229, 244, 247, 251, 263-64; III/ n. 34 n. 136; IV/ n. 12, n. 62
Orbay hükûmetleri 244-45, 251; III/ n. 136
Oslo 315-16
Osmanlı Bankası 269, 271, 276-77, 284, 301, 306-09; IV/ n. 32, n. 39, n. 40, n. 47

Öngören, İbrahim Tali 225; III/ n. 87
Öz, Faik 218; III/ n. 72
Özalp, Kâzım 236-38, 243, 248, 255, 266, 280, 283, 285, 319, 327; III/ n. 119; IV/ n. 11
Özkan, Mustafa Şeref 331-33, 338-39

Palu 291; IV/ n. 90
Papşin 160, 163
Paris 68, 212, 270, 313-15, 317; III/ n. 124
Pasiner, Ali Galip 229, 235-36; III/ n. 105
Patras 37
Peker, Recep 24, 281-82, 285, 305, 322, 327, 329, 332, 338-39; IV/ n. 29, n. 65, n. 66, n. 137
Pendik 278-79, 288, 298-99, 304-07, 310-11, 121, 120

Pervari 134, 162; II/ n. 15
Peşte 329
Philadelphia 250
Pire 37, 39, 43, 56
Pirinççioğlu, Feyzi 214, 218, 220, 263, 281; III/ n. 52
Pirizâde İbrahim Sahib 214; III/ n. 56, n. 57
Pogon 13, 20, 80-86, 98; I/ n. 67, n. 90
Prag 316
Premedi 67, 83, 88, 100, 111, 292; I/ n. 67, n. 72, n. 73, n. 116
Preveze 37, 39, 56, 80, 89, 100, 104, 106, 119; I/ n. 1, n. 125

Recai Efendi (Mülkiye Mektebi müdürü) 41; I/ n. 27
Reji İdaresi
  Osmanlı devrinde 50-53, 225, 256; I/ n. 52
  Cumhuriyet devrinde 276, 278-79, 281, 284, 298, 304, 306, 310; IV/ n. 73, n. 117
Renda, Ferit 10, 203-04, 221, 223, 324-25; I/ n. 2
Renda, Kerim 10, 153, 312, 321, 324, 333; I/ n. 2
Renda, Latif 10, 253-54, 256, 287, 299, 323; I/ n. 2
Renda, Mustafa Abdülhalik
  Berat mutasarrıflığı 13, 93, 97-102
  Bitlis valiliği 15-16, 142-165
  Çamlık mutasarrıflığı 13, 103-10
  Dâhiliye müsteşarlığı 17-19, 186-99
  Delvine kaymakamlığı 13, 82-84, 86-98
  Doğu raporu 16, 287-98
  Ergiri mutasarrıflığı 13-14, 23, 110-12
  göz ameliyatları 332-38
  Halep valiliği 15, 17-19, 21-22, 166-86
  İzmir valiliği 21, 23, 245-57; IV/ n. 62
  Konya valiliği 9, 19-20, 229-45, 291
  Maçova kaymakamlığı 13, 72-80
  maiyyet memurluğu 13, 45, 48-60
  Maliye bakanlığı 9, 20, 26, 266-84, 308-18
  Malta esareti 11, 19, 163, 206-23
  Millî Savunma bakanlığı 9, 21-22, 26, 319-26
  Pogon kaymakamlığı 13, 20, 80-86
  Siirt mutasarrıflığı 15-16, 120, 124-42
  TBMM başkanlığı 9, 24-26
  Tepedelen kaymakamlığı 13, 60-73
  Ziraat Bankası genel müdürlüğü 9, 22, 302-09
Renda, Nerime Anaydın 80, 88, 153, 164, 203, 205-06, 221, 223-27, 306, 322-23, 325, 330, 333; I/ n. 89, n. 151
Renda, Nezihe Sayarı 26, 87-88, 153, 164, 203, 205-06, 221, 223-27, 299, 305, 323-24, 329-30, 332, 341; I/ n. 105
Renda, Ömer Abdülkadir 33, 35-37, 40-41, 44, 77, 121, 185, 206, 223-24, 227, 249, 253, 288, 298-99, 313, 317, 324; IV/ n. 147
Renda, Saadet 10, 61, 67, 80, 83, 87-88, 153, 164, 204-06, 221, 223-27, 256, 299, 304, 323-24, 330, 332, 335-36, 341
Rendazade, Hayriye Şevket 10, 40, 42, 56, 61, 82; I/ n. 2
Rendazade, Mahmut Arslan Efendi 10-12, 33-34, 36-40, 42-43, 56, 80-81, 97, 167, 215, 223, 253, 255-56, 287, 324
Rendazade, Mehmet Efendi 33, 44
Rendazade, Nafia Hanım 10-11, 33-34, 36, 79, 97, 167, 253, 256, 299, 287-88, 322
Rendazade, Sıdıka Semker 10, 254-55, 321; I/ n. 2; IV/ n. 169
Reşadiye (Gomniçe) 104, 109-10, 138; I/ n. 127
Reşit Galip Bey 333
Reşkotan aşireti 141; II/ n. 25
Reuters 220
Rıza Nur 23, 263, 280; IV/ n. 16, n. 62
Rifat Menemenlizade 189; II/ n. 104
Rodos 46-56, 68, 122, 195; I/ n. 42, n. 45, n. 46, n. 47, n. 51, n. 55; II/ n. 88, n. 96, n. 99; IV/ n. 49
Rodos idadîsi 13, 45; I/ n. 43
Rodos Süleymaniye Medresesi III/ n. 41
Roma 214, 219, 255, 333; III/ n. 39, n. 152
Romanya 39, 187, 231
Rozental, Cemil 329
Rufai tarikatı 71; I/ n. 78
Rumca 11, 51, 75, 95-96, 256
Rumeli 11, 13, 15, 23, 63, 77, 89, 97, 102, 111, 119, 121, 123-24, 128, 135-36, 151, 276, 292; I/ n. 37, n. 83, n. 98, n. 134; IV/ n. 23, n. 31
Rumlar 13, 36, 45, 47, 51, 55, 94-95, 97, 103-08, 114, 180, 247, 249-50, 252; I/ n. 42, n. 46; II/ n. 80
Rumiye 162; II/ n. 61, n. 62
Rusya 14, 17-18, 121-22, 145, 149-53, 155-56, 159, 163-64; I/ n. 88; II/ n. 7, n. 36, n. 53, n. 62, n. 63
  Sovyet Rusya 228, 231, 253, 255, 330; II/ n. 72; III/ n. 102, n. 103, n. 152

Sabis, Ali İhsan 22, 218, 237; III/ n. 75, n. 122
Sadaret 15, 185, 189, 195, 199
Sagay, Esat 325, 329, 333
Sağıroğlu, Sabit 212, 218, 226, 263, 295; III/ n. 43
Sağlam, Tevfik Salim 334

Said Halim Paşa 211, 214; II/ n. 93; III/ n. 36, n. 57
Saka, Hasan 279, 302; IV/ n. 118
Sakarya, Mehmet Rüştü 234, 244; III/ n. 114
Salem, Metr 271; IV/ n. 40
Salihli 246
Samsun 225, 229
Saraçoğlu, Mehmet Şükrü 24, 285, 305, 317, 319, 326, 329, 334, 339; IV/ n. 76, n. 144, n. 153, n. 162
Saran, Basri 205-06, 213, 215; III/ n. 11
Sarandoz 87-89, 93, 102, 110; I/ n. 104
Sarhan, Mustafa Fevzi 262, 304, 317; IV/ n. 6
Sayada 104; I/ n. 126
Sayarı, Sırrı 329-30, 335; IV/ n. 161
Saydam, İbrahim Refik 263, 277, 301, 326, 329-30, 333-34, 337-40; IV/ n. 17
Sayman, Ahmet Nesimi 203, 216; III/ n.3, n. 63
Sazak, Emin 327-28; IV/ n. 158, n. 159
Selanik 42, 56, 78, 103, 113; I/ n. 25, n. 36, n. 58, n. 88, n. 95, n. 126, n. 137
Selanik idadîsi 42
Selmen, Süleyman Necmi 218, 226; III/ n. 69
Semker, Talip 254, 311, 321
Serbest Cumhuriyet Fırkası 325; IV/ n. 150, n. 154
Servet Bey (Mehmet Emin) 160; II/ n. 57
Seydişehir 233
Seyfullah Paşa (Dağıstanlı) 57, 73; I/ n. 62
Seyid Bey (İzmir mebusu) 211; III/ n. 38
Seyyid Ali 16, 138-41, 145; II/ n. 36, n. 38
Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti 330
Sırbistan I/ n. 136
Sırplar 97, 113
Siirt 15-16, 120, 124-42, 145-46, 148, 150, 153-56, 162, 288-90, 294; II/ n. 15, n. 24, n. 26, n. 42
  Eruh 128, 130, 132-33; II/ n. 15, n. 26, n. 29
  Garzan 128, 142, 163, 288; II/ n. 15, n. 24, n. 25; IV/ n. 79
  Şirvan 137, 140-41; II/ n. 15
Sinop 225
Sivas 156, 165-67, 198, 230, 325; II/ n. 31, n. 36; IV/ n. 110, n. 130, n. 139, n. 152
Skoda 329
Sökmen, İhsan 147, 151-52; II/ n. 40
Sönmez, Talât 261; IV/ n. 5
Stockholm 314-16
Suriye 19, 167, 172, 177, 179, 181-82, 184-88, 194, 290; I/ n. 70
Subaşı, Yakup Şevki 206, 213, 224; III/ n. 13
Süleyman Nazif 221
Süleyman Nesib *bkz.* Süleyman Paşazade Sami Bey
Süleyman Paşazade Sami Bey 46; I/ n. 44
Süleyman Sırrı 277, 287, 298, 301; IV/ n. 54
Şafii 127, 295; II/ n. 20
Şahin Bey (Kolonya) 14, 105-09, 121
Şam 169, 172-73, 176-77, 182-83, 198, 292; II/ n. 82, n. 94
Şark Ekspresi 313
Şemsi Paşa 78; I/ n. 88
Şer'iye Vekâleti 262, 270
Şevket Efendi (Gevgili kadısı) 10, 40, 43
Şeyh Şahabettin 16, 144-45, 151-52; II/ n. 38
Şırnak 128-33; II/ n. 26, n. 29
Şii 122

Takvim-i Vekayi 15, 120
Talât Paşa 10, 14, 17, 103, 120-21, 124, 147, 166-67, 182, 185-91, 195-99, 203, 212; I/ n. 112, n. 113, n. 123; II/ n. 2, n. 13, n. 65, n. 72, n. 82, n. 84, n. 87, n. 93; III/ n. 3, n. 25, n. 42, n. 48, n. 66, n. 68, n. 76; IV/ n. 46
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 232, 285, 301; III/ n. 111
Tarı, Hakkı Saffet 301; IV/ n. 112
Tarı, Neyyire 10, 43, 256, 286-87, 306, 323-24; I/ n. 2
Tatar Osman Paşa 56-59, 78, 189-90; I/ n. 59, n. 88
TBMM 9, 12, 20, 23-26, 77, 222, 227, 243, 261-74, 276-77, 279-86, 300, 304-06, 311-12, 319-27, 329-32, 334, 337, 341; I/ n. 87; III/ n. 100, n. 102; IV/ n. 1, n. 3, n. 7, n. 20, n. 35, n. 43, n. 44, n. 45, n. 47, n. 61, n. 62, n. 63, n. 72, n. 115, n. 117, n. 142, n. 166
Tebriz 15, 122; II/ n. 10, n. 11, n. 31
Tek, Ahmet Ferit 264; IV/ n. 19
Tekirdağ 276-77
Tengirşenk, Yusuf Kemal 228, 247, 286, 325, 331-32; III/ n. 84, n. 92, n. 103
Tepedelen 13, 60-74, 79, 81, 88, 98, 100, 111, 292; I/ n. 64, n. 67
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 302
Terem, Faik Nüzhet 268, 273; IV/ n. 31
Teşkilat-ı Esasiye 267, 272
The Times 220
Thomas de la Rue & Co. 306, 313
Tınaz, Naci 320
Ticaret Vekâleti 279, 285, 307, 319, 323
Tiflis 15, 120-22, 225; II/ n. 31
Tigrel, Zülfü 213, 217, 220, 227; III/ n. 47
Tokat 241
Toprak, Mehmet Sabri 224-25; III/ n. 85
Townshend, Charles 243; III/ n. 135
Törümküney, Hüseyin Ferit 269; IV/ n. 33
Trablusgarp Savaşı *bkz.* 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı
Trabzon 121, 153, 156, 241, 255, 264, 328; II/ n. 36; IV/ n. 46, n. 67

Trakya 114, 209-10
Treat, Albert Wallace 249-50; III/ n. 145
Trieste 102, 313
Tunca, Ahmet Cemal 254; III/ n. 150
Türk Ocağı 332
Türkçe 16, 51, 121-22, 170, 172-73, 290, 293-96
Türkler 14, 19, 22, 77, 97-98, 122, 130, 148, 159, 171-72, 174, 182, 188, 193-94, 203, 215, 221, 244, 294; I/ n. 32, n. 46, n. 85; II/ n. 20; III/ n. 16
Türklük 23, 97, 193; IV/ n. 62
Türkmenler 174, 295

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 228; III/ n. 101
Ulahlar 75, 97; I/ n. 1, n. 85
Uran, Hilmi 326
Urfa 16, 80, 166, 184, 186, 194, 288
  Birecik 194, 288
  Rumkal'a 194
Usturumca 44-45, 56; I/ n. 36
Uşak 244-45, 262, 273, 286-87, 297-98, 301; III/ n. 27, n. 62
  İnay 245-46
Uşakizade, Latife Hanım 21, 252-53, 267; III/ n. 146
Uybadın, Cemil 282, 285, 298-99, 308, 338-40
Uzer, Hasan Tahsin 123, 153-54, 156, 165, 177, 185, 213-15, 217-18; II/ n. 9

Ünür, Mehmet Rifat 275; IV/ n. 50
Üsküp 44

Van 15-17, 120-23, 127, 129-30, 132, 138, 141, 143, 150-51, 153-54, 156, 159-64, 184, 203, 289, 295; II/ n. 6, n. 8, n. 10, n. 12, n. 31, n. 36, n. 42, n. 59, n. 62, n. 63; IV/ n. 83, n. 84
  Adremit 289; IV/ n. 83
  Akbağ 122; II/ n. 6
  Bargiri 122; II/ n. 8, n. 63
  Erciş 151, 159, 289; II/ n. 12; IV/ n. 84
  Gevaş 154, 159; II/ n. 12; IV/ n. 82
  Norkuh 289; IV/ n. 81
  Reşadiye 138-39, 162, 289
  Vastan 289; IV/ n. 82
Van Gölü 123, 159, 163-64, 289; II/ n. 8, n. 10, n. 11, n. 12, n. 35; IV/ n. 83, n. 84
Venedik 313
Venizelos 326
Vichy 313
Vickers 323
Viyana 316-17, 335-36, 338, 341
Viyosa nehri 72, 99; I/ n. 79
Wyndham-Quinn, V.M. 206-07, 222, 250; III/ n. 14, n. 15

Yahudiler 45, 171; I/ n. 1, n. 7, n. 46; II/ n. 80
Yalçın, Hüseyin Cahit 210, 214; III/ n. 31, n. 57
Yalman, Ahmet Emin 219, 295; III/ n. 78; IV/ n. 10
Yalova 329, 334
Yanya 10-15, 23, 25, 33-34, 36, 39-43, 49, 53, 56-57, 60-61, 68, 72-73, 77, 79-80, 82-83, 85, 97, 100-106, 108-15, 119, 154, 167, 223, 256; I/ n. 1, n. 3, n. 7, n. 12, n. 13, n. 20, n. 21, n. 59, n. 62, n. 64, n. 65, n. 67, n. 72, n. 82, n. 91, n. 92, n. 94, n. 97, n. 101, n. 107, n. 109, n. 111, n. 119, n. 122, n. 123, n. 125, n. 126, n. 131, n. 136, n. 137; II/ n. 69, n. 88; III/ n. 8; IV/ n. 54, n. 57, n. 62
Yanya Feyziye Mektebi 34-35
Yanya idadîsi 35; I/ n. 65, n. 92,
Yanya iptidai mektebi 34-35
Yanya rüştiye mektebi 35
Yeğenağa, Ali Münif 17, 142, 174-75, 191; II/ n. 84, n. 109; III/ n. 22
Yemen 63, 70, 77
Yenipazar 44-45; I/ n. 37
Yıldız Sarayı 277, 279; IV/ n. 53
Yunanistan 55, 76, 85, 104, 112, 220, 249, 326; I/ n. 1, n. 20, n. 24, n. 79, n. 84, n. 117, n. 134; III/ n. 144
  Yunan basını 114
  Yunan ordusu 113-14, 215-16, 220, 248; I/ n. 137; III/ n. 27, n. 39, n. 53, n. 61, n. 62, n. 64
Yunanlılar 105, 113-14, 119, 211, 247; I/ n. 7, n. 20, n. 85, n. 109
Yusuf Nuri Bitlisî 213; III/ n. 45
Yüksek Askerî Şûra 321-24
Yüksek Müdafaa Meclisi 337; IV/ n. 170
Yüzellilikler 165; II/ n. 68

Zagorye 71
Zagrep 313
Zap nehri 129, 130
Ziraat Bankası 9, 12, 22, 26, 45-46, 189, 241, 276-77, 299, 302, 304-05, 307, 309-10, 313, 317-18, 328; III/ n. 43, n. 127; IV/ n. 60, n. 114, n. 121, n. 125
Ziraat Vekâleti 319, 323, 330, 339; IV/ n. 165

Albüm

Mustafa Abdülhalik Renda, Mülkiye Mektebi'nde öğrenci olduğu yıllarda.

1902 yazı. Usturumca'da kız kardeşi Hayriye Hanım'ın bahçesinde kurduğu barfiks, paralel ve jimnastik aletleriyle.

Malta esareti sırasında, tenis kortunda.

Malta esareti sırasında, odasında.

Malta esirleri, Polverista'da kendi yaptıkları tenis kortunda. Soldan dördüncü Abdülhalik Bey'dir.

ازمیر والیسی عبدالخالق بك افندی

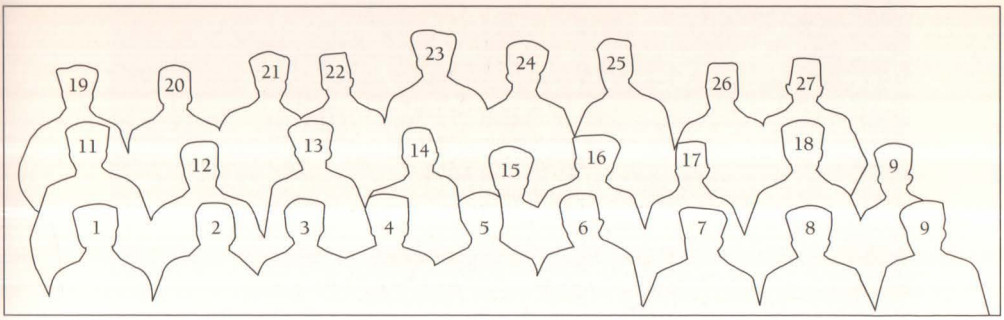
Abdul Halik bey Gouverneur de Smyrne

Solda: İzmir valisi Abdülhalik Beyefendi'nin 1922 tarihli bir kartpostalı.

Altta: İzmir valisi Abdülhalik Renda, Atatürk'le birlikte Zübeyde Hanım'ın mezarını ziyaret ediyor.
Yanındakiler, Fevzi Çakmak, Mustafa Kemal Atatürk, ve Kâzım Karabekir. Karşıyaka, 26 Ocak 1923.

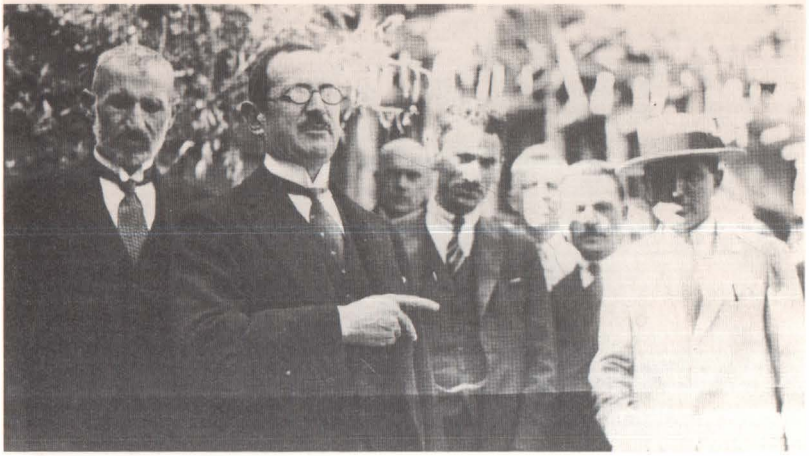

TBMM II. ve III. dönemlerinde milletvekili bulunan Mülkiyeliler. [Fotoğraf Abdülhalik Renda arşivinden, görsel bilgisi Ali Çankaya'nın *Yeni Mülkiye Tarihi* kitabından alınmıştır.]

1. İbrahim Süreyya Yiğit (Kocaeli, 1900 mezunu)
2. Muammer Kardaş (Sivas, 1899 mezunu)
3. Süleyman Necmi Selmen (Samsun, 1893 mezunu)
4. İsmail Kemal Alpsar (Çorum, 1894 mezunu)
5. Abdullah Okyay (Trabzon, 1888 mezunu)
6. İsmail Fahri Çamaş (Ordu, 1894 mezunu)
7. Mustafa Abdülhalik Renda (Çankırı, 1903 mezunu)
8. Refet Canıtez (Bursa, 1903 mezunu)
9. Mehmet Rahmi Eyüboğlu (Trabzon, 1903 mezunu)
10. Hacim Muhittin Çarıklı (Balıkesir, 1904 mezunu)
11. Ahmet Esad Uras (Amasya, 1904 mezunu)
12. Mehmet Vehbi Bolak (Balıkesir, 1906 mezunu)
13. Mükerrem Karaağaç (Isparta, 1907 mezunu)
14. Mehmet Şükrü Yaşın (Çanakkale, 1907 mezunu)
15. Ahmet Faik Günday (Ordu, 1903 mezunu)
16. İsmail Safa Özler (İçel, 1908 mezunu)
17. Şakir Kesebir (Çatalca, 1910 mezunu)
18. Ahmet Hilmi Kalaç (Kayseri, 1910 mezunu)
19. Kâzım Okay (Giresun, 1915 mezunu)
20. Halis Turgut (Sivas, 1912 mezunu)
21. Münir Hüsrev Göle (Erzurum, 1912 mezunu)
22 İhsan Hamit Tiğrel (Diyarbakır, 1912 mezunu)
23. Ali Şuûrî (Balıkesir, 1912 mezunu)
24. Avni Doğan (Yozgat, 1913 mezunu),
25. Abdurrahman Şeref Uluğ (Diyarbakır, 1913 mezunu)
26. Ahmet Remzi Güreş (Gaziantep, 1914 mezunu)
27. Abdülkadir Cavid Ekin (Diyarbakır, 1915 mezunu)

1926 yılında, Ankara'da Ziraat Bankası Genel Müdürlük binası temel atma töreninde, genel müdür Abdülhalik Renda konuşma yapıyor. Solda Konya mebusu Musa Kâzım, sağda Urfa mebusu Refet Bey ve beyaz elbiseli gazeteci Şemsettin Bey.

Birinci Maliye vekilliği döneminde (1924-1927), makamında.

İlk sivil Millî Savunma bakanı Abdülhalik Renda (1927-1930), 1930 senesinde Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak, 2. Ordu kumandanı İzzettin Çalışlar ve diğer ordu kumandanlarıyla bir Yüksek Askerî Şûra toplantısında.

29 Temmuz 1936'da İstanbul'dan Ankara'ya dönen Atatürk'ün karşılanışı. Hemen arkasında Meclis başkanı Abdülhalik Renda ve Afet İnan.

Atatürk Cumhuriyet kutlamaları için Meclis'e geliyor. Arkasında başvekil İsmet İnönü, Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak, ve Meclis başkanı Abdülhalik Renda. Ankara, 29 Ekim 1936.

TBMM başkanı Abdülhalik Renda, 19 Mayıs 1938'de Ankara'da Gençlik ve Spor Bayramı töreninde cumhurbaşkanı Atatürk, Yugoslavya Harbiye nazırı General Mariç ve başbakan Celâl Bayar ile birlikte.

Hastalığı ağırlaşan Atatürk'ün katılamadığı ilk Cumhuriyet bayramı töreni, başbakan Celâl Bayar, Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak, Meclis başkanı Abdülhalik Renda ve en sağda Adalet bakanı Şükrü Saraçoğlu, 29 Ekim 1938.

Atatürk'ün öldüğü 10 Kasım 1938'de geçici olarak cumhurbaşkanlığını üstlenen Meclis başkanı Abdülhalik Renda, Meclis'ten çıkarken görülüyor.

Atatürk'ün ölümünden sonraki ilk Meclis toplantısı. Abdülhalik Renda fotoğrafın arkasına "11.11.938'de çok müteessir bir hâlde yoklama yapılırken..." notunu düşmüştür.

11 Kasım 1938'de oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, Meclis bahçesinde. Hemen arkasında, "emaneti sağ salim teslim etmiş olan" Meclis başkanı Abdülhalik Renda.

Atatürk'ün naaşının İstanbul'dan Ankara'ya getirilerek Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabrine yerleştirildiği 21 Kasım 1938'de, cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Meclis başkanı Abdülhalik Renda, başbakan Celâl Bayar ve Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak aynı karede.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve eşi Mevhibe Hanım, Meclis başkanı Abdülhalik Renda ile Atatürk'ün geçici kabrini ziyaret ediyorlar.

Meclis başkanı Abdülhalik Renda, Millî Şef İsmet İnönü'yle stadyumda.

Abdülhalik Renda, damadı Sırrı Sayarı, torunları ve yeğenleriyle.

Mustafa Abdülhalik Renda ve eşi Saadet Hanım.

"Kalemiyeden mülkiyeye" doğru bir dönüşüm geçiren Osmanlı devlet bürokrasisinin merkezinde, ömrü devletin aksâ-yı garbından aksâ-yı şarkına mülkî idareyle geçen bir devlet adamı, ve Cumhuriyet'in sivil mimarlarından Mustafa Abdülhalik Renda, Balkan Savaşı'nda memleketi Yanya'nın düşüşünden sonra Preveze üzerinden İstanbul'a hareket ederken hissettiklerini hatıratına şöyle kaydeder:

"Çanakkale'ye gelinceye kadar ıstırabım yüzümden belli oluyordu. Yolda daima düşünüyor, ati hakkında bir türlü karar veremiyordum. İstanbul'a hareket ederken kararım Anadolu'nun ortasında bir yer bularak ailemi hemen oraya nakletmekti. Çanakkale'den içeri girince geniş bir nefes aldım. Doğduğum günden beri teneffüs ettiğim vatan havasını soluyordum yeniden. Birden yüzüm değişti. Yüzüme çökmüş olan ümitsizlik havası dağıldı. Vatanı yükseltmek, felaketlerden ders almak gerektiğini düşünmeye başladım."

Abdülhalik Renda'nın hatıratı, dağılmakta olan imparatorluğun, kurtuluş mücadelesinin ve yeni kurulan Cumhuriyet'in mali ve idarî kaidelerine dair birinci elden tanıklığıyla ilk kez okurların dikkatine sunulmaktadır.

"Abdülhalik Bey Maliye Vekâleti'ne geldiği zaman Hazine'nin borçları her türlü intizamını kaybetmiş idi. Abdülhalik Bey Maliye vekilliğini aldıktan altı ay sonra Hazine'nin bir vaadini eline alan alacaklı, o vaadi iç ve dış bankalarda sağlam bir bono gibi değerlendirebiliyordu. Bir daha görmüştüm ki, sözüne ve intizamına güvenilen bir Maliye vekili altın dolu kasa kadar kıymetlidir."

İsmet İnönü

"Bu devlet ve siyaset adamı kariyerinin en yüksek merhalesi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'nda ise insanî ve siyasî olgunluğunun en kıymetli semerelerini vermiştir. TBMM teşrii, tutum ve ahlâk bakımından Mustafa Abdülhalik Renda gibi tam manasıyla bir başkan görmemiştir diyebiliriz. O, sanki, bir Garp demokrasisinin parlamenter teamülleri içinden yetişmiş gibiydi."

Yakup Kadri Karaosmanoğlu

"Mustafa Abdülhalik Bey, gerçek hayatta eşine pek az rast gelinecek kadar mükemmel bir insan, iyi bir vatandaş, aile babası, devlet memuru örneğidir. Hayatını onun kadar prensiplere göre düzenleyenler ve bu prensiplere noktası noktasına bağlı kalabilenler azdır."

Ahmet Emin Yalman

Kapak fotoğrafı: TBMM başkanı Abdülhalik Renda İstanbul'dan Ankara'ya dönen Atatürk'ü karşılıyor, 29 Temmuz 1936.

ISBN: 978-975-08-4251-1
30 TL
9 789750 842511
TMG 0815955 LES